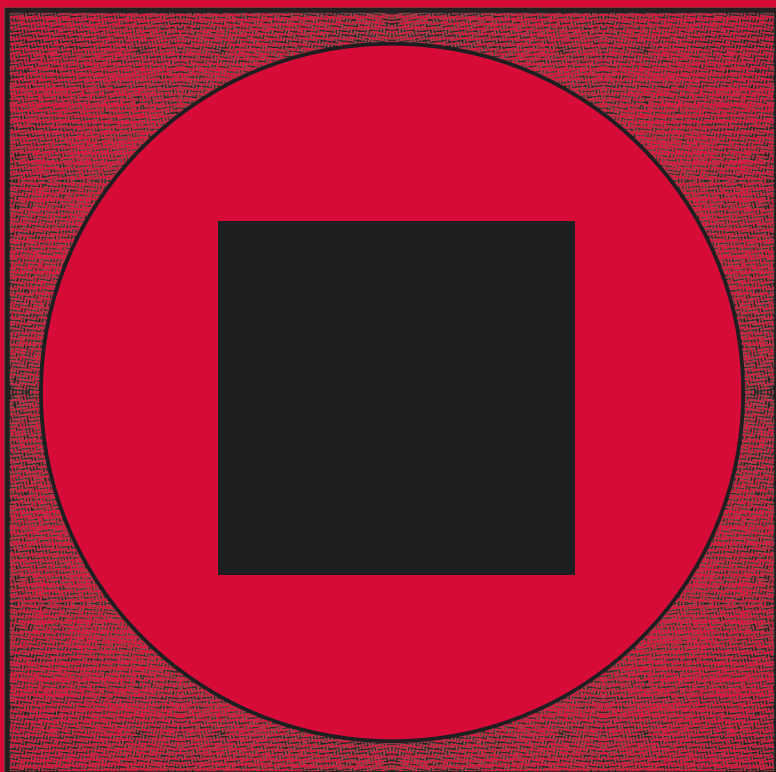

**WARTOŚCI
W JĘZYKOWO-KULTUROWYM
OBRAZIE ŚWIATA
SŁOWIAN I ICH SĄSIADÓW
6**

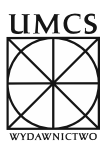
WARTOŚCI
W JĘZYKOWO-KULTUROWYM
OBRAZIE ŚWIATA
SŁOWIAN I ICH SĄSIADÓW

6

JEDNOŚĆ W RÓŻNORODNOŚCI.
WOKÓŁ SŁOWIAŃSKIEJ AKSJOSFERY

Rada redakcyjna
„czerwonej serii”
Instytutu Filologii Polskiej UMCS

Jan Adamowski, Jerzy Bartmiński,
Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska,
Anna Pajdzińska, Ryszard Tokarski

WARTOŚCI
W JĘZYKOWO-KULTUROWYM
OBRAZIE ŚWIATA
SŁOWIAN I ICH SĄSIADÓW

6

JEDNOŚĆ W RÓŻNORODNOŚCI.
WOKÓŁ SŁOWIAŃSKIEJ AKSJOSFERY

Redakcja

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
Dorota Pazio-Wlazłowska

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
LUBLIN 2019

Recenzenci:

PROF. DR HAB. DEJAN AJDAČIĆ
Univerzitetska biblioteka u Beogradu

DR HAB. EWA MAŚŁOWSKA, PROF. IS PAN
Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk

PROF. DR HAB. IRINA A. SEDAKOVA
Институт славяноведения РАН

DR HAB. WŁODZIMIERZ WYSOCZAŃSKI, PROF. UWR.
Uniwersytet Wrocławski

PROF. DR ALEKSEY YUDIN
Vakgroep Talen en Culturen, Universiteit Gent

Redakcja językowa:

STANISŁAWA NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA,
DOROTA PAZIO-WŁAZŁOWSKA

Opracowanie graficzne okładki i stron tytułowych
KRZYSZTOF TROJNAR

Skład
ARTUR DROZDOWSKI

Publikacja powstała w ramach zadania „Międzynarodowa konferencja naukowa:
Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjosefery. EUROJOS XIV (11–13 września 2018)”
– finansowanego w ramach umowy 800/P-DUN/2018 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę.

Konferencja została zorganizowana przez Fundację Sławistyczną, Instytut Sławistyki
Polskiej Akademii Nauk i Instytut Filologii Polskiej UMCS.

Druk finansowany przez Instytut Filologii Polskiej UMCS.

© Copyright by Wydawnictwo UMCS, 2019

© Copyright by Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska,
Dorota Pazio-Wlazłowska & individual articles to their authors, 2019

ISBN 978-83-227-9296-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
ul. Idziego Radziszewskiego 11, 20-031 Lublin
tel. 81 537 53 04
www.wydawnictwo.umcs.eu
e-mail: sekretariat@wydawnictwo.umcs.lublin.pl

Dział Handlowy
tel./faks 81 537 53 02
Księgarnia internetowa: www.wydawnictwo.umcs.eu
e-mail: wydawnictwo@umcs.eu

Druk i oprawa
„Elpil”, ul. Artyleryjska 11, 08-110 Siedlce

Spis treści

Wstęp.....	9
------------	---

<i>Ежи Бартминьский</i> (Люблин), Об актуальных задачах этнолингвистики	11
---	----

*

<i>Людмила Л. Федорова, Angela Pätynen</i> (Москва, Хельсинки), Семья глазами финской молодежи: по материалам анкетного исследования	41
--	----

<i>Стана Ристић, Ивана Лазић-Коњик</i> (Београд), Језичка слика ПОРОДИЦЕ у пословицама	61
--	----

<i>Татъяна В. Ицкович</i> (Екатеринбург), Семейные ценности в живой разговорной речи современного студенчества.....	75
---	----

<i>Swietłana Martinek</i> (Lwów), Konceptosfera ZDROWIA w lingwokulturze ukraińskiej	89
--	----

<i>Marija Stefanović</i> (Nowy Sad), Koncept ZDROWIE w języku serbskim ...	103
--	-----

<i>Марияна Витанова</i> (София), Концептът ЗДРАВЕ в българската езикова картина на света	123
--	-----

*

<i>Мария Китанова</i> (София), Концептът РОДИНА в българската картина на света (по данни от лексикографията).....	133
---	-----

<i>Виолета Николовска</i> (Штип), За односот ТАТКОВИНА vs ДРЖАВА	143
--	-----

<i>Andrzej Szubert, Aleksander Kacprzak</i> (Poznań), Czym jest ojczyzna dla Duńczyków? Z wstępnych badań nad konceptem OJCZYZNY w języku duńskim.....	159
--	-----

<i>Jadwiga Kozłowska-Doda</i> (Lublin), Białoruski DOM w ankietach wypełnionych po rosyjsku. Język a konceptualizacja kulturowa.....	175
--	-----

<i>Калина Мичева-Пейчева</i> (София), Концептът НАРОД в историята на българския език.....	193
---	-----

<i>Andrzej Szubert, Aleksander Kacprzak</i> (Poznań), Kto może czuć się Duńczykiem i dlaczego? Wstępne wyniki badań nad conceptem NARÓD w języku duńskim.....	207
<i>Елена Н. Руденко</i> (Минск), ДЕМОКРАТИЯ по-белорусски.....	219
<i>Петър Сотиров, Гертана Падарева-Илиева</i> (Люблин, Благоевград), Езиковата картина на понятието ДЕМОКРАЦИЯ в българския медиен дискурс.....	235
<i>Елена Н. Руденко</i> (Минск), Стереотип СВОБОДЫ в языковой картине мира американцев.....	251

*

<i>Beata Żywicka</i> (Przemyśl), Co dane systemowe mówią o SPRAWIEDLIWOŚCI? Analiza leksykograficzna.....	279
<i>Ваня Мичева</i> (София), Концептът СПРАВЕДЛИВОСТ в историята на българския език и култура.....	295
<i>Биляна Тодорова</i> (Благоевград), Някои наблюдения върху концепта ТОЛЕРАНТНОСТ в българския език.....	307
<i>Ewa Białek</i> (Lublin), Koncept PRZYJAŹŃ w dyskursie dyplomatycznym: rys ogólny.....	321
<i>Ilana Genew-Puhalewa</i> (Warszawa), Bułgarski językowo-kulturowy obraz SOLIDARNOŚCI – uwagi wstępne.....	335
<i>Ольга Е. Фролова</i> (Москва), Концепт ЗАВИСТЬ: амбивалентность и толкование.....	347
<i>Наталья Б. Корина</i> (Вена), Аксиологическое значение ЗАВИСТИ в словацко-русском сопоставлении.....	359

*

<i>Йоанна Кирилова</i> (София), Ориентационните метафори за концепта ДУША като маркер за неговата аксиологична стойност (в съпоставка с концептите СЪРЦЕ и УМ).....	373
<i>Monika Skrzyszewska</i> (Kraków), SRPSTWO pomiędzy prawosławiem a wielowyznaniowością. Jedność czy różnorodność?.....	383
<i>Ірина О. Голубовська</i> (Київ), Лінгвоконцептологічні розвідки в Україні: стан і перспективи розвитку.....	397

Noty o autorach.....	411
----------------------	-----

Table of Contents

Introduction	9
<i>Jerzy Bartmiński</i> (Lublin), Ethnolinguistic agenda now	11

*

<i>Ludmila L. Fedorova, Angela Pätynen</i> (Moscow, Helsinki), The image of PERHE ‘family’ among Finnish youth on the basis of questionnaires	41
<i>Stana Ristić, Ivana Lazić-Konjik</i> (Beograd), The linguistic view of ПОРОДИЦЕ ‘family’ in Serbian proverbs	61
<i>Tatyana Ickovič</i> (Ekaterinburg), Family values in spontaneous colloquial speech of modern students.....	75
<i>Swietłana Martinek</i> (Lviv), Conceptual domain of ZDOROVYA ‘health’ in Ukrainian languaculture.....	89
<i>Marija Stefanović</i> (Novi Sad), The concept of HEALTH in Serbian.....	103
<i>Marijana Vitanova</i> (Sophia), The concept of ЗДРАВЕ ‘health’ in Bulgarian linguistic worldview	123

*

<i>Maria Kitanova</i> (Sophia), The cultural concept of HOMELAND in Bulgarian linguistic worldview. Focus on lexicographic data	133
<i>Violeta Nikolovska</i> (Štip), The cultural concepts of ТАТКОВИНА ‘homeland’ and ДРЖАВА ‘state’ in Macedonian: A comparison.....	143
<i>Andrzej Szubert, Aleksander Kacprzak</i> (Poznań), What does homeland mean for Danes: Preliminary remarks on the cultural concept of HOMELAND in Danish	159
<i>Jadwiga Kozłowska-Doda</i> (Lublin), Belarusian HOUSE/HOME in Russian-language questionnaires. Language and cultural conceptualisation	175
<i>Kalina Micheva-Peycheva</i> (Sophia), The cultural concept of НАРОД ‘people’ in the history of Bulgarian	193

<i>Andrzej Szubert, Aleksander Kacprzak</i> (Poznań), Who has the right to call themselves a Dane: Preliminary remarks on the cultural concept of NATION in Danish	207
<i>Elena Rudenko</i> (Minsk), ДЕМОКРАТИЯ ‘democracy’ in Belarusian	219
<i>Petar Sotirov, Gergana Padareva-Ilieva</i> (Lublin, Blagoevgrad), The linguistic view of DEMOCRACY in the discourse of Bulgarian media.....	235
<i>Elena Rudenko</i> (Minsk), The stereotype of FREEDOM in American linguistic worldview	251

*

<i>Beata Żywicka</i> (Przemyśl), What do Polish systemic data say about <i>SPRAWIEDLIWOŚĆ</i> ‘justice’? A lexicographic analysis.....	279
<i>Vanya Micheva</i> (Sophia), The cultural concept of <i>СПРАВЕДЛИВОСТ</i> ‘justice’ in the history of Bulgarian language and culture.....	295
<i>Bilyana Todorova</i> (Blagoevgrad), Some remarks on the cultural concept of <i>ТОЛЕРАНТНОСТ</i> ‘tolerance’ in Bulgarian	307
<i>Ewa Białek</i> (Lublin), The concept of FRIENDSHIP in diplomatic discourse: A general characterisation	321
<i>Iliana Genew-Puhalewa</i> (Sophia), The linguocultural view of SOLIDARITY in Bulgarian: Preliminary remarks.....	335
<i>Olga Frolova</i> (Moscow), The Russian cultural concept of <i>ЗАВИСТЬ</i> ‘envy’: Ambivalence and interpretation.....	347
<i>Natalia Korina</i> (Vienna), The axiological potential of the concept ENVY in Slovak-Russian contrastive view: <i>ZÁVIST’</i> vs. <i>ЗАВИСТЬ</i>	359

*

<i>Ioanna Kirylova</i> (Sophia), Orientational metaphors of the cultural concept <i>ДУША</i> ‘soul’ in Bulgarian and its axiological value (in comparison with <i>СЪРЦЕ</i> ‘heart’ and <i>УМ</i> ‘mind’)	373
<i>Monika Skrzyszewska</i> (Kraków), <i>SRPSTVO</i> ‘Serbianness’ between Orthodoxy and multi-confessionalism. Unity or diversity?	383
<i>Irina Golubovska</i> (Kyiv), Modern Ukrainian linguistic conceptology: the status quo and future possibilities	397

Authors	411
---------------	-----

Wstęp

Materiały zebrane w tomie są pokłosiem konferencji naukowej *Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery. EUROJOS XIV* (11–13 września 2018 roku, Nałęczów), współorganizowanej przez Instytut Sławiistyki Polskiej Akademii Nauk, Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej oraz Fundację Sławistyczną.

W spotkaniu uczestniczyli przedstawiciele 18 zagranicznych ośrodków naukowych (m.in. Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego im. M. Łomonosowa, Rosyjskiego Państwowego Uniwersytetu Humanistycznego, Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. I. Franki, Uniwersytetu w Gandawie, Instytutu Języka Chorwackiego i Lingwistyki, Instytutu Języka Bułgarskiego Bułgarskiej Akademii Nauk, Uniwersytetu Wiedeńskiego, Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego, Uniwersytetu w Helsinkach, Instytutu Języka Serbskiego Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk, Uniwersytetu Wileńskiego, Uniwersytetu w Nowym Sadzie) oraz 10 ośrodków krajowych (m.in. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytetu Wrocławskiego, KUL) reprezentujący łącznie 12 krajów – Polskę, Rosję, Ukrainę, Białoruś, Finlandię, Meksyk, Austrię, Belgię, Litwę, Bułgarię, Serbię i Chorwację.

Podczas konferencji wysłuchano ponad 40 referatów w językach polskim, rosyjskim, serbskim, bułgarskim i czeskim o takich conceptach, jak: ZDROWIE, RODZINA, DOM, PRZYJAŹŃ, TOLERANCJA, DEMOKRACJA, NARÓD, SPRAWIEDLIWOŚĆ, WOLNOŚĆ. Zgodnie z założeniami projektu EUROJOS analizowano wartości podzielane nie tylko przez poszczególne narody słowiańskie, ale też przez ich bliższych i dalszych sąsiadów. Dlatego też w trakcie spotkania przedstawiono analizy conceptów w języku duńskim, fińskim, hiszpańskim, niemieckim i litewskim. Zaprezentowano również wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród respondentów w Finlandii, Danii, Polsce, Serbii, na Białorusi i Ukrainie. Uwagę poświęcono również kwestiom metodologicznym badań aksjolingwistycznych, w tym sposobom eksplikowania conceptów aksjologicznych oraz funkcjonowaniu conceptów w sieci relacji sprzecznych.

Tom, który oddajemy do rąk Czytelnikom, wpisuje się w tradycję badań lingwistycznych nad wartościami Słowian i ich bliższych lub dalszych sąsiadów i służy prezentacji cząstkowych efektów analiz, które – podobnie jak studia i szkice zamieszczone w poprzednich tomach serii „Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów” – zmierzać będą do pełnego opisu badanego konceptu w *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*.

Wcześniejsze zbiory wydane w ramach lubelskiej czerwonej serii to: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* 1, red. M. Abramowicz, J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, Lublin 2012 i kolejne zeszyty tworzące już małą „podserię”: t. 2: *Wokół europejskiej aksjosfery*, red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2014; t. 3: *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, Lublin 2014; t. 4: *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w perspektywie badań porównawczych*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, B. Żywicka, Lublin 2018; t. 5: *Koncepty i ich profilowanie*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, D. Pazio-Wlazłowska, Lublin 2019.

Efekty prac członków konwersatorium EUROJOS znalazły zwieńczenie w tomach *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* (red. nacz. J. Bartmiński). Dotychczas ukazało się 5 tomów: t. 1. *DOM*, red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, B. Żywicka, Lublin 2015, t. 2. *EUROPA*, red. W. Chlebda, Lublin–Opole 2018, t. 3. *PRACA*, red. J. Bartmiński, M. Brzozowska, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2016, t. 4. *WOLNOŚĆ*, red. M. Abramowicz, J. Bartmiński, Lublin–Warszawa 2019, t. 5. *HONOR*, red. P. Sotirov, D. Ajdać, Lublin 2017.

Analizy publikowane w niniejszym zbiorze mają służyć metodycznemu przygotowaniu kolejnych tomów *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów*, poświęconych RODZINIE, ZDROWIU, DEMOKRACJI i in. Sformułowane przez Jerzego Bartmińskiego (redaktora *Leksykonu*) założenia i postulaty lingwistyki kulturowej przedstawiamy w zbiorze w przekładzie na język rosyjski.

S.N-B. i D.P-W.

Ежи Бартминьский

Люблин

Об актуальных задачах этнолингвистики*

Артикуль тракуе о предметоце и актуальных заданиах титулоуеј дусциплны и служаеого ееј роцннка. Етнолингвистыка словяньска, котора выросла з бадань етымологичных и диалектологичных зблизыла сядо когнитывизму и коммукаывизму. Аутор представяа wspólnе заложеняа теоретычне етнолингвистыкы словяньскеј: једнось језыка и културы, до-вартосьцюване функцы познавчеј језыка јак класыфкатора досьвядчењ и интерпретанта свята, трактоване словнцтва јак своистого архивум културы, експонование значењ symbolicных и митологичнеј варсты културы, узнанье, же оstateчным цеам бадань етнолингвистычных јест дотарце до способу концептуалызакцы свята преез чловекя мовяаеого, до јего менталнось. Заложеняа те легы у подстав двох словнцков етнолингвистычных – москiewского и lubelskiego. Аутор прызпомина скротоу тематыкэ подејмовану преез писмо в цягу јего 30-летнеј history и подкресьла мядзынародову характер зеспоу ауторского, в котрым обок ауторов польских зналежы сяд ауторы загранични, зе Вschоду и Заходу, писзку заровно по росыјску, јак и по аngielsку.

* Настоящая статья представляет собой расширенную и актуализированную версию доклада, зачитанного во время конференции «Slawische Ethnolinguistik: Methoden, Ergebnisse, Perspektive», организованной Институтом славистики Венского университета 17–19 декабря 2015 г. Польская версия текста под названием *O aktualnych zadaniach etnolingwistyki* опубликована в журнале «Etnolingwistyka» 28 (2016), с. 7–29, перевод статьи на английский язык *Ethnolinguistics in the Year 2016* напечатан в англоязычной версии ежегодника – «Ethnolinguistics» 28 (2017), с. 9–31.

Za wyróżniony przedmiot aktualnych badań etnolingwistycznych uważa autor porównawcze analizy semantyki konceptów kulturowych: DOM, PRACA, RODZINA, DEMOKRACJA, WOLNOŚĆ, RÓWNOŚĆ, TOLERANCJA, ODPOWIEDZIALNOŚĆ itp. Są one podejmowane w ramach projektu EUROJOS w międzynarodowym zespole realizującym *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. Paralelne opisy wartości słowiańskich na tle porównawczym pozwalają na rozpoznanie i definiowanie własnej tożsamości, pokazanie specyfiki poszczególnych lingwokultur narodowych. Myślą przewodnią tych badań jest europejska zasada szukania „jedności w różnorodności”.

Słowa kluczowe: etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, koncept kulturowy, język a kultura, wartości

1. Этнолингвистика – дисциплина и журнал¹: новые вызовы

О состоянии этнолингвистики в славянских странах я писал 15 лет тому назад в статье под названием *Etnolingwistyka słowiańska – próba bilansu*², тогда я предпринял попытку подвести итог ее достижениям, рассмотрел общие проблемы (касающиеся предмета и методов этнолингвистики) и после краткого обзора исследований по языку фольклора, а также по проблемам этнопоэтики и этносемантики, подчеркивал значение сравнительных интеркультурных исследований, в особенности тех, которые посвящены системе ценностей. С того времени появилось много новых теоретических и эмпирических исследований (увы, перечислить все эти работы здесь невозможно), а также новых теоретических и методологических подходов. Расширилось общественное поле нашей деятельности, открылись новые перспективы межкультурных исследований и сотрудничества по линии Восток – Запад Европы.

Сегодня стоит вновь поставить вопрос о предмете этнолингвистических исследований (народная, национальная, транснациональная культура?), о новых методах (способах определения ценностей), источниках и типах данных (анкеты, корпусы текстов, ассоциативные

¹ «Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury».

² Bartmiński 2004.

тесты), о задачах этнолингвистики и перспективах ее дальнейшего развития, которые должны быть рассмотрены в первую очередь. Какое место в чрезвычайно обширном исследовательском пространстве современного языкознания, в новом европейском коммуникативном пространстве может занять субдисциплина, какую представляет собой этнолингвистика, каковы шансы развития у ежегодника «Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury», который служит этой дисциплине уже четверть века, становясь все в большей степени международным изданием? Как основатель и (до 2018 года) главный редактор ставлю перед собой вопрос о том, какие темы должны затрагиваться на его страницах? Каким методам следует отдать преимущество? В рамках этого обзора будет предпринята попытка соединить обе перспективы – взгляд на научную дисциплину и взгляд на журнал, цель которого – документировать исследования этнолингвистов и способствовать развитию этнолингвистики.

2. От диалектологической этнолингвистики к когнитивной

Славянская этнолингвистика выросла из этимологических и диалектологических исследований. Задачи и теоретические основы этнолингвистики на славянской почве первым четко сформулировал Н. И. Толстой. В течение многих лет они служили отправной точкой исследований в России, Белоруссии и Украине, в Сербии, частично также и в Польше. Н. И. Толстой допускал два понимания этнолингвистики, более узкое (ветвь языкознания) и более широкое (культурологическое), по сути, однако, он предпочитал второй подход. Ученый полагал, что этнолингвистика представляет собой комплексную дисциплину, которая изучает план содержания культуры, это содержание выражается с помощью разных формальных средств (слово, предмет, обряд, рисунок и т. д., ключевым понятием, интегрирующим совокупность языковых и культурных данных, является «культурный код»). Этнолингвистика в понимании, предложенном Н. И. Толстым, была направлена на изучение следов прошлого в современной народной культуре (т. н. «живая старина») всех славянских народов, на реконструкцию духовной прародины славян, с применением сравнительного и картографического методов. Крупнейшее достижение российской этнолингвистики – из целого ряда ее научных достижений, подробно описанных в работах библиографи-

ческого характера³, – фундаментальный словарь *Славянские древности. Этнолингвистический словарь* (СД) под редакцией Н. И. Толстого. В статье *Никита Ильич Толстой и его путь к этнолингвистике* С. М. Толстая, безусловный лидер московской этнолингвистики после смерти супруга, напомнила, что именно в ходе полесской экспедиции, начатой в 60-е гг. XX века, ее инициатор и руководитель пришел к выводу, что:

«[...] невозможно чисто лингвистическое изучение лексики духовной культуры без обращения к верованиям, обрядам, повседневным правилам жизни, мифологическим представлениям носителей. [...] Так родилось новое направление в нашей гуманитарной науке – славянская этнолингвистика, ставящая своей целью изучение языка и культуры в их органической связи, реконструкцию на базе всех доступных данных – языка, обрядов, верований, фольклора – древнейших представлений о мире и человеке, того, что сейчас часто называют картиной мира славян» (Толстая 2013: 17).

Эта программа, спустя годы, была систематически изложена в статье С. М. Толстой *Постулаты московской этнолингвистики* (Толстая 2006).

К подобным позициям пришел коллектив диалектологов и фольклористов, начавший в 1976 г. в Люблине работу над словарем языка польского фольклора. Первый, пробный выпуск словаря вышел в свет в 1980 г. под названием *Słownik ludowych stereotypów językowych* (SLSJ), журнал «Etnolingwistyka» был создан для нужд названного словаря в 1988 г. Первые выпуски словаря публиковались с 1996 г. под несколько измененным названием – *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL, русск. *Словарь народных стереотипов и символов*).

В ходе работы над русским и польским этнолингвистическими словарями были созданы многие труды как аналитического, эмпирического, так и теоретического характера. Об их количестве и тематическом разнообразии свидетельствуют изданные библиографии⁴.

³ См. Агапкина (ред.), 2013.

⁴ См. Агапкина (ред.), 2013; Maksymiuk-Pacek, Niebrzegowska-Bartmińska (red.), 2009; Tomczak 2010; Boguta 2010.

3. Общеславянское единство – реальность или фикция?

В основу славянской этнолингвистики Н. И. Толстой положил два фундаментальных, по его мнению, принципа: общеславянское измерение и единство языка и культуры.

Первый из этих принципов – общеславянское измерение – нашел отражение в развиваемых с 60-х гг. XX в. крупных общеславянских проектах, к которым относятся масштабные коллективные труды: *Общеславянский лингвистический атлас* (ОЛА, с 1958 г.)⁵ и праславянские словари – московский, краковский и пражский, который был издан немного позже⁶. Первые два грандиозных проекта призваны были документировать «культурное и языковое единство общеславянского мира». Оба они застряли на полпути – не только по причинам политического характера, но и по общекультурным. Славянское единство оказалось нереальной и недоказуемой идеей, точнее говоря – относительной категорией, сводимой к историческому культурно-языковому плану; эта категория, с одной стороны, по большей части подчиняется более древнему индоевропейскому контексту⁷, а с другой вписывается в разного рода более новые контексты и культурные модели: античные (греческие и римские), иудео-христианские, византийские и западноевропейские⁸. Сильнее всего на ослабление межславянских связей повлияли отечественные национальные идеологии, являющиеся источником труднопреодолимых конфликтов, и опирающиеся на традиции христианства, разделенного на западное и восточное. Деление на *Slavia Latina* и *Slavia Orthodoxa* проявляется даже на почве фольклористики и этнолингвистики, хотя как раз обе эти дисциплины могли бы это разделение поставить под сомнение и поддержать память об общих христианских истоках славянских культур.

Что касается второго постулата Н. И. Толстого – изучения тесных связей между языком и культурой, то он по сей день сохранил свою

⁵ Работа над *Общеславянским лингвистическим атласом* (ОЛА) началась в соответствии с решением IV Международного конгресса славистов (Москва, сентябрь 1958 г.). После конгресса была учреждена специальная комиссия ОЛА, в состав которой вошли видные слависты из разных стран.

⁶ Sławski (red.) 1974–2001; Трубачев (ред.) 1974–; Havlová (red.) 1989–. См. Jakubowicz 2014.

⁷ На это обращают внимание основательные исследования: Benveniste 1969, Гамкрелидзе, Иванов 1984.

⁸ См. подробнее: Bartmiński 2015.

актуальность. Н. И. Толстой сформулировал наиболее радикальную теорию «изоморфизма языка и культуры», лингвистических исследований и исследований в области культуры, теорию, базирующуюся на основаниях московско-тартуской семиотики⁹.

Во вступительной статье к первому выпуску ежегодника «Etnolingwistyka», основанного в Люблине в 1988 г., содержится программная декларация, согласно которой рождающаяся (в Польше) новая лингвистическая субдисциплина основана на традиции В. фон Гумбольдта, на американских трудах Ф. Боаса, Э. Сепира и Б. Уорфа, российских трудах В. В. Иванова и В. Н. Топорова, С. М. и Н. И. Толстых, на исследованиях польских ученых: Я. Карловича, К. Мошиньского, Б. Сыхты, В. Будзишевской, Х. Таборской, а также Б. Малиновского и А. Вежбицкой, пишущих в основном на английском языке.

Вот фрагмент программной декларации, разработанной почти 30 лет тому назад:

«Этнолингвистика – направление современного языкознания, предмет которого – язык в его сложных взаимоотношениях с культурой, т. е. система языка как сложившееся общественное образование во всем богатстве его видов, стилей, вариантов, а также во всем разнообразии его употреблений, в его отношении к системе культуры как особого способа человеческой деятельности вместе с заложенными в ней образцами и ценностями, а также к культуре как продукте этой деятельности.

Язык и культуру связывает столь глубокое родство, что их можно изучать сходными методами и описывать в сходных категориях. Это такие категории, как система, оппозиция и контраст, парадигматика и синтагматика, текст, модель и вариант, способы коммуникации и т. п.

Язык и культура – явления *par excellence* человеческие. Они универсальны, семиотичны, системны. Они имеют свой словарь, свою грамматику. Они служат целям коммуникации между людьми. В то же время они не ограничиваются простой символизацией внешнего мира, но они моделируют этот мир, формируют его, проектируют в соответствии с потребностями человека. Они преобразуют предметы из мира вещей в предметы культуры, относящиеся к миру человека, в ментальные сущности с богатыми коннотациями.

Взаимные отношения языка и культуры нелегко поддаются систематическому изучению. Этнолингвистика стремится их анализировать на основе данных самого языка. Главным понятием, определяющим основной предмет ее интереса, служит понятие языковой картины мира,

⁹ См. в основном: Толстой 1990.

понимаемой как его «наивный образ», стоящий за языком, закрепленный в грамматической структуре и значениях слов, а также в структуре и значениях текстов» (Bartmiński 1988: 5)¹⁰.

Спустя два десятка с лишним лет, В. Хлебда в статье *W poszukiwaniu językowo-kulturowego obrazu świata Słowian* (2010) написал:

«Время рождения польской этнолингвистики пришлось на период смены парадигм в мировой лингвистике и, шире, мировой гуманитарной науки. Старый добрый структурализм был еще в силе, когда начал заявлять о себе «человеческий фактор»: идиолект, языковые портреты говорящих и слушающих, их наблюдатели, коммуникативные намерения и результаты актов речи, создание и восприятие текстов, воздействие текста на человека и целые группы людей, человек в рамках дискурса, истории, культуры; не столько отказ, сколько поворот от таксономического языкознания к культурно-антропологической лингвистике, к коммуникативности, прагматической лингвистике, теории дискурса, нарративистике, когнитивистике происходил в польских гуманитарных науках именно в то время, когда зародилось то явление, которое позднее получило название «люблинская школа этнолингвистики». [...] Этнолингвистика стала исследовательским горнилом, в котором опробовались свойства новых для польских условий материальных элементов» (Chlebda 2010: 8–9)¹¹.

В настоящее время можно говорить о нескольких славянских этнолингвистических школах: этимологической В. Н. Топорова, диалектологической Н. И. Толстого, семантической Ю. Д. Апресяна, с недавних пор также об ономастической уральской школе А. К. Матвеева и Е. Л. Березович. Исследования в Люблине именуются когнитивной лингвистикой.

4. Общие теоретические предпосылки славянской этнолингвистики

можно свести к нескольким пунктам:

1) единство языка и культуры; язык и культуру объединяет столь глубокое родство, что они должны изучаться с учетом их взаимосвязи;

¹⁰ Пер. с польского.

¹¹ Пер. с польского.

2) высокая оценка познавательной функции (не только коммуникативной) языка, признание того, что язык несет в себе кодифицированную интерпретацию действительности, он служит классификатором опыта и истолкователем мира; фокусирование внимания на лексике в ее семантическом аспекте;

3) трактовка языка как своеобразного архива культуры, хранящего память о прошлом («живая старина»); выдвижение на первый план символических значений и мифологического слоя культуры;

4) направленность на реконструкцию культурно-языковой картины мира и человека на широкой базе языковых данных (языковая система, лексика, тексты, узус) с учетом верований и языковых ритуалов (то есть «околоязыковых данных»); следовательно, трактовка этнолингвистики как научной дисциплины, синтезирующей диалектологические, фольклорные и этнографические данные;

5) соединение анализа архивных данных с интенсивными полевыми исследованиями, анкетированием носителей языка; привлечение студентов к участию в этих исследованиях;

6) соединение полевых исследований, описательных и аналитических работ с изданием текстов и источников;

7) признание того, что конечной целью этнолингвистических исследований является постижение способа концептуализации мира говорящим человеком, его менталитета¹².

5. Ежегодник «Etnolingwistyka» – польский и международный

Программа этнолингвистики в таком формате получила одобрение в международных кругах лингвистов, которые с 1988 по 2018 гг. публиковали свои труды на полосе люблинского журнала «Etnolingwistyka»¹³. Круг тем и проблем, затрагиваемых авторами, изменялся на протяжении 30 лет, однако в соответствии с декларацией, объявленной в первом выпуске ежегодника, центральным

¹² А. Глаз, комментируя последний пункт (в личной переписке), высказал мнение, что этнолингвистика в таком понимании становится де-факто разделом антропологии: «Мы идем как будто в двух направлениях: с одной стороны, акцент делается на языке и культуре в языке (что есть языкознание), с другой стороны, на человеке (что есть антропология). Похожая дилемма наблюдается на Западе, где чаще говорится о *linguistic anthropology*, чем *anthropological linguistics*». В российской лингвистике в качестве синонима этнолингвистики часто используется термин *лингвокультурология*.

¹³ См. Tomczak 2010.

понятием, предопределяющим главный предмет изучения, неизменно остается языковая картина мира, называемая также культурно-языковой картиной, поскольку этнолингвисты регулярно обращаются к верованиям и ритуальному поведению.

Что касается наиболее предпочитаемых тем, то в истории издания можно выделить по крайней мере три этапа.

Статьи первых 7 выпусков призваны были поддержать начатый словарь народных стереотипов и символов (SSiSL). Публиковались тексты, служащие источниками материала для словаря, они относились к разным жанрам фольклора, таким как сказки, магические заклинания, сонник, свадебные и похоронные народные песни, весенние колядки / волочебные песни (польск. *konopielki*), купальские песни, обиходные рассказы о космосе, а также тексты о магических ритуалах и погребальных обрядах, песни, посвященные участникам свадеб и предметам, используемым в свадебных обрядах. Публиковались также пробные словарные статьи этого словаря: *zmora* 'мара', *strzygoń* 'стржигун, стржига', *marmur* 'мрамор', *korowaj* 'каравай', *droga* 'дорога', *miedza* 'межа', *morze* 'море', *popiół* 'пепел', *dunaj* 'большая река', *słońce* 'солнце'.

Во второй серии, начиная с 8-го выпуска, изданного уже в новом графическом оформлении (сохраняющемся до сих пор) – когда в сферу научных интересов были включены литературный польский язык и межъязыковые сравнительные исследования, а также был учрежден международный научный совет – в более широких масштабах начали публиковаться труды, касающиеся теоретических и методологических аспектов изучения языковой картины мира, а также труды, посвященные конкретным понятиям и образам: *lud* 'народ', *gniew* 'гнев', *olów* 'свинец', *tęcza* 'радуга', *dąb* 'дуб', *osika* 'осина', *kot* 'кот', *bocian* 'аист', *duś* 'душа', *region* 'регион', *wojna* 'война', *placz* 'плач', *kobieta* 'женщина'.

Третья серия началась с 16-го выпуска, вышедшего из печати в 2004 г., когда ежегодник стал органом двух этнолингвистических комиссий: международной (действующей при Международном комитете славистов) и отечественной (при Комитете языкознания Польской академии наук в Варшаве), его целью стала реализация задач, заявленных в программах деятельности этих комиссий¹⁴.

¹⁴ К задачам учрежденной 6 августа 2003 г. в Любляне Этнолингвистической комиссии МКС относятся «основные проблемы исторической и современной славянской этнолингвистики, в частности проблемы, связанные с составлени-

В 17-м выпуске были опубликованы труды о стереотипе поляка глазами россиян, белорусов, литовцев, немцев, французов, американцев. В дальнейших выпусках преобладали исследования аксиологических (ценностных) концептов, что было связано с возросшей активностью постоянно действующего семинара EUROJOS («Европейская языковая картина мира»), площадки для встреч международного исследовательского коллектива. В 21-м выпуске оказались такие ценностные концепты, как RÓWNOŚĆ ‘равенство’, DEMOKRACJA ‘демократия’, NARÓD ‘народ’, PATRIOTYZM ‘патриотизм’ и NACJONALIZM ‘национализм’, RODZINA ‘семья’ (в польском языке), ОТВЕТСТВЕННОСТЬ и КАРЬЕРА (в русском языке); в 22–27-м выпусках – DOM ‘дом’, PRACA ‘труд, работа’ и WOLNOŚĆ ‘свобода’, UCZUCIA ‘чувства’, RADOŚĆ ‘радость’, PAMIĘĆ ‘память’ и BIEDA ‘бедность’; СВОБОДА, ЧЕСТНОСТЬ и САМОЛЮБИЕ, ЖИЗНЬ *как ценность*; ЕВРОПА в восприятии поляков, украинцев и русских; концепты HONOR в польском языке и ЧЕСТЬ в русском, концепт VÁNOCE ‘Рождество’ в чешском языке, концепт NIŽA в хорватском, HOME и HOMELAND в английском языке.

Были изданы тематические выпуски: о смерти и умирании (выпуск 9/10), об оппозиции *свой/чужой/другой* (выпуски 19, 20), обсуждались европейская система ценностей (выпуск 23), место этимологии в исследованиях языковой картины мира (выпуск 24). Отдельная серия статей была посвящена национальным стереотипам (поляка, русского и еврея) и исследованиям по семантике цвета. Статьи о задачах и предмете этнолингвистики вышли в свет в 2006 г., в 18-м выпуске¹⁵.

ем этнолингвистических словарей, как общеславянских [...], так и национальных», а также «сравнительные исследования языковой картины мира славян и их соседей, с учетом аксиологического аспекта (система ценностей, аксиологический словарь), языковые стереотипы (особенно национальные, авто- и гетеростереотипы), концептуализация времени и пространства в языке и текстах» («Etnolingwistyka» 15, 2003, с. 280 [пер. с польского]).

¹⁵ Это были следующие тексты, представляющие этнолингвистические исследования в отдельных странах: С. М. Толстой (2006) о московской этнолингвистике, Л. А. Феоктистовой (2006) об этнолингвистике в Уральском федеральном университете в Екатеринбурге, Н. П. Антропова и Т. В. Володиной (2006), а также Д. Айдачича (2006) об этнолингвистике в Белоруссии и Сербии; Е. Бартминьского (2006) о люблинской этнолингвистике. Ряд статей был посвящен взаимосвязи этнолингвистики и других научных дисциплин: диалектологии (Х. Пельцова), фольклористики (К. Вроцлавский), этнографии (А. Тырпа), антропологии культуры (Р. Сулима), дидактики (Т. Згулка). Особо интересным оказалось

Некоторые выпуски были посвящены заслуженным исследователям в области этнолингвистики: А. Вежбицкой (1991, 2018), Н. И. Толстому, В. Н. Топорову, Я. Пузыниной, С. М. Толстой, Р. Гжегорчиковой, Х. Поповской-Таборской, Е. Бартминьскому¹⁶, М. Лесюву.

Труды о языковой картине мира опирались как на народный язык (который неизменно является для нас главным объектом этнолингвистических исследований), так и общенациональный язык, учитывались также языки небольших региональных сообществ и социальных общностей. Во все более широких масштабах мы проводим сравнительные, межъязыковые исследования.

По мере того как развивались сравнительные исследования, расширялся и круг авторов из других стран. В последних 13 выпусках ежегодника «Etnolingwistyka» почти половину авторов составляют зарубежные ученые¹⁷. Самая многочисленная группа – **россияне**: А. К. Байбурин, О. В. Белова, Е. Л. Березович, В. Е. Добровольская, М. А. Еремина, В. Жданова (несколько раз), Н. В. Комлева, Ю. С. Костылев, А. Б. Мороз, И. А. Седакова, Е. Стефанский, С. М. Толстая (несколько раз), Л. А. Феоктистова, О. Е. Фролова (несколько раз), А. Т. Хроленко.

В 2006–2018 гг. на страницах журнала публиковались авторы из **Белоруссии**: Н. П. Антропов (несколько раз), Т. В. Володина, М. И. Конюшкевич, А. А. Кожина, Н. Б. Мечковская, Е. Н. Руденко, В. Щербин, из **Украины**: М. В. Жуйкова, С. Мартинек, Л. Непоп-Айдачич, Н. Хобзей, Г. Яворска, А. Юдин (несколько раз); из **Чехии**: И. Ванькова; из **Болгарии**: К. Михайлова, П. Сотиров; из **Сербии**: Д. Айдачич (несколько раз), Л. Реденкович, М. Вучкович; из **Хорватии**: А. Капетанович; из **Словении**: М. Станоник; также из **Австралии**: А. Вежбицкая (несколько раз), Ф. Шарифян (F. Sharifian), Б. Питерс (B. Peeters); из **Дании**: К. Левисен (C. Levisen), из **Литвы**: А. Гудавичюс, М. Сметона, И. Сметониене, Р. Крегждис, Г. Буивите; из **Латвии**: Е. Королева; из **Франции**: Г. И. Кабакова, Дж. Андерхилл (J. Underhill), А. Вивьян-Эсик (A. Vivian-Esik);

сопоставление славянской этнолингвистики с англо-американской антропологической лингвистикой в статье П. Пласа (2006) и А. Глаза (2018).

¹⁶ По случаю 75-летия со дня его рождения.

¹⁷ Точнее: среди авторов 211 статей было 89 зарубежных ученых (в том числе 45 пишущих на русском языке и 16 на английском, остальные – на польском языке), из польских авторов – 53 человека, представляющих люблинские научные круги, 70 из других научных центров.

из **Германии**: Й. Обертюр (J. Oberthür), М. Телюс, Й. Цинкен (J. Zinken), из **Бельгии**: П. Плас (P. Plas); из **Японии**: К. Морита; из **США**: Р. Франк.

В последнее десятилетие печатались также польские переводы трудов с других языков, с русского языка: Ю. Д. Апресяна, А. В. Гуры, В. Н. Топорова, с английского языка: Т. А. ван Дейка, Дж. Лаккоффа, Р. Ланкагера, Г. Б. Пальмера, Б. Питерса, Э. Рош. Раньше публиковались также переводы, например, Н. И. Толстого, М. Флейшера, А. Вежбицкой.

Статьи публикуются на польском и русском языках, но в последних выпусках печатаются также тексты на английском языке. До 2018 г. были изданы три выпуска журнала «Etnolingwistyka» (28–30) на английском языке в двух версиях: электронной и печатной. Однако русский язык выделяется среди других – по двум причинам. Во-первых, большинство зарубежных читателей нашего ежегодника предпочитает именно этот язык (кроме белорусов и украинцев, также чехи, болгары и сербы). Во-вторых, и журнал «Etnolingwistyka», и научная дисциплина стали своего рода мостом между учеными Польши и России, площадкой исключительно интенсивного сотрудничества, независимого от нестабильных польско-российских политических отношений¹⁸.

6. Два этнолингвистических словаря – московский и люблинский

Исследования московского и люблинского этнолингвистических коллективов привели к созданию концепций двух этнолингвистических словарей: упомянутого уже словаря *Славянские древности* в 5 томах под общей редакцией Н. И. Толстого (завершенного в 2012 г. С. М. Толстой, см. СД) и люблинского словаря *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, издаваемого с 1996 г. под редакцией Е. Бартминьского и С. Небжеговской-Бартминьской, см. SSiSL. По мнению С. М. Толстой:

«с выходом в свет люблинского тома (1996) и первого тома московского словаря *Славянские древности* (под ред. Н. И. Толстого, М.,

¹⁸ Об этом говорили в 2009 г. на встрече в Люблине Е. Бартминьский, С. Небжеговска-Бартминьска и Ф. Чижевский, с российской стороны С. М. Толстая и Е. Л. Березович, см. отчет в: «Etnolingwistyka» 22, 2010: 256–270. См. также статьи С. М. Толстой (1993) и Е. Бартминьского (2011).

1995) этнолингвистическая лексикография становится самостоятельным направлением славистики, репрезентирующим интегральный подход к языку и культуре» (Толстая 1997: 53).

Оба труда объединены общим пониманием задач и методов этнолингвистики: «интегрированный подход к народной культуре», поиск в культуре символических смыслов, соединение языковых данных (народная лексика), фольклорных данных (народные устные тексты) и этнографических записей верований и ритуалов. Словари задуманы как синтез народных знаний о мире и человеке¹⁹. Однако между ними есть некоторые различия. Московский словарь *Славянские древности* охватывает народные традиции всех славян, он касается более широкого ареала, благодаря чему представленная в нем интерпретация фактов достигает высокого уровня достоверности. Люблинский словарь *Słownik stereotypów i symboli ludowych* опирается на материалы одного лишь польского языка. Но при этом он может более полно учесть имеющиеся богатые языковые свидетельства, а также разные жанры фольклора. Кроме того, в его рамках семантический анализ можно проводить с большей подробностью с помощью так называемой когнитивной дефиниции.

7. Славянская и западная (англоязычная) этнолингвистика

В первом десятилетии XXI в. славянская этнолингвистика (в частности польская, после вступления Польши в Евросоюз в 2004 г.) оказалась в новом коммуникативном пространстве, в непосредственном контакте с западной этнолингвистикой, главным образом англоязычной. Эта ситуация предоставила возможность взаимного сближения. Первым к славянской этнолингвистике проявил интерес Й. Цинкен, молодой немецкий исследователь, который после научной стажировки в Люблине опубликовал в 2004 г. статью о «люблинской этнолингвистической школе»²⁰, затем бельгийский славист П. Плас (2006) провел сопоставление славянской этнолингвистики (точнее говоря, московской и люблинской) с англо-американской этнолингвистикой (также с лингвистической антропологией). Он отметил, что обе этнолингвистические традиции следуют антропологическому подходу и акцентируют неразрывную связь

¹⁹ Niebrzegowska-Bartmińska 2010: 21.

²⁰ Zinken 2004.

между языком, культурой и культурной самоидентичностью, общим для них является также использование фольклорных текстов. В свою очередь славянская этнолингвистика отличается тем, что в ней отдается предпочтение лексической семантике, подчеркивается связь значений слов с культурой, идеологией и системой ценностей в большей степени, чем с динамическим прагматическим контекстом, как это принято в англо-американских кругах (Plas 2006).

Затем Й. Цинкен предложил издание на английском языке избранных трудов люблинского этнолингвиста Е. Бартминьского. Том с предисловием редактора²¹ был опубликован в Лондоне (Bartmiński 2009), вызвал большой интерес²² и положительный отклик²³.

В 2011 г. люблинские англисты – А. Глаз и П. Лозовский – организовали в Люблине специальную конференцию под названием «Językowy obraz świata czy językowe obrazy świata?» («Языковая картина мира или языковые картины мира?»). Материалы этой конференции, дополненные статьями, посвященными люблинским исследованиям²⁴ и комментирующими их²⁵, были опубликованы в Лондоне издательством Versita.²⁶ Том дал возможность сопоставить труды люблинских этнолингвистов с англоязычными трудами, в частности с трудами А. Вежбицкой и Р. Лангакера.

Э. Табаковска, подводя итог своей статье *A linguistic picture, image, or view of „Polish Cognitive Studies”*, писала:

²¹ Zinken 2009/2015.

²² См. статьи: M. Nowosad-Bakalarczyk – «Biuletyn PTJ» 2010, XLVI, с. 253–261; A. Kikiewicz, M. Wilczewski – «Biuletyn BPTJ» 2011, XLVII, с. 165–178; A. Głaz, *Prostowanie zwierciadła. Przyczynek do (jeszcze?) niezaistniałej dyskusji nt. kondycji lubelskiej etnolingwistyki* – «Biuletyn PTJ» 2013, XLIX, с. 139–151.

²³ Ср. например статьи зарубежных авторов: E. Bernárdez, «Review of Cognitive Linguistics» 2010, 8: 2, с. 376–385, L. Šarić, «Studies in Language» 2012, с. 956–965, M. Degani, *LINGUIST List* 23.3940; В. Г. Кульпина и В. А. Татаринцев, «Вестник Московского университета» 2012, 1, с. 82–88.

²⁴ См. тексты Е. Бартминьского, А. Беляк, М. Бжозовской, Д. Филяр, С. Небжеговской-Бартминьской, М. Новосад-Бакалярчик, А. Пайдзиньской, Д. Пекарчик, К. Пророк и А. Глаза, а также А. Высоцкой.

²⁵ Тексты иностранных исследователей: Д. Данахера, Э. Бернандеза, Дж. Андерхилла, И. Ваньковой, А. Вежбицкой; польских ученых – В. Хлебды, в том числе англистов: А. Гицали, А. Глаза, П. Лозовского, А. Межвиньской-Хайнос, Е. Табаковской.

²⁶ *Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*. Ed. A. Głaz, D. Danaher, P. Łozowski, London, Versita 2013.

«What it does, it does extremely well. It has many merits. First, it builds welcome bridges between the „West” and the „East” – not only in the literal, geographical sense by developing networks embracing scholars working in Poland’s eastern neighboring countries, but also by striving for closer integration of PCS [Polish Cognitive Studies] with „mainstream” brands of linguistic cognitivism. On the other hand, it promotes Slavic languages in non-Slavic academic circles, where the knowledge of and about them is still rather scarce.

Second, the postulate of bringing linguistic and literary studies closer together and bridging the gap dug by advocates of strict demarcation lines between disciplines that build up the field of humanistic studies is invaluable. Practical results of that work are easily seen, if only by reading papers published in the „red series”, are written both by linguists and by literary scholars.

Last but not least, by their focus on colloquial language and folklore, PCS draws linguists’ attention to phenomena that tend to be ignored by other schools of contemporary linguistics, e.g. the investigation of „pragmatic residua” or folk etymologies» (Tabakowska 2011: 334–335).

Со стороны западных лингвистов серьезный интерес к сотрудничеству со славянской этнолингвистикой проявил работающий во Франции богемист и переводчик, Дж. Андерхилл²⁷, который в 2015 г. инициировал во Франции так называемый *Rouen Ethnolinguistics Project*²⁸ и взял на себя ответственность за организацию международных встреч этнолингвистов²⁹.

В упомянутом лондонском томе Дж. Андерхилл отметил семь «параметров» люблинской этнолингвистики, которые вызывают его особенный интерес: показ воздействия идеологии на язык и практику «подхватывания» политиками ярких и популярных слов (таких как *lud* ‘народ’); использование анкетирования носителей языка как метода добывания данных; проявление интереса к местным, деревенским традициям, традициям, характерным для глубинки, отдаленной от мегаполисов; привлечение молодых ученых, студентов как из Польши, так и других стран; сочетание синхронии с диахронией;

²⁷ Дж. Андерхилл – автор книг, посвященных языковой картине мира: *Humboldt, Worldview and Language* (Edinburgh 2009), *Creating Worldviews* (Edinburgh 2011), *Ethnolinguistics and Cultural Concepts. Truth, Love, Hate and War* (Cambridge 2012).

²⁸ См. интернет-страницу: <https://rep.univ-rouen.fr>.

²⁹ Одна встреча состоялась в Праге 27–29 июня 2016 г., она была организована совместно Карловым университетом в Праге и Руанским университетом на тему «Kulturní lingvistika pro dnešní Evropu / Cultural Linguistics for Today’s Europe».

внимание к произведениям художественной литературы, письменным текстам; введение понятия профилирования базовых концептов в дифференцированных политических и общественных дискурсах, что дает возможность по-новому взглянуть на слово (Underhill 2013: 340–342). Вызовы (*challenges*), стоящие перед люблинской этнолингвистикой, – это, по мнению французского исследователя, необходимость включить в исследовательскую базу также религиозные тексты (прежде всего библейские); уделить больше внимания внутренним семантическим различиям слов (например, *freedom* – *liberty*); уточнить отношения между прототипом и стереотипом; пересмотреть трактовку коннотации как более важной категории, чем денотация (глаголы *kochać* ‘любить’ – *uwielbiać* ‘обожать’ обозначают сходные чувства, но между ними есть семантическое различие); учесть корпусные данные; определить место в реконструкции языковой картины мира текстов, заимствованных из чужих культур.

О новом открытии славянской этнолингвистики для (условно понимаемого) Запада свидетельствует введение в 27-й выпуск ежегодника «Etnolingwistyka» (2015) текстов на английском языке Г. Б. Пальмера, Б. Питерса, И. Ваньковой (в них авторы откликаются на тексты люблинских этнолингвистов), П. Лозовского и А. Влодарчик-Стахурской, этому блоку предпослан эскиз А. Глаза об отечественной и зарубежной этнолингвистике (*Etnolingwistyka daleka i bliska*, «Etnolingwistyka» 27, с. 7–20).

А. Глаз ставит вопрос, что интересного может следовать из интеллектуальной встречи этнолингвистов с разными исследовательскими традициями:

«Стоит задуматься, что конкретно из люблинских методологических подходов могло бы привлечь внимание западных лингвистов. По-моему, это могли бы быть: концепция SAT [словарные, анкетные и текстовые данные – прим. пер.] – сбалансированная система источников, но обогащенная корпусными данными; предложение учитывать в лингвистическом описании окололингвистические данные [...]; концепция профилирования; роль ценностей как основы картины мира; концепция стереотипа, особенно в соотношении с прототипом [...]]» (Glaz 2015: 17)³⁰.

Одновременно он добавляет:

³⁰ Пер. с польского.

«Следует, однако, обернуть перспективу и спросить, чем люблинская этнолингвистика может обогатиться от контакта с иными концепциями. Я вижу две такие области – во-первых, это добавление к тройчной формуле САТ четвертого элемента, а именно анализа корпусных данных, что постулирует Андерхилл (2013: 344) [...]. Во-вторых, что тоже постулировал Андерхилл (2013: 344), учет влияния переводных текстов на формирование картины мира, стоящей за языком перевода»³¹ (Głaz 2015: 17)³².

Постулат Дж. Андерхилла об учете корпусных данных уже почти реализован, постулат, касающийся заимствований, в какой-то степени также³³.

Перспективы для успешного сотрудничества открываются в рамках проекта EUROJOS, в котором опыт славянских и западных этнолингвистов может расширить круг обсуждаемых вопросов и предложить новые инструменты анализа. Программа EUROJOS может стать ареной встреч и содержательных дискуссий, а возможно, и совместных исследовательских проектов (о чем далее).

8. Проблемы с наименованием дисциплины

Сопоставление славянской этнолингвистики с западной осложняется тем, что западная этнолингвистика имеет несколько названий. Сходные или даже одни и те же проблемы затрагиваются дисциплинами, именующимися по-разному.

Термин *etnolingwistyka* – англ. *ethnolinguistics* – ввел Б. Малиновский, автор этнолингвистической концепции языка³⁴, у слова есть эквиваленты на разных языках – нем. *Ethnolinguistik*, фр. *ethnolinguistique*, русск. *этнолингвистика*, соответствия имеются также в чешском, словацком, сербском, литовском и других языках. Для

³¹ Пер. с польского.

³² Сразу же следует уточнить, что корпуса в люблинской программе учитываются, но они трактуются как собрания текстов, то есть корпусные данные входят в понятие «тексты» (Т) формулы САТ; см. Bartmiński 2014: 284. Тезис о важности учета влияния переводных текстов на картину мира, отраженную в принимающем языке, справедлив, но это лишь часть общей проблемы источников при изучении языковой картины мира и их гетерогенной природы. Данную тему развивает Е. Бартомиński в статье *Zapóżycczenia a językowy obraz świata, czyli o oswojaniu obcości*, 2018 (в печати).

³³ Ср. соображения Х. Поповской-Таборской (2010) о заимствованных польским языком наименованиях ценностей *honor* ‘честь’ и *praca* ‘труд, работа’.

³⁴ Так утверждают Г. Зенфт (1998) и А. Глаз (Głaz 2015: 8); см. также: Kijewska-Trembecka 1984.

автора книги *Ogrody koralowe i ich magia* (русск. *Коралловые сады и их магия*) целью исследований было постижение мировоззрения человека с помощью наблюдения за образом его жизни, исследования верований и языковых ритуалов.

В США соотношение между языком, верованиями и явлениями культуры изучается в рамках *антропологической лингвистики* и *лингвистической антропологии*, зато в центре интереса *этнолингвистики* (*ethnolinguistics*) находятся язык этнических меньшинств, а также социально-прагматические аспекты употребления языка (Crystal 1987: 412). Проблема отношений между языком, культурой, обществом и познанием исследуется также в рамках *металингвистики*, *макролингвистики*, *общей семантики* и *когнитивной антропологии*.

В Европе этнолингвистические исследования фокусируются вокруг лексической семантики. Во Франции такие исследования проводятся в рамках течения, именуемого *ethnosémiotique*, составной частью которого является *ethnolinguistique*³⁵.

В Германии исследования по языковой картине мира освещены в богатой научной литературе³⁶, они проводятся в рамках так называемой грамматики содержания (Helbig 1982: 130–176), но сегодня сам термин *этнолингвистика* не пользуется особым расположением, так что Г. Зенфт³⁷, автор статьи *Ethnolinguistik* в немецком пособии по этнологии, вслед за американскими авторами, рассматривает этнолингвистическую проблематику (влияние языка на мышление и поведение) как часть *антропологической лингвистики* и *лингвистической антропологии*³⁸.

В славянских странах этнолингвистика – хотя она вначале продолжала немецкую лингвистическую антропологию И. Гердера

³⁵ По лексикону: Greimas, Courtés 1979: 134–135.

³⁶ Эти труды были рассмотрены в работах польских ученых: Anusiewicz 1990, Mańczuk 1982.

³⁷ Г. Зенфт, профессор общего языкознания Кельнского университета, специалист по экзотическим языкам, особо по языку киливила, распространенному на одном из Островов Тробриан, является продолжателем исследований Б. Малиновского и вслед за ним применяет метод «включенного наблюдения» (25 месяцев ученый провел вместе с женой на острове, язык которого он исследовал).

³⁸ Г. Зенфт сравнил труды *Anthropological Linguistics* (William Foley 1997) и *Linguistic Anthropology* (Alessandro Duranti 1997) и пришел к выводу, что это, по существу, синонимические наименования одной и той же дисциплины, цель которой – изучение языка как источника культурных знаний, а также изучение речи как культурной практики.

(1744–1803) и В. фон Гумбольдта (1767–1835), вышла далеко за пределы такого понимания и обратилась также к американским исследователям – Ф. Боасу, Э. Сепиру и Б. Уорфу, создателям гипотезы «лингвистической относительности». В течение двух последних десятилетий XX в. на славянской почве этнолингвистика переживает «повторное рождение» (как выразился Н. И. Толстой) и вступает в новые взаимоотношения с социолингвистикой и эколингвистикой³⁹, в частности с когнитивистикой, не идентифицируя себя ни с одним из этих направлений.

9. Две перспективы соотношения язык – культура

Единство этнолингвистики определяется, как уже было сказано, прежде всего вниманием к соотношению языка и культуры. Это соотношение определяется как «взаимозависимость», однако можно его рассматривать в двойной перспективе, то есть говорить, с одной стороны, о месте и роли «языка в культуре», а с другой – о месте и роли «культуры в языке»⁴⁰. Если мы говорим о языке в культуре, то исследуем его место в общественной жизни, его статус, престиж, мощь, связи с другими языками, проблему мультилингвизма, относимся к нему как к части культуры, и основным объектом наблюдения становятся небольшие социальные группы, национальные меньшинства и их язык (ср. Crystal 1998; Ziółkowski 1987; Zieniukowa 1998); это уже, по сути, программа социолингвистики⁴¹ или нового течения в лингвистике – эколингвистики⁴².

Если же мы говорим о культуре в языке, то мы принимаем этнолингвистическую программу, стремимся к субъектной реконструкции картины мира, закреплённой в языке, – в грамматических формах, в структуре лексических полей, в значениях слов. Означает ли реконструкция отрыв языка и неразрывно связанной с ним ментальной сферы от реальной действительности, как считают некоторые исследователи (Łozowski 2014)? Отдаляет ли концептуализация языковую картину мира от предмета, реального денотата? Не идем так

³⁹ Близость этнолингвистики с *эколингвистикой* и *экологией языка* подчеркивает А. Глаз (2015: 8), однако лично он считает эколингвистику отдельной субдисциплиной.

⁴⁰ П. Лозовский говорит также о симметричном или асимметричном соотношениях (Łozowski 2014, 2015).

⁴¹ Как счел Г. Хельбиг (1986: 239).

⁴² Об инициированной Э. Хаугеном эколингвистике см. Wysoczański 2000.

далеко. Концепт ДОМА как «проживания» не разрушает физического образа «места для проживания». Вводя понятие человека как думающего и говорящего субъекта (*homo cogitans, homo loquens*), имеем в виду опыт в психическом смысле, общественном, всегда с оценочным значением, а также и основной соматический опыт, постигаемый органами чувств, восприятие лексемы *дом* в категориях физического, материального объекта. Язык функционирует всегда в определенных ситуационных рамках, во взаимосвязи со сферой поведения, его верифицирует практика. «Дефинитивный интерпретатор» значения слова (в смысле, какой приписал термину Ч. Пирс) – это отношение говорящего субъекта к слову и к тому, с чем говорящий это слово связывает. А связывает он его как с представлением о предмете (значением, концептом, идеей), так и самим реальным предметом.

10. Этнолингвистика, или лингвокультурология

В основополагающей книге *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki* польский ученый Я. Анусевич справедливо различал два понятия: *lingwistyka kulturowa* ‘культурологическая лингвистика’ (исходящая из языка) и *antropologia lingwistyczna* ‘лингвистическая антропология’ (исходящая из культуры), однако – уже не столь обоснованно он отделил понятие *lingwistyka kulturowa* от понятия *etnolingwistyka*, то есть от антропологической лингвистики, а даже в некотором смысле противопоставил их⁴³. Ошибку Я. Анусевича лишь спустя годы исправила А. Домбровска, ср.:

«Как мне представляется, предметы обеих дисциплин [этнолингвистики и культурологической лингвистики – прим. Е. Б.] очень близки. Это становится очевидным, если взять в руки некоторые тома журналов «Etnolingwistyka» и «Język a Kultura» и посмотреть на их содержание» (Dąbrowska 2005: 100)⁴⁴.

⁴³ Аргумент автора, что этнолингвистика «занимается в настоящее время исследованием связей в основном между народным языком и народной культурой (фольклором), но не между литературным (общенародным) языком и общей культурой» (Anusiewicz 1995: 11 [пер. с польского]) был неудачным, ему не соответствовали даже первые выпуски ежегодника «Etnolingwistyka», на которые Я. Анусевич ссылаясь. Таким же неудачным было утверждение, что понятия стереотипа и когнитивной дефиниции могут найти применение лишь по отношению к культуре особого типа, то есть народной культуре (Anusiewicz 1995: 105).

⁴⁴ Пер. с польского.

Поэтому, по мнению исследовательницы:

«можно [...] попеременно пользоваться как одними, так и другими определениями, либо принять одно из них» (Там же).

В люблинских научных кругах выбор пал на термин *etnolingwistyka*. Одной из причин такого решения было то, что от него легко можно было образовать как имя прилагательное – *etnolingwistyczny*, так и наименование человека, который занимается этнолингвистикой – *etnolingwista*. О том, что бесспорным приоритетом для членов коллектива было соотношение *язык – культура*, свидетельствует факт, что юбилейный том, посвященный редактору журнала «Etnolingwistyka» по случаю 40-летия его научной деятельности, получил название *W zwierniadle języka i kultury*, то есть *В зеркале языка и культуры* (Adamowski, Niebrzegowska 1999).

Коллектив люблинских этнолингвистов на основе исследований, проводимых в рамках работы над словарем *Słownik stereotypów i symboli ludowych* и в ходе дискуссий, касающихся этой проблематики, выработал концепцию когнитивной этнолингвистики с целым терминологическим и понятийным аппаратом, который включает понятия: языковая картина мира; стереотипы, или обиходные представления о людях, предметах и событиях; когнитивная дефиниция, цель которой – показать способ языковой интерпретации мира пользователями языка; точка зрения и перспектива восприятия действительности, а также профилирование базовых представлений, наконец – субъект, который познает, осознает и вербализирует содержания, накапливаемые в познавательной базе; на почве культурной коммуникации он всегда руководствуется определенной интенцией в соответствии с принятой системой ценностей⁴⁵.

11. Ценности как особый предмет этнолингвистических исследований

В этой проблематике исключительное значение имеет понятие ценностей. Их роль в культуре является ключевой, они составляют также необходимое измерение языка, его обязательный «пара-

⁴⁵ Каждому из этих понятий в разные годы посвящалась отдельная конференция, а затем публикация соответствующего тома в рамках серийного сборника (так называемой «красной серии»), издаваемого Институтом польской филологии Университета Марии Кюри-Склодовской в Люблине.

метр»⁴⁶. Интерес к ценностям в языке (к «языку ценностей», как выразилась Я. Пузынина) возрос в Польше и России с тех пор, как изучение коммунистического новояза показало всем влияние языка на восприятие действительности и на поведение людей, существование своего рода «языкового насилия» (как это определил П. Бурдьё). С некоторых пор мы можем даже говорить об «аксиологическом повороте» в языкознании⁴⁷.

Уже в 1985 г. была разработана концепция польского аксиологического словаря (Bartmiński 1985), некоторое время спустя она была расширена и превратилась в проект славянского аксиологического словаря (Юдин 2003), а затем в межкультурные исследования более широкого масштаба. В первом десятилетии XXI в. этот интерес привел к образованию постоянно действующего семинара EUROJOS⁴⁸, участники которого начали совместную работу над проектом под названием «Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów» (LASiS, далее – «Аксиологический лексикон славян и их соседей», «Аксиологический лексикон»).

12. Проект EUROJOS и перспективы лингвокультурологии

Исследования, проводимые международным коллективом в рамках проекта «Аксиологический лексикон славян и их соседей», – это в настоящее время важнейшая задача, реализующая программу этнолингвистики как лингвокультурологии⁴⁹.

«Аксиологический лексикон» представляет собой попытку параллельного описания мира славянских ценностей на сравнительном фоне. Ценности являются стержнем любой культуры, а их распознавание и выявление отношения к ним – условие самоидентификации как отдельных индивидуумов, так и целых общностей. Для

⁴⁶ Самым убедительным образом показал это Т. Кшешовский (1994).

⁴⁷ В России этот поворот ознаменовался появлением работ Н. Д. Арутюновой, А. А. Зализняк, И. Б. Левониной и А. Д. Шмелева, И. А. Седаковой, Е. Л. Березович, С. М. Толстой; в Польше – были опубликованы работы З. Зарон, Я. Пузыниной, Э. Лясковской, Р. Гжегорчиковой, Т. Кшешовского, Е. Бартминьского. К этому направлению относятся также публикуемые с 70-х гг. (на польском, затем на английском и русском языках) труды А. Вежбицкой, посвященные, например, ключевым словам (Wierzbicka 1999, 2017).

⁴⁸ См. статью Е. Бартминьского и И. Белиньской-Гардзель (Bartmiński, Bielińska-Gardziel 2016).

⁴⁹ См. Bartmiński, Bielińska-Gardziel, Chlebda 2016.

подробного анализа были выбраны пять концептов: ДОМ и ЕВРОПА, потому что мы говорим о Европе как об «общем доме», в котором мы живем и в котором мы хотели бы себя чувствовать «у себя»; ТРУД, поскольку именно в период растущей безработицы он является предметом особого интереса; СВОБОДА, как ключевая ценность в нашей части земного шара; ДОСТОИНСТВО и ЧЕСТЬ, восходящие к истокам европейской культуры, к античной Греции, и содержащиеся во Всеобщей декларации прав человека, принятой Генеральной Ассамблеей ООН в 1948 г. «Аксиологический лексикон» покажет, в какой мере эти понятия схожи, а в какой обнаруживают национальную специфику в разных культурах. Ключевой идеей «Аксиологического лексикона» является поиск «единства в многообразии».

Международный коллектив авторов разработал пять многоязычных томов, которые были опубликованы под общей редакцией Е. Бартминьского в издательстве Университета Марии Кюри-Склодовской в Люблине (за каждый том дополнительно отвечали отдельные редакторы).

В 2015 г. вышел из печати том, посвященный концепту ДОМ в 18 языках, под ред. Е. Бартминьского, И. Белинской-Гардзель, Б. Живицкой, 504 стр. (его сокращенная версия на английском языке вышла в свет в 2018 г., *The Axiological Lexicon od Slavs and Their Neighbours. Vol. 1. The Concept of HOME*, Lublin, 169 стр.).

В 2016 г. – том 3. «PRACA», в 14 языках, под ред. Е. Бартминьского, М. Бжозовской и С. Небжеговской-Бартминьской, 455 стр.; в 2017 г. – том 5. «HONOR», в 11 языках, под ред. П. Сотирова и Д. Айдачича, 431 стр.; в 2018 г. – том 2. «EUROPA», в 13 языках, под ред. В. Хлебды, 525 стр.; 2019 г. – том 4. «WOLNOŚĆ», в 14 языках, под ред. М. Абрамовича, Е. Бартминьского, 620 стр.

Исследования охватили все самые важные славянские языки из трех основных групп: западной (польский, чешский, словацкий), восточной (русский, белорусский, украинский) и южной (болгарский, хорватский и сербский), регулярно исследовались языки ближайших соседей (литовский, немецкий, а также греческий), нерегулярно языки западных и южных европейских стран (французский, итальянский, испанский, португальский, английский), крайне редко генетически далекие языки (древнеиндийский, японский, китайский, в томе «ДОМ» также африканские языки: суахили, хауса и тамашек).

Проект осуществлялся под эгидой Института славистики Польской академии наук, что позволило включить различные славянские языки, однако привлечение исследователей других языков было обусловлено возможностями главного редактора серии и редакторов отдельных томов. За счет средств, полученных Институтом славистики Польской академии наук в рамках гранта Национальной программы развития гуманитарных наук (NPRH) на 2012–2015 гг., была профинансирована лишь часть исследовательских и издательских работ, привлекались дополнительные средства из других источников, огромную финансовую помощь оказало также издательство Университета Марии Кюри-Скłodовской в Люблине, два последних выпуска серии («EUROPA», «WOLNOŚĆ»), опубликованы благодаря финансовой поддержке Опольского и Варшавского университетов.

Отличительная черта «Аксиологического лексикона» – это использование единого понятийного аппарата и выработанной в ходе многочисленных заседаний общей терминологии; опора на сопоставимый комплекс источников как основу описания, а также принятие однотипных способов определения значений. Ценности описываются нами как «культурные концепты», то есть как аксиологически маркированные и обладающие культурно-специфическими коннотациями понятия.

Коллектив авторов и редакторы «Аксиологического лексикона» выразили готовность продолжить данный проект. Отобраны очередные концепты для анализа согласно принятой методологии, среди них ZDROWIE ‘здоровье’, RODZINA ‘семья’, DUSZA ‘душа’; OJCZYŻNA ‘родина’, NARÓD ‘народ’, SPOŁECZEŃSTWO ‘общество’; DEMOKRACJA ‘демократия’, TOLERANCJA ‘толерантность’, SPRAWIEDLIWOŚĆ ‘справедливость’ и др. Предприняты также усилия по привлечению средств для финансирования проекта в дальнейшем.

Перевод с польского Э. Бялэк и С. М. Толстой

Список использованной литературы

- Агапкина Татьяна (ред.), 2013, *Славянская этнолингвистика. Библиография*, изд. 4-е, Москва.
- Антропов Николай, Володина Татьяна, 2006, *Белорусская этнолингвистика сегодня: реализация идей*, „Etnolingwistyka” 18, с. 47–65.
- Апресян Юрий и др., 2006, *Языковая картина мира и системная лексикография*, Москва.

- Гамкрелидзе Тамаз, Иванов Вячеслав, 1984, *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*, Тбилиси.
- Кабакова Галина, 1993, *Французская этнолингвистика: проблематика и методология*, „Вопросы языкознания” № 6, с. 100–114.
- СД = *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, 1995–2012, под общей ред. Никиты И. Толстого, т. 1–5, Москва.
- Селиванова Елена А., 2010, *Лингвистическая энциклопедия*, Полтава [hasło: *Этнолингвистика*, с. 163–168].
- Толстая Светлана М., 1993, *Этнолингвистика в Люблине*, „Славяноведение” № 3, с. 47–59.
- Толстая Светлана М., 1997, *Словарь народных стереотипов и символов*. Т. I. *Космос*, „Живая старина” № 4, с. 52–53.
- Толстая Светлана М., 2006, *Постулаты московской этнолингвистики*, „Etnolingwistyka” 18, с. 7–27.
- Толстая Светлана М., 2013, *Никита Ильич Толстой и его путь к этнолингвистике*, [в:] *Ethnolinguistica Slavica. K 90-letniu akademika Nikity Ilyicha Tolstogo*, Москва, с. 10–25.
- Толстой Никита И., 1982, *Из „грамматики” славянских обрядов. Типология культуры. Взаимное воздействие культур*, „Труды по знаковым системам”, XV, Тарту, с. 57–71.
- Толстой Никита И., 1990, *Язык и культура. (Некоторые проблемы славянской этнолингвистики)*, „Zeitschrift für Slawische Philologie, Bd L, Heft 2, Heidelberg, с. 238–253 [przekład polski w: „Etnolingwistyka” 5, 1992, s. 15–25].
- Толстой Никита И., 1995, *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва.
- Трубачев Олег (ред.) см. *Этимологический словарь славянских языков*.
- Феоктистова Любовь, 2006, *Этнолингвистические исследования в уральском университете*, „Etnolingwistyka” 18, с. 29–46.
- Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд*, Москва, т. 1–28, 1974–2002, ред. Олег Трубачев, т. 29–39 (*otъtęti – *oŭva), 2002–2014, ред. Анатолий Журавлев.
- Юдин Алексей, 2003, *Проект „Славянского аксиологического словаря”. О создании исследовательской группы по разработке аксиологического словаря*, [в:] *Język w kręgu wartości*, ред. Jerzy Bartmiński, Lublin, с. 456–458.
- Adamowski Jan, Niebrzegowska Stanisława (red.), 1999, *W zwierciadle języka i kultury*, Lublin.
- Anusiewicz Janusz, 1990, *Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku*, [w:] *Językowy obraz świata*, ред. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 277–307.
- Anusiewicz Janusz, 1995, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław.
- Bartmiński Jerzy, 1988, *Słowo wstępne*, „Etnolingwistyka” 1, s. 5–7.
- Bartmiński Jerzy, 2004, *Etnolingwistyka słowiańska – próba bilansu*, „Etnolingwistyka” 16, s. 9–27; wersja angielska pt. *Basic Assumptions of Slavic Ethnolinguistics*, [w:] *Die slavischen Sprachen. The Slavic Languages. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und*

- ihrer Erforschung. An International Handbook of their Structure, their History and their Investigation. Herausgegeben von / edited by Karl Gutschmidt(+), Sebastian Kempgen, Tilman Berger, Peter Kosta, Band 2 / Volume 2, De Gruyter Mouton, 2014, s. 1165–1175.
- Bartmiński Jerzy, 2006a, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin, (V wyd. 2012).
- Bartmiński Jerzy, 2006b, *Niektóre problemy i pojęcia etnolingwistyki lubelskiej*, „Etnolingwistyka” 18, s. 77–90.
- Bartmiński Jerzy, 2008, *Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna?*, „Język a Kultura” 20, s. 15–33.
- Bartmiński Jerzy, 2009, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London, (paperback 2012).
- Bartmiński Jerzy, 2011, *Польско-российские встречи на поле этнолингвистики*, „Новая Польша” 7–8 (132), s. 51–55.
- Bartmiński Jerzy, 2014, *Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] WJOSS-3, s. 279–308.
- Bartmiński Jerzy, 2015, *Tradycja uśpiona w języku. Pytania o źródła polskiej tożsamości kulturowej*, [w:] *Wartości w języku i kulturze*, t. 8, pod red. Jana Adamowskiego i Marty Wójcickiej, Lublin, s. 11–33.
- Bartmiński Jerzy, 2018a, *O profilowaniu pojęć z punktu widzenia etnolingwistyki kognitywnej*, [w:] *Dociekania kognitywne*, red. Agnieszka Libura, Daria Bębeniec, Hubert Kowalewski, Kraków, s. 13–48.
- Bartmiński Jerzy, 2018b, *Język w kontekście kultury, czyli co dziś znaczy metafora „europejski dom”?*, Katowice.
- Bartmiński Jerzy, 2018c, *In the Circle of Inspiration of Anna Wierzbicka: The Cognitive Definition – 30 Years Later*, „Вестник Российского университета дружбы народов”, seria: Лингвистика = Russian Journal of Linguistics, t. 22, 4, s. 749–769.
- Bartmiński Jerzy, 2018d, *Zapożyczenia a językowy obraz świata, czyli o oswojaniu obcości* (w druku).
- Bartmiński Jerzy, Bielińska-Gardziel Iwona, 2016, *15 lat Konwersatorium EUROJOS*, „Etnolingwistyka” 28, s. 319–324.
- Bartmiński Jerzy, Bielińska-Gardziel Iwona, Chlebda Wojciech, 2016, *Raport z realizacji grantu „Metody analizy językowego obrazu świata w kontekście badań porównawczych”*, „Etnolingwistyka” 28, s. 325–328.
- Bauerová Jana, 2016, *Etnolingvistika dnes*, [w:] Nikita Iljič Tolstoj, *Magia slova a textu. Moskevská etnolingvistická škola*, Praha, s. 7–10.
- Benveniste Émile, 1969, *Le vocabulaire des institutions indoeuropéennes*, Paris.
- Boguta Agnieszka, 2010, *Bibliografia analityczna „czerwonej serii” 1981–2008, tomy 1–25*, Lublin.
- Chlebda Wojciech, 2012, *Czy polska etnolingwistyka może być zwornikiem nauk humanistycznych*, „Akcent” nr 130, s. 91–95.
- Chlebda Wojciech (red.), 2010, *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, Opole.
- Crystal David, 1987, *The Cambridge Encyclopedia of Language*, New York.
- Dąbrowska Anna, 2005, *Współczesne problemy lingwistyki kulturowej*, [w:] *Polonistyka w przebudowie*, red. Małgorzata Czermińska i in., t. 2, Kraków, s. 99–110.
- „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury”, [rocznik], t. 1–30, Lublin 1988–2018.
- Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, Seš. 1–6 (red. Eva Havlová), Praha 1989–1906; Seš. 7–12 (red. Adolf Erhart), Seš. 13–19 (red. Ilona Janyšková), Brno, 2004–2018.

- Gład Adam, 2013, *Prostowanie zwierciadła. Przyczynek do (jeszcze?) niezaistniałej dyskusji nt. kondycji lubelskiej etnolingwistyki*, „Biuletyn PTJ”, XLIX, s. 139–151.
- Gład Adam, 2014, *Koncepcja etnolingwistyki według Jamesa Underhilla*, „Etnolingwistyka” 26, s. 141–154.
- Gład Adam, 2015, *Etnolingwistyka daleka i bliska*, „Etnolingwistyka” 27, s. 7–20.
- Gład Adam, 2018, *Lubelska etnolingwistyka kognitywna a anglojęzyczna lingwistyka kulturowa. Wybrane problemy*, „Etnolingwistyka” 30, s. 231–257.
- Gład Adam, David S. Danaher, Przemysław Łozowski (red.), 2013, *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition and Culture*, London.
- Greimas Algirdas, Courtés Joseph, 1979, *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Paris.
- Havlová Eva (red.), zob. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*.
- Helbig Gerhard, 1982, *Dzieje językoznawstwa nowożytnego*, przeł. z niem. [1973] Czesława Schatte i Dorota Morciniec, Wrocław.
- Helbig Gerhard, 1986, *Entwicklung der Sprachwissenschaft seit 1970*, Leipzig.
- Jakubowicz Mariola, 2014, *Historia i dalsze losy Słownika prasłowiańskiego*, [w:] *Studia Borysiana. Etymologica-Diachronica-Slavica*, red. Mariola Jakubowicz, Beata Raszevska-Żurek, Warszawa.
- Kijewska-Trembecka Marta, 1984, *Etnolingwistyczna koncepcja języka Bronisława Malinowskiego*, „Przegląd Humanistyczny” 1984, nr 11/12 (230/231), s. 71–80.
- Krzeszowski Tomasz, 1994, *Parametr aksjologiczny w przedpojęciowych schematach wyobrażeń*, „Etnolingwistyka” 6, s. 29–51.
- LASiS – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. serii Jerzy Bartmiński:
 T. 1. *DOM*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin 2015.
 T. 2. *EUROPA*, red. Wojciech Chlebda, Lublin–Opole 2018.
 T. 3. *PRACA*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2016.
 T. 4. *WOLNOŚĆ*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin–Warszawa 2019.
 T. 5. *HONOR*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin 2017.
- Łozowski Przemysław, 2014, *W poszukiwaniu ontologicznego statusu JOS: językowy obraz świata czy językowy obraz kultury i doświadczenia?*, [w:] *WJOSS-3*, s. 9–19.
- Maksymiuk-Pacek Beata, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława (red.), 2009, *Bibliografia adnotowana lubelskiego zespołu etnolingwistycznego (do roku 2009)*, Lublin.
- Mańczyk Augustyn, 1982, *Wspólnota językowa i jej obraz świata. Krytyczne uwagi do teorii językowej Leo Weisgerbera*, Zielona Góra.
- Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*, 2017, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Małgorzata Brzozowska, Beata Żywicka, Przemysław.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2010, *Dwa słowniki etnolingwistyczne – moskiewski i lubelski*, [w:] Chlebda Wojciech (red.), 2010, *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, Opole, s. 21–32.

- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2014a, *Ljublinska kognitivna etnolingvistika: ot dialektologijata i folkloristikata do meždukulturnata semantika*, „Bylgarski Folklor” kn. 4, s. 413–435.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2014b, *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*, [w:] WJOSS-3, s. 71–102.
- Pelcowa Halina, 2006, *Dialektologia a etnolingwistyka*, „Etnolingwistyka” 18, s. 91–103.
- Plas Pieter, 2006, *Slavic etnolinguistics and Anglo-American linguistic anthropology: Convergences and divergences in the study of the language-culture nexus*, „Etnolingwistyka” 18, s. 135–143.
- Senft Gunter, 1998, *Ethnolinguistik*, [w:] *Ethnologie. Einführung und Überblick*, pod red. Hansa Fischera (wyd. IV, rozszerzone, Berlin 1998).
- SLSJ – *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, Wrocław 1980.
- Sławski Franciszek (red.), 1974–2001, *Słownik prasłowiański*, t. 1–8 (A–F), Wrocław.
- SSISL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora Stanisława Niebrzegowska, Lublin.
- T. 1. *Kosmos*, cz. 1. *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, 1996; cz. 2. *Ziemia, woda, podziemie*, 1999; cz. 3. *Meteorologia*, 2012; cz. 4. *Świat, światła, metale*, 2012.
- T. 2. *Rosliny*, cz. 1. *Zboża* 2017; cz. 2. *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, 2018; cz. 3. *Kwiaty*, 2019; cz. 4. *Zioła*, 2019.
- Sulima Roch, 2006, *Folklorystyka a etnolingwistyka a horyzont poznawczy antropologii kultury*, „Etnolingwistyka” 18, s. 121–128.
- Tabakowska Elżbieta, 2013, *A linguistic picture, image, or view of „Polish Cognitive Studies”*, [w:] Głaz Adam, David S. Danaher, Przemysław Łozowski (red.), *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition and Culture*, London, s. 321–338.
- Tomczak Łukasz, 2010, *Etnolingwistyka. Bibliografia adnotowana 1988–2008*, Lublin.
- Tyrpa Anna, 2006, *Etnolingwistyka ludowa, narodowa, porównawcza – koncepcje neofilologów i polonistów*, „Etnolingwistyka” 18, s. 105–116.
- Underhill James, 2012, *Ethnolinguistics and Cultural Concepts. Truth, Love, Hate and War*, Cambridge.
- Underhill James, 2013, *Reflections upon Bartmiński’s ethnolinguistic approach to language and culture*, [w:] Głaz Adam, David S. Danaher, Przemysław Łozowski (red.), *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition and Culture*, London, s. 339–349.
- Wierzbicka Anna, 1999, *Język – umysł – kultura*, wybór prac pod red. Jerzego Bartmińskiego, Warszawa.
- Wierzbicka Anna, 2007, *Słowa kluczowe. Różne języki – różne kultury*, przekł. Izabela Duraj-Nowosielska, Warszawa.
- WJOSS 1 – *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. 1. [Analizy semantyczne domu, pracy, ojczyzny, wolności i in.]*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Lublin 2012.
- WJOSS 2 – *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. 2. Wokół europejskiej aksjofery*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2014.

- WJOSS 3 – *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów: 3. Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin 2014.
- WJOSS 4 – *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów: 4. Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w programie badań porównawczych*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Beata Żywicka, Lublin 2018.
- WJOSS 5 – *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów: 5. Koncepty i ich profilowanie*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin 2019.
- Wrocławski Krzysztof, 2006, *Folklorystyka, etnolingwistyka, etnologia*, „Etnolingwistyka” 18, s. 117–120.
- Wysoczański Włodzimierz, 2000, *Ekologia języka jako dyscyplina heterogenicznego opisu języka*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. LV, s. 63–76.
- Zgółka Tadeusz, 2006, *Etnolingwistyka praktyczna*, „Etnolingwistyka” 18, s. 129–134.
- Zieniukowa Jadwiga, 1998, *Z problemów etnolingwistyki*, [w:] *Nowe czasy, nowe języki, nowe (i stare) problemy*, red. Ewa Jędrzejko, Katowice, s. 233–241.
- Zinken Jörg, 2004, *Metaphors, stereotypes, and the linguistic picture of the world: Impulses from the Ethnolinguistic School of Lublin*, *Metaphorik.de* 7: 115–137.
- Zinken Jörg, 2015/2009, *Lubelska szkoła etnolingwistyczna a anglo-amerykańskie językoznawstwo kognitywne*, „Etnolingwistyka” 27, s. 273–277. [wersja pierwotna: *The Ethnolinguistic School of Lublin and Anglo-American cognitive linguistics*, [w:] Bartmiński Jerzy, 2009, s. 1–5].
- Ziółkowski Marek, 1987, *Etnolingwistyka*, [w:] *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, pod red. Zofii Staszczak, Poznań, s. 94–97.

Ethnolinguistic agenda now

Slavic ethnolinguistics, having developed from etymological and dialectological research, has moved into the direction of cognitive and communicative linguistics. The theoretical tenets of Slavic ethnolinguistics include: the unity of language and culture, the cognitive function of language as a classifier of experience and interpretant of reality, a view of the lexicon as a repository of culture, attention to symbolic meanings and the mythological aspect of culture, the ultimate goal of recognising and reconstructing the conceptualisations and mentality of the speaker. These assumption have underlain the compilation of two ethnolinguistic dictionaries: the Moscow and the Lublin dictionary.

A major role in the development of this research area has been played by the journal *Etnolingwistyka*. The thematic scope of the journal, over its 30-year history, is briefly reviewed; the international composition of its body of authors (Polish and overseas, from the East and West, writing in Russian and English) is appreciated.

The central theme in contemporary ethnolinguistic inquiry are comparative analyses of cultural concepts, whose English exponents are HOUSE/HOME, WORK, FAMILY,

DEMOCRACY, FREEDOM, TOLERANCE, RESPONSIBILITY, etc. They are investigated within the project EUROJOS, whose international team have been compiling the *Axiological Lexicon of Slavs and their Neighbours*. Parallel descriptions of Slavic values against a comparative background lead to a recognition and definition of one's own identity, as well as the characteristics of individual national linguacultures. The leading motif in this research is the European principle of seeking "unity in diversity".

Keywords: ethnolinguistics, cultural linguistics, *Axiological Lexicon of Slavs and their Neighbours*, cultural concept, language and culture, values

Людмила Л. Федорова, Angela Pätynen

Москва, Хельсинки

Семья глазами финской молодежи: по материалам анкетного исследования

W artykule omówiono wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród fińskiej młodzieży na temat rodziny. Uwagę zwrócono na pytania dotyczące istoty rodziny oraz obrazu „prawdziwej” rodziny. Zauważono, że współczesność zostaje odzwierciedlona przede wszystkim w odpowiedziach dotyczących składu rodziny. Specyfika fińskiego spojrzenia widoczna jest w cytowanych przez młodzież przysłowiach, skrzydlatych słowach i powiedzeniach, w których tradycyjne wyobrażenia przenikają się ze spojrzeniem współczesnym: respondenci odwołują się zarówno do Biblii, powszechnie znanych tekstów kultury i tekstów kultury ludowej, jak i do współczesnych stereotypów i memów. Autorki odnotowują negatywny stosunek ankietowanych do ograniczeń swobody w rodzinie oraz ich pozytywną ocenę rodziny jako grupy wsparcia.

Słowa kluczowe: EUROJOS, fińska rodzina, ankietowanie, stereotyp rodziny, tęczowe rodziny, przysłowia o rodzinie

Введение

В плане изучения европейских ценностей, в частности СЕМЬИ как одной из традиционных аксиологических категорий, финский опыт представляет особое значение. Оно обусловлено рядом факторов – исторических, политических, географических, лингвистических, – в силу которых финская семья оказывается своеобразным выражением и традиционных устоев, и современных тенденций.

В числе этих факторов стоит назвать следующие:

- Финляндия признана «самой счастливой страной мира» в 2018 г. по версии «Всемирного доклада о счастье» ООН;
- Финляндия является третьей в мире в рейтинге равноправия полов;
- финны испокон веков являются соседями славян;
- Финляндия (Suomi, Finland) – страна с двумя государственными языками (финским и шведским).

Задача исследования состоит в том, чтобы на основе анкетного анализа выявить эти современные тенденции в оценке СЕМЬИ и попытаться понять, насколько они способствуют повышению «уровня счастья».

Остановимся подробнее на некоторых факторах, отражающих своеобразие финского материала.

1. Социологический аспект

1.1. Финляндия – «самая счастливая страна в мире»

По сообщению финского агентства новостей Yle Uutiset от 14.03.2018, Финляндия возглавила рейтинг стран во Всемирном докладе о счастье (World Happiness Report), ежегодно публикуемом подразделением ООН по поиску решений стабильного развития. Вот цитата из текста сообщения:

В рейтинге участвуют 156 стран, для оценки национального счастья которых используются такие критерии, как ожидаемая продолжительность жизни, социальная поддержка и отношение к коррупции.¹

Можно обратить внимание на некоторое несовпадение значений английского *happiness* и русского *счастье*; для русского языкового сознания *счастье* представляет собой понятие весьма субъективное и связанное прежде всего с чувствами. Видимо, точнее было бы в данном контексте говорить об уровне благополучия и жизненной стабильности.

¹ https://yle.fi/uutiset/osasto/novosti/oon_finlyandiya_samaya_schastlivaya_strana_v_mire/10115964 Отметим для сравнения данные рейтинга для некоторых других стран: Чехия на 23, Словакия на 40, Польша на 46, Россия на 49, Словения на 62, Белоруссия на 67, Сербия на 73, Хорватия на 77, Болгария на 105, Украина на 132 месте.

1.2. Равноправие полов

Финляндия является третьей в мире в «рейтинге равноправия полов».

Принцип «равноправия полов» подразумевает создание равных социальных возможностей для реализации личности мужчин и женщин во всех сферах жизнедеятельности. Впрочем, в настоящее время гендерный вопрос уже не сводится к противопоставлению двух полов.

С конца XIX в. в результате активного общественного движения в разных государствах женщины начинают получать избирательное право наравне с мужчинами. Вслед за Новой Зеландией и Австралией Финляндия в 1906–1907 гг. предоставила женщинам избирательное право.

В Финляндии в XXI в. отмечается как государственный праздник День равноправия, или день Минны Кант (19 марта – день ее рождения), чья общественная и писательская деятельность способствовала признанию прав женщин.

Возможно, эти прогрессивные завоевания имели определенное значение для выработки современных позиций Финляндии в отношении «уровня счастья».

2. Социолингвистический аспект. Языковая ситуация в Финляндии

Особенность языковой ситуации в Финляндии в том, что в ней два государственных языка – финский и шведский. При том что носителей шведского меньше 6%, языки равноправны, и оба участвуют в формировании особого финского культурного «бэкграунда», финской идентичности и культуры. И финский, и шведский языки обязательны в школьном образовании. Таким образом, жители Финляндии в основном в разной степени двуязычны. Официальный статус имеют и языки коренных народов – саамов, карелов, – а также романи (цыганский). Значительное количество мигрантов в 90-е гг. привело к большому числу трехязычных детей, сохраняющих право поддерживать родной язык.

3. Практический анализ. Анкетирование студентов

В опросе информантов о сущности семьи использовалась общая схема, разработанная в проекте EUROJOS² для данного концепта, с добавлением частных вопросов. Значительно подробнее финскими исследователями была разработана вводная часть анкеты социального характера.

В данной статье мы кратко остановимся на вопросах вводной части и лишь на двух вопросах основной части анкеты: *В чем сущность семьи?* и *Какие пословицы, поговорки и устойчивые выражения о семье и ее членах вам известны?*

3.1. Условия анкетирования

Опрос проводился 29.10 – 15.11.2017 г. в сети интернет; на призыв участвовать в нем откликнулись те, кто заинтересовался темой, – всего 275 человек. Рассматривались 263 анкеты: 12 респондентов были исключены в связи с возрастным критерием и отличным от финского бэкграундом.

3.2. Вводная часть анкеты

В вводной части отмечено, что анкета адресована 17–30-летним студентам высших учебных заведений, которые проживают в Финляндии по крайней мере с дошкольного возраста, что анкетирование проводится анонимно и его целью является изучение представлений о семье у современной молодежи разных стран. Были указаны авторы финского текста анкеты: Арто Мустайоки, Екатерина Протасова, Ангела Пятюнен (Департамент современных языков, Хельсинкский университет).

3.2.1. Вопросы о языке

Вводная часть анкеты содержала вопросы, касающиеся статуса респондента. Прежде всего – **вопросы о языке**. Требовалось указать язык/языки родителей или опекунов, а также язык/языки повседневного общения. Абсолютное большинство (248 из 263) отметили, что оба родителя финноязычны, лишь у 5 оба родителя – шведоязычные финны, а у 10 респондентов один из родителей двуязычный

² Проект EUROJOS, посвященный методике исследования ценностных концептов, предполагает анализ сложившихся стереотипов на материале лексикографических источников и современных текстов, а также изучение возможного изменения стереотипов у молодежи на основе анкетного опроса.

(9 финско-шведские билингвы, 1 – финско-саамский). Языком повседневного общения является только финский у 210 (77%), финский наряду с другим/другими – у 49 (18%). Четверо респондентов не указали финский в составе языков повседневного общения (у 2 только шведский, у 2 только английский). Интересно то, что английский в качестве одного (или единственного) языка общения указали 30 человек (11%), в то время как шведский – всего 14, т. е. немногим более 5%.

3.2.2. Возраст

Средний **возраст** респондентов – чуть старше 24 лет (24,18); т. е. это вполне зрелые люди. Около двух третей (165), по принятой в соц-сетях формулировке, «состоят в отношениях», чуть больше трети (98) – одинокие.

3.2.3. Пол

В ответах на **вопрос о поле** проявились современные тенденции. Так, 225 респондентов идентифицировали себя как женщины, 22 – как мужчины, 14 – как «другие гендеры» и двое отказались ответить. Это само по себе можно расценивать как современную тенденцию по отношению к вопросам гендера. Однако есть еще один фактор, связанный с собственно финской традицией: для финнов считается не вполне этичным уточнять пол профессионального работника, если это в письменной форме не очевидно (ср. рус. *доктор Марчук, профессор Ткаченко* и проч.). Это правило касается не только профессионалов. Как считает финская молодежь, пол не принято выяснять без особой надобности. Возможно, за этим стоит и тот языковой факт, что в финском языке род существительного грамматически не выражен, местоимения 3 лица не различаются по роду. Распознать род в тексте можно по личному имени, но в анонимном опросе и это исключено. Однако нельзя преувеличивать значение языкового фактора; грамматический род открыто не выражен в английском (хотя есть возможность использовать разные по роду местоимения), никак не выражен грамматический род и в армянском языке (ни в существительных, ни в местоимениях) – однако там, кажется, нет культурной традиции избегания. Так или иначе можно считать, что в финском действует совокупность факторов, в том числе и современные тенденции, а язык не противится анонимности.

3.2.4. Специальность

На вопрос о **будущей/настоящей специальности** были получены ответы:

- только гуманитарная – 95,
- только естественно-научная – 99,
- только техническая – 13,
- «другое» ответили 56 респондентов, у многих из них было больше одной специальности или смешанные.

Таким образом, среди респондентов можно наблюдать более или менее уравновешенное противопоставление гуманитариев и представителей естественно-научных и технических профессий – химиков, физиков, биологов, медиков.

3.2.5. Место проживания во время окончания школы

На вопрос: *Где вы окончили школу?* большинство ответило «в большом городе» (57%), значительная часть – «в небольшом городе» (29%) и заметная часть – «в сельской местности» (14% – для сравнения: у русских около 10%, у мексиканцев 6%; см. (Федорова 2019; Яковлева, Федорова 2019).

3.2.6. Форма проживания

Лишь 7% респондентов проживает вместе с родителями; другие формы проживания – аренда (48%), студенческий жилищный фонд (32%), собственность (12%); не указали форму проживания 1%.

Резкое отличие финских студентов от русских и мексиканских (среди русских респондентов 70% проживает с родителями, среди мексиканских – 80%!), возможно, отчасти объясняется тем, что средний возраст финских респондентов 24–25 лет, в то время как русских и мексиканских – 20–21 год. При этом большинство финских студентов имеют пару.

Другой фактор – развитое социальное обеспечение временным жильем для студентов.

И, возможно, самый главный фактор – это традиция отделения закончившего школу сына или дочери, т. е. взрослого (обычно с 18 лет), от родительской семьи, независимо от того, имеет ли он пару или нет. «Родители и дети уже не считаются ближайшими родственниками друг другу после того, как детям исполняется 18 лет», отмечается в (Мустайоки, Протасова 2013: 240); «у нас принято с 18 лет уходить из дома и дальше крутиться самостоятельно. Только

так можно научиться жить» (из интервью актера Вилле Хаапасало, там же).

3.3. Основной вопрос анкеты: сущность семьи

Для анализа материала по основному вопросу анкеты было отобрано 100 ответов. Сюда вошли все ответы мужчин (22), часть ответов женщин (64, выбирали, в частности, из семей с финноязычными родителями) и ответы тех, кто отнес себя к «другому гендеру» (14).

Основной вопрос содержательной части анкеты формулировался в двух фразах: *В чем сущность понятия «семья» (perhe), по вашему мнению? Что такое настоящая семья?*

Здесь следует отметить возможное влияние финского перевода на ответы. В финском вопросе *сущность* перевели как *ydin* 'сущность, ядро' (другой финский синоним *oletus*, но именно *ydin* обычно употребляется в сочетаниях со значением 'суть вопроса', 'суть понятия'). Возможно, этот выбор как-то повлиял на смещение понятий: в некоторых ответах давались толкования для *ydinperhe* 'ядерная семья'.

3.3.1. Основные мотивы в определении семьи

Мы систематизировали основные мотивы, упоминаемые неоднократно в ответах респондентов. Их можно обобщить в 7 следующих тезисах:

1. Сущность/ядро семьи – родители и дети.
2. Семья – понятие субъективное.
3. Суть семьи – эмоциональная связь.
4. В основе семьи – желание разделять будни, обязанности, планы.
5. Общее хозяйство и постоянное совместное проживание – не обязательно, но весьма значимо.
6. Важна атмосфера принятия, сопричастности, душевного комфорта.
7. Важны функции заботы и поддержки.

Проиллюстрируем эти тезисы ответами респондентов.

3.3.1.1. Сущность/ядро семьи – родители и дети

[1] *Мама, папа и дети. В какой-то степени и бабушки-дедушки и другие близкие родственники, но «ядерная семья» – дети и родители.*

[2] *Связанная узами пара + их дети (нет разницы – родные или приемные) + бабушки-дедушки + возможные любимцы.*

[3] *Центром/ядром семьи являются отношения двух, (обычно) разных полов людей... Вокруг этого формируется семья.*

[4] ... В некоторых случаях входят бабушки-дедушки, двоюродные братья-сестры, тетки и т. д., **но в финской культуре нечасто.**

Такие ответы определяют состав семьи: центр и градации по удалению от него. В самом центре – отношения двоих, вокруг которых формируется семья. Примеры особой категоризации: дети – не важно, родные или приемные; бабушки-дедушки – по-фински *isovanhemmat*, т. е. букв. ‘старшие родители, прародители’; двое, формирующие семью, – обычно, а значит и не всегда – разных полов. Интересны градации близости к центру: бабушки-дедушки и другая родня в финской культуре не часто мыслятся как объединенные в одну семью с ядерной семьей. В этих ответах видны и традиционные представления, и современные взгляды, признающие более свободные отношения. Любопытно, что финны могут включать в состав семьи «возможных любимцев», т. е. собак и кошек, что уже отмечалось и для русских, и для мексиканских семей.

3.3.1.2. Семья – понятие субъективное

[5] *Семья – субъективно определяемая группа близких друг другу людей. Обычно семья складывается из близких родственников, но и другие формы семьи вполне возможны. ... это личный опыт каждого.*

[6] ... В семью могут входить родители/опекуны и сибсы, но также и другие родственники, **друзья**, в одном доме проживающие, и те, **кого кто-то посчитает членом своей семьи.**

[7] ... по существу, семья – это **вопрос выбора**: с кем хочу провести свою жизнь.

Эти ответы акцентируют свободный выбор человека в современном мире. Упомянуты опекуны наравне с родителями, как и приемные дети наравне с родными.

3.3.1.3. Сущность семьи – эмоциональная связь

[8] ... семью образуют люди, **эмоциональная связь** которых глубже обычного и которые имеют значительное влияние на жизнь друг друга, невзирая на то, живут ли они вместе или отдельно.

[9] ... формирует семью все-таки определенная **любовь** между членами семьи.

[10] Семья – это **единство душ**, забота. Чтобы быть семьей, родственные связи необязательны. Семьей могут быть, например, **друзья**, снимающие одну квартиру.

[11] Семья – это **границы и любовь.**

Эмоциональная связь признается более ценным фундаментом, чем родственные отношения; формулируя сущность этой связи, респонденты выделяют любовь, единство душ, взаимовлияние, заботу. Но при этом во взаимности важны и границы; *границы и любовь* (*rajat ja rakkaus*) – одна из финских национальных идей воспитания.

3.3.1.4. Желание разделять будни, трудности, вместе строить планы

[12] С семьей **разделяют будни**.

[13] В семье обычно принято **делить вместе будни**, заботиться друг о друге и принимать во внимание других членов семьи, **планируя свою жизнь**.

[14] Семья – это группа людей, которые важны **друг другу** и часто **вместе противостоят ежедневным трудностям**.

[15] Семья – это сплоченное близкими отношениями объединение, которое **тесно сотрудничает в буднях**. Не только «общий холодильник», но одно целое, учитывая и новообразованные семьи.

Идея сплоченности семьи выражается в желании разделять ежедневные заботы и трудности; считается, что стремление разделять будни (*arjen jakaminen* ‘разделение будней’, от *jakaa arki* ‘делить будни’), проживать вместе не только самые радостные и самые горькие минуты, но и не отмеченные событиями дни – это финская идея об упорядоченном и самодостаточном семейном бытии, воспринимаемом как счастье. Может показаться, что в этом нет ничего национально специфического, это традиционное и нормальное для многих представление о семейной жизни. Может быть, сама языковая форма, связанная с делением, разделением, а не с объединением или соучастием (как, например, в испанском, в ряду лексем о сущности семьи с префиксом *com-*: *convivencia*, *comunicación*, *colaboración*, *comprensión*, *confianza* и др., см. (Федорова, Яковлева 2019)) как-то подчеркивает отдельность, индивидуальность участников (нередко она отмечается и формами: ‘друг друга’ *toisiaan*, ‘друг с другом’ *toistensa kanssa*), хотя в финском присутствует и языковой маркер *yhteensä* (*yhdessä*).

Что же принято разделять, кроме «общего холодильника», общего досуга, общих планов?

3.3.1.5. Общее хозяйство и постоянное совместное проживание – не обязательно, но весьма значимо

[16] *Семья не всегда ограничивается одной крышей, члены семьи могут проживать отдельно... У членов семьи много общего и они разделяют общее прошлое, которого обычно нет с друзьями.*

[17] *Семья – это как минимум два человека, у которых как минимум частично общие хозяйство и расписание + другие объединяющие факторы.*

[18] *Хоть и разведутся по разным адресам, но связь и отношения не прервутся. Если же прервутся, то ты больше не член семьи.*

[19] *У семьи общая кастрюля и общий обеденный стол.*

Общее прошлое создает те связи, поддерживая которые, взрослые сознают и подтверждают свою принадлежность к семье. Общее хозяйство, общий стол, «общая кастрюля» и «общий холодильник» – бытовые приметы семейного гнезда, общее прошлое – основа духовной связи. И еще важно согласованное общее расписание, в котором учитываются планы и возможности друг друга, – то, что финны называют «семейный оркестр» (*perheorkesteri*).

Интересно, что никто не упоминает об общении – возможно, это настолько естественно, что не кажется достойным упоминания, но скорее, это и не является для финнов разделяемой потребностью. Молчащий финн – известный стереотип: «Говорить – это для финна работа, отдельная от сопровождаемого словами дела» (Мустайоки, Протасова 2013: 243). Известна старая пословица: «Финн не говорит и не целует» (там же, 248).

Но если не общением, то чем поддерживается духовное единство?

3.3.1.6. Атмосфера принятия, сопричастности, душевного комфорта

[20] *Семья – это люди, которые испытывают сильное чувство сопричастности.*

[21] *Надежность, опора и принятие таким как есть важны не только для детей, но и для родителей в семье (и других членов тоже: бабушки-дедушки, тети-дяди и т. п.).*

[22] *Сообщество, в котором всем комфортно и в котором все заботятся и пекутся о других. В семье ты можешь быть именно таким, какой ты есть. ... Будь собой и этого достаточно.*

Для финского сознания важна сама атмосфера, не требующая слов, – можно оставаться самим собой, сохранять свою индивидуальность и в то же время чувствовать единство с остальными (возможно

и молчаливое участие). И все же для финнов так же важны, кроме самой атмосферы сопричастности, конкретная забота и поддержка близких; этот мотив мы выделили отдельно.

3.3.1.7. Функции заботы и поддержки

[23] *Семья для человека – это группа людей, которые являются для него ближайшей сетью [группой] **поддержки**.*

[24] *В семье любят безусловно, **поддерживают**, как бы не сплотовал.*

[25] *... семья – это группа людей, которые **заботятся друг о друге** материально и социально, растят потомство, искренне **беспокоятся друг о друге** и любят друг друга.*

Семья как *группа поддержки* – *tukiverkko*, букв. ‘сеть-поддержка’; для нас это словосочетание более привычно по отношению к болельщикам в спорте. Для финнов это, видимо, более широкое понятие; т. е. человек движется вперед самостоятельно, но ощущая рядом с собой эту группу, «команду» заинтересованных в его успехе близких. И при этом «финнам стыдно просить о помощи: здесь справляются сами, каждый отвечает за себя» (Мустайоки, Протасова 2013: 246), но именно чувствуя за собой этот семейный тыл. Есть еще одно, кроме *perhe*, разговорное слово для семьи (и любой сплоченной группы) – *porukka*, заимствованное из русского *поручка*. В общем, идея понятная, «один за всех и все за одного», но способ выражения более современный, мы бы сказали – более спортивный.

3.3.2. «Настоящая семья»

На вторую часть вопроса: *Что такое настоящая семья?* некоторые отвечали отдельно (таких ответов всего 26 из 100). И здесь ответы разделились: одни считали вопрос неправомерным, другие пытались найти основную черту образцовой семьи.

Неправомерность вопроса усматривали в том, что не существует «настоящей», т. е. «правильной», семьи, как не существует и «ненастоящей» – все семьи имеют право на существование. Возможно, и здесь такую реакцию вызвали особенности финского перевода: *настоящая* перевели как *oikea*, это слово имеет два основных значения – ‘настоящая’ и ‘правильная’. Однако вопрос подразумевал в известном смысле идеальную, образцовую семью, в которой воплощается суть самого понятия, а не «правильную по составу».

Приведем аргументацию с обеих позиций.

3.3.2.1. «Настоящей» семьи не бывает

[26] *Важно понимать, что семьи бывают всевозможные и их нельзя оставлять за рамками «настоящей/правильной» семьи, включая радужные семьи.*

[27] *Настоящей семьи не бывает, т. к. у всех семьи разные.*

[28] *Каждый может определять семью как ему угодно. У человека может быть несколько семей. Биология не определяет семью. Поэтому нет такого понятия «настоящая/правильная» семья, как нет и «неправильной».*

Ответы подобного рода дали 15 респондентов (т. е. больше половины отвечавших на этот вопрос). Идея неправомерности вопроса базируется на двух основаниях: первое – признание полноправности «радужных семей», под которыми понимаются все нетрадиционные в гендерном отношении, а также неполные семьи, и второе – субъективность определения семьи и уникальность собственной семейной истории. Все это определяет несводимость семьи к одному образцу.

3.3.2.2. Суть «настоящей» семьи – любовь, надежность и сплоченность

[29] *Настоящая семья – это семья, в которой люди любят друг друга, если семья [лишь] юридическая, в ней может происходить насилие.*

[30] ... «настоящая/правильная» семья должна быть **надежной, тесной, сплоченной и любящей средой** для всех членов. ... В «настоящих» семьях обычно царит **чувство сплоченности**.

[31] ... в понятие т. н. образцовой настоящей семьи, по-моему, уже **изначально заложено**, что в этой семье действительно **комфортно** и можно чувствовать себя в **безопасности** и **одобренным/принятым**.

[32] *Настоящая семья растет со временем.*

Интересно мнение о том, что настоящая семья со временем растет, а не распадается, что возможно только на основании крепкой эмоциональной связи между ее членами, т. е. за этим стоит признание не только динамического, но и прогрессивного характера понятия.

3.3.2.3. К этимологии *pehre* ‘семья’

Замечание об изначально заложенном содержании финского слова ‘семья’ направляет нас к этимологии. Как отмечают этимологи

(SKES 1962; SSA 1995; Utrio 1995; Häkkinen 2004; Meri 2004), финское слово *perhe* (семья) образовалось, скорее всего, от древнего слова *perä*, сохранившегося в языке со значениями ‘зад, задняя часть’, ‘корма’, ‘основание, правда, истина’ (БФРС 2006). Параллели имеются во многих финно-угорских языках. В устойчивых сочетаниях с основой *perä* оно переводится как ‘конец’ и как ‘начало’, как ‘происхождение’ и как ‘цель’, в том числе ‘жизненная цель’ (ср. рус. *конец*, *исконно*, где *кон* изначально имел значение и начала и предела, конца; исторически родственны *кон* и *начать* (Фасмер 1967: 307)).

Если считать аргументом этимологию *perä*, то действительно, компоненты ‘истинность’, ‘основание’ заложены в его значении; возможно, это как-то связывается с идеями надежности и безопасности, которые приписываются понятию *perhe* ‘семья’ (если внутренняя форма осознается в связи с этими компонентами значения).

Мы не ставим здесь задачу вывести из ответов респондентов «общую формулу» финской семьи, однако очевидно, что выделенные сущностные черты – любовь, надежность и сплоченность – могут служить ее основой.

3.4. Пословицы и поговорки о семье и ее членах

Еще один вопрос анкеты, на котором мы кратко остановимся, – *Знаете ли вы пословицы / поговорки / крылатые выражения о семье или членах семьи? Приведите примеры.*

Здесь мы обобщили материал от всех 263 участников, из которых 138, т. е. больше половины, дали примеры.

Полученные результаты можно условно разделить на несколько основных категорий:

- 1) собственно пословицы – законченные образные речения, описывающие конкретные ситуации в образных выражениях;
- 2) «народные афоризмы» и «ходячие истины», представляющие общие ситуации в прямых высказываниях;
- 3) крылатые выражения и цитаты;
- 4) клишированные фразы из СМИ, составляющие содержание современного массового сознания;
- 5) поговорки и прибаутки – незаконченные высказывания, встраивающиеся в речь и дополняемые контекстом или текущей ситуацией;
- 6) побасенки – ситуативные сценки.

Противопоставление пословиц и поговорок как законченных и незаконченных высказываний опирается на разделение Г. Л. Пермякова; он также выделял класс побасенок, которые представляют собой сценки, сверхфразовые единства (Пермяков 1979: 11–15). Выделение двух видов пословиц – образных и буквальных предложений – также следует идее Пермякова; о подобном разделении пословиц писал и А. Крикманн (Крикманн 1984: 166). Крылатые выражения и цитаты представляют собой прецедентные тексты; как и клише из СМИ и интернет-мемы, они могут быть полными или неполными по структуре, образными или буквальными по семантике, однако по характеру источника их в данном анализе удобнее выделить в отдельные классы.

3.4.1. Собственно пословицы: законченные образные речения

Таких примеров было названо около 20 (недостаточная определенность связана с вариативностью). Мы отметим здесь лишь те, которые содержат культурно специфические образы, иногда приводя в скобках и другие из названных, близкие по смыслу, через слэш – варианты ответов:

[33] *Это наследственное, если лыжи не скользят!* (также: *Яблоко от дерева недалеко падает*).

[34] *Заморозки поросенка домой загонят.* / *Заморозки всегда домой загонят.*

[35] *Ты ель слушають(ся), под которой дом стоит* (также: *Тому подпеваешь, чей хлеб ешь* – ср. в русском: *Чей хлеб ем, того и вем* (Даль 1957: 217)).

[36] *Ёрш тоже рыба, девочка тоже ребенок.*

[37] *У маленьких кастрюль большие уш(к)и.*

[38] *Брат – золото, кузен – серебро* (также: *Сестра – золото, брат – серебро*).

[39] *Колено (поколение) сыновей лучше (грудь дочерей лучше).* / *Колено сыновей лучше, грудь дочерей лучше.*

[40] *Жена между кулаком и плитой.*

Пословицы отражают традиционные взгляды и представления; к некоторым, имеющим отчетливо гендерную мотивировку ([36], [40]), у молодежи отношение критичное (считается, что их знают все, хотя в силу политкорректности отметили единицы). Пословица про маленькие кастрюли с большими ушками – о детях, которые нередко подслушивают то, что для них не предназначено.

3.4.2. «Народные афоризмы» («ходячие истины»)

Таких отмечено более 30 примеров.

[41] *Семья – наихудшее. / Родня наихудшее. / Семья – кошмарный сон.*

[42] *Семья – наилучшее.*

[43] *Родители наследуют седину от своих детей.*

[44] *Лучшее, что отец может сделать для своих детей, это любить их мать.*

[45] *Папа/бабушка всё умеет, мама всё знает.*

[46] *Знал бы, что внуки такие чудесные, завел бы сначала их (а не детей).*

[47] *Бог не может быть всюду, поэтому он создал бабушек.*

[48] *Если бы не было у вас бабушки, не было бы ничего другого: ни дома, ни двора, ни дерева во дворе.*

[49] *Свекор (тесть) родился голодным. (apriukko – тесть, свекор)*

[50] *Семья – это командная работа.*

[51] *У любимого дитяти много имён.*

[52] *Уборка дома, когда дети маленькие, всё равно что уборка снега во время снегопада.*

Обращают на себя внимание контрастные примеры: *Семья – наихудшее* и *Семья – наилучшее*. В исходном варианте, который дает и финский словарь пословиц (Laukkanen 1997), – *Родня – наихудшее*, но сейчас чаще *семья (perhe)* – именно этот вариант был использован для перевода названия сериала 70-х гг. XX в. «All in the family».

Семья – это командная работа (Perhe on tiimityötä) перекликается с образом «группы поддержки» как команды; можно увидеть в композите *tiimityö* ‘командная работа’ следы английского заимствования *team* ‘команда’. Народные афоризмы, как видим, отражают разные точки зрения: детей и родителей, бабушек-дедушек и внешнего коллективного автора.

3.4.3. Крылатые выражения, цитаты

Мы отметили 9 примеров:

[53] *Почитай отца своего и мать свою.*

[54] *Тот дитя не любит, кто лозину на него жалеет. («Кто жалеет розги своей, тот ненавидит сына, а кто любит, тот с детства наказывает его».* Притчи Соломона)

[55] *Гневаясь, не согрешайте: солнце да не зайдет во гневе вашем.* (Апостол Павел)

- [56] *Кровь гуще/крепче воды.*
- [57] *Я не сторож брату своему!* (слова Каина)
- [58] *Все счастливые семьи похожи друг на друга, каждая несчастливая семья несчастлива по-своему.* (Л. Толстой, «Анна Каренина»)
- [59] *Маленькое сердце у той матери, у которой в сердце нет места для ребенка другой матери.* (С. Кекконен, «Кристаллы»)
- [60] *Мудрость живет в матерях Остроботнии.* (А. Туури, «Остроботния»)
- [61] *Старший брат следит.* (Дж. Оруэлл)

Цитируются библейские заповеди и поучения; слова апостола Павла относятся и к семейному миру: нельзя расставаться на ночь, не помирившись и не простив тому, на кого гневались. Приводятся цитаты всемирно известных авторов, а также и финских.

3.4.4. Ходячие выражения из СМИ, рекламы, интернет-мемы

Мы выделили 7 примеров; среди них и те, которые бытуют в сознании студентов на языке-источнике – английском, шведском:

- [62] *Семья чокнутых Кильюненов.* (финский образ из комикса)
- [63] *Охана – семья, семья – это когда никого не бросают.* (образ гавайской культуры; из мультфильма «Лило и Стич» (2002) студии Уолта Диснея)
- [64] *Папа платит!* (на шведском *Pappa betalar* – ирон.)
- [65] *Мамами приготовленная еда.* (финская реклама)
- [66] *Родители, двое детей (мальчик и девочка), машина, частный дом* (стереотип семьи)
- [67] *Семья может быть из десяти пап, просто 10 пап без детей.* (интернет-мем на английском <https://www.youtube.com/watch?v=-jSZO37QV4E>)
- [68] *Luke/No, I am your father!* (мем, цитата из фильма «Звездные войны»)

Представления о традиционном распределении ролей и стереотипной семье соседствуют с современными взглядами на необычное семейное объединение.

3.4.5. Поговорки и прибаутки

Отмечено 20 примеров, в основном это традиционные разговорные формулы, типичные ситуативные речения, нередко рифмованные и/или шуточные. Иногда это просто фразеологические обороты, дополняемые в ситуации конкретными персонажами. Вот некоторые примеры:

[69] *Братъя как рысята. / Сестрицы как ящери, братъя как рысята.* (о похожих детях)

[70] *Весь в отца/мать/бабку.*

[71] *Назад под мамин подол.*

[72] *(Быть) на маминой ладони.*

[73] *Держаться у маминых горшков/кастрюль.*

[74] *Золото братцы!* (ирон.)

Пример [69] в расширенной версии включает часть *сестрицы как ящери* (*siskokset kuin liskokset*), которая строится по известному образцу – *братъя как рысята* (*veljekset kuin ilvekset*); выбор образов сравнения отчасти задается рифмой. Смысл прибаутки – дети в семье все на одно лицо, будь то ребяташки или детеныши зверушек (рысят, ящериц), к которым у финнов отношение вполне положительное. Здесь нет дидактического смысла, обычного для пословиц; просто наблюдение о фамильном сходстве, как и в [70].

Ряд синонимических фразеологизмов [71]–[73], пополняемых до законченного высказывания в конкретной ситуации, передает осуждающее отношение к тому, кто не отделяется от родителей, а держится «у маминых горшков», – это языковое подтверждение принятой традиции раздельного проживания взрослых детей.

3.4.6. Побасенки

[75] *«Вперед!» – сказала бабушка, падая в сугроб.*

[76] *Антти-пантти, вот поганец, за воротами сидел, что там делал? – Мыл котят...*

Студенты приводили примеры клишированных текстов-сценок: фрагмент ходячих анекдотов о бабушках – как иронический комментарий ситуации, детские дразнилки и считалки.

3.4.7. Самые частые ответы

– *Семья/родня – наилучшее.* – 62

– *Кровь гуще/крепче воды.* – 22

– *Яблоко от дерева недалеко падает.* – 20

– *Братъя как рысята. / Сестрицы как ящери, братъя как рысята.* – 18/1

– *Колено (поколение) сыновей лучше. / Колено сыновей лучше, грудь дочерей лучше.* – 14/1

– *Семья – наилучшее.* – 11

- *N/отец/мужчина – голова семьи (которую женщина поворачивает).* – 3/3/1(+1)
- *Родню/Семью не выбирают, с ними рождаются.* – 5
- *У сапожника дети без обуви.* – 5
- *Все счастливые семьи похожи друг на друга, каждая несчастливая семья несчастлива по-своему.* – 4
- *Папа платит!* – 4

Удивительным образом среди пословиц с огромным отрывом лидирует негативное *Семья/родня – наихудшее*. С ней перекликается пословица *Родню/семью не выбирают, с ними рождаются*. Отсюда видно, что подобная оценка относится к широкой семье, к родственникам. Можно предположить здесь некоторую долю иронии или сарказма; другие отмеченные народные афоризмы о родне, о старших родственниках – бабушках, дедушках – в целом имеют позитивный или шуточный характер. Вообще высокая цитируемость пословицы не всегда свидетельствует о ее принятии в качестве разделяемого знания, а низкая цитируемость не всегда свидетельствует о ее незнании молодежью.

4. Заключительные замечания

1. Опрос показал современные тенденции в отношении семьи: ядро ее однозначно не определяется разнополой парой; 14 информантов не определили свой пол как «мужской» или «женский». Ходовой эпитет «радужная» по отношению ко всем нетрадиционным семьям используется с положительной коннотацией. На языковом уровне пол не выражен – в финском языке нет грамматического рода. Уточнять пол считается неэтичным. Подчеркивается взаимность и индивидуальность в отношениях: «один другого», «друг друга» (*toisiaan*).

2. Разделяются родительская семья, которую не выбирают, и своя – по свободному выбору. Они живут отдельно. Термин «опекуны» появляется в ответах наравне с родителями. В состав семьи могут входить друзья, а также и «любимцы» (собаки, кошки).

3. Основа семьи – любовь, сплоченность и поддержка, готовность разделять общие будни. Главный принцип – «границы и любовь».

4. Много примеров того общего, что разделяют семьи: общая кастрюля, общий обед, общий холодильник, общее хозяйство; общая крыша, общие будни, трудности, планы; общее прошлое – то, чего обычно нет с друзьями. При этом про общение говорится редко,

но семья осознается как «группа поддержки», «командная работа», «семейный оркестр».

5. «Настоящая семья» – либо понятие субъективное, либо она не существует как эталон.

6. Самый неожиданный факт – формула *Семья/родня – наихудшее*, которую привели около 1/4 всех информантов и половина отвечающих на вопрос о пословицах. Формула *Родня – наихудшее* более традиционна; перенос на семью показывает отношение к старшей семье. Возможно, у молодежи в системе ценностей личная свобода оказывается выше родственных связей. И в то же время в ответах присутствует и противоположная версия: *Семья – наилучшее*. Можно ожидать, что при всех расширенных пониманиях семьи ее позитивная суть – любовь, надежность и поддержка – сохраняется. Но пока остается открытым вопрос: является ли наметившийся отход от традиционных ценностей средством повышения «уровня счастья»?

Библиография

- БФРС – Оллыкяйнен Вера, Сало Ирма (ред.), 2006, *Большой финско-русский словарь*, 6-е издание, Москва.
- Даль Владимир, 1957, *Пословицы русского народа*, Москва.
- Крикманн Арво А., 1984, *Опыт объяснения механизмов пословицы*, [в:] *Паремнологические исследования*, Москва, с. 149–178.
- Мустайоки Арто, Протасова Екатерина, 2013, *Финский ритуал: отражение в слове и поступке*, [в:] Людмила Л. Федорова (ред.), *Ритуал в языке и коммуникации*, Москва, с. 239–253.
- Пермяков Григорий Л., 1979, *Пословицы и поговорки народов Востока*, Москва.
- Фасмер Макс, 1967, *Этимологический словарь русского языка*, т. 2, Москва.
- Федорова Людмила Л., 2019, *Штрихи к портрету семьи в русском языковом сознании*, [в:] Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Włazłowska (ред.), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 5*, Lublin, с. 85–105.
- Яковлева Светлана А., Федорова Людмила Л., 2019, *Мексиканская семья: история и современность*, [в:] Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Włazłowska (ред.), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 5*, Lublin, с. 125–146.
- Häkkinen Kaisa, 2004, *Nykysuomen etymologinen sanakirja*, Juva.
- Laukkanen Kari, Hakamies Pekka, 1997, *Sananlaskut*, Helsinki.
- Meri Veijo, 2004, *Sanojen synty*, Jyväskylä.
- SKES – *Suomen kielen etymologinen sanakirja*, 1962, т. 3, Helsinki.
- SSA – *Suomen sanojen alkuperä: etymologinen sanakirja*, 1995, т. 2, L–P, Helsinki.
- Utrio Kaari, 1995, *Familia: eurooppalaisen perheen historia*, т. 1, Helsinki.

The image of PERHE ‘family’ among Finnish youth on the basis of questionnaires

The paper considers the results of a questionnaire-based study on the notion family (PERHE) among Finnish youth. In focus is the essence of the family and the image of the real family. Current trends are identified, in particular, in responses concerning the composition of the family. The specificity of the Finnish notion of the family is manifested in proverbs quoted by young people, cultural keywords, and sayings that reflect the clash of traditional and modern views: respondents refer, on the one hand, to the Bible, cultural and folk texts, and on the other hand to modern stereotypes and memes. Limitations on freedom in the family are assessed negatively, whereas the family as a support group is evaluated positively.

Keywords: Finnish family, PERHE, questionnaire, essence of family, proverbs about family

Стана Ристић, Ивана Лазић-Коњик

Београд

Језичка слика ПОРОДИЦЕ у пословицама

Артикул пошвићону јест зрехонструованему на бази паремии образови RODZINY у језику сербским. Материал сербски поровнано з росијским, англиским и ниемецким. Вурћонно три тпу релаци родзинних: звизки покровићства, повиноватва ораз звизки „духове”. В артикуле – зе вгледу на ограниченна објетости – запровентовано тилко пиервси з нић. Ствирдзона, же родзина и звизки родзинне сѧ у језику сербским вартостироване позитивне. Ниеннеј једнак језику з рћнѧ интенсивноћѧ вурѧа тѧже амбивалентну стосунек до (правие) вшустких члћнокћв родзини. Звизки крви сѧ пострзегане прзев Сербћв јако ниезвике истотну копонент лудзkiego жѧциѧ.

Слова клучове: JOS, RODZINA, паремииологиѧ, прзисловѧ, језику сербски

Увод

У вези са истраживањем феномена који се односе на ПОРОДИЦУ у српском језику и култури за „Аксиолошки лексикон Словена и њихових суседа”, представићемо језичку слику (ЈС) српске ПОРОДИЦЕ на паремиијском материјалу (пословицама и изрекама из Вукових „Српских народних пословица”¹) и то на основу родбинских назива уже и шире породице. Националну слику ПОРОДИЦЕ на ширем плану истраживања **упоредићемо**са ЈС ПОРОДИЦЕ у неколико других језика,

¹ Даље скраћено: СНПосл.

узимајући у обзир досадашња компаративна истраживања на паремијском материјалу за дате језике: руског и српског (Миленкович 1996), руског, енглеског и немачког језика (Головин 2014).

О значају паремија у етнолингвистичким и лингвокултуролошким истраживањима, а посебно у реконструисању ЈС света и у утврђивању универзалних и специфичних вредности у различитим културама доста је писано, а важна запажања дата су и у радовима на које ћемо се у овом истраживању позивати (Стефановић 2012: 47–66 и нав. радови: Миленкович 1996; Головин 2014).

За детаљнији увид о пословицама уопште и о историјату њиховог проучавања са „главним упориштем у англо-саксонској литератури”, и посебно о карактеристикама српских народних пословица из Вукове збирке упућујемо на значајну монографију Јовановић (2006 I). У другом делу ове монографије за нас је важна тематска класификација српских народних пословица у виду веома детаљно и промишљено урађеног регистра у којем се на другом месту по бројности налази тематско поље „Породица, родбина, сроднички односи, па и други социјални појмови који чине структуру патријархалног друштва”. Пословице из овог тематског поља сврстане су у више тематских кругова, према називима чланова уже породице **отац/тата, мајка/мати, родитељ, брат, сестра; муж, жена; дете, син, кћи/ћерка**, а у даљој сегментацији, поред осталог, издвојено је и тематско поље ширих генетских заједница са тематским кругом лексеме **род** и тематско поље другостепених сродничких односа са лексемама **унуче, дјед и баба** (Јовановић 2006 II: 37–54). У ствари, појам породице у овом и осталим радовима на које ћемо се позивати употребљава се као надређен појам назива чланова уже и шире породице и сродника.

На основу увида у материјал СНПосл² утврдили смо да се родбински/породични односи у њима могу најбоље сагледати ако применимо сличну класификацију и параметре у анализи њиховог садр-

² За увид у СНПосл драгоцени су нам били подаци који се наводе у раду Миленкович (1996) о пословицама у којима се употребљавају називи родбинских односа. У СНПосл је таквих 276 пословица (нав. дело: 4), а по учесталости јављања у пословицама истичу се углавном ужи чланови породице, међу којима предњачи мајка са 68 појављивања, затим следи жена 55, брат 45, деца 39, баба 38, отац 20, кћи/ћер 15, муж 14, сестра 6, син 1, док се чланови шире породице јављају ретко: свекрва 6, снаха 5, зет 4, стриц, стрина, девер и маћеха 3, ташта, тетка и тетак 2, дед/деда и јетрва 1 (нав. дело: 27). Нешто другачији резултати учесталости ових назива дати су у мастер-раду Милићевић (2011), која је испитивала фреквенцију именица у СНПосл.

жаја, како бисмо обухватили све наведене тематске аспекте семантичког и концептуалног поља ПОРОДИЦА, који су потврђени и у другим типовима језичког материјала: речничком, асоцијативном и анкетном. На тај начин смо издвојили три тематске групе српских пословица које обухватају породичне односе: 1. сродство по крви (са три аспекта), 2. сродство по браку и 3. сродство по души. С обзиром на ограниченост обима излагања, за ову прилику размотрићемо само прву тематску групу, сродство по крви, и то са аспеката 1.1. признавање сродства по крви, 1.2. карактеристике родитеља и 1.3. карактеристике деце (исп. Головин 2014: 46–62).

Сродство по крви

Аспект признавање сродства по крви

С аспекта признавања сродства по крви у српским пословицама, као и у речничком материјалу (в. Ристић, Лазић-Коњик 2018), постојање крвних сродника оцењује се као важна компонента у животу човека (*живети породично, породични живот*), што се поетично и метафорично исказује у пословици 5498. *Свака тига к своме јату лети*. И само признавање сродности по крви и плоти (телу) исказано кроз различите садржаје у изрекама и пословицама позитивно се вреднује: *бити с неким једне/исте крви* (исп. рус. *Мы с тобой одной крови*; нем. *Blut von meinem Blute*, према Головин 2014: 47). У пословицама се указује на јаку и трајну везу крвног сродства: 3082. *Крв није вода*, уз коју је Вук дао коментар: „Каже се кад се браћа заваде, т. ј. од једне су крви, могу се опет лако помирити.”, а исти смисао има и пословица са метафоричним садржајем: 1511. *Жиле се корије-на држе* (исп. рус. *Узы крови самые крепкие* и нем. *Blut ist dicker als Wasser*, према Головин 2014: 47). Крв у паремијама не указује само на спољашњи однос сродства по крви, него и на унутрашње сродство по карактеру, наслеђене карактерне црте, као у изразу: *то му је у крви*, који има неутрално значење, за разлику од пословице 3080. *Крв заспати не може*, иза које стоји Вуково тумачење: „Кад ко кога убије, не може се заборавити”, чији садржај указује да се преко крви може наследити и оно што се вреднује као негативно. Тако се на овој митологизираној улози крви заснива „крвна освета”³, обичај

³ Обичај који је био веома раширен у неким крајевима, а у мањој мери се „прећутно” задржао до данас, а по коме је породица убијеног сродника била

који подржава и шири сукоб и неслогу међу члановима (шире) друштвене заједнице (исп. рус. *Кровъ за кровъ!* и нем. *Blut schreit nach Rache*, према Головин 2014: 47).

Блискост по крви исказује се најчешће у пословицама са лексемама *отац* и *мајка*, и то ређе по телесним особинама: 4478. *Обила мајка родила обила јунака*; 4479. *Обилата мајка, обилата и ићи*, а чешће по карактеру: 2328. *Какав отац онаки син*; 5025. *По оцу се познаје син, а по мајци ићи*; 2341. *Каква мајка онака и ћерка*, што потврђује и пословица: 1775. *Ивер не иде далеко од кладае*, и израз: *бити исте горе лист*, у којима се преко метафоричне употребе назива из домена растиња/дрвећа указује на родбинске односе, што је потврђено већим бројем примера и у речничком материјалу секундарних значења неких именица из овог домена: *пањ*, *корен*, *стабло*, *дрво*, *лоза* и др. (в. Ристић, Лазић-Коњик 2018).

Сличност по карактеру се обично приписује наследним особинама, које могу бити позитивне као у пословици: 799. *Гледај мајку, а узми шћерцу* (уп. сличне пр. у рус. и енгл.: *Жена, что лебедь-птица, вывела детей станицу [вереницу]*; *Take a vine of a good soil, and the daughter of a good mother*, према Головин 2014: 57), али је више пословица које указују на наслеђивање негативних особина, као у метафоричним пословицама: 4856. *Пас псу брат*; 3134. *Куд ће ејештица до у свој род?* (и варијанте: 3137. *Куд ће куга, те у свој род?*; 3138. *Куд ће рђа до у род?*). Наследно преношење лоших карактерних особина може се односити на све чланове рода/породице или само на неке од њених чланова, као што потврђују варијантне пословице, које такав смисао исказују преко метафоре жита: 6813. *У сваком житију има кукоља*; 3950. *Нема жита без кукоља*, а за такве чланове породице у језику се употребљава назив *изрод* (уп. сличне пр. у рус. *В семье не без урода* и енгл. *Manu a good cow has a bad calf*, или пословице у којима се у овим језицима дословним садржајем исказује овакав смисао, рус. *Хоть родной, но недобрый* и енгл. *More kin than kind*, према Головин 2014: 49). Амбивалентан став према могућности наследног преношења карактерних особина евидентан је на примеру двеју метафоричних пословица: 1843. *Из вране што испане, тешко соко постане*, где је таква могућност неизбежна (уп. сличне пр. у рус. и енгл.: *От яблони не жди вишенку*; *A bad tree does not yield good apples*, према Головин 2014: 60) и пословице: 1853. *Из драче*

дужна да „врати крв”, да почини убиство у породици убице (исп. у РСАНУ синтагму *крвна освета* наведену као историзам под одредницом *освета*).

пружа се рађа (уп. сличне пр. у рус. и нем.: *Криво дерево, так яблоки сладки*; *Ein suesser Kern steckt oft in einer rauhen Schale*, према Головин 2014: 57), где се могућност наслеђа негативних карактерних особина пориче.

У пословицама се такође исказује блискост и удаљеност од крвног сродства. Први однос потврђује пословица 3965. *Нема љета без Ђурђева дана, / Нити брата док не роди мајка* и изрази: *бити род рођени, рођена сестра (брат)*; *бити близак/далек род некоме, ближи/даљи род некоме*, у којима се даје приоритет крвном сродству у односу на све друге сродничке односе. Одсуство крвног сродства, осим израза наведених у опозицијама, потврђено је у пословици која се чује у народу: *Није ми род, ни помози бог*, као и у Вуковој пословици: 3501. *Моја мати и његова на једном сунцу тарану сушиле*, која се јавља у више варијанти са лексемом *мајка* у основи: 3715. *Није ми га мати родила*; 3786. *Не боли га срце за њим, јер их није једна мати родила* и др. (исп. рус. *Ты мне – седьмая вода на киселе*; нем. *Von gleichem Fleisch und Blut* и енгл. *Kith and kin*, према Головин 2014: 47).

Негативан однос према крвном сродству исказан је пословицама 69. *Ако ми је брат, ма ми није друг*; 3010. *Ко ти је извадио око? – Брат. – Зато је тако дубоко*. Значај крвног сродства вреднује се позитивно и када су сродници једне крви сложни и солидарни, на што указује импликација пословице: 2240. *Кад не би били по два за једнога, / Не родила мајка ни једнога*, са смислом „Добро је имати више деце ако су сложна, солидарна”.

Аспект карактеристике родитеља

У анализи пословица сврстаних у тематску групу карактеристике родитеља истицаћемо оне карактеристике којима се указује на односе у породици и на особине патријархалне породице.

У СНПосл има највише оних које су посвећене мајци, на шта су скренули пажњу досадашњи истраживачи (Миленкович, Милићевић и Јовановић), истичући чињеницу да у таквим пословицама нема амбивалентног вредновања мајке и њене улоге у породици, те да се у пословицама мајка вреднује позитивно (Јовановић 2006 I: 266; Стефановић 2012: 71–73). На основу анализе пословица са лексемом *мајка* утврдили смо да управо оне дају највише материјала за утврђивање односа у породици и за уочавање битних карактеристика српске пат-

ријархалне породице⁴. Позитиван садржај и незамењиву улогу мајке у породици најизразитије илуструју пословице у којима се истиче високо аксиолошко позиционирање мајке: 3362. *Мајку и Бог има*, затим мајка се узима као еталон за позитивно вредновање: 1129. *Добро му је као у материну трбуху*; 3095. *Крпеж је сиротињска мајка*; 3914. *Некоме мајка, а некоме маћеха*, или као еталон успешности: 6496. *Трговина је некад мати некад маћеха*. У пословицама се указује и на безрезервну љубав мајке према својој деци, што потврђује народна изрека: *Свакој мајци је своје дете најлепше* и метафорична пословица: 5485. *Свака крава своје теле лиже* (уп. сличне пр. у рус. *Всякой матери своё дитя мило* и енгл. *Every mother thinks her own gosling a swan*, према Головин 2014: 51). Мајка је несебична и пожртвована и има посебне моћи када су у питању њена деца, што исказује садржај пословице: 3360. *Мајка родила, мајка лијечила* или пресупозиција пословице 4208. *Нијемом ђетету ни мајка не може помоћи* „Мајка може помоћи свом детету у многим другим случајевима” (исп. Стефановић 2012: 71 и нап. 100); она пати због болести своје деце: 7274. *Што не може болан Рајко, то ће жалосница мајка*. Улога мајке је и да васпитава ћерку, да развија добре особине код ње, чак и када она сама нема тих особина: 3396. *Мати ако је најгора опет је рада да јој кћи буде добра*. У пословицама се истиче и позитивно вреднује улога мајке у заснивању и одржавању добрих односа међу члановима породице: 3237. *Ласно је ћерки с мајком прећу снови*, и њена васпитна улога, па се позитивно вреднује строгост мајке према деци, испољена чак и у виду батина: 3359. *Мајка била, мајка мила*.

Нешто другачији однос народног ствараоца према мајци исказан је у пословици: 6623. *Удала би се и кћерца и мајка, но нема су чим, а нема за ким*. У шаљивом садржају исказан је однос ироније иза кога је прикривен и однос ниподаштавања мајке која се ставља у позицију удаваче, што је врло необично. У такву позицију у патријархалној породици долазила је најчешће мајка малолетне деце када је остајала без мужа, те као удовица и самохрана мајка није била у стању да подиже своју децу. Међутим, у наведеној пословици то је мајка одраслог детета – ћерке, а њена жеља/потреба за

⁴ О карактеристикама мајке у српским пословицама, изрекама и фразеолошким изразима и о њеној улози у породици у поређењу са улогом мајке (рус. мать) у руским паремијама, в. Стефановић (2012: 70–73).

удајом имплицира да је она и жена без мужа, да је из неких разлога доведена у ситуацију да као и одрасла ћерка размишља о удаји. Позиција МАЈКЕ одраслог детета и жене без мужа сама по себи искаче из уобичајене идеалне ЈС МАЈКЕ и њене улоге у патријархалној породици, чија се хармонична представа заснива на симетрији опозиција: мајка – дете, мајка/супруга – отац/муж (исп. пословицу: 3949. *Нема женства без чоества*). Ту идеалну слику, поред нарушене симетрије, нарочито квари чињеница да мајка размишља о удаји. Да такво размишљање није примерено мајци и да је непромишљено, народни стваралац показује ироничним ставом наводећи два непобитна разлога који такву удају онемогућавају: економски – *нема сумчим* и партнерски – *нема за ким*, због чега је ниподаштава, прикривајући овакав свој став иронијом и полушаљивим текстом пословице⁵. Овакав однос према мајци, иако појединачно засведочен, на ширем плану, када је у питању амбивалентан однос народног ствараоца према жени и његова склоност да велича или ниподаштава улогу жене како у породичним тако и другим односима, потврђује да из тог ниподаштавања чак ни мајка у пословицама није изузета, иако се иначе представља као узор моралних вредности и врлина. У наведеном примеру иза оваквог односа према мајци стоји чињеница да је то мајка одраслог, одгајеног детета, њене улоге рађања и подизања деце су завршене, што ју је вратило у статус жене која се у народним пословицама вреднује по другим параметрима. Негативно вредновање женске особе, која није више примарно мајка, нарочито долази до изражаја у бројним пословицама са лексемом *баба*, на шта је указала Ј. Јовановић, у којима се јавља иронија, ниподаштавање, исмевање бабиног јогунства и облапорности, а у неким пословицама и схватање о баби као вештици која шурује са нечистим силама, са ђаволом (Јовановић 2006 I: 269–270)⁶. Наведени пример негативног односа народног ствараоца према мајци је изузетак који

⁵ За разлику од српских пословица у којима се мајка позитивно вреднује у руским, енглеским и немачким паремијама јавља се и негативно вредновање мајке: негативно се вреднује старосно доба мајке у енглеским и немачким паремијама, у немачким и руским претерана љубав мајке према деци, што је у српском искзано спојевима: *мамин син*, *мамин мезимац*, па и именицом *мајковић* (в. Стефановић 2012: 53; Ристић 2015: 212), а у руским паремијама је лоша мајка која недовољно брине о својој деци (према Головин 2014: 52–53).

⁶ Исп. пословице: 556. *Бунца као баба у болести*; 1963. *Инат баби душу губи*; 3623. *На једну страну ђаво, а на другу баба, па ко натегне*; 2883. *Ко о чему, баба о уштитцима*; 6514. *Трла баба лан, да јој прође дан*.

потврђује правило када је у питању амбивалентан однос према жени у српској култури, и то не само у времену настајања пословица, него иначе. Садржај пословица показује да негативно вредновање варира зависно од узраста и улоге женске особе у породици: оно је најблаже и „безазлено“ када се односи на ћерку или сестру (такве пословице су и најмалобројније), оно је невидљиво у веома бројним пословицама о мајци, оно је скоро подједнако са позитивним вредновањем у још бројнијим пословицама о жени, али је веома изразито и преовлађује, такође у веома бројним пословицама о баби.

Неке од важних улога мајке и оца у породици показане су на основу односа између мајке и ћерке односно оца и сина, чиме се истиче јача повезаност између истополних чланова породице када су у питању односи између родитеља и деце. Тако мајка/отац у народним пословицама подучавају ћерку/сина: 5399. *Родила мајка ћерку, да је научи вести*; 1386. *Ђељај колац као ти и отац*, и варијанта: 4913. *Плети kotaц ће ти и отац*, при чему се, према садржају пословица које се односе на оца, истиче и велики ауторитет и строгост оца који се мора беспрекорно слушати. Улоге оца и мајке су подељене и када је у питању прехрањивање чланова породице/деце и позитивно се вреднују у пословицама. Мајка се брине око припреме хране за децу: 1959. *И моја би мајка знала гибаницу умјесити да је сира и масла*, а отац обезбеђује средства за храну: 1401. *Ђе није оца није ни лонца*. Пословица 6851. *У тврда оца крадљива ћеца* показује да се тврдичлук оца негативно вреднује и да финансијама у патријархалној породици располаже отац. Вредновање оца у пословицама одликује се биполарношћу: позитивно је то што подучава сина, што се брине о прехрањивању деце, а негативно очев тврдичлук, неодговорност за одгој детета па и претерана строгост према деци⁷.

У пословицама се истиче непрекидна брига родитеља за безбедност деце: 904. *Да Бог ћетету не да оно што му отац и мати мисле!*, али и њихова беспотребна брига ако су деца добра: 3210. *Ласно је готову ћетету отац бити* (садржај ове пословице указује и на ситуацију одсуствовања и неодговорности оца у одгајању детета, што се вреднује негативно). Отац/родитељи су узор својој деци: 7325. *Што чине ћеца? – Што виде од оца*, а посебно се истиче узорност мајке која се, како је показано, у пословицама вреднује позитивно.

⁷ О позитивном и негативном вредновању оца у руским, енглеским и немачким паремијама, в. Головин (2014: 54–56).

Хранитељска улога родитеља истакнута је у пословици: 6965. *Хранитељ је као и родитељ*. Данас, у условима нарушене институционалне вредности (патријархалне) породице, на хранитељској улози заснован је нови тип нерођене породичне институције – *хранитељска породица*, која је добила и свој правни статус у законским актима породичног права.

Аспект карактеристике деце

Карактеристике породице у тематској групи карактеристике деце одређивали смо на основу анализе пословица у којима су употребљене лексеме *син* и *ћерка* и *брат* и *сестра*.

За разлику од мајке чија се улога у породици вреднује углавном позитивно, вредновање брата у пословицама је амбивалентно. Високо аксиолошко позиционирање брата може се упоредити са мајком, као што потврђује пословица: 355. *Божјић је Божјић, а пециво му је брат*. Брат се као и мајка у поимању ЈС пословица узима као еталон позитивне вредности, љубави и пажње: 6962. *Храни коња као брата, а јаше га као душманина*, и ослонца и поузданости: 513. *Брат је мио, које ејере био*, уз Вуков коментар: „(Када **братски** чини и поступа; истакли аутори рада).”⁸ Сличност у вредновању улоге мајке и брата показује пословица 515. *Браћа била, браћа мила*, која се по садржају и структури може сматрати варијантом пословице *Мајка била, мајка мила*. По народним пословицама брату се, као сроднику по крви и члану своје породице, опраштају не само батине него и други нежељени поступци: 509. *Брат брата над јаму води, али га у њу не тиска*; 703. *Волиј сам брата за крвника (имати) но туђина за господара*, Вуков коментар „У Црној Гори.” О важности брата – сродника по крви и братске љубави и слоге, не само за породицу него и за ширу друштвену заједницу, осим наведене пословице: *Нема љета без Ђурђевог дана, / Нити брата док не роди мајка*, сведоче и пословице: 514. *Брат пуна су уста*; 520. *Браћа подијељена сусједи назвати*; 2838. *Ко не држи брата за брата он ће туђина за господара*. У последње две наведене пословице актуелизују се парови: брат – сусед и брат – туђин, па је њихов пуни смисао заснован на опозицији „свој – туђи” којом се прави искорак из породичних односа у односе шире друштвене заједнице: у пословици под бројем 514 су-

⁸ У питању су особине за које се у српском језику као еталони вредновања употребљавају придев и прилог *братски* (*братски чин/поступак* и *братски чинити/поступати*).

седства/компилука, а у пословици под бројем 2838 народне/државне заједнице.

Садржај пословице 6347. *Тешко брату без брата, а ђевојци без свата!* указује на патријархалне односе у породици у којој се брат, као мушки члан породице и наследник истиче у бризи око сестрине удаје, која је за читаву породицу, па и за брата, важна исто толико као и братска љубав и слога, јер се њом решавају економска, имовинска и обичајна питања породице.

У неким пословицама се исказује амбивалентно вредновање брата и његовог односа у породици⁹. То су пословице у којима се омаловажава сроднички однос са братом/крвно сродство на рачун других блиских односа, пријатељства нпр: 69. *Ако ми је брат, ма ми није друг*; 4696. *Онај ми је брат, који ми је добру рад* или се вредност тог сродства пренебрегава у односу на нешто важније: 517. *Браћа к'а и браћа, ама сир за аспре*; 2216. *Кад је рат, нико ником није брат*, а важност братских/крвних родбинских односа исказано у вишеслојном садржају већ наведене дијалогске пословице: *Ко ти је извадио око? – Брат. – Зато је тако дубоко*, са порукама: најтежа повреда је од својих најближих сродника; од најближег сродника можеш да очекујеш нешто веома лоше и огрешење о крвно сродство веома негативно се вреднује.

За разлику од великог броја пословица које се односе на брата, у Вуковој збирци се јављају само три пословице са лексемом *сестра*, што сведочи о непримећеној, маргинализованој улози сестре у српској патријархалној породици. Две пословице се односе на породичне односе, једна у којој се истиче сличност карактерних особина сестринског крвног сродства: 5647. *Сестра сестру удаје, а бачва бачву продаје*, а друга у којој се игнорише улога сестре у породици, као њеног привременог члана: 5648. *Сестра удата сусједа назвата*, јер се јавља и варијанта: 7332. *Шћерца удата сусједа назвата*. И у једној и у другој пословици истиче се удаја као очекивани исход разрешења статуса женског привременог члана породице. У првом случају у првом делу пословице се указује на то да су наслеђене позитивне карактерне особине добра препорука за удају сестре/ћерке, али на плану целог садржаја другим делом пословице та удаја се ставља у контекст трговине – „успешне продаје” која је упоредива

⁹ Имајући у виду психолошке аспекте породице у народним пословицама, Ј. Јовановић ову амбивалентност у вредновању улоге брата види као „проблем поверења у ближњег” (Јовановић 2006 I: 66–67).

са продајом израђених предмета – бачви, чиме се на шаљив начин маскира маригинална улога женског детета у породици. У другом случају пословицом 7332 се заправо наглашавају разлози такве улоге а то је да удајом женско дете одлази у другу породицу, а упаривање назива *сестра/ћерка – суседа* истиче се нарушавање родбинског и успостављање новог суседског односа са примарном породицом.

Кад су у питању *ћерка* и *син* ови називи се јављају у приближно истом броју пословица¹⁰. Пословицом 1480. *Жени сина кад хоћеш, а кћер удај кад можеш*, која се јавља у неколико варијаната, истиче се инфериорна позиција кћери у породици, а супериорна позиција сина. Амбивалентно вредновање показује пословица у којој се истиче да је породици теже имати сина (него кћер): 3211. *Ласно је дијете имати, ма је тешко сина имати*, али без обзира на то родитељи желе добро своме сину: 7079. *Чоек жели да је од свакога бољи, а од сина да је гори*. У пословици: 2114. *Једна (кћи) као ниједна, двије ка' и једна, а три мисли ти*, на шаљив начин и у форми загонетке указано је на то да је ћерка велика брига, велико оптерећење за породицу. Улога ћерке се вреднује позитивно када она својом удајом не само да шири родбинске односе, него када шири и добар глас о свом роду/породици: 940. *Дај ме мајко на далеко, / Нека ти се родом хвалим*.

У више пословица у којима се јављају лексеме *дете/деца* истиче се значај деце за формирање породице: 1345. *Бе двоје дише треће се пише* и Вуков коментар „Каже се за мужа и жену.” и варијанта: 1414. *Бе се двоје ваљају / трећему се надају*; као и то да је сваки човек био дете: 4549. *Од ћеце људи бивају* (уп. сличне пр. у рус., енгл. и нем.: *Всякий бык телёнком был*; *The child is father of the man*; *Aus Kindern warden Leute*, према Головин 2014: 56); затим брига родитеља за децу и за њихово одрастање: 1392. *Бе нема маленог нема ни големог (ћетета)*, која се не смањује него повећава када деца одрасту: 3373. *Мала ћеца мала брига, велика ћеца велика брига* (уп. сличне пр. у рус., енгл. и нем.: *Малые детки спать не дают, а вырастут – сам не уснешь*; *One chick keeps a hen busy*; *Kleine Kinder treten der Mutter auf die Schuerze, grosse aufs Herz*, према Головин 2014: 60); затим спремност на одрицање у корист деце: 5140.

¹⁰ О карактеристикама сина и фрагментима ЈС породице у поређењу паремија српског и руског језика в. Стефановић (2012: 48–54), а поређењем паремијског матријала у оба језика ауторка је представила и карактеристике ћерке (нав. дело: 58–61).

Прва се ћеци даје, као и оправданост захтева деце у односу према родитељима: 1157. *Док дијете не заплаче, мати га се не сјећа*. Исто тако, позитивно се вреднује строга родитеља према деци па и кажњавање батинама за непослушност: 1579. *За нећу се ћеца бију* (и у рус. језику се не одобрава непослушност деце, али се не кажњава батинама: *Детей надо баловать, тогда из них вырастут настоящие разбойники*, према Головин 2014: 61); затим штедљивост родитеља у испуњавању хранитељске дужности: 1826. *И ћецу ми храни, и храни ми штеди*, као и родитељска брига због великих трошкова око деце: 1440. *Беца су невјерна војска*, уз коју је Вуков коментар: „Јер само једу и троше, а слабо помажу.” Позитивно се вреднује наивност деце: 1438. *Беца се чуде свачему, а људи ничему*, па и праведност деце: 1437. *Беца, будале и пијани правду говоре* (уп. сличне пр. у рус., енгл. и нем.: *Дети и глупцы говорят правду; Children and fools tell the truth; Kinder und Narren sagen die Wahrheit*, према Головин 2014: 56), а брига родитеља за здравље и живот деце исказује се поетским поређењем: 1439. *Беца су као роса*, уз Вуков коментар „(ако их има много, одмах могу помријети)”¹¹.

Високо вредновање деце потврђено је пословицама: 98. *Ако нијесам у људе, нијесам ни у ћецу (пристао);* у форми заклетве: 6023. *Тако ми Бог ћецу сачувао!*; 6141. *Тако ми се не закаменило дијете у жени, теле у крави, јагне у овци, свако сјеме у бащини и дух у костима!* (данас се чују заклетве: *Детета ми! Тако ми рођеног детета!*; *Деце ми! Не нашао дете/децу код куће живу!*). Међутим, на ироничан начин исказује се неосетљив однос деце према напору родитеља: 3884. *Не знаш ти, мајко, како је мучно дијете родити!*; затим одсуство обавеза деце да брину о родитељима: 6639. *У девет хвала, у једном храна*, и Вуков коментар: „Мати се обично многим синовима хвали и поноси, а и један је може онако хранити као и деветорица”, као и одсуство бриге о родитељима од стране деце: 457. *Боље је с мумјем од гумна до гумна него (самој) од сина до сина*, а породица у којој деца имају главну реч негативно се вреднује, што је исказано метафоричном пословицом: 5418. *Сад јаја какоћу, а кокоши ћуте*¹².

¹¹ У руским и немачким пословицама велики број деце доводи се у везу са сиромаштвом а не са здравственом и животном угроженошћу као у српској пословици; в. пр. *У богатого [богатому] телята, <а> у бедного [бедному] ребята; Der Reiche hat Kälber, und der Arme Kinder*, према Головин (2014: 56).

¹² На сличан метафоричан начин исказује се непослушност деце у руским и немачким пословицама: *Яйца курицу не учат; Eier lehren die Henne nicht*, према Головин (2014: 57).

Закључак

Исцрпном анализом паремијског материјала српског језика о породичним односима представљена је национална ЈС ПОРОДИЦЕ и у најосновнијим цртама испоређена са ЈС ПОРОДИЦЕ у паремијском материјалу руског, енглеског и немачког језика. Може се закључити да се признавање крвног сродства оцењује као веома важна компонента у животу човека и у складу с тим да се породица и породични односи у српском језику и култури позитивно вреднују, иако је изражен амбивалентан однос према (готово) свим њеним члановима у различитом степену.

Литература

- Головин Александр С., 2014, *Лингвокултурный концепт »родство« в английских, немецких и русских паремиях*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Московский городской педагогический университет, Москва.
- Јовановић Јелена, 2006, *Књига српских народних пословица I, II*, Београд.
- Миленкович Наташа, 1996, *Термины родства в русском и сербском языках на материале пословиц и поговорок*, (необјављен магистарска дисертација, Институт русског језика им. Пушкина, Москва).
- Милићевић Софија, 2011, *Фреквенција именица у српским народним пословицама* (необјављен мастер-рад, Филолошки факултет, Београд).
- Ристић Стана, 2015, *Грамматички и когнитивни аспекти лексичког значења*, Београд.
- Ристић Стана, Лазић-Коњик Ивана, 2018, *Концепт породица у српском језику (на материјалу речника српског језика)*, у: Јелена Петковић, Владимир Поломац (ур.), *Српски језик: статус, систем, употреба. Зборник у част проф. Милошу Ковачевићу*, Крагујевац, с. 515–535.
- Стефановић Марија, 2012, *Језичка слика породице у руском и српском језику*, Нови Сад.

Извори

- Караџић Вук С., 1900, *Српске народне пословице*, Биоград.

The linguistic view of *ПОРОДИЦЕ* 'family' in Serbian proverbs

The article presents the linguistic view of FAMILY in Serbian reconstructed on the basis of paremiological data. It is then compared to analogous data base in Russian, English, and German.

The following types of family relationships are distinguished: kinship by blood, kinship by marriage, and kinship by soul – only the first of those is presented here in detail.

It is concluded that family relations in the Serbian language and culture are positively valued, although an ambivalent attitude towards (almost) all family members is expressed to various degrees. Blood relation is a very important aspect of life, family relationships are positively assessed.

Keywords: linguistic view, FAMILY, paremiology, Serbian folk proverbs, Serbian language

Татьяна В. Ицкович

Екатеринбург

Семейные ценности в живой разговорной речи современного студенчества*

Potoczne wypowiedzi współczesnej młodzieży są zróżnicowane tematycznie, o czym świadczą nagrania przygotowane w ramach grantu РГНФ „Национальные базовые ценности и их отражение в коммуникативном пространстве провинциального города: традиции и динамика”, 2015–2017. Szczególne znaczenie wśród tematów rozmów mają wartości rodzinne, wychowanie dzieci, co można tłumaczyć aktualnością tej problematyki dla młodych osób. W polilogu o dzieciństwie znajduje odzwierciedlenie wiele wartości typowych dla rosyjskiej kultury, a wśród nich: wychowanie dzieci, stosunek do pieniędzy, przeciwstawienie przeszłości i współczesności. Uczestnicy polilogu prezentują przyswojone w procesie wychowania zasady prezentowane przez rodziców, zarówno te, odnoszące się do rodziny, jak i do życia w ogóle. Analiza tekstu wskazuje na dążenie uczestników do utrzymania harmonijnych, bezkonfliktowych kontaktów. Zgodność poglądów w zakresie wartości odzwierciedla się w zachowaniach komunikacyjnych: uczestnicy podtrzymują podjęte tematy, akceptują prezentowane wartości, unikają zachowań konfliktowych.

Słowa kluczowe: aksjolingwistyka, wartości, wartości rodzinne, język potoczny

* Исследование поддержано программой 211 Правительства Российской Федерации, соглашение № 02.A03.21.0006. Supported by Act 211 Government of the Russian Federation, agreement № 02.A03.21.0006. Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 18-012-00382 А «Речевой быт семьи: аксиологическая реальность и методы исследования (на материале живой речи уральского города)». The reported study was funded by RFBR according to the research project № 18-012-00382 А.

Введение

Изучение ценностных ориентаций является сегодня актуальным направлением в целом ряде наук: философии, психологии, социологии, лингвистике. Языковым выражением ценностных установок занимается лингвоаксиология, в рамках которой проводится настоящее исследование. Аксиологическая реальность, под которой понимается система ценностей, которой руководствуется человек в повседневной жизни, отражается, в частности, в живой разговорной речи. Признание того факта, что «разговорный язык – это в некотором смысле минимальная система национального языка, филогенетически и онтогенетически первичная система, важнейшая по диапазону и индивидуальной значимости» (Скребнев 1985: 9), позволяет представить живое диалогическое общение как квинтэссенцию ценностных смыслов и установок, характерных для определенной социальной группы.

Живая разговорная речь современной молодежи тематически разнообразна (Вепрева 2016), о чем свидетельствуют тексты записей, полученных в процессе выполнения гранта РГНФ «Национальные базовые ценности и их отражение в коммуникативном пространстве провинциального города: традиции и динамика», гранта РФФИ «Речевой быт семьи: аксиологическая реальность и методы исследования (на материале живой речи уральского города)». Особое значение имеет тема семьи, воспитания детей, что объясняется высоким уровнем актуальности данной темы для молодых людей.

Анализируемые в настоящей статье записи живой разговорной речи были получены методом включенного наблюдения, а затем расшифрованы студентами первого курса филологического факультета Уральского федерального университета в 2018 году.

Анализ текстов живой разговорной речи осуществляется по методике, разработанной грантовым коллективом (см. Матвеева 2018a) и предполагающей выделение двух составляющих в плане содержания: объективно-логического и коммуникативного (Матвеева 2018b: 263), «на совокупности отдельных интерпретаций и их группировке будут строиться выводы о ценностном содержании речевых партий коммуникантов и диалога в целом» (Матвеева 2018a: 98).

Объективно-логический анализ полилога

Обратимся к анализу текстов живой разговорной речи современной молодежи, посвященных теме семьи. Участниками одного из по-

лилогов являются две девушки-студентки 19 лет (**Ю.** и **Н.**) и молодой человек с незаконченным высшим образованием, 23 года (**К.**). Разговор молодых людей происходит в Екатеринбурге весной 2017 г. в домашней обстановке, предполагающей искренность участников общения.

Полилог посвящен теме детства. В нем выделяется несколько ценностных коммуникативных фрагментов, каждый из которых можно охарактеризовать в терминах игровой психотерапии Э. Берна (Берн 2016). Игра, по Э. Берну, является способом реализации скрытых, глубинных мотивов человека. Типичная игра характеризуется высокой частотностью реализации в силу значимости и распространенности мотивов, лежащих в ее основе. В игре участники эксплицируют сформированные ценностные установки, связанные с воспитанием детей. В силу возраста и смешанного гендерного состава участников можно предположить высокий уровень актуальности для них данной темы. Проговаривание вслух, обсуждение проблем и принципов воспитания способствует их закреплению в сознании, а также позволяет соотнести с принципами воспитания других людей, сверстников своего и другого пола. Недавние дети, участники полилога ведут разговор на уровне «взрослый – взрослый», отрабатывая типичные коммуникативные сценарии: «родительский комитет» (по классификации Э. Берна); «раньше было по-другому, лучше»; «отцы и дети».

Участники полилога сравнивают себя и свое детство с детством современных детей, находя, в основном, отличия. Ностальгические воспоминания о собственном детстве вызывают у коммуникантов приятные эмоции.

Первый тематический фрагмент посвящен анализу уровня воспитанности маленьких детей из ближайшего окружения.

[1] **Ю.** Ну не знаю / вот у нас / когда мой мелкий был маленький / у нас считай (считай) же еще один был (маленький ребенок) / Катя родила после мамы / месяца через четыре Данила родила / и потом к нам еще переехала (пауза) / ну / в соседний подъезд девочка / она тоже вот родила тока (только) / получается вот у него друзья / Данил, Данил и он / и как-бы / ээ / наш / он как бы взрослый / вот даже их сейчас если сравнивать им по десять лет троим / да / наш какой-то более взрослый / и-и / рассудительный / второй Данил / который блондинчик / он / как-бы / всё по спорту / то есть спорт / спорт / спорт для него / то есть / ну он спокойный тось (то есть)

если ему скажешь: «Данил успокойся» / он успокоится / а вот (пауза) Данил второй / вот ему хоть заговорись / он никого не слушается / он слушается только своего отца / он даже маму не слушается / он только Рената слушается / вот Ренат ему гаркнул / тот пошел / присел на очко и все / ааа / так / он никого не слушается / ни там вот / что ему взрослые мужики говорят там / мой папа ему говорит / он не слушается никого / ток (только) своего отца / и все //

Н. – Ну / вот / Даша (старшая сестра Кирилла) же балует //

К. – Да не сильно //

Н. – Ну / а почему тогда они такие вредные / мне кажется они вообще очень сильно избалованные //

К. – Да нее //

Н. – Ну ты хочешь сказать / что они спокойные?

Ю. – Да нет / это просто детство //

К. – Это просто / кипиш / просто / в доме вот / когда много народу / да / или / допустим вот / я не думаю / что они дома вот / вчетвером сидят и бесят / они не бесят по-любому / потому что народу много / вот эта вся суета / и она начинают / бегать чё-та //

Н. – Че они тебе вчера орали / когда мы приехали? (пауза)

К. – чё-та / мелкий Кириллка / как-то так //

Н. – Да-да-да / как-то так //

Ю. – (смеётся)

Н. – И они вообще / они его / как осы / на него налетели / короче (смеётся) / там еще девочка маленькая была / Элина / тоже его сестры старшей дочка / они ваще (вообще) до него (до Кирилла) так докопались / вот куда он / туда / вот так вот кругами бегают за ним / бегают / бегают / бегают //

Рассказ студентки о знакомых детях построен на противопоставлении «свой – чужой». Герои рассказа одного возраста – 10 лет, тезки. «Свой» – более взрослый, спокойный, рассудительный, слушается старших. «Чужой» не слушает никого, кроме отца. Отрицательное отношение к такому поведению ребенка говорящий эксплицирует через повторы *он никого не слушается* с одновременным употреблением модальных частиц *даже* (*он даже маму не слушается*) и *только* (*он слушается только своего отца*). Единичное употребление жаргонизма *присел на очко* выражает отрицательное отношение говорящего к методам воспитания в семье: *вот Ренат ему гаркнул / тот пошел / присел на очко и все / ааа / так / он никого не*

слушается. Грубость, разговор на повышенных тонах в семейных отношениях не одобряется рассказчиком.

Мы не имеем представления о национальной принадлежности участников полилога, имя двух героев *Данил*, ранее характерное для русских семей, также не имеет сегодня национальной окраски. По контексту понятно, что отца одного из героев, поведение которого не одобряется, зовут *Ренат*. Это имя имеет национальную специфику употребления: на Урале оно распространено в татарских и башкирских семьях. Имплицитно во фрагменте содержится неодобрительное отношение говорящего к традициям воспитания, где ребенок не уважает никого, кроме отца.

Тема плохого, неправильного воспитания получает развитие через слова *балует*, вообще очень сильно избалованные, вредные, *орали*, *бесятся*, *налетели*, *бегают*. Картина поведения избалованных, плохо себя ведущих детей создается за счет использования сравнений *они его / как осы / на него налетели*; повторов *вот так вот кругами бегают за ним / бегают / бегают / бегают*; жаргонизмов *докопались*, *кипили*.

Объемный ценностный тематический фрагмент полилога посвящен теме денег.

[2] Ю. – (смеётся) *Щас (сейчас) у меня мелкий / идем с ним / вот мы были в кино / в кфс / идем с ним в кфс / и там смотрю на перекрестке / мальчик тоже маленький / листовки раздает / ну мой подходит с ним за руку здороваются / grit (говорит): Здравова / я такая: это кто? Он такой grit (говорит) типо: это мой одноклассник / я такая говорю: нифига / он чё листовки раздает / ну обычно же знаешь / ну с четырнадцати (четырнадцати) хотя бы / чтоб паспорт был / мой мелкий такой говорит: так мы тоже пойдем в понедельник с Зенфирой (одноклассница) работать / я такая: в смысле? Он такой grit (говорит): да / мы / grit (говорит) / типа работаем / листовки ходим раздаем / типа сто рублей час / я на него смотрю и грю (говорю) / (пауза) ты работаешь? Он такой grit (говорит) / ну да / и знаешь / и я так подумала / вот (пауза) / по-любому это была не его идея / это была идея Зенфиры / ну она как бы девочка / она умнее / и как бы она в деньгах нуждается больше / но по-любому это была ее идея / да? / но смотри / он же с ней пошел / так / и они в понедельник пойдут работать / они уже работали / когда он мне сказал по-моему / в тот вторник что ли (пауза) / во вторник по-моему / он grit (говорит) / мы в понедельник пойдем / нас позвали / и как бы понимаешь / вот я думала / что / ну / ему*

деньги по сути не нужны / потому что он сказал / мам / дай мне двести рублей / мама ему выложила / и вот так вот каждый день / мама / дай триста рублей / мама ему выложила спокойно / знаешь / и я почему-то так удивилась / он бы мог сказать Зенфире / да нафиг мне работать / мне мама денег дает / так ведь?

Н. – Ну / может / он просто поддержать ее хочет //

Ю. – Ну он сказал / типа / мы пойдем работать с Зенфирой //

Н. – Я вот помню / я когда мелкая была / я вот / когда гулять куда-нить (куда-нибудь) ходила / я никогда деньги не брала / у нас почему-то ваще (вообще) //

Ю. – Да-да-да / у нас не было такого //

Н. – Просто свободно пошла / гуляй / гуляй //

Ю. – Да / я тоже это помню / как мы в детстве / я / „мам я гулять” / я выходила во двор / мы играли в футбол / и нам нафиг никакие деньги не нужны были / еси (если) тока (только) родители пойдут куда-нибудь там / знаешь / за пивом / купят те (тебе) мороженку / да / ну и то ты не сама ходишь / ты / те (тебе) покупают / или попросишь / те (тебе) купят / ну так тоже я помню / что деньги-то не просили / я так удивилась / думала / мой мелкий / (пауза) / думаю / работать / че это думаю / его так переключило-то / вот / приехала к Насте / к Ведерниковой (подруга Юли) / когда / в пятницу / с тётей Светой (мама Нasti Ведерниковой) сидели разговаривали / тётя Свете рассказала / тётя Света такая grit (говорит) / дак он просто видит / то / что / ты / ты работаешь / и денег у родителей типо не берешь / и как-бы он это видит / или / понимает / то что / он-то просит денег типа / мам / вот например / „дай мне двести рублей / я пойду в кфс покушаю” / мама дала ему двести рублей чисто на кфс / она grit (говорит) / а раньше ты просила например у мамы / там / тысячу на джинсы / да? И ты / приходила / и покупала джинсы / и отчитывалась / приходила домой грила (говорила) / „мам / я купила джинсы / да? на твои деньги” / а щас (сейчас) ты зарабатываешь / или / как бы / ты можешь потратить свои деньги хоть на что / и ни перед кем не отчитываться / что ты купила / на что ты потратила / потому что ты их сама заработала / она grit (говорит) / и он так же хочет / он хочет так же сам зарабатывать / и тратить на то / что он хочет / а не на то / что мама ему даст / вот и все / она grit (говорит) / он просто смотрит на тебя / я такая / надо же / в десять лет додуматься / я б не додумалась до такого / ну я такая говорю / ну может / Зенфира всё-таки повлияла / ну она так-то молодец / пусть работает / а че (что) / хоть не так просто будет бездельничать / ну блин / ну поработают они часа два / ну

заработают они двести рублей / ну вот / купят себе сладостей / удовлетворят душу / мне кажется / им больше ничего такого прям вот не надо / шмоток / че (что) / ему мама покупает / на шмотки тогда зачем ему деньги / так / чисто сладости купить / покушать / где-нибудь //

Н. – *(Кириллу) Ты работал в детстве?*

К. – *Кого / ты че (что) / я работать начал после армии тока (только) //*

Н. – *Я тож (тоже) //*

Герои ценностного тематического фрагмента – младшие дети (*мелкий, мальчик тоже маленький*) сами зарабатывают деньги. Удивление рассказчика (**Ю.**) выражается как прямым высказыванием *я так удивилась, чё это думаю / его так переключило-то так* и через вопросы: *нифига / он чё листовки раздает?; в смысле? ты работаешь?* Девушка не понимает мотивы своего брата: *ему деньги по сути не нужны* и находит оправдание/объяснение такому поведению в том, что он пошел на поводу у своей одноклассницы: *Земфира всё-таки повлияла*. Ценность работы состоит в возможности получить деньги, которые ты можешь потратить по своему усмотрению, работа дает свободу и независимость. Ценности предъявлены прямо: *ты зарабатываешь / и-и-и / как бы / ты можешь потратить свои деньги хоть на что / и не перед кем не отчитываться / что ты купила / на что ты потратила / потому что ты их сама работала*.

Участники полилога сходятся в мысли о том, что они отличаются от современных детей: *надо же / в десять лет додуматься / я б не додумалась до такого; нам нафиг никакие деньги не нужны были; я работать начал после армии тока; я вот тоже я считай работала только / вот когда одиннадцатый класс закончила*.

Противопоставление участников полилога и современных детей в их отношении к деньгам отвечает реализации коммуникативного сценария «отцы и дети»: мы (взрослые) существенно отличаемся от нынешних детей.

Полилог завершается возвращением к основной теме: обсуждается разница в отношении к деньгам у современных детей и участников разговора.

[3] **Н.** – *У меня вот щас (сейчас) мелкий / да / ему сколько / три с половиной года / он копит деньги / ему уже дают / то бабушка*

/ то мама / то дядя Саша / он их везде раскидывает по карманам / в курточки / в джинсы / и тут мы были в магазине / и чё-та (что-то) мы купили / с мамой / и там / было короче / сумма была тысяча / тысяча девяносто три рубля / у мамы не было мелких денег / она подает две тысячи / ей говорят типо посмотрите поменьше / нету сдачи / и все / дядя Саша достаёт там деньги считает / мелочь считает / только писят (пятьдесят) нашёл / она такая / „че (что) еще-то пятидесяти рублей не найдёте?“ мама такая / „ну нет / нету“ / и Егор такой достаёт из кармана / и подает писят (пятьдесят) рублей продавщице / прикинь //

Ю. – (смеётся) / ни фиги //

Н. – Та такая / ниче себе офигела / я такая стою / я говорю / „Егор / у тя (тебя) откуда деньги?“ дядя Саша grit (говорит) / „я ему даю“ и все / потом мы в машину садимся / тот поворачивается и говорит / „мааама / у меня больше нету денег“ //

Ю. – (смеётся) //

Н. – Дядя Саша grit (говорит) / „да ладно / я тебе теперь вместо / полтинник взял / сотку тебе отдам на / я говорю / аааа проценты его поставил / короче вот //

Ю. – Ты че (что) / у меня до сих пор / мы ездили в восьмом классе с папой в Чувашию / мама была беременна / я как сейчас полню / мне тетка дала двести рублей / а в Чувашию когда приезжаешь / я там никогда свои деньги не трачу / мы всегда идем с Кристинкой с пацанами / и пацаны всегда тратят деньги / и мне дала тетка двести рублей / ну тогда же это было много / че двести рублей / я их положила себе в кошелек / и чё-та (что-то) папа говорит / „вот / у тебя в кошельке двести рублей / можно я у тебя их возьму в долг?“ я такая / „ладно / хорошо“ / он взял у меня их в долг / и сколько лет прошло / я всегда говорю / „ты до сих пор мне не отдал“ //

Тема фиксируется через прямую повторяющуюся номинацию деньги, через количественные две тысячи, писят (пятьдесят), двести рублей, синонимы полтинник взял / сотку. Слова и словосочетания, относящиеся к данной тематической группе на проценты его поставил, возьму в долг, не отдал. Заслуживает внимания тема хранения денег он их везде раскидывает по карманам / в курточки / в джинсы, достаёт из кармана, я их положила себе в кошелек. Взрослые дают деньги маленькому (три с половиной года) ребенку, и он их копит. Это вызывает удивление рассказчика, слушателей и героев рассказа, см. их реакции: нифига, Та такая / ниче себе офигела / я такая стою.

Участники полилога точно помнят потраченные суммы, возраст, место, связанные с деньгами: *в восьмом классе с папой в Чувашию, и сколько лет прошло / я всегда говорю / „ты до сих пор мне не отдал”, числительные сумма была тысяча / тысяча девяносто три рубля.*

В следующем тематическом фрагменте, посвященном воспоминаниям о детстве, тема денег получает дальнейшее развитие.

[4] Ю. – *Я помню / как эти / шоколадки темно стоили четыре рубля / я помню / я иду на танцы / в одиннадцатую школу / у меня в кармане десять рублей / я куплю себе две вот этих темно / и жвачки по рублю / (смеётся) //*

Н. – *Я тоже помню гулять ходила / фруктовый лёд было по пять рублей / по четыре рубля //*

Ю. – *Даа //*

Н. – *Вообще / раньше / че (что) еще мы //*

Ю. – *Я помню / как мне мама запрещала его есть //*

Н. – *Темно?*

Ю. – *Нет / фруктовый лед //*

Н. – *Аааа //*

Ю. – *Мне мама его есть запрещала / потому что типа (типо) там один лед / ты заболеешь / и она запрещала мне его есть / простые мороженки разрешала / а фруктовый лед запрещала //*

Н. – *Еще вот лед был раньше / этот фруктовый / как / знаешь / он как мармелад был / виноградный такой лед //*

Ю. – *Даа //*

Н. – *Тающий / как он / нетающий / наоборот назывался лед //*

К. – *Вот / помнишь нет / мороженка была такая / джсемейка / как-то так //*

Н. – *Нет / не помню //*

К. – *Они такие вкусные / они как бы (пауза) / в это / по центру там какая-то / желе какое-то было / а-а / спиралькой вот так вот / по кругу / это / был лёд //*

Н. – *Не / у меня таких не было //*

Ю. – *У меня тоже не / плохо помню //*

Н. – *Я помню мы жевали жвачки / эти / бабл гам¹ / помнишь / желтые-то вот эти пузыри надували в школе //*

Ю. – *Даа //*

Н. – *А / вот прям из такого детства / когда вот еще все дешево стоило / вот че (что) там еще было / (пауза) я не помню даже //*

¹ Так в русской транскрипции пишется название жевательной резинки, которая продавалась с России в 90-е годы: Bubble Gum (англ.).

ну я помню / когда шоколадки вот / да / я тоже ходила еще в нашу школу на танцы / я помню / бабушка меня повела / и мы зашли вот в магазин / у нас возле школы альянс тогда был еще / я купила альпен гольд шоколадку / за двадцать семь рублей //

Ю. – *А щас (сейчас) она стоит сколько / под семьдесят /*

Н. – *И то / на акции наверно /*

К. – *Нее //*

Н. – *Я помню / эти / были / сникерсы в мегамарте / по двадцать три рубля /*

Ю. – *Угуу //*

Н. – *Та-ам всегда они были на акции / всегда двадцать три рубля стоили / большие //*

(пауза)

Ю. – *Скелетоны помню были //*

Н. – *Йогурты //*

Ю. – *Угуу //*

Н. – *Да-да-да //*

Ю. – *На завтрак я их кушала всегда / помню //*

Участники реализуют распространенный коммуникативный сценарий, который можно назвать «А раньше было лучше». Тематическая цепочка «деньги» эксплицируется через количественные числительные: *пять рублей, четыре рубля, десять рублей, по пять рублей, по рублю* и т. д. Ценность воспоминаний о детстве восстанавливается через многочисленные детали: участники разговора помнят названия сладостей, их внешний вид, вкус и точную цену: *Я тоже помню гулять ходила / фруктовый лёд было по пять рублей / по четыре рубля*. Для ввода воспоминаний в речи говорящих используется повторяющаяся конструкция *я помню*: **Я помню** / *как эти / шоколадки темно стоили четыре рубля / я помню / я иду на танцы / в одиннадцатую школу / у меня в кармане десять рублей / я куплю себе две вот этих темно / и жвачки по рублю*.

Противопоставление настоящего и прошлого приводит к выводу: в детстве было нужно мало денег, всё стоило дешевле: *А / вот прям из такого детства / когда вот еще все дешево стоило; А щас (сейчас) она стоит сколько / под семьдесят, мне вот ваще (вообще) в детстве достаточно было пяти рублей, и мне ваще (вообще) было хорошо*. Идея противопоставления сегодняшних детей и взрослых в их отношении к деньгам порождает ностальгию по прошлому, по низким ценам, по детству, по родителям, которые заботились о здоровье детей, запрещая им есть много сладкого, по бабушкам,

с которыми гуляли по городу: *Я помню / как мне мама запрещала его есть; Мне мама его есть запрещала / потому что типа (типо) там один лёд / ты заболеешь / и она запрещала мне его есть / простые мороженки разрешала / а фруктовый лёд запрещала; я тоже ходила еще в нашу школу на танцы / я помню / бабушка меня повела / и мы зашли вот в магазин.* Воспоминания о маме, бабушке эксплицируют ценность семьи, родительской заботы о детях.

Коммуникативный анализ полилога

Анализ данного полилога в плане общения показывает, что речевое поведение героев направлено на выяснение позиций участников относительно воспитания детей. Сначала участницы объединяются по гендерному признаку и открыто демонстрируют негативное отношение к неправильному поведению детей. **Ю.** задает тему полилога, демонстрируя стремление к бесконфликтному общению, находя оправдание детскому поведению: *Да нет / это просто детство,* поддерживает **К.**, часто смеется. **Н.** критична, задает вопросы, направленные на уточнение информации: *Ну ты хочешь сказать / что они спокойные? Че они тебе вчера орали / когда мы приехали?* Частица *ну* в начале вопроса, использование глаголов *орали* (по отношению к детям), *докопались* являются конфликтогенами. **К.** немногословен, занимает гармонизирующую позицию, выражает несогласие при помощи смягчающих конструкций *Да не сильно //* *Да нее*, что достаточно характерно для мужского поведения в женской компании. В целом в полилоге царит гармония, собеседники поддерживают друг друга, испытывают чувство единения в своем противопоставлении современным детям, которое проявляется в согласных ответах на вопросы при различных поворотах темы: *Кого / ты чё; Я тоже; Ну это было-то там.* Рассказчики выражают согласие с предыдущими репликами: *да-а, угу-у, да-да-да, а-а-а;* присоединяются к теме, поднятой друзьями: *Я тоже помню гулять ходила / фруктовый лёд было по пять рублей / по четыре рубля.* Поддержание собеседника осуществляется и более пространно: **Ю.** *А щас (сейчас) она стоит сколько / под семьдесят;* **Н.** *И то / на акции наверно.* Коммуниканты, в частности, **Ю.** как инициатор темы сглаживает возражения смехом (*смеется*) / *нет.* Участники смеются и меняют тему.

Заключение

Таким образом, в полилоге о детстве реализуется ряд свойственных русской национальной культуре ценностных установок, в которых можно выделить следующие группы. Первая группа касается темы воспитания: дети должны слушаться старших, о детях необходимо заботиться, быть непослушным плохо. Вторая группа ценностных установок выражает отношение к деньгам: детям думать о деньгах рано; зарабатывать деньги – это быть независимым, взрослым. Третья группа объединяет установки, отражающие противопоставление прошлого и настоящего: раньше все было лучше, дешевле, дети были лучше воспитаны; сейчас все дороже, дети воспитаны хуже. Молодые участники полилога предъявляют усвоенные в процессе воспитания родительские установки, касающиеся семьи и действительности в целом. В целом, анализ текста демонстрирует стремление участников к гармоничному, бесконфликтному общению, что соответствует русскому речевому идеалу (Михальская 1996; Шалина 2018) и типичным национальным коммуникативным моделям поведения (Прохоров 2002; Стернин 2001). Единомыслие в ценностных установках отражается и в коммуникативном поведении: молодые люди поддерживают поднимаемые темы, выражают согласие с заявляемыми ценностными установками, избегают конфликтного поведения. Молодые участники эффективно отыгрывают взрослые модели коммуникативного поведения, они полностью овладели умением вести «согласный» полилог, что отражает национальные коммуникативные ценности.

Библиография

- Берн Эрик, 2016, *Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры*, Москва.
- Вепрева Ирина Т., 2016, *Ценностные предпочтения современной студенческой молодежи в лингвокогнитивном и социопсихологическом освещении*, [в:] Ирина Т. Вепрева, Марк М. Ицкович, Наталия А. Купина, Ирина В. Шалина, „Вопросы когнитивной лингвистики” 2, с. 62–73.
- Матвеева Тамара В., 2018а, *О методе выявления ценностной информации разговорного диалога*, „Научный диалог” 10, с. 89–101, DOI: 10.24224/2227-1295-2018-10-89-101.
- Матвеева Тамара В., 2018б, *Разговорная речь как носитель национальных ценностей: в поисках методов исследования*, [в:] Материалы II международного симпозиума «Русский язык в поликультурном мире. Ялта, 8–12 июня 2018 г.», Симферополь, с. 259–265.

- Михальская Анна К., 1996, *Русский Сократ: Лекции по сравнительно-исторической риторике*, Москва.
- Прохоров Юрий Е., Стернин Иосиф А., 2002, *Русские: коммуникативное поведение*, Москва.
- Скребнев Юрий М., 1985, *Введение в колоквиалистику*, Саратов.
- Стернин Иосиф А., 2001, *Русский коммуникативный идеал (экспериментальное исследование)*, [в:] Иосиф А. Стернин, *Русское и финское коммуникативное поведение*, Вып. 2, Санкт-Петербург, с. 9–13.
- Шалина Ирина В., 2018, *Культурные истоки русского общения: речевой идеал*, [в:] Ирина Н. Борисова, Сергей Ю. Данилов, Тамара В. Матвеева, Нина Н. Розанова, Ирина В. Шалина, *Русское повседневное общение: прагматика, культурология*, Екатеринбург, с. 119–168.

Family values in spontaneous colloquial speech of modern students

Spontaneous colloquial speech of modern youth is thematically diverse, as evidenced in the records of the grant of Russian Humanitarian Science Foundation, “National basic values and their reflection in communicative space of the country town: traditions and dynamics, 2015–2017”. Of particular relevance are the topics of family values and the education of children. The discourse on childhood reflects a number of values inherent in Russian national culture, in which the following groups can be distinguished: education of children, attitude to money, the opposition of the past and the present. The participants of the discourse represent parental attitudes that they adopted in the process of upbringing. The analysis demonstrates the aspiration of participants for harmonious, conflict-free communication. The convergence of axiological attitudes is reflected in specific communicative behaviours: communicators uphold the topics raised, express agreement with the values and attitudes, avoid conflict-generating behaviour.

Keywords: linguistic axiology, values, family values, living colloquial speech, axiological reality

Konceptosfera ZDOROWJA w lingwokulturze ukraińskiej*

W artykule przeanalizowano leksykalne eksponenty konceptosfery ZDOROWJA w ukraińskim obrazie świata. Podstawę materiałową stanowią źródła leksykograficzne. Opisano zmiany znaczeń leksemów *zdorowyj* i *zdorowja* w słownikach ogólnych języka staroukraińskiego i ukraińskiego. Przedstawiono związki frazeologiczne z komponentami *zdorowyj* i *zdorowja*, wyekscerpowane ze słowników ogólnych i frazeologicznych. Określono relacje paradygmatyczne wyrazów *zdorowyj* i *zdorowja* na podstawie danych zawartych w słownikach synonimów i antonimów. Zwrócono uwagę na rozpowszechnione w ostatnich latach w języku ukraińskim wyrażenia (*fizyczne, psychiczne, reproduktywne, socialne* *zdorowja*; *ochorona* *zdorowja*; *zdorowja* *naciji*; *fizyczno, psychiczno* *zdorowyj*; *zdorowyj* *sposib* *żyttia*), które dotychczas nie doczekały się specjalistycznego opracowania w źródłach leksykograficznych.

Słowa kluczowe: językowy obraz świata, lingwokultura ukraińska, definicja kognitywna, konceptosfera *zdorowja*

1. Wstęp

Konceptosfera ZDOROWJA to ważna składowa lingwokultury ukraińskiej, czego potwierdzeniem jest częstość występowania przymiotnika

* Artykuł jest rozbudowaną i uzupełnioną wersją tekstu *Концептосфера ЗДОРОВ'Я в українській мовній картині світу*, który ukazał się drukiem w czasopiśmie „Вісник Львівського університету”, Seria filologiczna, Wyp. 70, Львів: Вид-во ЛНУ, 2019, s. 234–247.

zdorowyj ‘zdrowy’ i rzeczownika *zdorowja* ‘zdrowie’, znaczna liczba derywatów, należących do różnych części mowy, frazeologizmy i przysłowia z komponentem *zdorowyj* i *zdorowja*.

Koncept *ZDOROWJA* w języku ukraińskim i korelatywne koncepty w innych językach niejednokrotnie były przedmiotem krajowych badań lingwistycznych (zob. m.in. Romanyshyn, Sherstniova 2011). Zwykle badania dokonywane są na materiale frazeologicznym, ponieważ język ukraiński ma dużo idiomów, kolokacji i porównań z komponentem *zdorowyj* i *zdorowja* (zob. Krasnobaëva-Czorna 2016). Przeprowadzane są również próby ustalenia aksjologicznych parametrów konceptu *ZDOROWJA* w kulturze ukraińskiej w różnych okresach historycznych – od X–XI w. w czasach Rusi Kijowskiej, w dobie Kozaczyzny, w przedindustrialnym społeczeństwie rolnym końca XVIII i początku XIX w. (zob. np. Nako-lonko 2016).

Ponieważ podczas wojny hybrydowej (zob. określenie tego pojęcia u Âvors’ka, Îzak 2017: 19) nieodłączną częścią działań agresora jest wywołanie lub zaostrzenie w państwie doświadczającym agresji, sprzeczności i konfliktów wewnętrznych z intencją późniejszego ich wykorzystania dla realizacji celów politycznych (Bogatir’ov 2018: 20), szczególnej ważności nabiera koncept *ZDROWIA SPOŁECZNEGO*. Badając ten koncept z pozycji filozofii, Oleksandra Sorokina (2017: 131–133) stara się ujawnić „punkty” wpływu, będące celami działań agresywnych dla późniejszej dezintegracji stosunków społecznych i ich konsekwencji dla zdrowia społecznego państwa.

Analiza konceptosfery *ZDOROWJA* w lingwokulturze ukraińskiej prowadzona jest metodą definicji kognitywnej, zaproponowaną przez Jerzego Bartmińskiego, założyciela lubelskiej szkoły etnolingwistycznej (Bartmiński 1988, 2014; zob. również Niebrzegowska-Bartmińska 2014). Artykuł wpisuje się w badania międzynarodowego konwersatorium EUROJOS i stanowi pierwszy etap prac nad stworzeniem definicji kognitywnej konceptu *zdorowja*. Na razie tylko na podstawie danych systemowych (leksykograficznych) języka ukraińskiego.

2. Materiał badania

W trakcie badania przeanalizowano definicje leksemów *zdorowja* i *zdorowyj* w słownikach ogólnych języka ukraińskiego i staroukraińskiego oraz uwzględniono dane zawarte w słownikach etymologicznych, synonimów, antonimów i frazeologizmów języka ukraińskiego.

Słowniki frekwencyjne, stworzone na podstawie korpusu współczesnego języka ukraińskiego (LP), ujawniają częstość występowania rzeczownika *zdorowja* i przymiotnika *zdorowyj* z uwzględnieniem przynależności jednostek do stylu funkcjonalnego (tab. 1). Jak widać, frekwencja tych jednostek znacznie się różni w zależności od stylu.

Tab. 1. Wskaźniki ilościowe dla leksemów *zdorowyj* i *zdorowja* na podstawie korpusu współczesnego języka ukraińskiego (LP)

Dział korpusu	<i>Zdorowyj</i>	<i>Zdowroja</i>
publicystyka	472	9768
proza artystyczna	1932	4142
teksty poetyckie	38	21
teksty naukowe	152	2751
teksty ustawodawcze	3	1352

Opracowanie własne.

3. Słowniki etymologiczne i historyczne

Etymologia wyrazu *zdorowyj* wywołuje poważną dyskusję wśród naukowców. *Słownik etymologiczny języka ukraińskiego* odnotowuje dwie hipotezy dotyczące pochodzenia wyrazu *zdorowyj*. Z jednej strony, zakłada się, że pochodzi on od wyrazu prasłowiańskiego **sǫdorvъ*, utworzonego od pierwiastka **sǫ-* spokrewnionego z praind. **su-* «dobry» i **dorv-*, związany jest z wymianą samogłosek z **dervo* ‘drewno’, a więc pierwotne znaczenie tego wyrazu to ‘z dobrego drewna’. Z drugiej zaś strony uważa się, że wyraz ten pochodzi od psł. **sǫrvъ*, spokrewnionego z łac. *salvus* ‘cały, zdrowy’, który wywodzi się od pie. **sǫrvah* ‘cały’, który zmienił się w **srov-* > *strov-*, *zdrov-*, **srov-* > *sdrav-* (zob. szczegóły w ESUM 1983: 255). Zestawienie psł. **dorv-* z praind. **dharūnah* ‘wspierający’, *dhārayati* ‘trzyma, niesie, podpira’ autorzy ESUM uważają za wątpliwe (ESUM 1983: 255). Zdaniem Ricka Derksena (2008: 478–479), najlepszym wyjaśnieniem jest powiązanie **sǫdravъ* z sanskr. *dhruvā-* ‘mocny, twardy’ i awest. *druua-* ‘w dobrym zdrowiu’ (zob. też Stefanowicz 2017: 14–21).

W *Słowniku języka staroukraińskiego XIV–XV wieku* odnotowano wariantywność¹ przymiotnika *zdrorow*, *zdrorowyj*, *zdrorowъ* i rzeczownika *zdrorowije* *zdrorowъje*, *zdrorowije*, *zdrorawije* etc. Dla wyrazu *zdrorowije* etc. podano dwa znaczenia: ‘zdrowie’ i ‘zgoda, pozwolenie’ (SSUM 1977: 393), ponadto – drugiego z tych znaczeń brak we współczesnych słownikach

¹ Zob. więcej o wariatywności w staroukraińskim języku literackim XIV–XV w. w Caraŭnha 2018.

języka ukraińskiego. Odnotowano również wyrażenie *w dobrym zdrowiu* ‘w dobrym zdrowiu’ (SSUM 1977: 393–394). Przymiotnik *zdorow* został zdefiniowany przez użycie antonimu *ne chworij* ‘niechory’ i objaśniony przez *zdorowyj* ‘zdrowy’. Odnotowane zostały również wyrażenia z tym przymiotnikiem: *zdorow na duszy y na tele* ‘zdrowy i przy zdrowych zmysłach’; *zdorowymż żywotomż* ‘w dobrym zdrowiu’ i *dobrż zdorowż* ‘pomysłny’ (SSUM 1977: 393–394).

Słownik języka staroukraińskiego XVI i pierwszej połowy XVII wieku także odzwierciedla wariantywność zapisów rzeczownika *zdorowie* (*zdorowie*, *zdorowżje*, *żdorowżje*, *zdorowьж* etc.) i odnotowuje jego następujące znaczenia: 1) ‘stan organizmu, przy którym normalnie funkcjonują wszystkie organy’ (dla tego znaczenia notowane są synonimiczne wyrażenia typu: *wż dobromż zdorowiu*, *za zdorowж dobroho*, *pry dobromż zdorowiu*, *u połnomż zdorowі*, *cbłyj na zdorowi*, wyrażające znaczenie ‘prawomocny fizycznie i psychicznie, w dobrym zdrowiu’; 2) ‘życie, istnienie’; ‘całość, bezpieczeństwo’; 3) w znac. przysłowka ‘żywcem, żywym’ (SSM 2004: 197–198; zob. również formy *zdorowije*, *zdorowjije*). Definicja form rzeczownikowych *zdrowie*, *zdrowьje*, *zdrowia*, *zdrowж* zawiera elementy: ‘stan organizmu, przy którym normalnie funkcjonują wszystkie jego organy’; 2) ‘bezpieczeństwo, całość’; 3) ‘życie, istnienie’ (SSM 2004: 206) etc. Interesujący jest rzeczownik *zdorowostь*, który mógł występować zarówno w znaczeniu synonimicznym do wymienionych wyżej, jak i w znaczeniu przenośnym ‘czystość, poprawność, świętość’ (SSM 2004: 199), którego brak w słownikach współczesnego języka ukraińskiego. Słownik podaje również wyjaśnienia form cerkiewnosłowiańskich *zdrawije*, *zdrawostь* etc. (zob. SSM 2004: 202).

Dla przymiotników *zdorowyj*, *zdorowż*, *żdorowyj* i in. w słowniku odnotowano znaczenie ‘mający dobry stan zdrowia’ (w tym znaczeniu przymiotnik używany był w wyrażeniach stałych *zdorowyj na tьbь*, *zdorowyj na umyslь*, *wż pameti zdorowyj* etc.); ‘nieuszkodzony’ (o organach i częściach ciała); znaczenie przenośne ‘zdrowy moralnie, czysty, niezepsuty’; 2) ‘korzystny dla zdrowia’; 3) ‘cały, nieuszkodzony, żywy’; 4) ‘prawdziwy, poprawny, szczerzy, nieomylny’; ‘dobry, korzystny’; ‘trzeźwy, rozważny’ i 5) w znaczeniu rzeczownika (SSM 2004: 199–200; por. również formy *zdrowyj*, *zdrow*, *zdrowь* SSM 2004: 207). Odnotowano również stałą formę powitania podczas spotkania *budi zdorowь* ‘bądź zdrow’, życzenia zdrowia podczas poczęstunku *budte zdorowy* ‘niech państwo będą zdrowi’ i życzenia zdrowia podczas wspomnienia o kimś *bodaj zdorowż byłż* ‘bodaj był zdrowy’ (SSM 2004: 200). Dla form *zdrawyj*, *zdrawż*, *zdrawь*

i in. wyodrębniono znaczenia ‘będący w dobrym stanie zdrowia’; ‘prawdziwy, poprawny, szczery, nieomylny’; ‘trzeźwy, rozważny’ i zaznaczono możliwość użycia tych leksemów w funkcji rzeczowników (SSM 2004: 203).

4. Słowniki ogólne i frazeologiczne

Ważnym wydarzeniem w leksykografii ukraińskiej było ukazanie się jedenastotomowego *Słownika języka ukraińskiego* (dalej SUM), opracowanego przez zespół pracowników Instytutu Językoznawstwa im. O. Potebni Akademii Nauk Ukrainy, który stał się prawdziwym skarbem leksykografii ukraińskiej.

W SUM rzeczownik *zdorowja* odnotowano ze znaczeniem: ‘stan organizmu, przy którym normalnie funkcjonują wszystkie jego organy // ten czy inny stan, samopoczucie człowieka’ (SUM 1972: 547). Wymieniono następujące wyrażenia stałe: *Wasze (twoje) zdrowja* ‘pańskie (twoje) zdrowie’ – zwracanie się do osoby, za której zdrowie wznoszą toast; *Za zdrowja* ‘za zdrowie’ – życzenie bycia zdrowym temu, za kogo wznoszą toast; *Na zdrowja* ‘na zdrowie’ – wyrażenie stałe, którego używa się, podając komuś coś do picia, jedzenia lub jako odpowiedź na słowa podziękowania za coś; *Pytaty (pytatysia) na zdrowja* ‘pytać o samopoczucie’; *Pry zdrowji* ‘przy zdrowiu’ – o zdrowym człowieku (SUM 1972 3: 547); zob. również *Dobroho zdrowja (zdorowjaczka)* ‘dobrego zdrowia (zdrówka)’ – tradycyjne wzajemne przyjazne powitanie (SUM 1971 2: 321).

Pierwotne znaczenie leksemu *zdorowyj* (rzadko *zдорow*) odnotowano przez odesłanie do leksemu *zdorowja* ‘zdrowie’ i antonimu *chworij* ‘chory’: 1) ‘mający zdrowie; przeciwstawne do wyrazu chory’, oraz jako przymiotnik substancywizowany w znaczeniu ‘niechory człowiek; ‘nieuszkodzony (o organach i częściach ciała)’; ‘niezepsuty, nieuszkodzony (o owocach, roślinach)’; ‘świadczący o zdrowiu, właściwy niechoremu człowiekowi’ (SUM 1972 3: 546). Po tym znaczeniu podano przykład: *Z chworoji hołowy na zdorowu perekładaty (wałyty, zwałuwaty i in.)* ze znaczeniem ‘przerzucać winę, uniewinniać winnego’ (SUM 1971: 109). Ponadto dla leksemu *zdorowyj* wyodrębniono następujące znaczenia: 2) ‘korzystny dla zdrowia’; 3) *pot.* ‘silnie zbudowany; silny, mocny (o człowieku)’, ‘wysokiego wzrostu, czasem jeszcze starszy wiekiem’, ‘będący w stanie wykonywać jakąś pracę’; 4) *pot.* ‘znaczny, wielki pod względem rozmiaru, objętości’, ‘nieproporcjonalnie wielki (o częściach ciała człowieka lub zwierzęcia)’; 5) ‘zajmujący wielki obszar’; 6) znaczenie przenośne ‘poprawny, rozumny’. Jak widać, cały ciąg znaczeń, odnotowanych w słownikach języka staroukraińskiego

(zob. przykłady wyżej), uległ transformacji lub zanikł i tylko ostatni element częściowo je zachowuje.

W kolejności podam związki frazeologiczne dotyczące wyrazu hasłowego: *buwaj* (*idy, chody* etc.) *zдорow* ‘bywaj (idź, chodź i in.) zdrow’ – gotowa formuła pożegnalna; *zдорow buw* ‘zdrow był’; *zдорow buw z nedіleju* (z *ponedіlkom* i in.) ‘zdrow był z niedzielą (z poniedziałkiem i in.)’ – gotowa formuła powitalna podczas spotkania; *zдорow (zдорowyj) na peczinku* ‘zdrow na wątrobie’ – o człowieku o mocnym zdrowiu (SUM 1972 3: 546). Powiązanie ze znaczeniem ‘prawdziwy, poprawny, szczery, nieomylny’; ‘dobry, korzystny’; ‘trzeźwy, rozważny’, odnotowanym w słowniku języka staroukraińskiego (SSM 2004: 199–200), zachowuje frazeologizm *zдорowyj hłuzd*, co oznacza ‘trzeźwe rozumienie rzeczy; roztropność’ (SUM 1971 2: 87).

Frazeologizm *żywyj i zдорowyj (żywyj-zдорowyj)* ‘wszystko idzie po myślnie, wszystko jest w porządku u kogoś’ (SUM 1971 2: 523) również zachowuje związek ze znaczeniem ‘życie, istnienie; całość, bezpieczeństwo’, odnotowanym dla różnych wariantów korelatywnego przymiotnika języka staroukraińskiego (SSM 2004: 197–198, 206 i in.).

Inne ogólne słowniki języka ukraińskiego (zob. Busel 2007; VTSSUM 2009; SUM–20 2015) podają dla rzeczownika *zдорowja* i dla przymiotnika *zдорowyj* definicje, które nieznacznie tylko różnią się od wymienionych wyżej. Dopiero w szóstej edycji słownika Busela pojawia się wyrażenie *funkcional’ne zдорowja* (zdrowie funkcjonalne) – ‘pojęcie społeczne, polegające na zdolności wykonywania roli i obowiązków społecznych’ (Busel 2007: 455), nieobecne w innych słownikach języka ukraińskiego.

W SUM–20 podano więcej stałych grup wyrazowych, ekwiwalentów wyrazowych oraz frazeologizmów, zawierających komponenty *zдорowja* i *zдорowyj*. Są to po pierwsze następujące stałe grupy wyrazowe: *Wasze (twoje) zдорowja* ‘wasze (twoje) zdrowie’ – toast, zwrócony do osoby, za której zdrowie piją; *Za zдорowja* ‘za zdrowie’ – życzenie bycia zdrowym temu, za kogo wznoszą toast; *Zanepadaty zдорowjam (na zдорowji)* ‘podupadać na zdrowiu’; *Na zдорowja (na zдорowjaczo)* ‘na zdrowie (na zdrówko)’ – jest wykorzystywane podczas poczęstunku lub jako odpowiedź na podziękowanie temu, kogo częstują; *Pry zдорowji (pry zдорowjaczo)* ‘przy zdrowiu (przy zdrówku)’ – o zdrowym człowieku oraz *Zдорowja (syła) ne służył* ‘zdrowia (siła) nie służy’, *Pidupadaty zдорowjam (na zдорowji)* ‘zapadać na zdrowiu’; *Skarżytyisia na zдорowja* ‘narzekać na zdrowie’; *Spożywajte na zдорowja!* ‘konsumujcie na zdrowie’ i *Stan zдорowja* ‘stan zdrowia’.

Na końcu artykułu hasłowego podano związki frazeologiczne, zawierające komponent *zdorowja*. Po pierwsze, to frazeologizm *Daj Boże zdrowja* ‘daj Boże zdrowia’, który wykorzystywany jest jako życzenie bycia zdrowym (z reguły, na znak wdzięczności komuś za coś). Po drugie, w odróżnieniu od innych słowników (zob. wyżej), tradycyjną formę powitania i odpowiedzi na nie *Dobroho zdrowja (zдорowjaczka)* ‘dobrego zdrowia (zdrówka)’ podano w SUM-20 jako frazeologizm. Ponadto słownik odnotowuje znaczną liczbę frazeologizmów czasownikowych: *Nabyratysia zdrowja* ‘stawać się zdrowym’, *Nakładaty zdrowjam* ‘tracić zdrowie’, *Powertaty do zdrowja* ‘powracać do zdrowia’, *Połožyty syłu (zдорowja)* ‘stać się bezsilnym (chorym)’, *Poczaty za (wo) zdrowja* (stcsł. *zdrawije*), *a kinczyty za upokij* – dosłownie ‘zacząć za zdrowie, a kończyć za spokój duszy’ (pol. odpowiednik porzekadło: *wesoło zacząć, smutno skończyć*), *Prychodyty do zdrowja* ‘stawać się zdrowym’.

Definicja przymiotnika *zdorowyj* w SUM-20 (tu i dalej 2015: 75–76) również zawiera znaczną liczbę stałych grup wyrazowych z komponentem *zdorowyj (zdorow)*: *Żywyj i zdrowyj (żyw i zдорow)*; *Żывыj та цілий* ze znaczeniem a) ‘w dobrym zdrowiu’ lub b) ‘nieuszkodzony, nieokaleczony’ oraz *Nosy (nosit’) zдорow (zдорowi)* ‘noś (noście) zdrów (zdrowi)’, *Ostawajsia zдорow* ‘pozostań zdrów’, *ostawajtesia zдорowi* ‘pozostańcie zdrowi’; *Spożywajte na zdrowja!* ‘konsumujcie na zdrowie’; *Charczujte zдорowi* ‘jedźcie zdrowi’ i in., przy czym niektórych z tych wyrażen nie ma w innych słownikach ogólnych.

SUM-20 zawiera najwięcej w porównaniu z innymi (nawet frazeologicznymi) słownikami frazeologizmów z komponentami *zdorowyj (zdorow)* (tu i dalej SUM-20 2015: 664, 701–705). Należą do nich stałe formuły powitania *Bud’ zдорow* ‘bądź zdrów’ i pożegnania *Buwaj (idy, chody i in.) zдорow* ‘bywaj (idź, chodź i in.) zdrów’ oraz następujące frazeologizmy: *Bud’mo zдорowi!* ‘bądźmy zdrowi’ – wykorzystywany jako toast podczas ucztowania; *Wałyty z chworoji (durnoji) hołowy na zдорowu* – dosłownie: ‘walić z chorej (głupiej) głowy na zdrową’, co znaczy ‘z winnego robić niewinnego’; *Za bud’-zдорow* ‘bez żadnego powodu, podstawy’; *Zдорow buw* ‘zdrów był’ – wykorzystywany jest jako utarta forma powitania lub życzenia z jakiejś okazji; *Zдорow na peczinku* ‘zdrów na wątrobę’ – o człowieku o mocnym zdrowiu; *Zdorowyj hłuzd (rozum)* ‘zdrowy rozsądek (rozum)’ – trzeźwe rozumienie, postrzeżenie czegoś; roztropność; *Nechaj zдорow (zдорowyj) bude* ‘niech zdrów (zdrowy) będzie’ – wykorzystywany jest dla wyrażenia przyjaznego nastawienia, gdy wspomina się o kimś

przyjemnym, pozytywnym w rozmowie; *Ciłyj i zdrowyj* ‘cały i zdrowy, nieuszkodzony’ (SUM–20 2015: 76).

Oprócz już wymienionych FSUM (1993: 228) zawiera nieodnotowany w innych słownikach frazeologizm *derżaty swij zdrowyj hłuzd za barky* (dosłownie: ‘trzymać swój zdrowy rozsądek za przód/pierś’) (z kwalifikatorem *rzadko*) ‘być ostrożnym, rozważnym, kontrolować swoje działania, czynny’.

W FSUM odnotowano poszczególne porównania: *zdrowyj jak wił* ‘zdrowy jak wół’, wykorzystywane dla wzmocnienia cechy (FSUM 1993: 129); *jak dzwin* ‘jak dzwon (o zdrowym, mocnym, silnym człowieku)’ (FSUM 1993: 234); *jak mołoko ta krow* ‘krew z mlekiem (o zdrowym wyglądzie)’ (FSUM 1993: 503); *jak sztyk* (dosłownie: *jak bagnet*) ‘całkiem, absolutnie zdrowy’ (FSUM 1993: 968).

Część z tych porównań (zwłaszcza, *jak mołoko ta krow*, *jak sztyk*) ma znaczenie ‘mający zdrowie’, inne (*zdrowyj jak wił*, *jak dzwin*) eksplikują znaczenie ‘mocnej budowy’, ‘silny, krzepki’.

5. Derywaty

Z rdzeniem *zdorow-*, według danych SUM i zasobu elektronicznego *Słowniki Ukrainy on-line*² wyróżnia się około 60 derywatów, należących do różnych części mowy.

Wśród derywatów rzeczownikowych są nazwy ludzi, np.: *zdorowan* i *zdorowyło* – ‘człowiek, wyróżniający się siłą, mocną budową ciała i przeważnie wysokim wzrostem’ (SUM 1972: 545), *zdorowula* ‘człowiek przeważnie wysokiego wzrostu, wyróżniający się siłą, mocną budową ciała’ (SUM 1972: 547) i in.

Znaczenie derywatów przymiotnikowych w znacznym stopniu zależy od formantu słowotwórczego. Tak więc, przymiotniki *zdorowen’kyj*, *zdorowesen’kyj* i *zdorowisin’kyj*, w których skład wchodzi przyrostki deminutywne, werbalizują pierwsze znaczenie przymiotnika *zdrowyj* (SUM 1972: 546), a mianowicie ‘mający zdrowie; przeciwstawne do wyrazu *chory*’. Wyjaśnienie znaczenia przymiotników *zdoroweznyj* i *zdorowennyj* ma kwalifikator *powiększone* i odsyła do 3–5 znaczeń przymiotnika *zdrowyj*: ‘o mocnej budowie; silny, mocny (o człowieku)’; ‘wysoki na wzrost, czasem również starszy latami’; ‘znaczący, wielki pod względem rozmiaru,

² *Słowniki Ukrainy on-line* [Zasób elektroniczny]. – Dostęp: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>.

objętości'; 'nieproporcjonalnie wielki (o częściach ciała człowieka lub zwierzęcia)'; 'zajmujący wielki obszar' (SUM 1972: 545–546). Analogiczną definicję zaproponowano dla derywatów *prezdorowennyj* – 'niezwykle zdrowy, silny, dużego rozmiaru' i *prezdorowyj* – 'bardzo zdrowy, silny, dużego rozmiaru' (zob. SUM 1976: 532).

Ujawniono dużo derywatów czasownikowych, wyrażających bliskie lub tożsame znaczenia: *zdorowity*, *zdorowszaty* 'stawać się bardziej zdrowym' (w 1. znac.) (SUM 1972: 547), *ozdorowyty*, *ozdorowluwaty* 'ulepszać, poprawiać stan czyjegoś zdrowia; czynić zdrowym, zdrowszym'; 'leczyć z jakiejś choroby, zapewniając normalny rozwój organizmu'; 'robić coś bardziej sprzyjającym zdrowiu'; 'robić coś bardziej normalnym, poprawnym; ulepszać stan czegoś, eliminując wady' (SUM 1974: 652); *ozdorowytysia*, *ozdorowluwatysia* – 'ulepszać, poprawiać stan swojego zdrowia; stawać się zdrowym, zdrowszym' (SUM 1974: 652) i in..

6. Relacje paradygmatyczne leksemów *zdorowja* i *zdorowyj*

Mimo że badana konceptosfera jest bardzo ważna dla lingwokultury ukraińskiej, wyrazy *zdorowyj*, a zwłaszcza *zdorowja*, nie mają zbyt wielkiej liczby synonimów i antonimów.

Dla wyrazu *zdorowja* znajdujemy synonimy tylko w słowniku Swiatośława Karwans'kiego: *stan fizyczny, dobra kondycja, siła, moc, energia* (Karavans'kij 2000: 140). Dla przymiotnika *zdorowyj* podano następujące synonimy: *ne chworij* 'niechory'; *ne poszkodzennyj* 'nieuszkodzony'; (warczywa) *ne zipsutyj* 'niezepsuty', *ne uraženij* 'nieporażony'; (rozsądek) *twerezij* 'trzeźwy'; *micnyj* 'mocny', *syl'nyj* 'silny', *dużyj* 'krzepki, silny', *wysokij* 'wysoki'; *czymatyj* 'spory', *wetyczen'kyj* 'dość duży' *wetyczennyj* 'ogromny'; *korysnyj* 'korzystny'; *zdorowen'kyj* 'zdrowiuteńki', *zdorowisin'kyj* 'zdrowiusieńki', *zdorowennyj* 'olbrzymi' (Karavans'kij 2000: 140).

W słowniku Pyłypa Derkacza przymiotnik *zdorowyj* jest tylko odsyłaczem, niemającym swojego szeregu synonimów, lecz wchodzącym jako synonim do szeregów synonimicznych w obrębie innych haseł (zob. Levčenko 1960: 6) odpowiednio do eksplikowanego znaczenia: *wetykyj* 'wielki' – *czymatyj* 'spory', *rostryj* 'rosły', *krupnyj* 'duży, wielki'; pot. *zdorowyj* 'mocny' (Derkacz 1960: 30) i *syl'nyj* 'silny' – *micnyj* 'mocny', *dużyj* 'krzepki, silny'; pot. *zdorowyj* 'zdrowy', *mohutnij* 'silny', *potużnyj* 'potężny' (Derkacz 1960: 169).

W akademickim *Słowniku synonimów języka ukraińskiego* również nie ma wyrazu *zdorowja*, a przymiotnik *zdorowyj* jest częścią składową trzech

szeregów synonimów. Po pierwsze, jest wyrazem hasłowym w szeregu synonimów *zdorowyj* ‘mający mocne zdrowie’, *dużyj* ‘krzepki, silny’, *kwituczij* ‘kwitnący’ (SSUM 1999: 604). Po drugie, jako wyraz wieloznaczny, przymiotnik ten jest częścią składową szeregów synonimów przy wyrazach hasłowych 1, 2. *wetykyj* ‘wielki’ (SSUM 1999: 137–138), 1. *sylnyj* ‘silny’ (SSUM 2000: 612). Ponadto w obrębie frazeologizmu *htuzd* ‘rozsądek’ ten przymiotnik wystąpił przy wyrazie hasłowym 2. *rozum* (SSUM 2000: 612).

Jeśli chodzi o relacje antonimiczne, to, jak można już było zauważyć wcześniej, w definicjach przymiotnika *zdorowyj* kompilatorzy słowników często wykorzystują jego antonim *chwoyij* ‘chory’, a w SUM–20 dołączają również antonimy *slabyj* ‘słaby’, *nedużyj* ‘chory, niekrzepki’ (SUM–20 2015: 75–76).

W *Słowniku antonimów* Łewka Poluhy podano parę antonimów *zdorowyj* ‘zdrowy’ ‘mający zdrowie’, ‘stan organizmu, przy którym normalnie funkcjonują wszystkie organy’ ↔ *chwoyij* ‘chory’, ‘mający jakąś chorobę’, ‘niezdrowy, słaby’ oraz antonimiczne pary przymiotników *zdorowyj* ‘zdrowy’ ↔ *slabyj* ‘słaby’, *zдорoven’kyj* ‘zdrowiuteńki’ ↔ *chwořen’kyj* ‘chorutki’, rzeczowników *zдорowja* ‘zdrowie’ ↔ *neduha* ‘dolegliwość’ i *zдорowja* ‘zdrowie’ ↔ *chworoba* ‘choroba’ oraz czasowników *zдорowszaty* ‘zdrowieć’ ↔ *chwority* ‘chorować’, *odużuwaty* ‘powracać do zdrowia’ ↔ *zaneđużaty* ‘zacząć chorować’ (Poluğa 2004: 108). Ciekawe jest to, że kompilator słownika osobno podał antonimiczną parę *zdorowyj* ‘zdrowy’ ↔ *bożewilnyj* ‘obłąkany, szalony’ oraz wyliczył szereg innych przymiotników, w których przeciwstawienie odbywa się właśnie według cechy zdrowia mentalnego: *zdorowyj* ‘zdrowy’ ↔ *bezumnyj* ‘szaleńczy’, *beztiamnyj* ‘oszalały’, *nawiżenyj* ‘szalony, zwariowany’, *odurityj* ‘ogłupiały’, *psychicznochwoyij* ‘chory psychicznie’ (Poluğa 2006: 155).

7. Wnioski

Porównywanie definicji leksemów *zdorowyj* i *zдорowja*, podanych w słownikach języka staroukraińskiego i współczesnego, pozwala ujawnić procesy, jakie zaszły i zachodzą w ich semantyce. Tak na przykład, w słowniku języka staroukraińskiego dla wyrazu *zдорowije* odnotowano znaczenie ‘zgoda, pozwolenie’ (SSM 1977: 393), a dla słów *zdorowyj*, *zдорowѣ* i in. (SSM 2004: 199–200) – znaczenia przenośne ‘prawdziwy, poprawny, szczerzy, nieomylny’, ‘dobry, korzystny’. Natomiast w słownikach współczesnego języka ukraińskiego nie ma już tego zróżnicowania. Znaczenia te jednak nie znikły bez śladu, lecz są przechowywane jako

znaczenia potencjalne, umożliwiające dalszy rozwój semantyki wyrazów *zdorowyj* i *zdorowja*, ujawniające się w wyrażeniach stałych, a mianowicie *duchowne, moralne, psychiczne, osobyste, socialne* *zdorowja* ‘zdrowie duchowe, moralne, psychiczne, prywatne, społeczne’ lub *duchowno, moralno, psychiczno* *zdorowyj* ‘zdrowy duchowo, moralnie, psychicznie’. W ten sposób przeprowadzone badania ujawniają stały związek między zdrowiem a takimi wartościami, jak życie, dobro, siła i inne.

Takie stałe (czasem terminologiczne) grupy wyrazowe, jak *fizyczne, psychiczne, reproduktywne, socialne* *zdrowia* ‘zdrowie fizyczne, psychiczne, reproduktywne, społeczne’, *ochorona* *zdorowja* ‘ochrona zdrowia’, *zdorowja* *naciji* ‘zdrowie narodu’, *zdorowyj* *sposib* *żyttia* ‘zdrowy tryb życia’ i in. jeszcze nie zostały odnotowane w słownikach ogólnych współczesnego języka ukraińskiego, chociaż funkcjonują one w tekstach naukowych, publicystycznych i in. (zob. LP – Portal lingwistyczny MOVA.info).

Analiza danych tekstowych w celu ujawnienia zmian leksykalno-semantycznych *zdorowyj* i *zdorowja* oraz odnotowanie nowych wyrażeń stałych z dalszą eksplikacją ich znaczenia to nowe wyzwania dla leksykoграфów, którzy będą sporządzać definicje jednostek językowych, będących środkiem werbalizacji konceptosfery ZDOROWJA w lingwokulturze ukraińskiej.

Z języka ukraińskiego na język polski przełożyła Oksana Łozińska

Bibliografia

- Ávors'ka Galina, Ízak Olekij, 2017, *Fenomen gibridnoï vijnì*, [w:] *Svitova gibridna vijnà: ukraïns'kij front*, red. Volodimír P. Gorbulin, Kíiv, s. 15–54.
- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 169–183.
- Bartmiński Jerzy, 2014, *Polskie wartości w europejskiej aksjosferze*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Marta Nowosad-Bakalarczyk, Sebastian Wasuta, Lublin.
- Bogatir'ov Ívan, 2018, *Zlוצinnist' v umovah gibridnoï vijnì: aktual'na problema Fonovi dlá zlוצinnosti áviša: zapobìgannâ ta protidîâ*, [w:] *Zbìrnik tez dopovidej Vseukr. nauk.-prakt. konferenciî*, Harkiv, s. 19–21.
- Busel Vâczeslav, 2001, *Velikij tłumaczniy slovník succasnoï ukraïns'koï movi*, Kíiv.
- Busel Vâczeslav, 2007, *Velikij tłumaczniy slovník succasnoï ukraïns'koï movi*, 6-e vidannâ, Kíiv.
- Caralunga Ínna, 2018, *Metodologìczni aspekti doslidžennâ movnoï varâtivnosti v diachroniî*, [w:] *Visnik Lvivs'kogo universitetu. Seriâ filologìczna*. Vipusk 68. s. 100–111.
- Derkacz Pilip, 1960, *Korotkij slovník sinonimiv ukraïns'koï movi*, Kíiv.

- Derksen Rick, 2008, *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden–Boston.
- ESUM – *Ėtimologicznij slovník ukráins'koj movi*: V 7 t., t. 2, gol. red. Oleksandr Mel'niczuk, Kiiv 1982–2012.
- FSUM – Bilonoženko Vira M., Vinnik Vasil' O., Gnatúk Īrina S. ta in., 1993, *Frazelogicznij slovník ukráins'koj movi*: U 2 kn., Kiiv.
- Karavans'kij Svátoslav, 2000, *Practicznij slovník sinonimiv ukráins'koj movi*, Kiiv.
- Krasnobaěva-Czorna Žanna, 2016, *Zdorov'â âk cinnist' u frazemici: ocino-emotivna specifika*, „Studia Ukrainica Posnaniensia”, IV, s. 75–83 [DOI: 10.14746/sup.2016.4.09].
- Levczenko Sergij, 1960, *Peredmová (pro pobudovu Slovníka i dobir sinonimiv)*, [w:] Derkacz P.M., *Korotkij slovník sinonimiv ukráins'koj movi*, Kiiv, s. 3–13.
- LP – *Czasotni slovníki. Lingvisticznij portal MOVA.info* [Elektronnij resurs], <http://www.mova.info/Page.aspx?l1=57>.
- Nakolonko Īgor, 2016, *Koncept zdorov'â ta zdorovogo sposobu žittâ u kul'turi j mental'nosti ukráinciv doindustrial'nogo agrarnogo suspil'stva*, „Visnik Mariupol's'kogo deržavnogo universitetu”, seriâ Filosofiâ, kul'turologiâ, sociologiâ, 11, s. 112–125.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2014, *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w „Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów”*, [w:] *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin, s. 71–102.
- Polūga Lev, 2014, *Slovník antonimiv ukráins'koj movi*, Kiiv.
- Romanyszyn Nataliya, Sherstniova Olha, 2011, *Concept „health” in the English and Ukrainian languages*, „Naukovij visnik VNU im. Lesi Ukrainki. Filologiczni nauki”, cz. 1. *Movoznavstvo*, Luc'k, 3, s. 165–169.
- Slovníki Ukraini on-line* [Elektronnij resurs], režim dostupa: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua>.
- Sorokina Oleksandra, 2017, *Koncept social'nogo zdorov'â v informacijnih vijnah: Filosofiâ. Lūđina. Suczasnist'*, [w:] *Materiali Vseukráins'koj naukovo-practicznoj konferencii z mižnarodnoju uczastju, prisváczenoj 80-ricczju zasnuvannâ Donec'kogo nacional'nogo universitetu imeni Vasilâ Stusa*, red. Roman Dodonov, Vinnicâ, s. 131–133.
- SSM 1977 – Grinczišin Dmitro, Gumec'ka Lukiâ (gol. red.), Kernic'kij Īvan, 1977, *Slovník staroukráins'koj movi XIV–XV st.*: U 2 t., t. 1, Kiiv.
- SSM 2004 – *Slovník staroukráins'koj movi XVI – peršoju polovini XVII st.*: U 28-mi vip., vip. 11 (zatraczaě – zleczitisâ), vidp. red. Grinczišin Dmitro, L'viv 2004.
- SSUM – Buráčzok Andrij, Gnatúk Galina, Golovašuk Sergij ta in., *Slovník sinonimiv ukráins'koj movi*: V 2 t., Kiiv 2001.
- Stefanović Mariâ, 2017, *O zdorovom v serbskom âzyke: k opisaniu koncepta 'zdrav'le'*, [w:] *Problemy konceptualizacii dejstvitel'nosti i modelirovaniâ âzykovej kartiny mira: Sbornik naucznyh trudov, vyp. 8*, red. Tatjana V. Simaško, Moskva – Severodvinsk, s. 14–21.
- SUM – *Slovník ukráins'koj movi: v 11 tt.*, red. Īvan K. Bilodid, Kiiv 1970–1980.
- SUM-20 – *Slovník ukráins'koj movi*, t. 6: *Zgaga – Kvarta*, red. Oleksandr O. Taranenko, Svitlana Â. Ėrmolenko, Kiiv 2015, inform. fond.

Udoviczenko Grigorij, 1968, *Slovník ukraïns'kih iðiom*, Kiïv.

VTSSUM – *Velikij tлумacznij slovník sučasnoï ukraïns'koï movi*, red. Vitalij Žajvoronok, Kiïv 2009.

Conceptual domain of ZDOROVYA 'health' in Ukrainian languaculture

The article analyses the conceptual domain of ZDOROVYA 'health' in Ukrainian linguistic worldview, based on lexicographic sources. On the basis of dictionaries of Old Ukrainian and contemporary Ukrainian, changes have been described in the semantics of the lexemes *zdorovyj* 'healthy' and *zdorovya* 'health'.

Phraseological units with these components have also been analysed, selected from both general and phraseological dictionaries of Ukrainian. Paradigmatic links of the words *zdorovyj* and *zdorovya* are described, with regard to the data presented in dictionaries of synonyms and antonyms, authored by different lexicographers.

Some of the expressions commonly used in recent years in Ukrainian (which mean 'physical', 'mental', 'reproductive', and 'social health'; 'health protection', 'health of nation'; 'physically', 'mentally healthy'; 'healthy lifestyle' and others) have not been described so far: recording them and preparing lexicographic definitions is an important task for linguists nowadays.

Keywords: linguistic worldview, Ukrainian languaculture, cognitive definition, conceptual domain of HEALTH

Koncept ZDROWIE w języku serbskim*

Autorka rekonstruuje koncept ZDROWIE na materiale języka serbskiego, wykorzystując trzy typy danych: systemowe (leksykograficzne), ankietowe, które przynoszą informację o elementach konceptu ważnych dla współczesnych użytkowników języka serbskiego oraz przysłowia i powiedzenia – teksty minimalne, w których utrwalone zostały tradycyjne wyobrażenia o zdrowiu.

Informacja zawarta w źródłach etymologicznych w związku z konceptualizacją ZDROWIA, odnosi się też do języka serbskiego, w którym na materiale quasi-synonimów i derywatów oczywisty jest związek zdrowia z całościowością (serb. *isceliti*, *iscelitelj*, *zdravica*), z twardością (*čelično zdravlje* ‘stalowe zdrowie’; rodzaj kamienia *zdravac*) i z siłą życiową (*vitalan*, *vitalnost*). Materiał pochodzący ze słowników objaśniających wskazuje przede wszystkim na komponent fizyczny zdrowia, a zdrowie psychiczne wymienia jako wtórne, w ramach podznaczeń.

Współcześni nosiciele języka serbskiego i serbskiej kultury uważają zdrowie za nierozdzielalną jedność (dobrego) stanu fizycznego i psychicznego, przy czym specjalną uwagę zwracają na sposoby i środki, za pomocą których można je chronić lub odbudować. Na pierwszym miejscu wymieniane są fizyczne i bytowe aspekty zdrowia: fizyczna aktywność i prawidłowe odżywianie się; zwraca się też uwagę i na społeczny aspekt zdrowia. Dla ankietowanych ważne jest tradycyjne i aksjologiczne spojrzenie, ponieważ powtarzają to, co jest istotne dla nosicieli tradycyjnej kultury, dla autorów przysłów i powiedzeń: „zdrowie – bogactwo”. Poza aksjologicznym aspektem, w przysłowiach i powiedzeniach mowa o pochodzeniu zdrowia (ono jest darem od Boga) oraz o tym, jakimi sposobami można zdrowie chronić lub przywrócić.

* Praca powstała w ramach projektu „Języki i kultury w czasie i przestrzeni (178002)”, sfinansowanego przez Ministerstwo Oświaty, Nauki i Rozwoju Technologicznego Republiki Serbii.

Na podstawie analizy zaprezentowanych danych, zbudowana została definicja kognitywna ZDROWIA, która – w odróżnieniu od definicji leksykograficznej – łączy ze sobą zdrowie psychiczne i fizyczne, wnosi aksjologiczny aspekt i daje konkretną informację o „zdrowym” obrazie życia.

Słowa kluczowe: koncept ZDROWIE, język serbski, definicja kognitywna, etymologia

1. Wstęp

Opis konceptów, które wyrażają wartości w językach Słowian i ich sąsiadów, oparty jest na metodologii rozwiniętej przez lubelską szkołę etnolingwistyczną pod kierunkiem profesora Jerzego Bartmińskiego. Istnieje wiele publikacji poświęconych zagadnieniom różnych konceptualizacji obrazu świata. Jedną z najważniejszych publikacji na ten temat jest *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* (LASiS 2015–2019), w którym zamieszczono opisy tych samych konceptów w różnych językach i kulturach, bazujące na ujednoliconych źródłach: na danych systemowych (głównie z reprezentatywnych słowników gwarowych i języka literackiego), na wynikach standaryzowanej ankiety typu otwartego (z ujednoliconym pytaniem dotyczącym określonego konceptu), a także na bazie tekstów, zarówno minimalnych (przysłowia i powiedzenia), jak i obszerniejszych (beletrystyka, publicystyka itd., w zależności od opisywanego konceptu). W ten sposób pozyskane dane można porównywać, a na pierwszy plan wysuwają się podobieństwa i różnice, istniejące w różnych językach i w obrazie świata, którego nośnikiem jest język. Do konceptów wyrażających wartości bez wątpienia należy ZDROWIE jako szczytowa wartość witalna. Celem niniejszej pracy jest analiza trzech typów danych, a następnie próba zbudowania definicji kognitywnej ZDROWIA w zgodzie ze stanowiskiem wypracowanym przez Jerzego Bartmińskiego (2018).

2. Przegląd badań nad konceptem ZDROWIE

W językoznawstwie serbskim opisem zdrowia w aspekcie kognitywno-lingwistycznym od dłuższego czasu zajmuje się Jasmina Grković-Mejdžor (2013, 2018), która prześledziła sposoby konceptualizacji zdrowia na bardzo bogatym materiale języków indoeuropejskich i nieindoeuropejskich, sięgając po leksemy nazywające interesujące ją zjawisko. W swoich badaniach kognitywno-semantycznych i etymologicznych J. Grković-Mejdžor

(Grković-Mejdžor 2013; Grković-Major 2018) ustaliła, że wiele języków konceptualizuje ZDROWIE jako coś twardego, całościowego, związanego z konceptami siły życiowej i czystości (o czym dalej).

Wyniki badań J. Grković-Mejdžor stanowiły punkt wyjścia dla pracy Mariji Stefanović (2018), która poddała analizie wieloznaczny leksem *zdrav*, bazując na materiale reprezentatywnych słowników języka serbskiego. Wszystkie ujęte tam sposoby konceptualizacji ZDROWIA przedstawiono w kontekście systemu leksykalnego języka serbskiego poprzez definicje poszczególnych znaczeń albo poprzez synonimy. W opracowaniu M. Stefanović (2019), które jest zorientowane na szczegółowy opis konceptualizacji ZDROWIA w pierwszej kolejności za pośrednictwem opisu wieloznacznego leksemu *zdrav* w języku serbskim, użyto źródeł typowych dla badań etnolingwistycznych. Część źródeł (materiał z ankiet, powiedzeń i przysłów ludowych) wykorzystano także w niniejszej pracy, przy czym zastosowano inną formę opisu.

Etnografka Vesna Trifunović w elektronicznej *Bazie pojęć kultury serbskiej*¹ opracowała pojęcie ZDROWIE, zwracając uwagę na wyjątkową pozycję zdrowia w serbskiej kulturze ludowej, co dodatkowo zilustrowała wieloma opisami czynności, służącymi ochronie zdrowia, profilaktyce i leczeniu w czasach, kiedy „za pomocą metod empirycznych, jak na przykład stosowanie maści roślinnych, wiedzy chirurgicznej czy epidemiologicznej kluczową rolę odgrywały działania i przedmioty magiczne”. Uważano, że zdrowie to coś, co jest człowiekowi dane, a żeby chronić je przed czynnikami nadnaturalnymi, należy sięgać po magię.

Szczególne znaczenie w podejściu do zdrowia mają zmiany, jakie nastąpiły w ostatnich kilku dekadach, odkąd zaczęto podkreślać indywidualną odpowiedzialność za psychofizyczny stan ciała (co jest widoczne w materiale z ankiety). Rolę tych zmian znajduje swoje odzwierciedlenie we fragmentach dotyczących polityki zdrowia publicznego. Autorka pisze:

U Evropi XVIII veka, prosvetiteljske ideje su utical na formiranje pokreta javnog zdravlja, odnosno socijalne medicine, u kome su higijena i edukacija figurirale kao bazični koncepti.

Politika socijalne medicine je podrazumevala značajniji upliv države u sferu zdravlja, odnosno regulaciju i nadziranje populacije. Dobro zdravlje je tada konceptualizovano kao prirodno pravo građana, ali i kao dužnost države, te je time postalo legitimna oblast kontrole i intervencije. Prosvetiteljska medicina je zdravlje posmatrala kao pozitivno načelo koje se može

¹ Adres elektroniczny podano w bibliografii.

zadobiti, zadržati i povratiti uz pomoć odgovarajućeg životnog stila, javne i lične higijene, i medicine.

[W Europie XVIII wieku idee oświeceniowe miały wpływ na powstanie i rozwój inicjatyw zdrowia publicznego i medycyny społecznej, koncepcji opartych na higienie i edukacji.

Polityka medycyny społecznej oznaczała większy wpływ państwa na sferę opieki zdrowotnej, a także na regulację i nadzór populacji. Dobre zdrowie zostało w ten sposób przedstawione jako koncept naturalnego prawa obywatela, ale i obowiązku państwa, a więc stało się obszarem uświęconej prawem kontroli i interwencji. Oświeceniowa medycyna postrzegała zdrowie jako pozytywną zasadę, którą należy wprowadzić w życie za pomocą odpowiedniego stylu życia, higieny osobistej i publicznej]².

W XIX wieku zmiany w polityce i ekonomii przyczyniły się do zwiększenia roli ideologii w zakresie zdrowia publicznego. Początkowo za epidemie i inne problemy zdrowotne oskarżano żyjącą w złych warunkach biedotę, której przypisywano także zepsucie moralne. Później dzięki rozwojowi nauki ustalono, że przyczyną chorób są mikroby, a akcenty przesunęły się w stronę czystości ciała i gospodarstwa, co zasadniczo zrewolucjonizowało podejście do zdrowia publicznego. Jak pisze V. Trifunović „[...] zarządzanie zdrowiem publicznym, w przeciwieństwie do wcześniejszych praktyk, kiedy stosowano strategię odgórnych dyrektyw, skupiło się w końcu na propagowaniu właściwych modeli zachowania”. Ta konstatacja ma duże znaczenie, ponieważ zwraca uwagę na nowy, współczesny trend w postrzeganiu zdrowia, co znalazło swoje odbicie również w materiale z ankiet. Zdrowie stało się więc przedmiotem promocji:

Politike promocije zdravlja su se usmerile ka preventivi (*bolje sprečiti nego lečiti*), korišćenju masovnih medija u propagiranju ponašanja koje pospešuje dobro zdravlje. [...] Još jedna bitna karakteristika ovog pristupa jeste podsticanje pojedinaca da sami preuzmu odgovornost za svoje zdravstveno stanje. To znači da ova politika nije usmerena isključivo ka bolesnima, već da se obraća svim pripadnicima društva koji su takoreći dužni da vode brigu o svom zdravlju i o tome da ostanu zdravi. Pojedinač je, dakle, smatran direktno odgovornim za svoje zdravlje, koje treba da obezbedi samokontrolom, samodisciplinom, mentalnom snagom i stalnim oprezom. U pozadini ovakvog shvatanja nalazi se oblik moralizma po kome su pojedinci sami krivi ukoliko izgube zdravlje jer su se poneli neodgovorno i izgubili kontrolu nad sobom i svojim telom.

² <http://etno-institut.co.rs/cir/pojmovnik/z/zdravlje.php> > [dostęp: 15 XII 2018].

[Polityka promocji zdrowia skoncentrowała się na prewencji (*lepiej zapobiegać niż leczyć*), wykorzystwała mass media do promocji nawyków służących zdrowiu. [...] Kolejną ważnym elementem w tym podejściu jest zachęcanie jednostek do przejmowania odpowiedzialności za stan swojego zdrowia. Oznacza to, że owa taktyka nie jest nastawiona wyłącznie na chorych, lecz do wszystkich członków społeczeństwa, których zobowiązuje do troski o własne zdrowie. Jednostkę zatem obarcza się bezpośrednią odpowiedzialnością za zdrowie, o które musi dbać, wykazać się samokontrolą i samodyscypliną, siłą mentalną i długotrwałą ostrożnością. U podstaw takiej filozofii leży moralizm, według którego jednostka jest sama sobie winna, jeśli podupada na zdrowiu – oznacza to, że zachowała się lekkomyślnie i straciła kontrolę nad sobą i swoim ciałem.]³.

Zacytowane wnioski, mimo że koncept ZDROWIE przedstawiany jest w nich z różnych perspektyw, stanowią one punkt wyjścia do opisu zjawiska według klucza etnolingwistycznego.

3. Podstawa materiałowa

W badaniach wykorzystano reprezentatywne źródła leksykograficzne serbskiego języka literackiego i gwar ludowych: *Słownik serbochorwackiego języka literackiego i gwar ludowych Serbskiej Akademii Nauk i Umiejętności* (RSANU), *Słownik serbochorwackiego języka literackiego Macierzy Serbskiej* (RMS), *Słownik synonimów* (RS) oraz *Systematyczny słownik języka serbochorwackiego* (SR). Dane na temat etymologii leksemu *zdrav* zostały zaczerpnięte z *Etymologicznego słownika języka chorwackiego albo serbskiego* P. Skoka (Skok) oraz *Etymologicznego słownika języka rosyjskiego* M. Fasmera (Fasmer).

Źródłem serbskich przysłów ludowych jest tom *Serbskie przysłowia ludowe, a także inne przyjęte u nas słowa* Vuka Stefanovicia Karadžicia (SNP). Z powodu ograniczonej długości niniejszego tekstu, umieszczono w nim tylko część przysłów – szczegółową analizę tekstów tego gatunku na temat zdrowia i chorób znaleźć zaś można w pracy M. Stefanović (2019).

Ankiętę przeprowadzono w trakcie roku akademickiego 2017–2018 wśród słuchaczy Uniwersytetu w Nowym Sadzie. Wzięło w niej udział 60 studentów i 60 studentek, z czego po 30 to studenci kierunków społeczno-humanistycznych i artystycznych, a 30 nauk przyrodniczych i technicznych – zgodnie z wymaganiami konwersatorium EUROJOS.

³ <http://etno-institut.co.rs/cir/pojmovnik/z/zdravlje.php> > [dostęp: 15 XII 2018].

4. ZDROWIE w świetle danych systemowych

4.1. Etymologia

Etymologia leksemu *zdrav* według Skoka (3: 646) nie jest uzgodniona, ponieważ nie została potwierdzona ani jedna forma prasłowiańska. Skok jednak podaje fakty, które znajdujemy również u Fasmera (2: 90), a które wskazują na związek z prasłowiańskim **sǫdorvǫ*, gdzie *sǫ* pochodzi od staroindyjskiego *su* o znaczeniu ‘dobry’, natomiast **dorvo-* wiąże się alternacją z *drvo*, co znaczy, że cała konstrukcja znaczyła ‘z dobrego drewna’.

Bardziej szczegółowe dane o etymologii i o konceptualizacji zdrowia znajdujemy we wcześniej wspomnianych pracach Jasminy Grković-Mejdžor (2013; por. też Grković-Major 2018), która ustaliła, że istnieje kilka sposobów, w jakich ZDROWIE jako pojęcie abstrakcyjne wiąże się z pojęciami konkretnymi: zdrowy człowiek jest cały, czyli nieokaleczony, nieuszkodzony, a w językach słowiańskich pojawia się w słowach pochodzących od praindoeuropejskiej podstawy **kai-lo/lu-* o znaczeniu ‘cały’, z którego powstało prasłowiańskie **cělǫ* o znaczeniach ‘cały’ i ‘zdrowy’ (Grković-Mejdžor 2013: 298), co widać na przykładzie serbskiego czasownika *isceliti* (goić; czynić coś ponownie całym, zdrowym), ale też w wielu przypadkach rozszerzania semantyki leksemu o korzeniu *zdrav-*, o czym będzie jeszcze mowa. W ramach tej samej zasady konceptualizacji chorobę rozumie się jako uszkodzenie całości. J. Grković-Mejdžor (2013: 301–302) podaje, że psł. **bolěti* (być chorym, słabym) pochodzi od pie. **bheleu-* (uderzyć, ranić), a psł. **hȳor-* (chory) od pie. **sȳer-* (sieć, ciąć, przebijać).

Ta sama autorka (Grković-Mejdžor 2013: 300) wskazuje pie. rdzeń **deru-*, który często odnosi się do drewna, a w znaczeniu ‘zdrowy’ pojawia się zwłaszcza na terenach irańsko-słowiańskich (staroperskie *duruva*, psł. **sǫ-dravǫ*, stang. *trum* ‘twardy, mocny, zdrowy’). Ten związek sugeruje kojarzenie zdrowia i twardości, czego potwierdzenie znajdujemy także w serbskich powiedzeniach *zdrav kao dren* [zdrowy jak dereń] czy *biti čeličnog zdravlja* [mieć stalowe zdrowie]. Według J. Grković-Mejdžor (2013: 302) związek etymologiczny między brakiem twardości a chorobą obecny jest w językach germańskich: niem. *krank* [chory] wiąże się z pie. **ger-* [zgiąć, wykrzywić], podobnie angielskie *sick* [chory] z pie. **seu-* [zgiąć].

Związek między siłą życiową, krzepą, mocą a zdrowiem ta sama autorka (2013: 299–300) widzi w leksemach o rdzeniach **ner-* i **uei-* w znaczeniu ‘siła życiowa’, które w różnych językach indoeuropejskich

oznaczają mężczyznę. J. Grković-Mejdžor uważa, że hetyckie wieloznaczne słowo *innarawatar* wskazuje na pierwotne, płciowo nieokreślone znaczenie ‘siła życiowa, moc, elan’, ale ma też znaczenie ‘życie, długowieczność’ oraz ‘zdrowie’, co sugeruje istnienie związku między zdrowiem a siłą życiową. Brak siły życiowej jako przyczynę choroby J. Grković-Mejdžor (2013: 301–302) autorka ilustruje cs. leksemami *недѣлѣ* i *немоуѣ*, gdzie bezpośrednio przez semantykę prefiksów łączy się choroba i brak mocy czy siły, a także zwraca uwagę na więź między łacińskimi leksemami *morbis* [choroba] i pie. **mer-* [znikać, umierać].

W pracy poświęconej zdrowiu w języku staro-cerkiewno-słowiańskim (Grković-Major 2018) autorka, wymieniając sposoby konceptualizacji, wspomina m.in. związek między czystością a zdrowiem, twierdzi przy tym, że cs. leksem *čistъ* w pewnych kontekstach oznaczała także ‘zdrowy’ (2018: 157).

4.2. Znaczenia słowa

W RMS (2: 291) Leksem *zdrav* jedną definicję, znaczy ‘stanje organizma pri kojem pravilno, normalno rade svi njegovi organi i u kojem se ne osećaju nikakvi bolovi’ [‘stan organizmu, w którym prawidłowo, normalnie funkcjonują wszystkie jego organy, sytuację, kiedy nie odczuwa się żadnych dolegliwości’]; może znaczyć także ‘pozdrav, sa izraženom željom za nečije zdravlje’ [‘pozdrowienie, z wyraźnie zaakcentowanym życzeniem zdrowia dla kogoś’].

Przy czym we współczesnym języku serbskim to drugie znaczenie wyszło z użycia.

Treści zawarte w definicji wskazują na to, że leksykografowie wiążą zdrowie przede wszystkim z aspektem fizycznym, ewentualnie z normalnym funkcjonowaniem organów w ciele. Autor hasła uznał za konieczne podkreślić brak bólu, dzięki czemu koncept ZDROWIE powiązał z konceptem CHOROBY, co powtarza się też w innych źródłach, które opisujemy.

Szczegółowy opis semantyki leksemu *zdrav* występuje w RSANU (4: 745–747), gdzie uwzględniono sześć znaczeń, z których tylko pierwszego używa się we współczesnym języku literackim:

[1.a] ‘stanje u kome se životne funkcije organizma normalno obavljaju, dobro, neporemećeno, povoljno zdravstveno stanje; stanje organizma (bilo kakvo), zdravstveno stanje uopšte’ [‘stan, w którym funkcje życiowe organizmu działają normalnie, dobrze, bez przeszkód; pożądany stan zdrowia; stan organizmu (obojętnie jaki), stan zdrowia w ogóle’];

[1.b] ‘dobro, povoljno, nenarušeno stanje neke životne funkcije, duhovnih osobina i sl.’ [‘dobry, požadany, ничим незаклѡчѡны стан функциѣ жыцѣѡѣ, cech psychicznych itd.’].

Wszystkie pozostałe opatrzone zostały kwalifikatorem „dialektyzm” i są praktycznie nieznane współczesnym użytkownikom języka, dlatego nie zostaną uwzględnione w tym omówieniu. Podsumowując, *zdrav* w języku serbskim to z jednej strony jakikolwiek stan organizmu, z drugiej zaś – dobry stan fizyczny i psychiczny. Należy zwrócić uwagę na fakt, że w tym słowniku, w odróżnieniu od RMS, jasno mówi o zdrowiu psychicznym, któremu towarzyszy określenie „cechy psychiczne”.

4.3. Synonimy

W *Słowniku synonimów* P. Ćosića (RS: 208), jak i w RSANU, leksem *zdravlje* uznaje się za wieloznaczny: do definicji ‘stan psychiczny i fizyczny’ dodany jest synonim *zdravstveno stanje* [stan zdrowia] oraz leksemy *imunitet*, *vitalnost*, *kondicija* [odporność, witalność, kondycja]; do definicji ‘dobry stan psychiczny i fizyczny jakiejś osoby’ dodano synonimy *kondicija*, *forma* i *vitalnost* [kondycja, forma, witalność]. W tym samym słowniku znajduje się jeszcze jeden szereg synonimiczny, nawiązujący do tego leksemu: *otpornost*, *dobro stanje*, *zdravstveno stanje*, *krepost*, *krepkost* [odporność, dobry stan, stan zdrowia, krzepkość], a także występują odniesienia do już wspomnianych leksemów *forma*, *vitalnost* i *kondicija* [forma, witalność, kondycja].

Z szeregów synonimicznych można wywnioskować, które czynniki są uważane za ważne dla zdrowia: mocny system odpornościowy jako warunek wewnętrzny zdrowia (ten czynnik powtarza się jako synonim *otpornost* [odporność]) oraz siłę fizyczną reprezentują leksemy *kondicija* [kondycja] (RMS 2: 818) i *forma* (RMS 6: 681), które odnoszą się do wytrzymałości ciała i do siły. Leksemy *krepost*, *krepkost* [krzepkość] podkreślają także fizyczny aspekt zdrowia (RMS 3: 54), a ich etymologia jasno wskazuje na konceptualizację zdrowia jako twardości. *Witalność* odnosi się do zdolności życiowej i do siły życiowej (RMS 1: 386).

W *Systematycznym słowniku języka serbochorwackiego* (SR: 772) znajdują się te same synonimy i wyrażenia synonimiczne, pojawia się też leksem *čio* [hoży] w sensie ‘silny’, ‘mocny’, ‘krzepki’; ‘żywy’, ‘rzeński’; ‘wypoczęty’, ‘świeży’ (RMS 6: 878). Leksemy *vitalnost* i przymiotniki *živ*, *živahan* [żywy, rzeński] w sposób przejrzysty łączą zdrowie z siłą życiową, na co zwraca uwagę J. Grković-Mejdžor (2013).

Leksykograficzne dane również tutaj mówią o tym, że zdrowie traktuje się przede wszystkim jako stan fizyczny organizmu, co stoi w sprzeczności z tym, jak postrzegają współcześni użytkownicy języka.

4.4. Derywaty⁴

Leksem *zdravlje* ma derywaty *zdravljenosni* [zdrowotny], „który korzystnie działa na zdrowie, leczniczy” oraz pieszczotliwe zdrobnienie *zdravljice* [zdrówko] (RSANU 6: 747). O wiele większa liczba derywatów odnosi się jednak do rdzenia *zdrav*-⁵ w kategorii imion i nazwisk (*Zdravko*, *Zdravka*, *Zdravac*, *Zdravković*, *Zdravić* itd.), co jest dowodem na przypisywanie zdrowiu dużej wartości.

Semantyka derywatów wskazuje na to, że obiekty nazwane leksemem, który w rdzeniu ma *zdrav*- pozytywnie wpływają na zdrowie (*zdravina* [uzdrowisko] ‘miejsce albo środowisko, które korzystnie wpływają na zdrowie, zdrowa okolica, miejsce, środowisko, klimat’ i *zdravljak* [restauracja dietetyczna] ‘rodzaj punktu usługowego, w którym sprzedaje się produkty mleczne, bar mleczny’). Metaforyzacja zdrowia jako czegoś twardego i mocnego doprowadziła też do powstania słowa *zdravica* [calec] w znaczeniu ‘twarda, jałowa warstwa ziemi, która leży pod warstwą próchnicy, nieuprawne pole, calizna’. Co ciekawe we wspomnianej definicji leksykograficznej (RSANU 6: 744) oraz w synonimach, którymi tłumaczy się znaczenie leksemu, znajdujemy praktycznie wszystkie sposoby metaforyzacji zdrowia: *čvrstina* [twardość], *život* [życie], *celost* [całość]. *Zdravac* [brak polskiego odpowiednika] z kolei to określenie ‘twardego, mocnego, zbitego kamienia’. Semantyka nazwy określonego typu kamienia jest również w tym przypadku transparentna.

Leksemów, które powstały w oparciu o rdzeń *zdrav*-, używa się najczęściej w komunikacji codziennej, co jest znamienne również dla pozostałych języków słowiańskich. Czasownik *pozdraviti se* [pozdrowić się], rzeczownik *pozdrav* [pozdrowienie] i samo pozdrowienie *zdravo* [cześć] w komunikacji między równoprawnymi rozmówcami świadczy o tym, że życzenie dobrego zdrowia jest wyrazem pozytywnych emocji wobec innych. *Zdravica* [toast] to także ‘przemówienie na czyjaś cześć, za czyjeś zdrowie, sukces, za pomyślność jakiejś sprawy, po którym następuje wypicie z kieliszka, lampki itp.; sam napój pity przy takiej okazji’, a inne znaczenia tego samego leksemu odnoszą się do butelki napoju, którym częstuje się gości, a także

⁴ Leksemy i definicje derywatów w skróconej formie zostały przejęte z RSANU 6.

⁵ Szczegółową analizę semantyczną przymiotnika *zdrav* podaje Stefanović (2018, 2019).

do innych elementów związanych z tradycyjnymi obyczajami ślubnymi (prezenty, życzenia itd.)

5. Dane ankietowe

Pytanie, na które odpowiadali studenci, brzmiało „Co według Pana/Pani stanowi istotę ZDROWIA w języku serbskim?” Z odpowiedzi wyodrębniono w sumie 185 różnych elementów, które zostały usystematyzowane w zgodzie z aspektami zaproponowanymi przez Małgorzatę Brzozowską (2006; zob. JWP 2006). Jednak z powodu nagminnego łączenia zdrowia psychicznego ze zdrowiem fizycznym i odwrotnie, bez względu na istnienie aspektów psychicznych i fizycznych jako osobnych kategorii u Brzozowskiej, wprowadzono aspekt psychofizyczny, co jest zasadne, ponieważ wielu ankietowanych jednoznacznie połączyło kwestię psychiczną i fizyczną zdrowia (przykłady podano poniżej). Podobnie postąpiono w przypadku elementów ankiety dotyczących kultury tradycyjnej oraz wartości – wprowadzono tutaj aspekt tradycyjno-aksjologiczny. Ponadto wyróżniono aspekt fizyczny, aspekt bytowy, aspekt psychiczny i aspekt społeczny, jak również aspekt N, w ramach którego znajdują się definicje pokrywające się z definicjami słownikowymi. Tutaj zostały przedstawione w opadającej wartości procentowej, a ze względu na ograniczoną objętość pracy w nawiasach podano tylko jedną część przykładu z ankiety.

Największa liczba odpowiedzi (49) odnosi się do **psychofizycznego aspektu zdrowia** (PF), który stanowi 26,48% wszystkich werbalizacji (*suština se odnosi na stanje organizma, kako telesno, tako i mentalno* [istota tkwi w stanie organizmu, cielesnym, jak i mentalnym]; *psiho-fizička celovitost* [jedność psycho-fizyczna]; *skup fizičkih i psihičkih svojstava organizma* [zespół cech fizycznych i psychicznych organizmu]; *dobro psiho-fizičko stanje* [dobry stan psychofizyczny]; *kada je čovek psihički i fizički zdrav* [kiedy człowiek jest zdrowy psychicznie i fizycznie] itd.).

Aspekt fizyczny wyróżnia się jako istotny dla zdrowia i obejmuje 41 elementów (22,16%). Brak choroby znajdujemy w 14 odpowiedziach, co stanowi 7,56% w kontekście całości materiału (w 8 przypadkach): *odsustvo bolesti* [brak choroby]; *nedostatak bolesti* [nieobecność choroby]; *odsustvo bilo koje bolesti* [brak jakiegokolwiek choroby]; *nedostatak bolesti u fizičkom smislu* [nieobecność choroby w sensie fizycznym]; *onaj koji nije bolestan* [ten, kto nie jest chory] itd. Inne odpowiedzi wiążą zdrowie z brakiem

dolegliwości, w 2 przypadkach, albo 1,08%: *nema teških fizičkih tegoba* [nie ma fizycznych dolegliwości]; *odsustvo tegoba* [brak dolegliwości]; *odustvo nemoći* [brak niemocy] – 1 przypadek (0,54%), *odsustvo poremećaja* [brak zaburzeń] – 1 przypadek (0,54%) oraz *neosećanje smetnji* [nieodczuwanie niedogodności] – 1 przypadek (0,54%).

Aktywność fizyczna stanowi kolejną najlichnieszą podgrupę (z wynikiem 11 odpowiedzi, 5,94%) związaną z aspektem fizykalnym. Odpowiedź *fizička aktivnost* [czynność fizyczna] występuje 4 razy (2,16%), *bavljenje sportom* [uprawianie sportu] 3 razy (1,62%), ponadto istnieją 4 odpowiedzi o różnych werbalizacjach, które dotyczą czynności fizycznych (2 razy *raditi redovno fizičke aktivnosti* [wykonywać regularnie czynności fizyczne]; *fizički aktivan* [aktywny fizycznie]; *raditi određene fizičke aktivnosti* [wykonywać określone czynności fizyczne]), co stanowi 2,16% wszystkich odpowiedzi.

Wskazywanie medycyny jako aspektu zdrowia fizycznego występuje w 6 ankietach (3,24%), co zostało zwerbalizowane w następujący sposób: *medicina* [medycyna]; *medicinska slika čoveka* [medyczna charakterystyka człowieka]; *različiti medicinski parametri* [różne parametry medyczne]; *motivisanje ljudi da se redovno pregledaju* [motywowanie ludzi do regularnych badań zdrowotnych]; *lekovi* [leki]; *zdravstveni centri* [centra zdrowia].

Zdrowie organów występuje w 2 ankietach (1,08%) – *fizičko stanje ljudskog tela* [stan fizyczny ciała ludzkiego]; *zdravlje organa kod čoveka* [zdrowie organów u człowieka], jak i podkreślanie znaczenia snu (*miran san* [spokojny sen], *redovan san* [regularny sen]), z procentową obecnością 1,08%. Odporność wspomniano tylko w jednej ankiecie (*očuvanje imuniteta* [ochrona odporności]), co stanowi 0,54% wszystkich odpowiedzi.

Aspekt bytowy pojawia się w 36, czyli 19,45% odpowiedzi, obejmujących dwie duże grupy elementów, wyróżnionych przez ankietowanych: w jednej uwzględniono czynniki, które wiążą się z prozdrowotnymi postawami w życiu codziennym, w drugiej natomiast zaakcentowano relację zdrowia i możliwości aktywnego i nieograniczonego uczestnictwa w czynnościach codziennych.

W pierwszej grupie występuje 28 elementów (15,13%), wśród których najlichniesze są odpowiedzi (18, czyli 9,72%) dotyczące wyżywienia (*ishrana* [wyżywienie], *veganska ishrana* [wyżywienie wegańskie], *konsumacija domaćih proizvoda sa našeg podneblja* [konsumowanie rodzimych produktów z naszego regionu], *pravilna ishrana* [regularne żywienie] itd.). Znaczenie życia w zdrowym środowisku podkreśla 5 odpowiedzi, czyli

2,70% (*priroda* [natura] (w dwóch przypadkach); *svež vazduh* [świeże powietrze]; *živeti u zdravoj okolini* [żyć w zdrowym środowisku]; *očuvanje životne sredine* [ochrona środowiska]). Na higienę (*higijena*) wskazują dwie odpowiedzi (1,08%), na potrzebę troszczenia się o siebie (*voditi brigu o sebi*, *briga o sebi* [dbać o siebie, dbanie o siebie]) także dwie odpowiedzi (1,08%), a na potrzebę unikania nałogów – 1 odpowiedź (*ne podlegati porocima* [nie ulegać nałogom]) – 0,54%.

W drugiej grupie jest 8 odpowiedzi (4,32%) które wskazują, że zdrowie umożliwia normalną codzienność (*stanje koje omogućuje jedinki da normalno živi* [stan, który umożliwia jednostce normalnie żyć]; *biti sposoban za rad, zarađivanje za život i vodenje brige o samom sebi* [być zdolnym do pracy, zarabianie na życie i troszczenie się o siebie]; *regularno obavljanje svakodnevnih obaveza* [regularne wykonywanie codziennych czynności]; *omogućavanje normalnog, funkcionalnog života* [umożliwianie normalnego, funkcjonalnego życia] itd.).

Aspekt psychiczny, w sumie 24 elementy (12,9%) składa się z dwóch większych grup odpowiedzi: w jednej są subiektywne uczucia, a w drugiej, o wiele mniejszej (2 odpowiedzi – 1,08%) mowa jest o czynnikach obiektywnych (*zdrava psiha* [zdrowa psychika]; *mentalno zdravlje* [zdrowie psychiczne]). W ramach większej grupy najczęściej wspomina się szczęście – 8 razy, czyli 4,32% (*sreća* [szczęście]; *sreća koju život donosi* [szczęście życia]; *osnova za sreću* [podstawa do szczęścia] itd.), uczuć ogólnych dotyczy 5 odpowiedzi, czyli 2,70% (*ono što čovek oseća, brinuti o osećanjima, da se osoba oseća dobro, prijatno osećanje* [to, co człowiek czuje, troszczyć się o emocje, żeby osoba czuła się dobrze, przyjemne uczucie] itd.), a po jednym razie (0,54%) występują konkretne emocje (*ljubav* [miłość]; *sigurnost* [pewność]; *odsustvo briga* [brak trosk]; *odsustvo nerviranja* [brak nerwowości]; *zadovoljstvo svojim životom* [zadowolenie z życia]; *duševno i mentalno blagostanje* [błogostan duchowy i mentalny]; *stanje čovekove psihe* [stan psychiczny człowieka]; *zdravo razmišljanje i unutrašnji osećaj da se sve dešava kako treba* [zdrowe myślenie i poczucie, że wszystko dzieje się tak, jak powinno]).

Aspekt tradycjonalno-aksjologiczny zawiera 17 różnych odpowiedzi (9,18%), spośród których najwięcej (8, czyli 4,32%) odnosi się do zdrowia jako wartości witalnej: *osnovna stvar u životu* [rzecz podstawowa w życiu]; *bez zdravlja nema života* [bez zdrowia nie ma życia]; *najvažnija stvar u životu svakog čoveka* [najważniejsza rzecz w życiu każdego człowieka]; *neophodna, najbitinija stvar u životu* [konieczna, najważniejsza rzecz w życiu]; *nešto bez čega se ne može živeti* [coś, bez czego nie można

żyć], itd. Kolejna pod względem liczebności jest grupa, która podaje werbalizację powiedzenia ludowego *Zdravlje je najveće bogatstvo* [Zdrowie jest największym bogactwem.]. Tych odpowiedzi jest 6, czyli 3,24%, a 2 odpowiedzi (1,08%) powtarzają przekonanie, że zdrowie jest darem od Boga (*od Boga dar*; *dar od boga*), podczas gdy 1 (0,54%) mówi o zdrowiu *najveći dar* [największy dar].

Aspekt N, który obejmuje wyrażenia nadrzędne semantycznie wobec ZDROWIA, zawiera 13 werbalizacji, które są bardzo podobne do słownikowej definicji zdrowia. Znajduje się wśród nich hiperonim *stanje* [stan] w 11 przypadkach (5,94%): *stanje organizma* [stan organizmu]; *dobro stanje čovekovog organizma* [doby stan organizmu człowieka]; *opšte dobro stanje organizma* [ogólny dobry stan organizmu]; *stabilno zdravstveno stanje* [stabilny stan zdrowia] itd.

Aspekt społeczny (5 odpowiedzi, czyli 2,70%) obecny jest w werbalizacjach, które zdrowie kojarzą z ogólnym dobrobytem – 3 odpowiedzi, czyli 1,62% (*opšte blagostanje* [ogólny dobrobyt]; *socijalno blagostanje* [społeczny dobrobyt]; *dobro društveno blagostanje* [dobry społeczny błogostan]), z dobrymi stosunkami międzyludzkimi (*zdrav odnos sa ljudima u okruženju* [zdrowe stosunki z ludźmi z otoczenia]; *imati zdrave odnose sa porodicom i prijateljima* [mieć zdrowe relacje z rodziną i przyjaciółmi] – 2 odpowiedzi, czyli 1,08%).

Przegląd wyników ankiety wykazał przede wszystkim znaczną różnicę względem materiału leksykograficznego, polegającą na akcentowaniu zdrowia psychicznego. W źródłach leksykograficznych tylko jedna definicja zawiera treść: „stanje duhovnih osobina” [stan walorów duchowych] (RSANU 6: 746), podczas gdy aspektu psychicznego nie wskazują nawet szeregi synonimiczne. Ankietowani w dużej liczbie mówią jednak o jednakowym znaczeniu zdrowia psychicznego i fizycznego (49 odpowiedzi wobec 41 odpowiedzi, gdzie wskazano tylko aspekt fizyczny).

To, co wydaje się jeszcze bardziej interesujące z punktu widzenia współczesnego postrzegania zdrowia, to analiza elementów w grupach „aspekt fizyczny” oraz „aspekt bytowy”, gdyż pojawia się w nich duża liczba odpowiedzi, które wskazują na osobistą odpowiedzialność jednostki za swoje zdrowie, co wyraźnie widać na podstawie odpowiedzi związanych z żywieniem, czynnością fizyczną, higieną, troską o swoje zdrowie i unikaniem nałogów, które w sumie stanowią 18,36% wszystkich deskryptorów. Można by w tym miejscu uwzględnić także dane z grupy „aspekt psychiczny”, gdzie tylko dwie odpowiedzi dotyczą obiektywnych czynników medycznych, podczas gdy reszta dotyczy pośrednio samego

człowieka, który jest „odpowiedzialny” za swoje uczucia i eliminowanie negatywnych wpływów. Takich odpowiedzi jest 11,89%. Do sumy tych odpowiedzi należy dodać jeszcze dwie z grupy „aspekt społeczny”, które mówią o potrzebie utrzymywania dobrych stosunków z ludźmi. Kiedy zsumujemy wszystkie odpowiedzi, wskazujące na to, że istota pojęcia ZDROWIE wiąże się z odpowiedzialnością jednostki za nie, otrzymamy informację, że uważa tak prawie jedna trzecia respondentów (31,33%), co jest potwierdzeniem słów V. Trifunović w związku ze zmianą polityki zdrowia publicznego w kierunku przenoszenia odpowiedzialności za stan zdrowia z państwa, która mogłaby znacznie wpływać na styl życia swoich mieszkańców, na jednostkę, którą w przypadku zachorowania uważa się za winną takiego stanu⁶.

6. Zdrowie w świetle tekstów: powiedzenia i przysłowia ludowe

U zbiorze przysłów (SNP) występują liczne powiedzenia, na podstawie których można zrekonstruować pogląd na temat zdrowia i chorób wśród ludu serbskiego w czasach, kiedy je zarejestrowano. Analizie zostały poddane powiedzenia zawierające leksem o rdzeniu *zdrav-* oraz te, mówiące o zdrowiu, leczeniu czy chorobie. Ze względu na objętość pracy wymienionych zostanie tylko kilka z nich⁷.

6.1. Ocena zdrowia

Pozytywna ocena zdrowia jako najwyższej wartości znajduje wyraz w porównaniu z bogactwem materialnym, przy czym zdrowie ma większą wartość od niego: *Bez zdravlja nema bogatstva* [Bez zdrowia nie ma bogactwa]; *Zdravlje je najveće blago ovoga svijeta* [Zdrowie to największy skarb tego świata] 89; *Zdravlje je najveće bogatstvo* [Zdrowie to największe bogactwo] 89.

Obecność pojęcia zdrowie w życzeniach również potwierdza jego wysoką wartość:

⁶ Konstytucja Republiki Serbii w artykule 68. podaje między innymi, że „Każdy ma prawo do ochrony swojego zdrowia fizycznego i psychicznego”, oraz że „Republika Serbii pomaga w rozwoju kultury fizycznej i kultury zdrowia”. Z jednej strony jest to potwierdzenie tezy, że państwo podkreśla znaczenie zdrowia psychicznego, z drugiej zaś, że siebie uważa za strukturę, która „pomaga” w podwyższaniu poziomu kultury zdrowia, co pozostaje w zgodzie z twierdzeniem o stopniowym przenoszeniu odpowiedzialności ze struktur państwowych na jednostkę.

⁷ Numer po przysłowiu oznacza stronę w SNP.

Tako zdravo sjutra osvanuo! [Obyś w takim zdrowiu doczekał świtu!] 297; *Tako ja zdrav bio i ko mi je mio!* [Obym był tak zdrowy ja i mili mi ludzie] 297; *Tako ja zdrav i živ!* [Obym był tak zdrowy i żywy!] 297; *Tako mi zdravlja, od kojega mi ništa nije milije!* [Takiego zdrowia, od którego nic nie jest mi miłsze] 301.

6.2. Pochodzenie zdrowia

W tradycji serbskiej zdrowie traktuje się jako dar otrzymany od siły wyższej (od Boga), co zachowało się do dzisiaj (por. materiał z ankiety).

Bog ti zdravlje dao! [Niech Bóg da ci zdrowia!] 19; *Od Boga zdravo, a od cara mirno – odgovori se kašto na pitanje: Kako si?* [Od Boga zdrowie, od cara spokój – odpowiada się czasem na pytanie: Jak się masz?] 231; *Od Boga ti zdravlje!* [Niech Bóg da ci zdrowia!] 231.

Powiedzenia *De su danci tu su i lijeći*. [Gdzie są dni, tam są i leki] 78 i *Kome nije vijeka nije mu ni lijeka* [Kto nie ma wieku, nie ma też leku]. 147, z wyjaśnieniem Vuka za pierwszym powiedzeniem *Dok čoeć još ima dana da živi, lasno mu je lijek naći* [Póki człowiek ma dni do życia, łatwo znajdzie lek] potwierdzają stanowisko, że zdrowie to coś, co zależy od losu. Jednak wśród powiedzeń znajdujemy także *Živ će čoeć sve učiniti* [Żywy człowiek zrobi wszystko]. 81, a Vuk wyjaśnia znaczenie w następujący sposób: *Tako se više valja starati za život i za zdravlje nego i za kakav posao* [Bardziej trzeba się troszczyć o życie niż o cokolwiek innego].

6.3. Zdrowie i warunki czasowe

Przysłowia ludowe zawierają dane o zarejestrowanym związku między warunkami czasowymi a zaistnieniem choroby: zauważono, że niezwykle łagodna zima może oznaczać, że ludzie częściej będą zapadać na choroby. Przysłowia, które o tym mówią, mają taką samą strukturę, gdzie łagodną zimę porównuje się z ciężkimi chorobami (dumą) albo z innymi wielkimi nieszczęściami (ukąszenie przez węża). Vuk podaje także swoje wyjaśnienie:

Bolje je božić kužan nego južan. Jer među ljudma više bolesti ima kad je zima slaba nego kad je jaka. [Boże Narodzenie lepsze zadżumione niż południowe] 22; *Bolje je da te zmija upekne nego da te Marčano sunce ogrije. U Dubrovniku. Onde se misli da je sunce Marta mjeseca vrlo nezdravo* [Lepiej, żeby cię ukąsił wąż niż żeby ogrzało cię marcowe słońce. W Dubrowniku. Tam uważa się, że słońce w marcu jest bardzo niezdrowe] 23.

6.4. Zdrowie i żywność

Ponieważ przysłowia zostały zebrane w trakcie XIX wieku, kiedy warunki życiowe były o wiele trudniejsze, nie dziwi wskazywanie związku między głodem a chorobą: *Grđa je glad od kuge* [Gorszy głód od dżumy] 46; *Nema gore bolesti od gladi* [Nie ma gorszej choroby od głodu] 202.

Istnieje jednak i takie przysłowie: *Ne rađamo se da ijemo (nego ijemo da živimo)* [Nie rodzimy się, aby jeść (tylko jemy, żeby żyć)] 209, która potępia obżarstwo.

Wśród Serbów panuje przekonanie, że określona potrawa może pomóc chorym, co tłumaczy istnienie następujących przysłów: *Ko nema mlijeka, nema lijeka. U Crnoj Gori* [Kto nie ma mleka, nie ma leku] 149 i *Bolan da se liječiš. Kad se hvali kakvo jelo* [Jeśliś chory, możesz się (tym) leczyć. Chwaląc jakieś danie] 21.

6.5. Możliwość powrotu do zdrowia i sposoby leczenia

O istnieniu możliwości wyleczenia mówi przysłowie *Svaka bolest ima svoj lijek (ali ga ljudi ne znadu)* [Na każdą chorobę jest lek (lecz ludzie go nie znają)] 276. Wśród przysłów znaleziono także informacje o tym, że leczenie odbywa się za pomocą wróżb, ewentualnie za pomocą nakierowania choroby na inny obiekt, zwierzę albo osobę, co Vuk tłumaczy w następujący sposób: *Na psu rana na psu i zarasla. Govori se u šali kad se ko potuži da ga što boli. Može biti da je najprije neko nekoga u šali nagovarao da tako vrača za sebe, kao što i sad nagovaraju onoga koji se potuži da ga grlo boli da obzine komadić hljeba pa da ga baci psetu rekavši: „Psa grlo boli, a ne mene”.* [Na psa rana, na psu zarosła. Mówi się żartem, kiedy ktoś się poskarży, że coś go boli. Być może kiedyś tak namawiano do rzucenia uroku jak teraz namawia się kogoś, kto się skarży, że go boli gardło, żeby urwał kawałek chleba i rzucił go psu, mówiąc: „Psa boli gardło, nie mnie”] 190.

Również dzisiaj w języku serbskim występuje powiedzenie *luk i voda* [czosnek i woda] o znaczeniu ‘nic z tego’. Vuk wyjaśnia, że powstało ono jako efekt nieskutecznej modyfikacji przepisu na gorączkę:

Može biti da se ovo zato kaže što se obično bijeli luk utučen jede sa sirćetom (osobito od groznice), a ko nema sirćeta on uspe vode mjesto njega? [Być może mówi się tak, ponieważ zazwyczaj rozgnieciony czosnek je się z octem (jako lek na gorączkę), a kto nie ma octu, ten zamiast niego wlewa wodę] 171.

Zbiór przysłów ludowych związanych ze zdrowiem dowodzi, że tradycyjnie uważa się zdrowie za najwyższą wartość, którą człowiek otrzymuje w darze od Boga i którą musi chronić, a jeśli ją traci, powinien próbować o nią walczyć za pomocą różnych czynności, mniej lub bardziej udanych, bo zdrowie i w ogóle życie generalnie zależy od przeznaczenia.

7. Kognitywna definicja ZDROWIA

Stosując się do założeń dotyczących treści i sposobu tworzenia definicji kognitywnej, które zostały zaproponowane w pracy Jerzego Bartmińskiego (1988; por. też Bartmiński 2018), proponujemy definicję ZDROWIA zbudowaną na bazie danych zaprezentowanych wyżej⁸:

1. Zdrowie to dobry stan psychofizyczny człowieka (L: 1.a – „*stanje u kome se životne funkcije organizma normalno obavljaju. . .* [stan, w którym funkcje życiowe organizmu działają normalnie. . .]”; 1.b. „*dobro, povoljno, nenarušeno stanje neke životne funkcije, duhovnih osobina i sl.* [dobry, pożądany, niczym niezakłócony stan funkcji życiowej, cech psychicznych itd.]” (RSANU 6: 745–746); A: *Dobro psiho-fizičko stanje* [Dobry stan psychofizyczny]).

2. Zdrowie to dla człowieka największe bogactwo (P: *Zdravlje je najveće bogatstvo* [Zdrowie to największy skarb]; A: *Zdravlje je najveće čovekovo bogatstvo* [Zdrowie to największy skarb człowieka]).

3. Zdrowie to dar od Boga (P: *Bog ti zdravlje dao!* [Bóg dał ci zdrowie]; A: *Zdravlje je dar od Boga* [Zdrowie to dar od Boga]).

4. Warunki życiowe mogą mieć wpływ na zdrowie (P: *Bolje je božić kužan nego južan* [Boże Narodzenie lepsze zadżumione niż południowe]; A: *život u zdravom okruženju* [życie w zdrowym środowisku]; L: *zdravina* „*Mesto ili sredina koji deluju povoljno na zdravlje, zdrav predeo, mesto, sredina, klima*” [Miejsce albo środowisko, które korzystnie wpływają na zdrowie, drowa okolica, miejsce, środowisko, klimat.”] (RSANU 6: 742).

5. Ważne dla zdrowia jest stosowne odżywianie się (P: *Grđa je glad od kuge* [Głód jest gorszy od dżumy]; *Ne radamo se da ijemo (nego ijemo da živimo)* [Nie rodzimy się, żeby jeść (a jemy, żeby żyć)]; A: *paziti na ishranu* [zdrowo się odżywiać]; L: *zdravljak* „*vrsta ugostiteljske radnje u kojoj se prodaju mlečni proizvodi, mlečni restoran*” [rodzaj punktu usługowego, w którym sprzedaje się produkty mleczne, bar mleczny] (RSANU 6, 745).

⁸ Oznaczenie P odnosi się do przysłówia, A do ankiety, a L do źródeł leksykograficznych.

6. Zdrowie można stracić, lecz także odzyskać je dzięki leczeniu (P: *Svaka bolest ima svoj lijek (ali ga ljudi ne znadu)* [Na każdą chorobę jest lek (lecz ludzie go nie znają)]; A: [być zdrowym znaczy] *živeti bez pomoći lekova i nekih terapija* [żyć bez pomocy leków i terapii]).

W oparciu o treści pochodzące z analizowanych źródeł, które wyrażają osobiste doświadczenia poszczególnych ludzi, jak również pochodzące z obiektywnych źródeł leksykograficznych, syntetyczna kognitywna definicja ZDROWIA w języku serbskim i kulturze serbskiej przyjmuje kształt następujący:

Zdrowie jako pożądaný stan psychofizyczny to największe bogactwo, jakie człowiek otrzymał od Boga. Zdrowie może zależeć od warunków życiowych, duże znaczenie odgrywa także sposób żywienia. Zdrowie można stracić, ale istnieją sposoby, dzięki którym można je, przynajmniej częściowo, odzyskać.

Wszystkie elementy zaproponowanej definicji kognitywnej znajdują potwierdzenie w przeanalizowanym materiale, wykazują się stabilnością, ponieważ minimalnie różnią się od stanowiska tradycyjnego, przedstawionego w przysłowiach i powiedzeniach. W odróżnieniu od definicji leksykograficznych leksemu *zdravlje* i ich synonimów, gdzie prawie nie występuje aspekt psychiczny, definicja kognitywna wnosi informacje o znaczeniu aspektu psychologicznego w kontekście zdrowia w ogóle, co jest z jednej strony uwarunkowane rozwojem medycyny i psychologii (których w XIX wieku nie mieli do dyspozycji twórcy przysłów ludowych, dlatego prawie się o tym nie mówi), z drugiej strony zaś rolą państwa i społeczeństwa w przeniesieniu odpowiedzialności za dobry stan zdrowia jednostki na samą jednostkę. Zmiany w życiu codziennym w okresie od pierwszej połowy XIX wieku do dzisiaj widoczne są w ankietach, gdzie został wprowadzony czynnik aktywności fizycznej jako ważnej dla zdrowia, co nie było potrzebne w przypadku tradycyjnego stylu życia, który pozostawał w zgodzie z naturą.

8. Wnioski

Użycie standaryzowanych źródeł do opisu językowego obrazu świata i sposób ich opisu w ramach projektu EUROJOS przyczyniły się do powstania nowej definicji ZDROWIA, która jest charakterystyczna dla języka serbskiego na początku XXI wieku, a którą można porównywać z informacjami zawartymi w innych językach i kulturach. Ta definicja zawiera również elementy, które przetrwały jako konstanty z okresu

zapisywania mądrości ludowych, jak i te, które są wynikiem przemiany stylu życia oraz poglądów na nie. Twierdzenie, że zdrowie jest największym skarbem, jaki posiada człowiek, zostało niezmienione przez dziesięciolecia, co usprawiedliwia jego opis w ramach projektu dotyczącego wartości u Słowian i innych narodów.

Bibliografia

- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 169–183.
- Bartmiński Jerzy, 2018, *In the Circle of Inspiration of Anna Wierzbicka: The Cognitive Definition — 30 Years Later*. Russian Journal of Linguistics, Vol. 22 No. 4, pp. 749–769.
- Brzozowska Małgorzata, 2006, *O przebiegu badań nad zmianami w rozumieniu nazw wartości w latach 1990–200*, [w:] JWP, s. 36–43.
- Grković-Mejdžor Jasmina, 2013, *Pojam zdravlja u indoevropskim jezicima*, [u:] *Istorijska lingvistika: kognitivno-tipološke studije*. Sremski Karlovci, Novi Sad, s. 292–313.
- Grković-Major Jasmina, 2018, *The Slavic Concept of 'Health': Evidence from Old Church Slavonic*. [in:] *The Oldest Linguistic Attestations and Texts in the Slavic Languages*, ed. by Amir Kapetanović, Vienna: Holzhausen, pp. 154–166.
- JWP – *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 2006.
- Stefanović Marija, 2017, *O zdorovom v serbskom jazyke: k opisaniju koncepta 'zdravlje'*, [v:] *Problemy konceptualizacii dejstvitel'nosti i modelirovanija jazykovej kartiny mira: Sbornik naučnyh trudov*. Vyp. 8, otv. red. T. V. Simaško, Moskva / Severodvinsk: BIBKOM, s. 14–21.
- Stefanović Marija, 2019, *Etnolingvistički opis koncepta zdravlje u srpskom jeziku*, "Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku", 62/1, s. 97–113.
- Trifunović Vesna, *Zdravlje*, [u:] *Pojmovnik srpske kulture* <<http://etno-institut.co.rs/cir/pojmovnik/z/zdravlje.php>> 15 XII 2018.

Źródła

- Fasmer 1986 – Фасмер Макс, *Этимологический словарь русского языка. Издание 4-е, стереотипное*, Москва 1986.
- RMS 1969–1976 – *Речник српскохрватског књижевног језика*, I – VI, Нови Сад, 1969–1976.
- RS 2008 – Ћосић Павле и сарадници, *Речник синонима*, Београд.
- RSANU – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књига VI, Београд 1969.

- Skok 1971–1974 – Skok Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb.
- SNP – *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*. Издао их Вук Стеф. Карацић у Бечу, у штампарији Јерменскога манастира, 1849. <<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=768&m=2#page/9/mode/1up>> 10 XII 2018.
- SR – Јовановић, Р., Атанацковић, Ј., *Систематски речник српскохрватскога језика*, Нови Сад 1980.

The concept of HEALTH in Serbian

The Serbian concept of ZDRAVLJE ‘health’ was investigated on the basis of three different sources: systemic data from Serbian dictionaries (descriptive dictionaries, a dictionary of synonyms, an etymological dictionary, and a thesaurus), data from a questionnaire, and from a collection of Serbian folk proverbs. The data revealed that a strong connection between the etymology of the words for health and its (quasi-)synonyms still exists, i.e. that health is connected with concepts of WHOLENESS, STRENGTH, and LIFE-FORCE. In the course of the analysis, two important points came into light: (1) in the lexicographic sources, as opposed to responses in the questionnaire, mental health is rarely viewed as an integral part of health; (2) responsibility for good health has shifted from God to an individual person, whose living habits are directly linked to their health. These linguistic changes reflect social changes. However, the data also point to several features of health that have stayed constant in Serbian language and culture as part of the concept’s cognitive definition: health is the utmost value, given by God, and can be affected by certain aspects of everyday life (e.g. living conditions or eating habits). It can be lost, but there are certain procedures that can restore it.

Keywords: HEALTH, Serbian language, cognitive definition, etymology

Марияна Витанова

София

Концептът **ЗДРАВЕ** в българската езикова картина на света

W artykule przeanalizowano koncept ZDROWIE na materiale dialektów języka bułgarskiego. Odwołano się również do frazeologizmów i paremii, bowiem stan fizyczny i psychiczny człowieka jest w nich bogato reprezentowany. Jako bazę materiałową wykorzystano słowniki dialektologiczne i frazeologiczne oraz prace etnologiczne i zbiory przysłów.

Słowa kluczowe: koncept, ZDROWIE, dialekty, leksyka, frazeologizm, paremie, język bułgarski

Лексикалната система на езика отразява особеностите на човешкото възприемане на света. Тя съхранява историческия опит и генетичната памет на народа. Здравето и болестта са два от най-важните аспекти в човешкия живот. От раждането до смъртта животът на човека е движение между състояние на нормалност и патология. Нарушената цялост на организма води до заболяване. Болестта е деструктивната сила, която не само измъчва човека, но често причинява и неговата смърт.

Фрагментът от езиковата картина на света, разкриващ физическия и психичния статус на българина, е широко представен в лексикалния фонд на българските диалекти, както и във фразеологията и паремииите. Целта на статията е да бъде разгледана лексикалната и фразеологичната репрезентация на концепта **ЗДРАВЕ** в българските диалекти и някои от лингвокултурните измерения на здравето, свързани с традициите и практическия опит на носителите на българския език. В изследването са използвани материали от различни

български речници, етнологички проучвания, сборници с пословици и поговорки, архиви.

В представата на човека здравето се свързва с цялостност, ненапушимост на организма, със здравина и сила. Данните на езика позволяват да се види първоначалният смисъл, скрит в думата здраве. Праславянската лексема **sǫdorvъ* има значение ‘от добро дърво’, срв. **sъ-* < *ие. *su-* ‘добър’ и **darvъ* ‘дърво’ (BER 1971). Руският изследовател В. В. Мартинов добавя още и значението ‘твърдо дърво’, ‘дъб’ (Martinov, 2000: 104, цит по Usačeva 2008: 250). В подкрепа на възможното значение ‘дъб’ Усачова привежда българския обичай на Нова година да се закачва дъбова клонка над входа на дома и да се изрича пожеланието: *Да сте живи и здрави като дъба* (Usačeva 2008: 25). Връзката на здравето с дърво отправя към митологичното дърво на живота.

В старобългарските паметници са регистрирани две значения на лексемата *сѣдравѣ* – ‘здраве, нормално състояние на тялото без болести и недъзи’ и ‘духовна чистота, безгреховност’ (StbR 2009). Здравето се свързва не само с физическото, но и с психическото състояние на човека. Прилагателното *сѣдравъ* в старобългарски език е регистрирано с основно значение ‘здрав, който е без болест’ (StbR 2009). Излекуването, премахването на болестта от някого се означава с глаголното словосъчетание *сѣдравъ створити*, а собственото изцеление с *приѣти сѣдравѣ* ‘оздравея, стана здрав’ (StbR 2009).

В съвременния български език са фиксирани петнадесет значения на прилагателното *здрав*, като седем от тях пряко или косвено са свързани с човешкото здраве, срв.:

1. Който има добро здраве. *Противоп.* Болен – *Надя беше здрава, енергична, жизнелюбна*. Елин Пелин, Съч. IV, 255 (RBE 1987);

2. За орган или част от човешкото тяло, който не е засегнат от удар, нараняване, заболяване, който работи, функционира нормално – *Очите ѝ са здрави*. Й. Йовков, ВАН, 190 (RBE 1987);

3. Който е присъщ на човек в добро физическо състояние, който изразява здраве – *Игуменът ... със здраво, червендалесто и жизнелюбно лице ... ни прие твърде любезно*. Ив. Вазов, Съч. XV, 20 (RBE 1987);

4. Който е полезен за здравето; здравословен – *Най-здравото питие за дете е вода*. Й. Груев, КН 7 (превод), 113 (RBE 1987);

5. За време или период от време, през който няма болести – *Водици ако е мразовито, годината щяла да бъде здрава, т.е. нямало да върлуват болести*. СБНУ XV, 60 (RBE 1987);

6. Който притежава сила, издръжливост; силен, як, издръжлив – *Ти се бореше отчаяно между живота и смъртта... Най-после здравият ти организъм надделя, победи*. П. Михайлов, МП, 125 (RBE 1987);

7. Като съществително за човек, който е в добро здравословно състояние – *Станка я изгледа учудено и по лицето ѝ падна една нехубава сянка от лошо предчувствие или от завист, която недъгавите всякога имат към здравите и жизннерадостните*. Елин Пелин, Съч. III, 124 (RBE 1987).

Названията за ‘здрав човек’, регистрирани в българските диалекти, в количествено отношение са значително по-малко от тези за ‘болен’. Това е така, защото здравето се приема за нормално състояние, докато болестта предизвиква нарушаване на обичайните условия на живот не само за боледуващия, но и за обкръжаващите го, а във фокуса на човешкото внимание винаги на преден план е аномалното, злото. Повечето съществителни за ‘здрав човек’ са от основа *здрав-*, срв. *здравенѝк, здраванѝк, здравен'ѝк, здравенѝчка, здравен'ѝчка* (BER 1971), *здравенѝн, здравѝн, здравѝца, здрав-камен* (Gerov 1976) и др.

Човешкото здраве в народните представи е обвързано със сила. Връзката между здравето и силата е отразена в разнообразните диалектни облици със значение ‘здрав’ и ‘здрав човек’. Освен общобългарската форма на прилагателното *здрав* и словообразователните варианти *здравендалист* (Gerov 1976), *здравенѝнки* (Gerov 1976), *здравенѝчѝж* (Gerov 1976) в говорите се срещат още и *ѝак* (Софийско), *ѝѝѝж* (Тръстеник, Плевенско), *ѝѝѝж* (Софийско), *крепан* (Родопи), *крепиѝ* (Банско), *крѝпѝж* (Гюмюрджинско, Еленско, Великотърновско), *крипиѝ* (Банат).

Здравето се свързва с жизненост и устойчивост, което личи и от вътрешната форма на прилагателните имена *живѝстен* (RRODD 1974), *жѝвѝстен* (RRODD 1974), *дѝржѝлив* (Тетевен, Родопи, Асеновградско, Солунско), *дѝржѝлив* (Еленско, Севлиево), *дѝржѝвѝт* (Тетевен), *дѝржѝлит* (Шуменско, Новопазарско, Провадийско), *жилаѝ* (Свищовско, Ямболско, Шуменско, Банско, Павликенско, Белослолатинско, Костурско, Кюстендилско, Пазарджишко, Тетевен, Банат), *жилес* (Габровско), *читав* (Сливнишко, Асеновградско,

Софийско, Костурско, Годечко, Ихтиманско, Самоковско), *чиличен* (Великотърновско, Еленско) и др.

Към здравето има отношение и значението на прилагателното *цял* ‘цял, непокътнат, невредим’ (срв. стб. *цѣлъ быти* ‘здрав съм’ – StbR 2009), както и на глаголите *оцелявам*, ‘съхранявам се цял’, т.е. ‘оставам жив’, *изцелявам* ‘оздравявам, излекувам се’ и ‘изцерявам, излекувам’ (срв. стб. *сѣтворити цѣлъ* ‘излекувам, изцера’ StbR 2009). Телесно здравият човек е цял, недокоснат, цялостен, невредим (Usacheva 2008: 251).

Вътрешната форма на някои от диалектните названия за прилагателното ‘здрав’ или съществителното за ‘здрав човек’ разкрива портрета на здравия човек в народните представи като хубав – *ѹбаѣ* (Родопи), *харян* (Асеновградско), *ѡрин* (Мелнишко), с червен цвят на лицето – *червеньяк* (Ихтиманско), *крѣвѣн* (Руховци, Еленско), с изправена стойка – *здрав и прав*, *здрав-прав*. Той е пъргав – *цврѣс* (Пирдопско, Сливнишко, Костурско), бодър – *бѡдѣр* (Gerov 1975) и т.н.

Връзка на здравето с доброто, с добруването на човека може да се открие в глаголите, означаващи подобряване на здравословното състояние – *подѡбрувам се*, *подѡбрим се* (Самоковско).

В устойчивите сравнения здравият човек се сравнява с различни представители на животинския и на растителния свят – *здрав като бик*, *здрав като елен* (Kjuvlieva 1986; Nedkova 2011), *здрав како врслан* (Serpenkov 1997), *здрав ѡе како некоѡа тѣрка* (Serpenkov 1997), *здрав ѡе како некоѡ кукурек* (Serpenkov 1997) и др.

В устойчивото сравнение *здрав като здравец* (Krumova-Cvetkova 2010) връзката на здравето с едно от най-разпространените растения – здравеца, известно в народната медицина като билка за лечение на някои болести, е опосредствена. За селянина здравецът е познато и често използвано растение, поради което се е превърнало в символ на здраве.

„Използването на две еднокоренни думи в сравнението създава търсено благозвучие. А това благозвучие е търсено, смятало се е, че звуковата или етимологична прилика или родство на имената има магично свойство, сила, че то предизвиква съответно действие или състояние, в случая здраве” (Krumova-Cvetkova 2010: 65).

Доброто здраве се асоциира често и с различни материали като камък, кремък, желязо, стомана и др., които се отличават с твърдост – *здрав-камен* (Gerov 1976), *здрав като кремък*, *здраѣ като*

крѐмик (Рабиша, Белоградчишко), *здрав като челик, како некойѐ жселезо ѝе здрав* (Серенков 1997) и др.

Сравненията може да имат и отрицателна семантика по отношение на здравето, напр. *здрав като кошница* 'много болнав, кекав'; *от гнило яйце по-здрав, от строшено яйце по-здрав* 'нездрав, болнав човек' (RBE 1987). Ироничният ефект се постига чрез противоречието между семантичната характеристика на сравняващата част и семантиката на опорната дума *здрав*, в резултат на което се променя значението на цялото съчетание.

Значението на физическото и психическото здраве за човека е богато отразено и във фразеологията и паремииите на българския език и неговите диалекти. Здравето е най-голямата ценност, която не може да бъде придобита с пари. То е условие за всичко останало в човешкия живот, по-ценно от всякакви материални блага. срв.: *От здраве по-хубаво нема. Здравето е най-голямото богатство на света. Здравѐто е най-голям имот. Здравият е най-богат. Имаш ли здраве – всичко имаш, нямаш ли здраве – нищо нямаш. Всичко се купува, само здраве не може. Без здраве няма богатство. Животът е хубав само когато човек е здрав – Доде е човек здрав и водата му е сладка. Хубаво време и здраве не дотягат. Здрав яде, здрав пие. Без здраве имот – омразен живот. Дори младостта е свързана с болестите и здравето – Млад е, който е здрав. Здравият човек преодолява успешно всякакви трудности: Здрав човек гладен не умира. Като е здрав човек, всичко постига.*

Болестта се свързва с бедността, но дори бедността е предпочитана пред болестта – *Докато е човек жив, да е здрав, макар и да е малко сиромаш. Ръжен хляб да ям, ама здрав да бъда.* Връзката между парите и здравето има и обратна страна в народните представи. Бедността, липсата на пари могат да разболеят човека – *Без пари здраве – суха болест. Голо здраве – жива болест.*

Здравето е ценност, която трябва да се пази, и затова трябва да се спазват някои забрани и ограничения – *Който си реже ноктето в неделя, здравето си реже* (Gerov 1976).

В съзнанието на традиционния българин здравият човек обикновено е пълен на вид, а телесната слабост се асоциира по-скоро с болест и немощ. Това разбиране за връзката на здравето с външния вид се открива в паремии като *Ако го гледам така слаб, ама многу ѝе здрав* (Серенков 1997).

Здравето присъства в пожеланията и благословиите на българина: *Наздраве! Много здраве! Иди си със здраве! Со здраве! Остани си със здраве! Да се видим със здраве! Здраве да е! Здрав да е! Здраве го убил в главата! Колко я что го сакам, толко он здраве да има! Колко что съм земал, толко здравие да видам! Един път ще ся мре, нека е здраве! И до лето со здраве! Година со здраве д'изчекаме! Господ здраве да ви дава! Господ со здраве да го донесит! Дал ти Господ здраве и кола имане! Бог да ти чува здравето! От Бога ти много здраве! От здраве да не се отървеш! Да те убий здраве, да те убий! Да ти дава Господ здраве, кола имане и един шиник сребърни пари! Бъди ми жив и здрав! Бог да ми те оздравее!* (Krumova-Cvetkova 2010; Pavlova 2014). Здравето в пожеланията и благословиите е тясно свързано с живота: *Живот и здраве да е! Здраве и живот! Да ходи по живо, по здраво! Живо здраво до година, до година до амин! Жив и здрав да си и др.* Пожеланието за здраве е най-разпространеното славянско приветствие, а представата за здравето като най-висша ценност в човешкия живот обяснява включването му в традиционните поздрави (Pavlova 2017: 41).

Много от клетвите пък са насочени към предизвикване на болест и смърт – *Болест да го изеде! Болест да го яне, та никога да не куртулиса! Болест да ти е срекя и стига и др.* Освен хиперонима болест в клетвите присъстват и названия за конкретни заболявания и симптоми: *Ударила го чумата! Чукналата те пануклата! Тригодишна треска да те тресе! Гърлица 'болест в гърлото' да го загърли! Клинове 'колики' да го фанат! Къзамък 'дребна шарка' да т'изтребит! Шуга и краста да те яде! Свъртай 'бодеж' да го свърте, та да не излезе! Съската 'туберкулоза' да те хване, та да не те пусне!* (Krumova-Cvetkova 2010).

В българското езиково съзнание концептът ЗДРАВЕ е тясно свързан с концепта БОЛЕСТ, с който образува семантична опозиционна двойка. В борбата с болестите българите изграждат богата система от знания, свързани с лечението на различните заболявания. В народната медицина съществуват различни практики за лечение и предпазване от болестите, в които се преплитат елементи от емпиричен рационализъм и магични представи. Условно действията, насочени към лечение, могат да бъдат определени като рационални и ирационални (Kolev 1987: 203). Лечението на заболяванията, които в народните представи са предизвикани от свръхестествени сили (самодиви, вампири, вихушки и др.), преминаване през нечисти ме-

ста, чрез клетви, урочасване, магии, се осъществява чрез вербални формули (молитви, баяния и др.) и/или с помощта на различни магически действия (леене на куршум, весене и т.н.). Лечебният процес е единство от обред, обредно пространство, обредно време, обредни лица и обредни предмети. Профилактиката е насочена към това да не се допусне преминаването на болестта отвъд „своето“ пространство и навлизането ѝ в света на хората. За тази цел се спазват различни забрани или се извършват обредни действия, почитат се дни на светци, които са покровители на определени болести или предпазват от тяхната поява като св. Дамян и Козма, св. Иван Рилски и др. (Georgiev 2013; Vitanova 2017a; Vitanova 2017b; Vitanova 2017c; Kableškova 2003). Макар и условно, светците лечители и покровители на различни заболявания могат също да бъдат разглеждани като участници в лечебния процес. Най-много са празниците, посветени на светци лечители или повелители на определени болести, в зимния календарен цикъл, който се смята за най-опасен за човешкото здраве. В този период се честват св. Екатерина, св. Варвара, св. Сава, св. Никола, св. Харалампий, Антоновден, Атанасовден и др. (Usacheva 2008: 254; Legurska, Kitanova 2008). Грижата за здравето е част от задълженията на жената в българското традиционно общество, за което тя се подготвя, като усвоява някои практически знания наред с домакинските умения (Marinov 1981: 233).

Нерядко явление в българските говори е табуизирането на назоваванията за болести. Най-често това се прави при шарката и чумата, но се среща и при други болести, срв. ‘шарка’ – *благата и медена* (Разложко), *медена-маслена* (Петричко), *баба сипка* (Гоцелчевско), *мила* (Разложко); за ‘чума’ – *мома Руселена* (Софийско), *майка* (Кратовско); за ‘туберкулоза’ – *убава* (Дупнишко); за ‘синя пъпка’ – *дедейко* (Гоцелчевско) и др. Интересно е да се отбележи, че в българските диалекти са регистрирани евфемистични названия на болести като *здравница* и *здравичката* (RNDKB 2018), *жива и здрава* (RNDKB 2018), образувани от корен *здрав-*. В основата на евфемизмите е вярата в магическата сила на думите и желанието да не се предизвиква болестта, като се скрие нейното истинско име, защото болестите се възприемат като живи същества или демони, които не обичат да чуват имената си (Mihajlova 1974; Popov 2000). Като се употребява название, означаващо нещо противоположно на болестта, се цели тя да бъде умилостивена. При някои от евфемизмите е налице паралелизъм

между обредното действие и словесната формула. Например при *медени и маслени* се прави връзка с обичая да се раздава мед за здраве. Вместо названието за болестта може да се използват и лични или показателни местоимения, напр. *тя, оная* (Роров 2000: 66). Към умилостяване на болестта и стремеж да се спечели нейното благоразположение са насочени и умалителните названия, срв.: *болестица, болестчица; чўмица, чўмичка; сипчица, сипаничка, шърчинка, жълтўшка* и др.

Лексемите от тематичната група *здраве и болест* разкриват познанията и опита на българина в лечението и профилактиката на болестите, а фразеологията и паремиите – мястото на физическото и психическото здраве в неговата ценностна система.

Литература

- Kableškova Rajna, 2003, *Narodnata medicina. Etnološko izsledvane na Plovdivska oblast*, Sofija.
- Kjuvlieva Vesa, 1986, *Ustojčivite sravnenija v balgarskija ezik*, Sofija.
- Kolev Nikolaj, 1987, *Balgarska etnografija*, Sofija.
- Krumova-Cvetkova Liliya, 2010, *Balgarskite blagoslovii, poželanija i kletvi – čast ot nacionalnata samobitnost i kulturno nasledstvo. S rečnik na blagosloviite, poželanijata i kletvite*, Sofija.
- Marinov Dimitar, 1981, *Izbrani proizvedenija v dva toma*, t. 1, Sofija.
- Martinov Viktor V., 2000, *Slavjanskije anagrammy*, [w:] *Etimologija 1997–1999*, Moskva.
- Mihajlova Dimitrina, 1974, *Kam evfemističnite nazvanija na bolesti v balgarskija ezik*, „Balgarski ezik”, kn. 1, s. 50–54.
- Nedkova Emilija, 2011, *Frazeologizmite kato znaci v ezika na kulturata*, Ruse.
- Pavlova Neda, 2014, *Tradicionniete balgarski pozdravi v lingvokulturna perspektiva*, „Balgarski ezik”, kn. 1, s. 7–18.
- Pavlova Neda, 2017, *Zdraveto i bolestta v etimologičnata pamet na njakoi balgarski i slavjanski pozdravi*, „Balgarska reč”, kn. 3, s. 40–48.
- Popov Borislav, 2000, *Tabuistični nazvanija na bolesti v jugozapadniete balgarski govori*, „Makedonski pregled”, kn. 1, s. 65–80.
- Usačeva Valerija V., 2008, *Magija slova i dejstvija v narodnoj kul'ture slavjan*, Moskva.
- Vitanova Marijana, 2017a, *Bolestta i lečebnijat proces, otrazeni v leksikalnata sistema na balgarskite dialekti*, [w:] *Ezikat na naukata i naukata za ezika. Jubileen sbornik v čest na čl.-kor. prof. d.f.n. Marija Popova*, Sofija, s. 357–366.
- Vitanova Marijana, 2017b, *Nazvanija za bolesti i simptomi za bolesti v balgarskite dialekti*, [w:] *Arnaudov sbornik. Dokladi i saobštenija*, t. 9, Ruse, s. 373–378.
- Vitanova Marijana, 2017c, *Lečiteli i lečebni sredstva v leksikalnata sistema na balgarskite dialekti*, [w:] *Поклонъ прѣдъ писаньюмъ. Jubileen sbornik po slučaj 70-godishninata na prof. d-r Pen'o Penev*, Plovdiv, s. 255–261.

Източници

- BER 1971 – *Balgarski etimologičen rečnik*, t. 1, A–Z, red. Vladimir Georgiev, Sofija.
- Cepenkov Marko, 1997, *Folklorno nasledstvo*, t. 1, *Autobiografija, Pesni, Poslovici i harakterni izrazi*, Sofija.
- Georgiev Minčo (red. i sast.), 2013, *Balgarska narodna medicina. Enciklopedija*, Sofija.
- Gerov Najden, 1975, *Rečnik na balgarskija ezik*, t. 1, A–D, Sofija.
- Gerov Najden, 1976, *Rečnik na balgarskija ezik*, t. 2, E–K, Sofija.
- Legurska Palmira, Kitanova Mariya, 2008, *Tematičen rečnik na terminite na narodnija calendar*, Sofija.
- RBE 1987 – *Rečnik na balgarskija ezik*, t. 5, Ž,–, Z'apnuvane, red. Kristalina Čolakova, Sofija.
- RNDKB 2018 – *Rečnik na narodnata duhovna kultura na balgarite*, otg. red. Mariya Kitanova, Sofija.
- RRODD 1974 – *Rečnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek*, red. Stefan Ilčev, Sofija.
- StbR 2009 – *Starobalgarski rečnik*, t. 2, red. Dora Mirčeva, Sofija.

The concept of ЗДРАВЕ 'health' in Bulgarian linguistic worldview

The section of the linguistic worldview relating to the physical and psychological status of Bulgarians is well-represented in Bulgarian dialects, as well as in Bulgarian phraseology and paremies. This study aims to explore the lexical representation of the concept of ЗДРАВЕ 'health' in dialects and to outline some of its linguacultural dimensions.

The work is based on data from dialects, etymological and phraseological dictionaries, ethnological studies, collections of proverbs and sayings, and archives.

Keywords: concept, ЗДРАВЕ, health, dialects, lexis, phraseology, paremies

Мария Китанова

София

Концептът РОДИНА в българската картина на света (по данни от лексикографията)

W artykule przeanalizowano koncept OJCZYŻNA na podstawie danych systemowych. Omawiany koncept jest realizowany w języku bułgarskim za pomocą leksemów: *родина, отечество, бащинà, татковина, страна, земя*, a także za pomocą nazwy własnej *Bulgaria*.

Słowa kluczowe: koncept, językowy obraz świata, OJCZYŻNA, język bułgarski

Развитието на когнитивната лингвистика от началото на XX век отделя внимание на езиковата дейност като способност на отделния индивид. Един от основните термини, с които оперира тя е **наивна картина на света** (Vitgenštajn 1988; Weisgerber 1929). Съдържанието на това понятие отразява идеите на Хумболт и неохумболтианците за вътрешната форма на езика, а също и хипотезата на Сепир-Уорф за езиковата относителност. **Езиковата картина на света** на всеки говорещ човек зависи както от заобикалящата го действителност, така и от номинативната традиция на езика, с който си служи този човек. Тя (езиковата картина на света) се открива в различни дискурси: философски, религиозен, литературен, фолклорен и др. Езикът е транслатор на определена културна информация. Неговата кумулативна функция дава възможност да се съхранява целият езиков опит на един колектив (етнос, народ, нация). Това означава, че националната езикова картина на света се отразява в семантиката на езиковите единици чрез система от значения и асоциации.

Общочовешката ценност РОДИНА е релационно понятие, в чиято структура има персонално отношение към своето лично простран-

ство, исконно противопоставящо на чуждото. Аксиологичният аспект на концепта *РОДИНА* подробно е изследван в работите на Вежбицка, Теллия, Тер-Минасова, Воркачов, Толстая и др.

В статията се разглеждаат лексико-семантичните експликации на концепта *РОДИНА* по най-авторитетните български лексикографски източници. Приемаме, че в структурата на всеки концепт се откриват понятийно-съдържателни признаци, които се изявяват на основата на анализ на дефинициите, направени в тълковните речници на ключовите лексеми, представящи го (Valeeva 2010: 10–20; Maslova 2006: 42, 59).

В български език репрезентанти на концепта *РОДИНА* са следните ключови лексеми: *родина*, *отечество*, *бащина*, *татковина*, *държава*, *страна*, *земя*, а също и личното име *България*.

В Речника на българския език (RBE 2001) са представени следните значения на лексемата *Родина*:

РОДИНА

1. Страната, в която някой е роден, откъдето произлизат предците му или където е отрасъл; отечество, татковина. *Но аз ще видя пак родината и всичко близко, що съм оставил там* (Иван Вазов). *О, майко моя, родино мила, / защо тъй жално, тъй мило плачеш!* (Христо Ботев). *О, скрити вопли на печален странник, / напразно спомнил майка и родина!* (Димчо Дебелянов). *Далеч от родина, в край чужди събрани, / изпити и бледни, в порутен бордей, / те пият, а тънат сърцата им в рани* (Пею Яворов). *В новата си родина славянските племена били вече не родови, а териториални обединения* (RBE 2001).

2. Място, територия, откъдето произлиза и обикновено откъдето се е разселила някаква общност от хора (народ, племе и под.); прародина, праотечество. *Ние още не знаем къде е родината на траките, не знаем от къде и кога почва движението им на юг и на изток. Тук, в Тракия и Илирия, е била родината на хуните според него.*

3. Прен. Място, откъдето произлиза или където е възникнало нещо, произход: *Майка ми е американка, но баща ми е българин. Родината на валса е Виена. България е родината на славянската писменост. Родината на това дърво са земите на остров Океания. Родината на лалето е Азия. Южна Америка е родината на домата.*

4. Остар. Родно място. *Близко до Охрида е Струга, родина на двамата братя Миладинови.*

Освен съществителното от ж.р. *родина*, се използва и прилагателното *роден* в различни колокации: *роден край*, *родно място*, *родна страна*, *роден кът*, *родна стряха*, *родно село*, *роден град*, *роден език*, *родна майка*, *родна песен*.

Често *родина* се среща в словосъчетания с притежателните местоимения *мой*, *наш*: *Моята родина е България*. *Нашата красива родина България се намира на Балканския полуостров*.

Лексемата *родина* е част от семантичното поле **РОД**. *Род* (**rod-*), характерна за всички славянски язици. По мнението на Трубаčov тя е етимологично свързана със семантиката на глагола *расти*, *вырастать*, *прорасти* > *рождатъся* (Trubačov 2006: 150–153).

Лексема *род* през призмата на лексикографията:

В старобългарския речник (Starobalgarski rečnik 1999–2010) са представени и следните производни: **родителевъ** – ‘родителски’; **родитель** – ‘родител, създател’; **родительница** – ‘майка’; **родительскъ** – ‘родителски’; **родительство** – ‘това, което е унаследено’, **родѣство** – 1) раждане; 2) род, роднински; **рождѣство** – 1) рождение; 2) **рожден дѣнь**; **рождѣственъ** – ‘родствен’; **рождѣс** – ‘издънка, клонка, ластар’.

Глаголът **родити**, **рождѣ** – 1) да стана майка; 2) да дам живот; 3) ставам причина нещо да възникне.

Устойчиви съчетания: **женскъ родъ** – ‘женски пол’; **добра блага родъ** – ‘благороден произход’.

В Речника Н. Геров (Gerov 1975–1978: 83–84) са отбелязани следните значения на лексемата **род**: 1) всички, които са от едно потекло, от един прародител; 2) рода, своещина; 3) рода, влака, корен, кръв, крътило, коляно.

В Български тълковен речник (BTR 1973: 882) срещаме следните значения на лексемата *род*: 1) множество хора с общо минало; 2) съюз на роднински семейства с общо стопанство, които образуват основната обществена единица на първобитното общество; 3) роднини по общ дядо или прадядо; влака, рода; 4) роднина; 5) поколение, коляно, рода; 6) семейство, порода, произход; 7) плод, рожба; 8) група от близки по нещо видове; 9) граматически род.

От приведените примери е видно, че значението ‘раждане’ не се среща в речника на Н. Геров и в съвременните тълковни речници. В неговия речник значението – ‘всички, които са от едно потекло, от един прародител’ е първо, а в старобългарския речник – второ.

В Български тълковен речник това значение е трето. Следователно, исторически се забелязва едно разместване на значенията във времето.

В синонимния речник (Balgarski sinonomen rečnik 1987: 215) за *род* са отбелязани следните значения: 1) произход, произхождение, начало, потекло, потомство, потомци, родословие, генеалогия, поколение, генерация, фамилия, семейство, джинс, сой; 2) народ, племе, коляно, раса, кръв; 3) сорт, вид, подвид, категория, отдел, естество, класа, система; 4) качество, манталитет; 5) порода, разновидност; 6) клан, племенна група; 7) рода, роднини, родственици; 8) роднина, сродник, семейни връзки; 9) родство, група, династия, домочадие, челяд, порядък.

В Български тълковен речник (BTR 1973: 883–884) са посочени и следните производни от корен *род-*: *рода* – 1) роднини; 2) роднина; *родов* – 1) който се отнася до род; който е свързан с раждане; *роден* – 1) свързан най-тясно с кръвно родство (роден брат, родна майка); 2) свързан с родината и с народа (*роден език*, *роден край*); 3) чисто народен, битов (*родна песен*); *родея се* – 1) роднина съм на някого; 2) близък съм, имам сродство, прилика с някого или нещо; *родоначалник* – 1) прадядо или прабаба; 2) основател, основоположник; *родина* – страната, в която човек се е родил, откъдето произлиза родът му: отечество, татковина, роден край; *родители* – баща и майка; *роднина* – човек по отношение на някого, с когото има кръвни връзки или сватовски връзки; родственик, сродник; *родословие* – история на известни поколения на един род и взаимните им родови връзки; *родство* – 1) роднинство; 2) близост по произход, по някои характерни черти, по съдържание.

Синоними на лексемата *родина* в български език са: *отечество*, *бащинъ*, *страна*, *държава*, *България*.

ОТЕЧЕСТВО

Страната, в която някой се е родил, в която живее неговият народ. *Отечество любезно, как хубаво си ти! Обичам те мое мило отечество!* (Иван Вазов); *Отечество мило любя!* (Христо Ботев).

Лексемата произлиза от старобългарската дума **отѣцъ**, която се е запазила и в диалектите като *отчина*, *вотчина*, *отидѣщина* със значение ‘унаследен имот’.

В стб. език **отѣцъ** означава ‘баща’. В съвременния български език обаче се среща и значение ‘звание на православен свещеник,

калугер или владика' (BTR 1973: 607). **ОТЬУИНА** е 'родно място, отечество', а прилагателното *отъчъ* означава – 'бащин'. Според В. Колесов (Kolesov 1999: 168–169), думата *отечество* в руски език е българизъм, който възниква през X век като превод на гръцката дума *patris*. Той смята, че тази замяна става постепенно. В началото вместо думата *отечество* е използвана думата *род*. С други думи след време бащата като глава на семейството заменя дядото. При това положение се оказва, че вече не родът, а семейството е в центъра на вниманието на славянина. *Отечество* практически означава мястото, където живее бащата. В българските диалекти съществува лексемата *вотчина* // *отчина* – 'владение, имущество на рода'. Думата *отечество* със значение 'родина, родна земя' прониква в руски език в началото на XV век през български източници. За първи път го употребява един от учениците на Московския митрополит Киприан в края на XIV век. Колесов прави извод, че по този начин понятието *отечество* започва да се асоциира с родно място, при това не родно по кръв, а по месторождение.

БАЩИНА (диал.)

Лексемата е производна от *баща* и има следните значения: 1) наследство; 2) родна земя, отечество (BTR 1973: 42).

В български език *баща* се среща със значенията: 1) мъж по отношение на децата си; 2) мъж, който има деца; 3) прен. родоначалник: *Древните наричали Херодот баща на историята*. В Манасиевата хроника е регистрирано прилагателното *бащин*, а в среднобългарски думата *бащинина* – 'вид налог, наследено имущество'. Срещат се и словосъчетанията: *бащин дом*, метонимията *бащино огнище* със значение – 'роден дом, роден край', а също и *бащин край* със значение – 'роден край'. Прилагателното *бащин* означава – 'който принадлежи на баща', а *майчин* – 'който принадлежи на майка' (BTR 1973: 42, 437). Причината за това е, че прилагателното *роден* означава – 'свързан най-тясно с кръвно родство', а кръвното родство в българската култура има патрилинеен характер. За *роден език* обаче се употребява словосъчетанието *майчин език*. При Иван Вазов в стихотворението „Българският език“ – ... език на тая, дете ни роди...
... оставили в кървинещастна родина, / оставили в пламък и **бащин си кът** / немил-недраги в далека чужбина, / един – в механата! – открит им е *път* (Пею Яворов).

ТАТКОВИНА Отечество / родина (BTR 1973: 1001)

Лексемата е производна от роднинския термин *татко* – ‘баща’, който има както вокативен, така и реферативен характер. Употребява се предимно в художествени текстове. *Хубава си, татковино, / име сладко, земя – рай!* (Петко Рачов Славейков).

За второ значение в Речника е представено – ‘бащино наследство’.

ЗЕМЯ, РОДНА ЗЕМЯ

Като пето значение на лексемата земя в Речник на българския език (RBE 2001) е отбелязано следното – ‘пространство, територия, която се населява и владее от даден народ’. Употребява се обикновено със съгласувано или несъгласувано определение. *Ти си оная благословена земя, която цъфти, която е пълна с нежности, със сияния и величие* (Любен Каравелов). *Земята на Ботев и Левски отново е робска земя...* *Земя* като една човешка длан, но ти за мен си цяло мироздание (Георги Джагаров). *Българийо драга, мила, земя пълна с добрини, земя, що си ме кърмила, моя поклон приеми* (Иван Вазов).

Среща се и колокацията *Ничия земя*, която е военен термин и има значение ‘пространство, територия, която се намира между предните позиции на две воюващи войски, сили’ (RBE 2001). *Виждах русото момче с излъсканата пушка, виждах го там – на ничията земя, между враговете и приятелите* (Павел Вежинов).

ДЪРЖАВА

В Български тълковен речник (BTR 1973: 191) лексемата *държава* се среща със следните значения: 1) независима страна, управлявана от свое самостоятелно правителство. *Нашата държава е България. Първата българска държава е създадена през 681 г. Границите на българската държава бяха запазени*; 2) събраният на едно място имот на едно лице. *Ангел няма ни дукато, ни педя държава* (Иван Вазов).

СТРАНА

Като шесто значение на лексемата *страна* в Български тълковен речник е отбелязано: ‘държава, земя, област’. *В нашата страна виреят различни овоци* (BTR 1973: 971). Тя се използва най-често в съчетания с притежателните местоимения *моя, наша*: *Моя страна, Моя България! Моя любима страна! Нашата държава е много красива.*

Следователно, за да има значение РОДИНА съществителното *земя*, към него трябва да се добавя притежателно прилагателно или местоимение или прилагателното *българска – българска земя*.

Ако направим анализ на речниковите дефиниции на лексемата *родина*, ще видим, че от съдържателната структура на концепта могат да бъдат отделени следните компоненти, които го характеризират като ценност за носителите на българската култура.

1. Родината е родна страна, земя.
2. Родината е място, където човек се е родил и където живеят неговите близки.
3. Родината е страната на нашите предци.
4. Родината е страна, в която си се родил и на която си гражданин.

Заклучение

Множеството връзки на всеки индивид със „своето“ пространство обуславя сложната структура на концепта РОДИНА, в състава на който влизат такива компоненти като месторождение, местожи-вееие, месторождение на предците, държава, народ, нация, патриотизъм и др. Номинациите *България, родина, родна страна, държава, отечество, татковина* и др. са свързани с емоционалната сфера на човека. Географската среда включва предствяне на природно-ландшафтни признаци и граници: Балкан, Дунав, Марица, Стара планина, Тракийска равнина.

Тамо де се възвишава горда Стара планина, де Марица тихо шава из тракийска равнина. . . (Иван Вазов).

А Вардар, Дунав и Марица / Балкана, Странджа и Пирин / Ще греят нам до гроб зарица / сред споменът един (Пею Яворов).

Универсален символ, олицетворяващ образа на България е Балканът, който пази историческата памет на българския народ.

Настане вечер, месец изгрее / Звезди обсият свода небесен / гора зашуми, вятър повее / Балканът пее хайдушка песен. . . (Христо Ботев).

Хей, поле широко, широко, зелено хей! / И Балкан ти роден, хей Балкан ти наш!

Колко мъки знаеш, колко тайни криеш, / Ех, Балкан ти роден наш. . . (нар. песен).

Родината винаги предполага наличието на граница, което определя и основното противопоставяне, налагащо се при анализа на семантиката на лексикалните единици: **свой – чужд и, вътрешен – външен**. Важен момент в изследване на концепта е, че Родината се свързва със семейството и роднинските отношения, а също и с определени локуси.

Литература

- Botev Hristo, 2016, *Balgarska klasika: Hristo Botev, izbrani tvorbi*, Sofija.
- Džagarov Georgi, 1972, *Stihotvorenia*, Sofija.
- Iliev Atanas, 1926, *Konfliktat mezhdu «rodnoto» i «chuzhdoto»*, «Iztok», z. 49, s. 114–163.
- Kolesov Vladimir, 1999, *Žizn' proizhodit' ot slova*, «Jazyk i vremia», z. 2, s. 168–169.
- Maslova Valentina, 2006, *Vvedenie v kognitivnuju lingvistiku*, učeb. posobie, Moskva.
- Slaveikov Petko, 1977, *Detstvo moe*, Sofija.
- Ter-Minasova Svetlana, 2000, *Jazyk i mežkul'turnaja komunikacija*, Moskva.
- Tolstaja Svetlana, 1993, *Ojczyzna w ludowej tradycji słowiańskiej*, [w:] *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 17–22.
- Trubačev Oleg, 2006, *Istorija slavjanskikh terminov rodstva i nekotoryh drevnejših terminov obščestvennogo stroja*, Moskva.
- Valeeva Dinara, 2010, *Reprezentatsija kontcepta dom v russkoj jazykovoju kartine mira*. Avtoreferat na soiskanie učenoj stepeni kandidata filologičeskikh nauk, Kazan'.
- Vazov Ivan, 1985, *Stihotvorenia i poemii*, Sofija.
- Vežinov Pavel, 1976, *Vtora rota. Zvezdite nad nas*, Sofija.
- Vitgenštajn Ludvig, 1988, *Izbrani sačinenija* (Logiko-filosofski traktat; Filosofski izsledvanija; Belezhki kŭm osnovite na metematikata), Sofija.
- Vorkačev Sergej, 2008, *Ideja patriotizma v russkoj lingvokul'ture*, Volgograd.
- Weisgerber Johann Leo, 1929, *Muttersprache und Geistesbildung*.
- Wierzbicka Anna, 1999, *Język – umysł – kultura*, Warszawa.
- Yavorov Peiyo, 1966, *Podir senkite na oblatsite*, Sofija.

Източници

- Balgarski sinonomen rečnik, 1987, Sofija.
- BTR 1973 – Andrejčin Ljubomir, Georgiev Ljubomir, Ilčev Stefanidr i dr., 1973, *Balgarski talkoven rečnik*, Sofija.
- Georgiev Vladimir (red.), 1971–2011, *Balgarski etimologičen rečnik*, t. 1–7, Sofija.
- Gerov Naiden, 1975–1978, *Rečnik na balgarskija ezik*. Fototipno izdanie, t. 1–6, Sofija.
- RBE 2001 – *Rečnik na balgarskija ezik*, t. 1, Sofija, <http://ibl.bas.bg/rbe>
- Starobalgarski rečnik, 1999–2010, *Starobalgarski rečnik*, t. 1–2, Sofija.

The cultural concept of HOMELAND in Bulgarian linguistic worldview. Focus on lexicographic data

The article examines the lexico-semantic explications of the concept of HOMELAND in Bulgarian, on the basis of systemic lexical data. The lexemes that function as exponents of HOMELAND in Bulgarian are: *родина*, *отечество*, *бащинà*, *татковина*, *страна*, *земя* and also the proper name *България*.

Keywords: concept, linguistic worldview, lexico-semantic representations

Виолета Николовска

Штип

За односот ТАТКОВИНА vs ДРЖАВА

Celem artykułu jest odtworzenie treści i wartości aksjologicznej pojęć OJCZYZNA i PAŃSTWO w języku macedońskim. W artykule analizuje się semantykę leksemów *татковина* i *држава*, wykorzystując przy tym macedońskie słowniki objaśniające, konteksty, w których używane są obydwie leksemy oraz wyniki badań ankietowych, przeprowadzonych wśród młodego pokolenia (70 studentów uniwersytetów państwowych w Republice Macedonii). Badania potwierdziły początkowe założenie, że koncept OJCZYZNY kojarzony jest ze sferą emocjonalną, a koncept PAŃSTWA – ze sferą poznania i rozumu. OJCZYZNA kojarzona jest z uczuciem miłości i ofiary, podczas gdy PAŃSTWO – z szacunkiem i odpowiedzialnością. Pojęcia OJCZYZNY i PAŃSTWA w języku macedońskim mają różne wartości semantyczne, poznawcze i aksjologiczne. Pojęcie PAŃSTWA jest wykorzystywane w kontekstach o charakterze neutralnym i z wartością ujemną (mowa o stanie prawnym, o suwerennym lub demokratycznym państwie, o skradzionym członkostwie, o państwie skorumpowanym lub o państwach zajętych). Inaczej jest z pojęciem OJCZYZNY, które jest regularnie używane w kontekstach o wartości dodatniej („ukochana ojczyzna”).

Słowa kluczowe: semantyka, wartości, ojczyzna, naród, państwo, badania ankietowe, język macedoński

ТАТКОВИНАТА како поим нужно се поврзува со поимот за идентитет, и тоа социјален идентитет на личноста. Да се има заедничка татковина значи да се припаѓа на иста социјална група. Според Ларсен и Бас (Larsen, Buss 2008: 482) идентитетот има две важни карактеристики: континуитет и контраст. Припадноста кон одредена

татковина, имањето на определена татковина како обележје на социјалниот идентитет е нешто што е исто и вчера и ќе биде исто утре, тоа е стабилно обележје. Контрастот, според Ларсен и Бас значи дека социјалниот идентитет на личноста неа ја разликува од другите луѓе. Во случајот со припадноста кон татковината, една социјална група со заедничка припадност се разликува од друга социјална група. Ларсон и Бас, пишувајќи за социјалниот идентитет, никаде не го споменуваат поимот татковина, но како обележје на социјалниот идентитет ја наведуваат етничката припадност (*ethnicity*). Дали поимот татковина и поимот етничка припадност (националност, нација) имаат заеднички обележја? Дали можеме меѓу нив да поставиме релација на идентичност? За почеток, можеме да ја поставиме тезата дека припадноста на иста етничка заедница значи имање на иста татковина. Дали е тоа така, или дали е тоа секогаш така? Да се обидеме да ги дефинираме обележјата на поимот татковина и да ги споредиме со тие, што во литературата се приведуваат како обележја на поимот нација (етничка припадност). Обележјата на поимот нација ги согледуваме веќе во насловот на една статија од областа на Политичката наука и Социологијата: „Раѓањето на македонската нација: етно-лингвистичките и територијално-политички основи на македонскиот идентитет” (Стојановски, Љоровски 2015). Авторите во статијата ја приведуваат констатацијата на западниот либерализам дека „луѓето (нацијата) се сите кои го зборуваат истиот идиом¹, а националност значи заедница втемелена на јазикот” (Стојановски, Љоровски 2015: 286). За второто обележје – територијата – авторите констатираат: „Изоморфното равенство држава – суверенитет – територија упатува кон политичкиот критериум и формирањето на територијализиран ентитет како примарна неопходност во градењето на оптимално хомогенизирани идентитети” (Стојановски, Љоровски 2015: 289). Тезите на оваа статија, сублимирани во нејзиниот апстракт, го содржат и поимот татковина:

... можеме да ги лоцираме двата модели на градење на национализмот – етнолингвистичкиот и политичкиот. Последниот е јасно генериран од чувството за припадност кон одредена територија, во случајов Македонија, како и од чувствувањето за заедничка татковина, што се врзува

¹ Идиом – секоја јазична разновидност (в. Škiljan 1985: 137; Николовска 2012: 27).

со споделувањето на ист географски простор и произведува ефективна солидарност (Стојановски, Љоровски 2015: 285).

Во контекст на дефинирањето на нацијата ги сретнавме двата концепти кои нè интересираат: ДРЖАВА и ТАТКОВИНА. Заедничката татковина се врзува со споделувањето на заедничка територија, „ист географски простор“ и со концептот на солидарност. Во формирањето на „оптимално хомогенизирани идентитети“ (национални идентитети) засновани на територијлно единство, своја улога има „изоморфното равенство“: држава – суверенитет – територија.

Обележјата на поимите татковина и држава ќе се обидеме да ги изделиме од учебникот „Општество“, учебник за петто одделение на деветгодишното основното образование во Република Македонија (Митовска, Величковска, Гавриловска-Аврамовска 2010), чија задача е да ги воведат учениците во разбирањето на овие два концепти кои се предмет на нашето интересирање. Во овој учебник, концептот ТАТКОВИНА е дефиниран како наследство, а истовремено и состојба на поседување на земја, територија, духовни вредности и содржини кои ја сочинуваат културата на еден народ. Експлицитно е дефинирано: нашата татковина е Република Македонија. Прашањето кое го воведува текстот во Предговорот на учебникот е: Колку ја познаваш твојата татковина како дел од светот? Текстот што следува ги најавува содржините што ќе се изучуваат, но воедно дава одговор и на тоа кои се обележјата на татковината како поим и на тоа во кој контекст когнитивно се сместува: „Овој учебник ќе биде твојот водич, кој ќе те запознае и ќе ги надгради твоите знаења за Република Македонија, за нејзините карактеристики и обележја, за нејзиното минато, за културното наследство, како и за Европската Унија и нејзините институции“ (Митовска, Величковска, Гавриловска-Аврамовска 2010: 3). Од понудените содржини на учебникот како обележја на татковината можеме да ги изделиме минатото (историјата) и културното наследство², но интересно е и воведувањето на концептот на Европска Унија (со нејзините институции) во запознавањето со татковината и државата РМ. Според изложеното во учебникот, освен во дефинициите на термините, концептите татковина и држава не се разграничуваат. Тоа е и разбирливо, затоа што за повеќето ученици, државата во којашто живеат е нивната татковина.

² Учебникот понатаму содржи теми кои се однесуваат на местоположбата и природните особености на РМ, како и на религиите на територијата на РМ.

Поимот држава во овој учебник е дефиниран како збир на институции според кои се однесуваат луѓето. Од содржините кои се однесуваат на овој концепт, се нудат: формирање на современата македонска држава, карактеристиките на државното уредување, институцијата Претседател на државата, главен град на државата³.

Во Толковниот речник на македонскиот јазик (ТРМЈ) (А–Ж том I, 2003: 544) концептот *држава* е дефиниран како: Политичко-правна, меѓународно призната, суверена општествена заедница со свои органи за остварување на законодавната, извршната и судската власт, организирана на определена територија. Оттука произлегува дека карактеристики на поимот *држава* се: територијата, органите за остварување на власт, власта, сувереноста и меѓународната афирмираност.

Етимолошки, поимот држава се доведува во врска со глаголот *držati* (држи). Според П. Скок (Skok 1971: 448) од големо значење за семантичкиот развој на овој глагол е апстрактумот на – (j)av, – (j)ava f. – *držav* f., *država* f.. Првобитното значење, на оваа лексема според Скок е: своина, присвојување, подвижен имот⁴; моќ, суверенитет, власт, авторитет; држава. Како второ значење Скок ја приведува лексемата *kraj*, без да дава нејзини преводни еквиваленти во други јазици, нашето мислење е дека се работи за значењето ‘територија’. Третото значење е значењето ‘држава’, словачки *štat*, чешки *stat*, полски *państwo*, руски *государство*. Без да одбележи каде се среќава, Скок го приведува и апстрактумот *državina* ‘possessio’ чие второ значење се чини интересно: ‘пријателство, другарување’ (за првото значење стои: *Hab und Gut* – целокупен имот). Дериватите *државјанин*, *државник*, *државјанство* се сметаат за понови неологизми. Словенечката форма *dežela* претставува апстрактум изведен со суфиксот – *elъ*, –*ela*. П. Скок смета дека лексемата *држава* е калка (преведен јазичен модел) од грчкото τὸ κράτος, со значење: *empire*, *état*, *force*⁵. Оттука самодржец / *samodržec* од αὐτοκράτωρ⁶. Изведеното значење ‘управува’ од глаголот *држи* го среќаваме и во латинскиот јазик:

³ Учебникот нуди и информации што се однесуваат на населението, стопанството и туризмот во РМ, кои не би можеле да ги доведеме во корелација со терминот држава или татковина.

⁴ Grujić 1983: 205.

⁵ Империја, состојба, сила.

⁶ Τὸ κράτος – империја, состојба, сила (Skok 1971: 448).

teneo – 1. држи; 2. држи во посед, има; 3. управува (Grujić 1983: 281). Според Скок, без разлика дали станува збор за калка или самостојна креација, лексемата *држава* значи: крај (место, територија) кој го поседува, има, држи еден владетел, господар. Значењето, според Скок, го отсликува средновековниот модел на државата.

Лексемата *држава*, во формата *дръжава*, на старословенски значи ‘сила, власт’ (Угринова-Скаловска 1979: 149). Дериватите државно adv., државѣньг adj., дръжание n., дръжателъ m. соодветно значат ‘силно, моќно’, ‘силен, моќен’, ‘држание, сопственост, посед’, ‘владетел, моќник’ (Старословенско-македонски речник 1999: 104). Како клака од грчки, е и лексемата *Седржител* (Бог), од ὁ πατριάρχης.

Во стручната литература, „поимот држава се сретнува со различни и често спротивставени значења” (Бајалчиев 1999: 95). Според Бајалчиев, „доколку не се води сметка за овој факт, настануваат недоразбирања со длабоки и ризични последици. Токму тоа е причината што за поимот држава постојат толку различни сфаќања и теории. Најпрво треба, при обид макар и за сосема скромна анализа, да се појде од фактот дека самиот термин држава како облик на политичка организација на општеството не постои отсекогаш, туку од првите облици на политичко организирање на луѓето. Старовековниот полис/град-држава⁷ има сосема друго значење од модерното сфаќање на државата. Тоа не е случајно зашто полисот не претставува издвоена политичка сфера од општеството, туку политичкиот и општествениот живот се идентични во сè; полисот не претставува издвоена политичка сфера од општеството. Накратко, тогаш за општество, *societas civitas*, во современа смисла на зборот, односно за посебна политичка сфера издвоена од општеството, не може ни да се зборува: затоа, сè било политика и сите граѓани биле должни да учествуваат во јавните, политичките работи во полисот. Истата состојба ја сретнуваме и во феудализмот, со таа разлика што тука со јавните, со политичките работи се занимаваат исклучиво високото племство и свештенството. Во феудализмот, со оглед на превласта на селото и натуралното производство како доминантен облик на стопанисување, наместо средновековните термини *πολις* (полис), *civitas*, *res publica*, *imperium*, политичко значење имале термините *terra*, *terre*

⁷ Зборот политика потекнува од старогрчкиот збор *πολις*, полис, со значење град – држава.

и land, со оглед на фактот дека само преку поседување на земја се добивала политичка власт⁸. Самиот поим држава се јавува во Европа кон средината на XVI – от век и тоа, прво кај романските и германските народи. Имено, новите апсолутистички монархии од тој период почнуваат да се нарекуваат *stato* (со значење на состојба или уредување на држава), што претставува искривена примена на зборот *status* (изваден од контекстот *Status rei Romanae*). Оттука е и потеклото на францускиот збор *état*, италијанскиот *stato*, англискиот *state*, шпанскиот *estado*, германскиот *staat*. Кај словенските народи, името држава доаѓа од старословенскиот глагол држи, што укажува на патримонијалното сфаќање за потеклото на самиот назив држава (држење, поседување на територија со јавни овластувања над населението, односно означување на онаа територија со определено население која владетелот ја владее како свој имот, своја сопственост). Во правно-политичките науки терминот *stato* прв го вовел Николо Макијавели за да се означи секој облик на држава, секое владеење, без оглед на тоа дали станувало збор за република или монархија или кнежевство. Оттука, поради неопределеноста и еластичноста, односно можноста со него да се опфаќаат и да се искажуваат различни политички и државни облици, овој термин го добива, во модерната правно-политичка наука, веќе споменатото светско значење” (Бајалциев 1999: 95–96).

Авторот Бајалциев (1999: 235–237) зборува и за белезите⁹ на државата:

„Под поимот белези на државата, како, впрочем, и кога станува збор за елементи на која било природна или општествена појава, треба да се подразберат оние составни делови од кои истражуваната појава е составена. Тоа се оние делови кои сами за себе, одвоено земени, не ни ја отсликуваат појавата, туку само заедно, доколку се нејзини суштински својства. . . За белезите на државата меѓу научниците, речиси и да не постои никаков спор. Речиси кај сите се наведуваат следниве три белези: територија, власт и народ. При тоа, „јавната власт е она суштинско својство на државната организација по што таа се разликува од сите други општествени организации” (Бајалциев 1999: 236),

⁸ *c.f.*, Ljubomir Tadić, *op.cit.*, стр. 314–330. Оттука, како што тврди авторот, територијата станува, во рамки на правната теорија на државата (покрај населението што ја населува и суверената власт која во неа се извршува) едно од суштинските обележја при објаснувањето на поимот држава.

⁹ Ја нагласува употребата на терминот „белези”, а не „елементи”, бидејќи за објаснувањето на концептот држава, сите белези немаат еднаква важност.

таа е белег, кој за објаснувањето на државата е од примарна вредност.

Лексемата *татковина* во ТРМЈ (Т-Ш, том VI, 2014: 27) е дефинирана како „земјата, државата во која некој се родил и чиј државјанин е“¹⁰. Оваа дефиниција ги опфаќа само оние случаи во кои личноста живее во својата татковина. Попрецизна е дефиницијата на *татковина* во Дигиталниот речник на македонскиот јазик¹¹: родна земја (во значење на англиското *fatherland*). Значи, татковината се поврзува со потеклото, а не со актуелното место на живеење, кои во повеќето случаи може да се поистоветат. Второто значење кое овој речник го приводува е во корелација со англиското *patrimony*, наследство или татковина (в. ТРМЈ, Т-Ш, том VI, 2014: 27).

Со цел да откриеме каква содржина им припишуваат на концептите ДРЖАВА и ТАТКОВИНА младите луѓе во Република Македонија, во која когнитивна сфера ги лоцираат и какви се нивните аксиолошки проценки во врска со овие концепти, спроведовме анкета меѓу студенти на Универзитетот „Гоце Делчев“ – Штип и Универзитетот од Тетово во Тетово (од Филолошките факултети и Факултетот за образовни науки – студиската програма за Историја и археологија)¹². Прашањата можеме да ги оквалификуваме како прашања од психолошки, семантички и когнитивен тип. Во првото прашање бараме од испитаниците да ни ги наведат асоцијациите кои им се јавуваат во врска со концептите кои се предмет на наш интерес. Во второто прашање бараме одговор за тоа што е суштината на концептите *држава* и *татковина*. Под претпоставка дека овие два концепти се поврзуваат со два различни домени од психологијата на човекот, во третото прашање бараме од испитаниците да ги поврзат овие два концепти со домените на разум или емоции.

Асоцијации кои се поврзуваат со концептот држава¹³:

¹⁰ Со карактеристика дека може да се јави само во еднина.

¹¹ <http://www.makedonski.info/search/%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B0> [преземено на 23 X 2018].

¹² Анкетата ја спроведовме во месец мај, 2018 година. Беа анкетирани околу 100 студенти.

¹³ Во текстот што следува може да се повторуваат некои поими што се асоцирани од концептот *држава*. Ова си го дозволивме бидејќи сметавме дека е значајно да ги прикажеме во контекстите во кои се асоцирани. На места, разбирањето на концептите *држава* и *татковина* беше прикажано преку нивно сопоставување (опонирање) поради што таквите одговори ги приводувме во целост, користејќи го знакот vs (*versus*).

– Место на живеење; територија; може да биде кое било место на живеење (vs место кај што си роден – татковина); место каде што живеат луѓе од различни етнички заедници; знаме, химна, грб, народ, земја (vs дом – татковина); заедница на луѓе; институција во која живеам и просперирам; пред и над сè институции; функционалност, права, обврски, државјанство, договор; институции со испреплетена хиерархија; јавна власт; народот, една нација (vs родната земја на една нација); политика (vs патриотизам); знаме, химна, граници; една нација; социјален и општествен естаблишмент на одредена територија, нејзина идеологија и социјално уредување како и етносите кои живеат во неа;

– закони, норми, устав, администрација, влада, судство, парламент, почитување на законите, организиран живот, полиција, војска, современо општество, демократија, земја, ограниченост (обременетост со граници), граница;

– неутрален поим (vs поим кој буди емоции – татковина);

– разум (vs приврзаност, љубов – татковина); ред (vs љубов – татковина);

– соединетост (vs заедничка љубов и меѓусебна поддршка – татковина);

– место на живеење, „каде што остваруваме свои цели“ (држава) vs место на раѓање (татковина).

Како што може да се види од приложените одговори, нашите испитаници ги имаат разбрано суштинските белези на *државата*: 1. Територијата (територија, место на живеење vs место на раѓање за концептот *татковина*; земја vs дом – лексема со емотивна оценка за концептот *татковина*); 2. Народ, нација, но и народи од различни етнички заедници; 3. Власт (институции на јавна власт, права и обврски, почитување на законите, политика vs патриотизам во однос на *татковината*; идеологија и социјално уредување). Од сферата на внатрешниот живот на човекот, поимот *држава* е неутрален, или се врзува со областа на дејствувањето на разумот: права и обврски, почитување на законите. Овие вредносни содржини се опонираат во одговорите со поимите љубов, емоции, заедничка поддршка, кои се врзуваат за концептот *татковина*.

Кај некои испитаници не постои свест за разликата меѓу овие два поими: „држава – татковина, роден крај, родно место“, „татковина – држава“. Имавме и одговор во кој двата концепти побудуваат исти

асоцијации на родољубивост, патриотизам, нација. Други предлагаат убави дефиниции на овие два концепти: „Држава – една целина, население, градови, луѓе од едно општество, зборуваат еден јазик, за сите важат исти закони. Ја поврзувам со разум бидејќи државата е како институција во која треба многу разумно де се размислува; Татковина – родната земја, место каде што живееле моите родители. Ја поврзувам со емоции, пр. носталгија кога сум надвор од мојата татковина”. Носталгијата како емоција се врзува со татковината. За одбележување е еден одговор за концептот ТАТКОВИНА, кој во себе ги соединува и семантичките дефиниции на двата концепти, ТАТКОВИНА и ДРЖАВА, и ги изразува нивните аксиолошки поимања: „татковина – колку и да е лош системот на управување, татковината зазема посебно место, те навраќа на детството каде и да живееш”. Системот на управување е компонента од концептот ДРЖАВА, кој според ова тврдење може да биде и лош, но се прави дистинкција од концептот ТАТКОВИНА, и за оние чија татковина е државата во која живеат, при тоа, на татковината ѝ се дава висока позитивна вредност („зазема посебно место”).

Припадноста на концептот ДРЖАВА кон когнитивниот домен на разумот, а на концептот ТАТКОВИНА кон сферата на емоциите се гледа, како што рековме и во асоцијациите што ги будат кај испитаниците: *држава* – уредување по правила, стандарди, устав, граѓанство, демократија; *татковина* – место каде сум се родила, зачекорила прв пат, убавини, родна грутка. Поимот ТАТКОВИНА буди асоцијации што имаат емотивна (и естетска) оценка: убавина, (родна) грутка (неутралната лексема би била *место, земја*). За концептот ДРЖАВА се јавуваат неутрални асоцијации (територијата во којашто живееме), а за концептот ТАТКОВИНА асоцијации со емотивна вредност (нашата родна земја и онаа која вистински ја сакаме). Ова е разбирливо, со оглед на тоа што власта се почитува, но за неа не се врзуваат емоции, родното место, татковината, пошироко сфатениот дом се сака. Концептот ТАТКОВИНА беше асоциран и со концептот ДОМ. Концептите *закон* и *почитување* ги сретнавме обединети во концептот ДРЖАВА: „држава е онаа каде што има закони коишто треба да ги почитуваме”.

За поимот ДРЖАВА се врзуваат и поимите СОЦИЈАЛА, СУВЕРЕНИТЕТ, а за поимот ТАТКОВИНА поимот СЛОБОДА. Што се однесува до

односот на државата и нацијата, асоцијациите што ни ги понудија испитаниците се однесуваат на двата модели на држава: еднонационална и повеќенационална. За повеќето испитаници поимот *држава* асоцираше на една нација.

Асоцијации кои се поврзуваат со концептот татковина¹⁴:

– Потекло, родно место, потекло наше и на нашите предци; родно место на една нација; место на живеење; место каде се родени родителите и тоа не може да се менува, додека државата може; местото каде што сме се родиле, местото од каде што потекнуваат нашите предци и местото кое треба да го чуваме и браниме; онаму каде што припаѓаме и сме населени односно престојуваме.

– Патриотизам, љубов кон својата земја; родителка; топлина; љубов, припадност, идентитет; одговорност и почит за нејзиното минато; морална одговорност за тоа што го правиме сега, за тоа да биде позитивно оценувано од некои идни генерации; приврзаност, љубов; поим кој буди емоции кај луѓето; заедничка љубов и меѓусебна поддршка; дом, место, една мајка; мајка, патриотизам, љубов над сè; емоционална приврзаност, поезија, ја поврзувам со емоции на пр. носталгија кога сум надвор од мојата татковина; дом, копнење, роден крај; родена земја, мајка; дом; дом, љубов.

Одговорите што ги добивме укажуваат на неколку важни концепти кои се поврзуваат со концептот *ТАТКОВИНА*: патриотизам, љубов, емоции, **морален долг**, а не **обврска** (обврската за почитување на закони беше карактеристична за концептот *ДРЖАВА*), одговорност и почит кон нејзиното минато, одговорност „за тоа што го правиме сега, за тоа да биде позитивно оценувано од некои идни генерации“. Татковината е родната земја која се нарекува дом, за која се копнее, која се асоцира со мајка. Според одговорите што ги добивме, идентитетот се врзува со татковината.

Поимите што нашите испитаници ги асоцираа со концептите *ДРЖАВА* и *ТАТКОВИНА* ни ја потврдија појдовната претпоставка кога го пишувавме овој труд дека концептот *ДРЖАВА* се поврзува со когнитивната сфера од нашиот живот, со разумот, а концептот *ТАТКОВИНА* со емоциите. И прашањата што во анкетата ги поставивме: Дали некој од овие поими го поврзувате со емоции и кој? Дали некој од овие поими го поврзувате со разум и кој? ни го потврдија ова. Без

¹⁴ И во овој случај, некои асоцирани поими од поимот *татковина* ќе ги прикажеме повеќе пати, во зависност од контекстите во кои ги сретнавме.

исклучок, концептот *ДРЖАВА* нашите испитаници го поврзаа со доменот на разум, а концептот *ТАТКОВИНА* со доменот на емоции. Во однос на татковината беше нагласено и дека: „дури и да живееме во друга држава, секогаш ќе ни недостига нашата татковина“; поимите кои ги подведуваа под доменот емоции¹⁵ нашите испитаници беа: топлина, носталгија, љубов; љубов, среќа, поврзаност; чувство за припадност, гордост; пожртвуваност (желба за одбрана на татковината); патриотизам, гордост, верност; љубов, радост, солзи, смеа; восхит, топлина; морници, исполнета душа, чувства полни со љубов; потреба за заштита на родното место; „татковината треба да ја негуваме, сакаме и чуваме, да се бориме за неа“; среќа; почит, љубов, разбирање, среќа. Интересен беше еден одговор во кој емоциите се поврзуваат со татковината, но како резултат на економската миграција, емоциите се болни и за тие што ја напуштаат татковината, и за нивните блиски што остануваат во неа.

Интересен беше одговорот во кој *ТАТКОВИНАТА* се поврзуваше со разум: „со разум го поврзувам поимот *татковина* бидејќи е разумно за земјата на потеклото да се има разумна љубов“.

Што се однесува до *ДРЖАВАТА*, разумот се доведува во врска со: разумно раководење на државата; владеење вистински демократски, разумно, праведно¹⁶; „кога нема разум не би имало квалитетна држава“; „ако нема разумни луѓе нема кој да ја води државата“; „зборот држава и сите негови значења за мене има политичко значење, затоа државата ја поврзувам со зборот разум“; „поимот држава значи да се поврзе со разум, бидејќи за да се управува ѝ треба разумен лидер“; „државата ја поврзувам со разум бидејќи таа создава институции“; „со разумот ја поврзувам државата бидејќи таа не треба да се продава за пари и да се уништи за интереси на некои други луѓе од страна“; „таа треба да се брани, да се чува и да не се продава за пари“.

Имавме и неколку (два) одговори во кои и двата концепти нашите испитаници ги поврзуваат со патриотизам. Еден испитаник *ДРЖАВАТА* ја поврзува со чувство, но со чувството за одговорност кон неа и нејзините институции.

Како што покажува прегледот на одговорите на нашите испитаници, вредносните оценки на овие два концепти, *ДРЖАВА* и *ТАТКОВИНА* се позитивни. Сепак, сретнавме и изолирани примери во кои нашите

¹⁵ Имавме и одговор „Татковината ја поврзувам со срцето“.

¹⁶ Во случајов и правдата како концепт се доведува во врска со разумот.

испитаници се индиферентни или незадоволни од животот во државата и поради тоа овие концепти не ги поврзуваат ниту со разумот, ниту со емоциите (три испитнаика¹⁷), или не ги поврзуваат со разумот објаснувајќи зошто: „бидејќи живееме во Македонија, никој од овие два поима не би ги поврзал со разум, само би додад – луд, збунет, ненормален¹⁸. Чувството на неможност да се оствари во општеството на начин кој го сака, друг испитаник го мотивира да напише: „Во моментот ниту еден од овие два поими не ги поврзувам со емоции. До пред една година со емоции ја поврзував татковината, но таму каде што сакаат да те ограбат и да не ти помогнат, тоа место не можеш да го поврзеш со емоции. Ниту еден од овие поими не ги поврзувам ниту со разум. Одредена група на луѓе кои ми се блиски и ми помагаат, кон нив се однесувам со разум. Доколку еден од овие два поими се однесува кон мене со разум, тогаш и јас ќе се однесувам кон него со иста мера”.

Последниве одговори што ги привеодовме, нè воведоа до контекстите во кои ги среќаваме концептите *ТАТКОВИНА* и *ДРЖАВА*, избрани случајно на интернет. Интересен е фактот што концептот *ДРЖАВА* го среќаваме со неутрални или негативни определби, додека концептот *ТАТКОВИНА*, исклучиво со позитивни определби (татковината е опеана и во стихови!): *демократска држава, суверена држава, украдена држава, заробена и киднапирана држава, чудна држава, (само)заробена држава, најбогата и најсиромашна држава, лојална држава, лоповска¹⁹ држава, правна држава, независна и суверена држава, е-држава, национална држава, корумпирана држава, посткомунистичка и мафијашка држава*. Најчест контекст во кој го сретнавме концептот *ТАТКОВИНА* е *сакана татковина* и *моја/наша татковина*²⁰. Многу повеќе овој концепт го сретнавме во поетски творби и текстови. За илустрација, во фусноти ќе преведеме некои линкови²¹.

¹⁷ Од кои еден сепак поимот *татковина* го поврзува со емоции.

¹⁸ „Луд, збунет, ненормален“ – наслов на хумористична серија. Сепак, истиот испитаник, татковината ја поврзува со чувства: морници, исполнета душа, чувства полни со љубов.

¹⁹ На жаргон, држава што ја управуваат крадци.

²⁰ Татковина со определба за посвојност.

²¹ <https://forum.femina.mk/threads/%D0%A1%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B8.8261/page-34> <http://mn.mk/pesni-za-makedonija/13528-Mojata-Tatkovina> <http://www.mn.mk/pesni-za-makedonija/6289-Tatkovina> http://www.pelister.org/literature/Koneski/detail_koneski.php?recordID=0184

Ова е и разбирливо, со оглед на тоа што власта (како обележје на државата) е таа што се критикува, просудува, бира на избори, руши, а татковината е наследството од родителите што се сака, негува и чува.

На крај ќе се позанимаваме со тоа како нашите испитаници ги разбираат концептите *ДРЖАВА* и *ТАТКОВИНА*. Прашањата кои ги поставивме беа: Што, според вас, е суштината на поимот *држава* / *татковина*? Ќе ги изделиме клучните обележја кои нашите испитаници им ги припишаа на овие концепти.

Концепт *ДРЖАВА*: место со територијални граници, со закони и луѓе кои живеат според тие закони; место окружено со граници; „суштината на државата се законите, обврските на граѓаните кон неа, па и обврските на државата кон граѓаните, правила, прописи, граници, добри институции”; „државата е уредување во кое се управува според одредени правила и прописи, која има свои симболи”; власт, владеење; општествена организација на луѓе слични по јазик, нација, религија и др. која има определена власт и територија; организирана администрација која работи за народот; различни народи на една територија оградена со граници; ограда (vs љубов – за поимот *татковина*); името на државата; територијата на којашто живееме; повеќе заедници (малцинства) во една држава; една целина, население, градови, луѓе од едно општество, зборуваат еден јазик, за сите важат исти закони; „суштината на поимот држава е да се биде рамноправен, да нема делење на народот, еднаква правда за сите”; место каде живее една нација, еден народ кој има свој јазик, своја историја, култура, уставно уредување, правила, прописи и разбирање едни со други; граници, закони, права; место каде што живееме, остваруваме свои цели; место каде има закони, правила кои треба да ги почитуваме, државата треба да ни обезбеди работни места, да ги заштитува правата на луѓето; доказ дека еден народ постои; збир од институции кои имаат власт и моќ да донесуваат правила со кои раководат во општеството; население на одредена територија кое има своја култура; место каде човечкиот род живее според слобода дадена од правила и права; место со сопствени институции во кое живее една нација; демократија, слобода; заедница; заштита на народот кој живее во неа; претставник и заштитник на народот, треба да биде во негова служба; општествен естаблишмент на одредена територија задолжен за подобрување, одржување и штитење на животот на

индивидуата што живее во неа; државата како институција држи монопол врз концептот на сила; „суштината на државата е да зема данок од народот а за возврат на тоа да го олесни животот на народот”.

Изненадува зрелоста и сеопфатноста на одговорите на нашите испитаници. Речиси сите, без исклучок ги разбираат суштинските белези на државата: власта (претставена преку институциите и законите) како примарен белег, територијата и народот. Некои од нив одат и подалеку при определувањето на суштинските белези на државата – таа треба да обезбеди и заштита на граѓаните, значи свесни се и за обврските на државата кон нејзините граѓани (меѓу другото се споменува и обезбедувањето на работни места). За даноците што се плаќаат се очекува и одговорност на државата, нејзини обврски кон народот. Се разбира дека таа има монопол врз концептот на сила. Иако за повеќето испитаници концептот на државата се врзува за една нација, имавме и одговори во кои државата е територија која обединува различни нации. Разбирливо со политичкиот момент во кој живеат нашите испитаници, како суштинска одлика на државата се споменува и нејзиното име.

Суштинската одлика на концептот *ТАТКОВИНА* е дека тоа е местото каде што сме се родиле, што не мора да биде и местото каде што живееме. Некои одговори содржат и дополнителна временска квалификација, местото од каде што потекнуваат нашите родители, предци. Во разбирањето на концептот *ТАТКОВИНА* нужно се вклучуваат емоции: љубов, патриотизам, се нарекува *дом*, се повикува на нејзиното минато, се нарекува *мајка*. Ќе приведеме некои одговори на прашањето за суштината на концептот *ТАТКОВИНА*: „нашата родна земја и онаа која вистински ја сакаме”; „местото каде си се родил и кое не сакаш да го оставиш”; љубов; „обединува еден народ врз основа на љубовта како чувство, односно патриотизмот кон својата земја”; „внатрешно чувство”; „чувство на припадност кон заедницата”; „место кое човекот го чувствува како свое”; „место за кое си приврзан и каде и да одиш секогаш ќе биде во твоето срце”; „може да има повеќе држави, но една татковина”; „место каде ми е отсечена палочната врвца”; „етичка вредност или етички стандард”; „татковината има повеќе идеолошко значење отколку практично”; „таа е една без разлика каде ќе те однесе животот, секогаш копнееш да се вратиш дома, т.е. таму од каде потекнуваш и нема да се чувствуваеш како туѓинец”; земја, дом чие име го носиме во душата; потекло, идентитет;

„татковина претставува земјата во која си роден и држава за која си спремен да загинеш”.

Истражувањето што го направивме ни покажа дека концептите *ТАТКОВИНА* и *ДРЖАВА* семантички, когнитивно и аксиолошки имаат различна вредност. Концептот *ТАТКОВИНА*, како што беше нашата претпоставка, се врзува со емотивниот домен од нашето живеење, додека концептот *ДРЖАВА* со разумниот. Татковината побудува чувство на љубов, државата на почит и одговорност²².

Библиографија

- Бајалциев Димитар, 1999, *Вовед во правото: држава*, Кочани.
Дигитален речник на македонскиот јазик. <http://www.makedonski.info>.
 Митовска Виолета, Величковска Оливера, Гавриловска-Аврамовска Весна, 2010, *Општество*, Скопје, http://www.e-ucebnici.mon.gov.mk/pdf/5-Opstestvo_mak.pdf.
 Николовска Виолета, 2012, *Македонски јазик со култура на изразувањето*. Штип, <http://eprints.ugd.edu.mk/3320>.
 Стојановски Страшко и Љоровски Димитар, 2015. *Раѓањето на македонската нација: етно-лингвистичките и територијално-политички основи на македонскиот идентитет*. Годишен зборник на Правен факултет, IV. Универзитет „Гоце Делчев“, Штип, pp. 285–311. <http://eprints.ugd.edu.mk/13683/>
Старословенско-македонски речник, ред. Вангелија Десподова, Скопје 1999.
Толковен речник на македонскиот јазик (ред. К. Конески), 2003, 2014. А–Ж и Т–Ш, том I и том VI. Скопје.
 Угринова-Скаловска Радмила, 1979, *Старословенски јазик*, Скопје.
 Grujić Branislav, 1983, *Džepni latinsko-srpskohrvatski rečnik*, Cetinje.
 Larsen Randy, Buss David, 2008, *Personality Psychology*, McGraw-Hill.
 Skok Petar, 1971, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb.
 Škiljan D., 1985, *Pogled u lingvistiku*, Zagreb.

The cultural concepts of *ТАТКОВИНА* ‘homeland’ and *ДРЖАВА* ‘state’ in Macedonian: A comparison

The aim of this paper is to define the content and the axiological value of the concepts *HOMELAND* and *STATE* in Macedonian (expressed by the Macedonian lexemes

²² Сметаме дека е потребно да се нотира дека во периодот од пишувањето на овој текст, до неговото објавување, државата го смени името во Република Северна Македонија.

матковина and *држава*, respectively). Professional literature, as well as monolingual and etymological dictionaries, were consulted for the purpose. A survey was conducted among seventy students from two state universities. The survey confirmed the initial assumption that the concept of HOMELAND is related to the emotional domain, while the concept of STATE to the domain of cognition and reason. HOMELAND is connected with the feelings of love and sacrifice, while STATE with respect and responsibility. They have different semantic, cognitive, and axiological values: the concept of STATE is evoked in contexts of neutral and negative value (*legal state, sovereign state, democratic state, stolen state, corrupt state, captured and stolen state*), while the concept of HOMELAND is regularly used in contexts of positive value (*beloved homeland*).

Keywords: semantics, values, homeland, nation, state, questionnaire, Macedonian

Czym jest ojczyzna dla Duńczyków? Z wstępnych badań nad konceptem OJCZYZNY w języku duńskim

W artykule zostały zaprezentowane wstępne wyniki badań nad pojęciem OJCZYZNY w języku duńskim, które stanowi jeden z kluczowych konceptów dla zrozumienia duńskiej mentalności i kultury. W badaniu zostały wzięte pod uwagę dane dotyczące systemu języka duńskiego (definicje leksykalne, wyrazy bliskoznaczne, derywaty i złożenia). Wyróżniono aż pięć leksykalnych wykładników konceptu: *fødeland*, *fædreland*, *hjemland*, *hjem* oraz *land*, co w dużym stopniu przypomina sytuację obecną w języku angielskim. Wstępne analizy dowodzą, że podobnie jak w innych językach europejskich, centralną dla zrozumienia konceptu jest metafora wspólnego DOMU i RODZINY ten dom zamieszkującej. Pojęcie OJCZYZNY w języku duńskim, zbudowane na wartościach panujących w duńskim społeczeństwie, wykazuje również wiele cech osobliwych – szczególnie interesujące w kontekście dalszych badań będą aspekty takie, jak silne powiązanie idei OJCZYZNY z konceptami NARODU i SPOŁECZEŃSTWA oraz ironia, z jaką traktuje się wielkomocarstwowe ambicje.

Słowa kluczowe: etnolingwistyka, semantyka, językowy obraz świata, koncept OJCZYZNA, język duński

1. Wstęp

Pojęcie OJCZYZNY jest jednym z kluczowych konceptów dla zrozumienia duńskiej mentalności i kultury. Zbudowane na wartościach panujących w duńskim społeczeństwie niewątpliwie stanowi także ciekawą i oryginalną alternatywę dla pojmowania OJCZYZNY w innych językach.

Szczególnie interesujące wydaje się w kontekście porównania z językami słowiańskimi, np. językiem polskim.

Duńska OJCZYŻNY jest pojęciem bardzo złożonym, które funkcjonuje w szerszym kontekście kulturowym i którego nie można opisać w izolacji od powiązanych z nią conceptów takich jak NARÓD, DEMOKRACJA czy SPOŁECZEŃSTWO. Podobnie jak wymienione wyżej concepty, duńskie pojęcie OJCZYŻNY jest obecnie negocjowane i redefiniowane w świetle zjawisk takich jak tzw. kryzys imigracyjny czy globalizacja. Pojęcie OJCZYŻNY zmienia się, ponieważ zmienia się sama Dania, która przez ponad wiek pozostawała niewielkim, homogenicznym krajem zamieszkiwanym przez społeczeństwo zbudowane na zaufaniu i bliskich więziach. Ważnym i niewątpliwie ciekawym zadaniem będzie więc zbadanie duńskiego conceptu OJCZYŻNY z językowego punktu widzenia. W tym kontekście ważne będzie nie tylko ukazanie obrazu OJCZYŻNY zawartego w systemie języka, ale także uzupełnienie tych informacji analizami dyskursu oraz ankiet, przeprowadzonych wśród młodych Duńczyków. W niniejszym artykule, podejmujemy się próby wstępnego zrekonstruowania obrazu duńskiej ojczyzny na bazie materiału zawartego w systemie języka. Podstawy filozoficzne oraz wykorzystana w badaniu metodologia są zgodne z założeniami projektu EUROJOS (Bartmiński, Chlebda, 2008; Bartmiński, 2013: 11–21 oraz Bartmiński, 2016:7–12) mającego na celu stworzenie podstawy do porównania kluczowych conceptów w różnych językach.

2. Stan badań

Zdecydowana większość publikacji dotyczących duńskiej OJCZYŻNY dotyczy problematyki historycznej, gdzie poszukuje się odpowiedzi na pytanie, kiedy ukształtował się duński NARÓD i kiedy Duńczycy zaczęli pojmować Danię jako swoją ojczyznę. Nie brakuje także opracowań objętych perspektywę socjologiczno-kulturową, w których rozważa się, jakim państwem jest współcześnie Dania, jaki stosunek do swojego kraju mają duńscy obywatele oraz czym jest tzw. duńskość [*danskhed*]. Wśród najważniejszych publikacji dotyczących różnych aspektów idei ojczyzny w Danii należy wymienić *Dansk Identitetshistorie* duńskiego historyka Ole Feldbæka (Feldbæk 1991), *Fædreland og borgerdyd* etnolog Tiny Damsholt (Damsholt 2003) oraz antologię *På sporet af dansk identitet* zredagowaną przez Flemminga Lundgreen-Nielsena (Lundgreen-Nielsen 1992). Tożsamości narodowej Duńczyków oraz ich postrzeganiu przez samych siebie poświęcona jest książka Uffe Østergaarda *Danish National*

Identity: Between Multinational Heritage and Small State Nationalism (Østergaard 2000). Brakuje natomiast analiz z lingwistycznego punktu widzenia.

3. Historia kształtowania się pojęcia

Jeśli chodzi o historię kształtowania się pojęcia OJCZYZNY w Danii, nie ma między badaczami zgody co do tego, od jakich czasów można mówić o duńskiej OJCZYŹNIE. Podstawową kwestią, którą należy w tym kontekście rozważyć, jest pytanie o to, kiedy Duńczycy zaczęli czuć przynależność do państwa zwanego Danią. Terytorium zamieszkiwane przez plemię Danów zostało opisane w łacińskojęzycznych źródłach już około 700 roku jako Dania (w późniejszych źródłach także jako Dacia) (Olsen, 1992:21). Pierwsze szerzej zakrojone próby stworzenia wspólnej kultury i wspólnego dziedzictwa zostały podjęte w czasach panowania Waldemara Wielkiego (1146–1157) oraz jego następcy Knuda VI (1182–1202). Głównym osiągnięciem z tego okresu pozostaje kronika Saxo, w której opisana została historia Danii i w której to autor tworzy wizję Danii jako ojczyzny (*patria*) – geograficznie określonego terytorium, w stosunku do którego zarówno lud jak i władcy zobowiązani są czuć obowiązki (*pietas*), miłość (*caritas, amor*) oraz o który należy się troszczyć (*cura*) (Olsen, 1992:30). Otwarte pozostaje pytanie, jak duży oddźwięk zyskała kronika w ówczesnym społeczeństwie i należy raczej spodziewać się, że dotarła do wąskiego grona intelektualnej elity. Niemniej jednak kronikę Saxo można potraktować jako jeden z kamieni węgielnych dla postrzegania Danii jako OJCZYZNY. Kolejne wieki naznaczone były jednak wewnętrznym rozkładem królestwa duńskiego oraz rozluźnieniem się więzi pomiędzy poszczególnymi terytoriami oraz okrojeniem granic. Znaczne zmiany nastąpiły dopiero w XVI wieku pod wpływem rozpadu Unii Kalmarskiej oraz rozpoczęcia wojen ze Szwecją, lecz prowadziły one najczęściej do kolejnych porażek i zmniejszania się roli, jaką Dania odgrywała na arenie międzynarodowej. Przyjęcie monarchii absolutnej jako modelu rządzenia państwem w 1660 tylko pogłębiło istniejące już wcześniej problemy – rządy nad państwem sprawowała arystokracja mająca silne związki z Niemcami, a duńska ludność musiała pogodzić się ze statusem obywateli niższej kategorii i opozycji w swoim własnym kraju (Lundgreen-Nielsen 1992: 44). Dlatego należy podejrzewać, że pojęcie ojczyzny wciąż wiązało się wtedy przede wszystkim z częścią Danii, w której dany mieszkaniec się urodził, nie zaś z Danią jako całością. Nad-

mienienia wymaga też fakt, że problematyka ojczyzny oraz tożsamości narodowej mogła w tym i wcześniejszych okresach dotyczyć co najwyżej kilku procent całej ludności duńskiej. Dzieje kształtowania się państwa duńskiego były długo traktowane w zupełnym oderwaniu od historii większości jej mieszkańców, głównie chłopów (Degn 2008: 131–140).

Z wyżej wspomnianych powodów, większość duńskich historyków przychyliła się do twierdzenia, że początków pojęcia OJCZYZNY i NARODU należy doszukiwać się w wydarzeniach z drugiej połowy XVIII wieku, kiedy to nastąpił odwrót od wieloletniej kosmopolitycznej polityki (Brincker 2009: 357–61), natomiast za decydujące dla duńskiego pojmowania konceptu OJCZYZNY należy uznać wydarzenia wieku XIX takie jak bitwa o Kopenhagę, utrata Norwegii i wojny z Prusami oraz popularne wówczas idee romantyzmu, które wpłynęły na wzrost nastrojów patriotycznych wśród wszystkich obywateli i stworzyły przywiązanie do idei wspólnej OJCZYZNY – Danii (Brickner 2009: 361, Lundgreen-Nielsen 1992: 109–51). O ostatecznym kierunku rozwoju pojęcia OJCZYZNA w Danii zadecydowała klęska w drugiej wojnie z Prusami i związane z nią upokorzenie. Utrata terytorium będąca skutkiem przegranej wojny sprawiła, że zanikły iluzje o wielkości duńskiego państwa i ukształtowało się homogeniczne społeczeństwo, które składało się w głównej mierze z Duńczyków (Christiansen 1992: 153). Oba te czynniki zadecydowały o kierunku rozwoju duńskiego narodu oraz jego stosunku do idei ojczyzny, które można obserwować do dziś – najlepiej oddaje je maksyma sformułowana w 1865 przez Enrico Dalgasa: *Hvad udad tabes, det maa indad vindes!* [Co traci się na zewnątrz, należy zdobyć wewnątrz] (tamże, s. 155). Duńczycy porzucili wielkomocarstwowe marzenia i zajęli się budowaniem państwa od wewnątrz. Współcześni Duńczycy z sympatią przyjmują niewielkie terytorium swojego państwa (*det lille land* [mały kraj], *det lille Danmark* [mała Dania]), podkreślają jego walory przyrodnicze (pierwsza zwrotka hymnu narodowego) oraz uznają wspólną odpowiedzialność za Danię. Ten ostatni aspekt przejawia się zarówno w sferze politycznej, gdzie społeczność lokalna ma duży wpływ na decyzje podejmowane na wyższych szczeblach (Øhgaard 1992: 288), ekonomicznej, czego dowodem są wysokie podatki płacone przez mieszkańców Danii oraz społecznej. Duńska mentalność i podejście do idei ojczyzny znalazło odzwierciedlenie w opublikowanym w 2016 przez duńskie ministerstwo kultury kanonie wartości Duńczyków, o którego kształcie decydować mieli sami obywatele (<https://www.danmarkskanon.dk/>). Wśród dziesięciu wartości najważniejszych dla mieszkańców Danii znalazły się między innymi:

państwo dobrobytu, zaufanie, wolność, równość płci oraz duński język. Kanon w dużej mierze oddaje główne wartości, jakimi kieruje się duńskie społeczeństwo oraz sposób, w jaki postrzega ono pojęcie OJCZYZNY.

4. Definicje leksykalne

Analizując pojęcie OJCZYZNY w języku duńskim, należy wziąć pod uwagę aż pięć leksemów: *fædreland*, *hjemland*, *fødeland* oraz *land* i *hjem*. Przypomina to sytuację w języku angielskim, gdzie również funkcjonuje 5 wykładników konceptu (*fatherland*, *motherland*, *homeland*, *home* oraz *land*, zob. Zwierzyńska 1993: 275). Podobieństw jest zresztą znacznie więcej, gdyż cztery z pięciu duńskich leksemów pozostają w stosunku względnej ekwiwalencji do leksemów angielskich. Jedynym wyjątkiem są *fødeland* i *motherland*, jednak nawet w tym wypadku pierwszy człon złożenia (*føde* – rodzić) w języku duńskim nasuwa wyraźne konotacje z osobą matki. Leksemy stanowiące reprezentację konceptu w języku duńskim różnią się znacznie częstotliwością występowania w języku – zapytanie o *fødeland* daje 67 wyników w narodowym duńskim korpusie, *fædreland* 594, *hjemland* 1142, *hjem* 25183, natomiast *land* aż 54613. Należy mieć jednak na uwadze, że podczas gdy zdecydowana większość wystąpień trzech pierwszych leksemów jest bezpośrednio związana z pojęciem OJCZYZNY, tak *hjem* i *land* w wielu wypadkach mogą służyć do wyrażania sensów niezwiązanych z konceptem, bądź związanych z nim bardzo luźno. Błędem byłoby jednak pominiecie leksemów *hjem* i *land* w analizie konceptu, gdyż stanowią one, podobnie jak w języku angielskim, najbogatsze źródło informacji o koncepcie – *hjem*, czyli dom, jest podstawową metaforą, przez pryzmat której rozumie się pojęcie OJCZYZNY w języku duńskim, natomiast *land*, czyli kraj, jest w kontekście ojczyzny używany zdecydowanie częściej niż hiponimy *fødeland*, *fædreland* i *hjemland*. Wydaje się, że w niektórych miejscach wskazanym jest także wzięcie pod uwagę innych leksemów związanych z konceptem OJCZYZNY, przede wszystkim *Danmark*, *nation*, *stat* i *demokrati*.

Analizę zaczniemy od eksplikacji leksemów *fædreland* i *fødeland*, które według słownika Den Danske Ordbog¹ różnią się tylko jedną cechą. *Fædreland* (*fædre* [ojcowie, ojcowski] + *land* [kraj]) jest w DDO opisany jako 'land som man er født og opvokset i, og som man i reglen følger sig

¹ Den Danske Ordbog (DDO) jest współczesnym internetowym słownikiem bazującym na tekstach z korpusu języka duńskiego.

særlig knyttet til' [kraj, w którym ktoś się urodził i wychował, i do którego czuje się szczególne przywiązanie]. Definicja sugeruje więc, że leksem *fædreland* wyraża aspekty takie jak urodzenie, wychowanie i szczególna więź łącząca kogoś z krajem. W następnych częściach analizy pytanie o rodzaj tej więzi będzie jednym z kluczowych zadań w celu opisanie sposobu pojmowania OJCZYZNY przez użytkowników języka duńskiego.

Dla leksemu *fødeland* (*føde* [rodzić] + *land*[kraj]) Den Danske Ordbog podaje następującą definicję: 'land som man er født og opvokset i' [kraj, w którym ktoś się urodził i wychował]. W porównaniu z *fædreland* rzuca się w oczy brak informacji o szczególnej więzi, którą osoba posiada w stosunku do miejsca urodzenia. Według definicji *fødeland* niesie jedynie informację o tym, gdzie dana osoba się urodziła i wychowała, brak natomiast aspektu więzi uczuciowej. Faktycznie, wyraz używany jest najczęściej w szczególnych przypadkach, gdy nadawca chce podkreślić informację o urodzeniu się danej osoby w innym kraju, niż obecnie przez nią zamieszkivany.

W tym kontekście warto zwrócić uwagę na definicję leksemu *hjemland* (*hjemland* to złożenie z *hjem*[dom] + *land* [kraj]), który wspomnianą opozycję kraj urodzenia – kraj zamieszkania wyraża w sposób eksplicytny: 'det land som man stammer fra ofte i modsætning til et fremmed land som man opholder sig i' [kraj z którego się pochodzi – często w przeciwieństwie do kraju, w którym się przebywa]. Presuponowane istnienie innego, obcego państwa, definiowanego w opozycji do kraju pochodzenia w teorii powinno oznaczać, że znaczenia *hjemland* i *fødeland* w znacznej mierze się pokrywają. Należy jednak mieć na uwadze, że z trzech wyżej opisanych leksemów, leksem *hjemland* jest wyrazem zdecydowanie najczęściej używanym. Jeszcze ważniejszą przesłanką, aby nie traktować *hjemland* i *fødeland* jako pełnych odpowiedników, jest obecność członu określającego *hjem* w pierwszym z leksemów, który rodzi bardzo szerokie konotacje związane z pojęciem DOMU. Użycie wyrazu *hjemland* nie powinno być więc traktowane jako zwykła konstatacja opozycji kraj urodzenia – kraj zamieszkiwany obecnie, gdyż leksem ten niesie ze sobą znacznie większy ładunek emocjonalny.

Kolejne dwa leksemy są silnie związane z wyżej nadmienionymi i stanowią ich podstawę konceptualną. Zarówno *hjemland*, *fødeland* jak i *fædreland* są złożeniami składającymi się z dwóch członów – człon określany to we wszystkich trzech rzeczownik *land*, oznaczający kraj. Członów określające różnią się, jednak ich wspólną cechą jest związek z konceptem DOMU i RODZINY. *Hjem* oznacza po prostu dom, jednak

w przeciwieństwie do polskiego *domu* jego znaczenie nie obejmuje informacji o konkretnym typie budynku i profiluje przede wszystkim wymiar społeczno-bytowy. Człon *fædre*- wskazuje jednoznacznie na postać ojca (ojców – przodków), czyli członka rodziny i domu, natomiast *føde*- przywołuje konotacje z osobą matki. Związek konceptu OJCZYZNY z postacią matki znajduje zresztą potwierdzenie także i w innych dowodach językowych – język ojczysty nazywany jest językiem matki (*modersmål*), jako matka dla swoich obywateli (*moder Danmark*) przedstawiana jest także sama Dania. W kontekście ojczyzny interesować nas będą dwa znaczenia leksemu *hjem* wyróżnione w Den Danske Ordbog: ‘en persons bolig som udgør vedkommendes private tilholdssted ofte med tanke på fællesskabet mellem de mennesker som personen bor sammen med’ [czyjeś mieszkanie, które stanowi prywatną przestrzeń tego kogoś, często z myślą o wspólnocie między ludźmi, z którymi dana osoba mieszka, zamieszkuje] oraz ‘sted hvor en person eller en ting hører til eller oprindeligt stammer fra’ [miejsce, do którego jakaś osoba bądź rzecz przynależy lub skąd pierwotnie pochodzi]. W kontekście OJCZYZNY interesować nas będzie pierwszy i trzeci sens. *Hjem* w pierwszym znaczeniu kładzie nacisk na aspekt społeczny domu, czyli na wspólnotę ludzi, z którymi dana osoba mieszka. W prototypowej sytuacji jest to rodzina – ojciec i matka. Trzecie znaczenie wskazuje przede wszystkim na aspekt pochodzenia oraz poczucie przynależności do miejsca, z którego dana osoba pochodzi.

Ważna w kontekście rekonstrukcji obrazu OJCZYZNY w języku duńskim powinna okazać się informacja, że *hjem* funkcjonuje także w postaci przysłówka i wchodzi w skład niewielkiego paradygmatu posiadającego trzy formy odmiany – dynamiczną, statyczną i procesualną. Forma dynamiczna definiowana jest w DDO następująco: ‘tilbage eller hen til nogens hjem eller bolig eller til det kvarter, område eller land som vedkommende er fast bosat i eller kommer fra’ [z powrotem do domu, mieszkania, dzielnicy, okolicy lub kraju, w którym dana osoba mieszka lub z którego pochodzi]. Forma procesualna może oznaczać, podobnie jak forma dynamiczna, powrót do ojczyzny, jednak w tym wypadku profilowany jest sam fakt przemieszczania się w kierunku ojczyzny bez informacji o osiągnięciu założonego celu: ‘i retning mod nogens hjem eller bolig eller mod det kvarter, område eller land som vedkommende er fast bosat i eller kommer fra’ [w kierunku domu, mieszkania, dzielnicy, okolicy lub kraju, w którym dana osoba mieszka lub z którego pochodzi]. Forma statyczna wskazuje natomiast na przebywanie w miejscu określanym jako dom, często w ojczyźnie, presuponując jednocześnie istnienie opozycji dom –

świat lub ojczyzna-obce kraje: ‘(tilbage) i nogens hjem eller bolig eller i det kvarter, område eller land som vedkommende er fast bosat i eller kommer fra’ [(z powrotem) w domu, mieszkaniu, dzielnicy, okolicy lub kraju, w którym dana osoba mieszka lub z którego pochodzi]. Powyższe dane wskazują, że zarówno stan przebywania w ojczyźnie (domu), jak i powrót do ojczyzny (domu) można w języku duńskim uznać za zgramatyzalizowane. Fakt ten należałoby potraktować jako kolejny dowód na bliski związek duńskiego konceptu OJCZYZNY z konceptem DOMU oraz na rolę, jaką OJCZYZNA odgrywa dla użytkowników języka duńskiego.

Wyraz *land* stanowi człon określany w złożeniach *fødeland*, *fædreland* i *hjemland* pozostaje z nimi w relacji hiperonimii. W języku duńskim istnieje wiele kontekstów, w których złożenia *fødeland*, *fædreland* i *hjemland* oraz leksem *land* mogą być używane zamiennie (szczególnie w połączeniu z zaimkami dzierżawczymi). W kontekście ojczyzny najważniejsze wydają się dwa sensy leksemu *land* podane w DDO: ‘afgrænset geografisk område som udgør en selvstændig politisk enhed’ [ograniczony obszar geograficzny, który stanowi niezależną jednostkę polityczną] oraz ‘et lands befolkning’ [mieszkańcy kraju]. OJCZYZNA wyrażana przez leksem *land* profiluje więc przede wszystkim aspekt państwowy (ojczyzna jako państwo) oraz społeczny (ojczyzna jako ludzie).

5. Wyrazy bliskoznaczne

Zdecydowanie najbogatszym źródłem synonimów i wyrazów semantycznie pokrewnych jest wydany w 2015 roku Den Danske Begrebsordbog, w którym hasła uporządkowane są według kryteriów onomazjologicznych. Opisane w nim są nie tylko poszczególne leksemy i ich synonimy, lecz także całe grupy tematyczne powiązane ze sobą semantycznie. Słownik ten daje znacznie większe możliwości niż inne słowniki wyrazów bliskoznacznych, które omawiane leksemy tłumaczą pozostałymi leksykalnymi reprezentacjami konceptu. Z racji ilości zebranego materiału, nie będziemy przytaczać w tym miejscu wszystkich wyrazów bliskoznacznych związanych z leksykalnymi wykładnikami konceptu. Zamiast tego postaramy się przedstawić syntezę wyprowadzonych przez nas wniosków i stworzyć podstawę dla dalszych badań nad konceptem OJCZYZNY w języku duńskim.

Na duńskim pojmowaniu OJCZYZNY z pewnością w dużej mierze zażyła metafora DOMU. Większość wyrazów bliskoznacznych związanych z *hjemland* (pierwsza grupa wyrazów) to złożenia, w których trzy najczę-

ściej występujące człony określające to: *føde-* [rodzić], *barndom-* [dzieciństwo] oraz *hjem-* [dom/domowy]. Wyrażenie *hjemme hos sig selv* wskazuje na fakt posiadania, bycia u siebie, natomiast i *privaten* i *indenfor hjemmets fire vægge* skupiają się na prywatności, którą daje człowiekowi dom. Uczucia związane z przebywaniem w domu najlepiej odzwierciedlone są w wyrażeniach *føle sig hjemme* [czuć się jak w domu] oraz *være i hjemlige omgivelser* [być w domowym otoczeniu]. Definicje obu wyrażeń w słowniku DDO wskazują na pojęcie OJCZYZNY i wymieniają uczucia takie jak bezpieczeństwo, relaks, komfort, przyjemność czy poczucie bycia mile widzianym towarzyszące przebywaniu w domu. Znacząca grupa wyrazów bliskoznacznych dotyczy także uczuć związanych z opuszczaniem domu oraz powrotem do domu. Zarówno pozytywne uczucia związane z przebywaniem w domu jak i uczucie tęsknoty towarzyszące ludziom znajdującym się dłuższy czas poza domem sprawiają, że wyrażenia takie jak *begive sig hjem*, *skynde sig hjem*, *vende hjem* nabierają pozytywnego zabarwienia i kojarzą się z pozytywnymi uczuciami. Warto także zwrócić uwagę na fakt, że dom jest czymś znacznie więcej niż tylko budynkiem i schronieniem, na co wskazuje wyrażenia *komme hjem til et tomt hus* [wracać do pustego domu]. Powrót do domu, w którym nie ma domowników oraz atmosfery, nie jest przeżyciem radosnym, wręcz przeciwnie, kojarzy się raczej ze smutkiem i niezaspokojeniem tęsknoty. Wskazuje to przede wszystkim, że aspekty społeczny i kulturowy – ludzie, z którymi dzieli się dom bądź ojczyznę oraz to, co wspólnie wypracowali – są bardzo ważne dla pojmowania obu konceptów.

Rozumienie konceptu OJCZYZNY przez metaforę DOMU związane jest także z postaciami ojca i matki. Być może przede wszystkim wyobrażenie OJCZYZNY jako matki wskazuje na istnienie bardzo silnej więzi między ojczyzną i ludźmi ją zamieszkującymi. OJCZYŻNA jest więc dla NARODU niczym matka, która go urodziła, wychowała i dała mu język. Konceptualizacja ojczyzny jako matki jest zresztą poświadczona zarówno językowo jak i kulturowo – wyrażenie *moder Danmark / mor Danmark* swe korzenie wywodzi z czasów romantyzmu i związane jest z wierszami wieszczki narodowej Adama Oehlenschlägera oraz obrazem Elisabeth Jerichau Baumann zatytułowanym właśnie *Moder Danmark*, na którym Dania przedstawiona jest jako młoda kobieta w jednej ręce niosąca flagę, w drugiej zaś dzierżąca miecz. Druga grupa wyrazów bliskoznacznych dla rzeczownika *hjem* związana jest także w dużej mierze z postacią matki i bazuje na aspekcie urodzenia oraz pochodzenia, co sugerują wyrazy takie jak *vugge* [kolebka] i *modersskød* [łono matki]. Przy tej okazji warto

też zauważyć, że tak jak w języku angielskim, język duński jest językiem matki – *modersmål*.

Wiele z podanych wyrażen bliskoznacznych profiluje także aspekt społeczny konceptu. W jednej z grup wyrazów bliskoznacznych podanych dla rzeczownika *hjem* silnie zaznaczona została opozycja u siebie – na zewnątrz. Wspomniane już wyrażenia *hjemme hos sig selv* [u siebie w domu] i *privaten* [w prywatności] i *indenfor hjemmets fire vægge* [dośł. wewnątrz czterech ścian domu] oznaczają przede wszystkim, że to, co się dzieje w domu, jest prywatną sprawą jego domowników, którzy są w swoim domu panami. Ten aspekt obecny w duńskiej koncepcji DOMU ma także konsekwencje dla rozumienia OJCZYZNY – o jej losach mają prawo decydować ci, dla których jest ona domem, a obcy nie powinni mieszać się w wewnętrzne sprawy NARODU zamieszkującego OJCZYZNĘ. Ten fakt wiąże się także z duńskim rozumieniem NARODU, którego ważną częścią jest przekonanie, że każdy z „domowników” powinien brać czynny udział w tworzeniu możliwie najlepszego wspólnego domu i że prawo do tego mają wszyscy członkowie rodziny – NARODU zamieszkującego Danię. Tak jak w rodzinie, członkowie duńskiego NARODU darzą się nawzajem także dużym, bo najwyższym w Europie, zaufaniem (Andreasson 2017: 13–14). Warto w tym kontekście zwrócić uwagę na dwa wyrażenia bliskoznaczne podane dla leksemu *fædreland*: *samfundet* [społeczeństwo] i *det almene* [to co codzienne, powszechne]. *Samfundet* wskazuje na powiązanie duńskiego konceptu OJCZYZNY z konceptem SPOŁECZEŃSTWA, natomiast obecność wyrażenia *det almene* można traktować jako wyraz powszechności konceptu – OJCZYZNA jest wspólnym dobrem, dzielonym przez wszystkich członków społeczeństwa. Grupa wyrazów bliskoznacznych skupiona wokół pojęć takich jak *indbygger* [mieszkaniec] i *befolkning* [ludność], wskazuje natomiast na aspekt społeczny ojczyzny rozumianej jako państwo. Jej mieszkańcy często występują jako całość: *hele landet* [cały kraj], są ze sobą w szczególnie sposób związani: *folket* [lud, naród] oraz wykonują swoje obywatelskie obowiązki na rzecz państwa *skatteborger* [obywatel płacący podatki], *skatteyder* [podatnik].

Ostatnim z głównych aspektów pojęcia OJCZYZNY w języku duńskim jest aspekt państwowy. OJCZYZNA jako państwo powinna być przede wszystkim niezależna od innych państw: *selvstændig nation*, *uafhængig stat*, *fristat* [samodzielny naród, niezależne państwo, wolne państwo], a o jej losach decydować powinien naród, społeczeństwo ją zamieszkujące: *nation*, *nationalstat*, *samfund* [naród, państwo narodowe, społeczeństwo]. OJCZYZNA ma swoje terytorium (*territorium*), które może być

różnie ukształtowane: *kystland*, *fladland*, *bjergland* [kraj na wybrzeżu, kraj nizinny, kraj górzysty]. OJCZYŻNA jako państwo jest także częścią szerszej perspektywy, w której współlistnieje, rywalizuje i współpracuje z innymi państwami: *foregangsland*, *kerneland*, *det internationale samfund* [przodujące państwo, kluczowe państwo, społeczność międzynarodowa]. Tak jak w przypadku rozumienia ojczyzny poprzez pojęcie domu, aspekt państwowy ojczyzny wprowadza opozycję swoje – obce. Państwo i naród definiowane są w odniesieniu do innych, obcych państw i narodów: *fremmede lande*, *udlandet* [obce kraje, zagranica], z którymi łączyć je mogą różne szczególne więzi np. braterstwo: *broderland*, *broderfolk* [bratnie państwo, bratni naród/lud] albo bliższe lub dalsze sąsiedztwo: *naboland*, *nabostat*, *europæiske lande* [sąsiedni kraj, sąsiednie państwo, państwa europejskie].

Uwagę zwraca także obecność aż trzech określeń pejoratywnych wśród wyrażań bliskoznacznych dla leksemu *fædreland*: *den hjemlige andedam* [zaścianek], *andegård* [zaścianek], *lorteland* [gówniany kraj]. W większości przypadków wyrazy te używane są przede wszystkim w odniesieniu do własnego kraju – Danii – co jest wyrazem duńskiej niechęci do patosu związanego z romantycznym konceptem ojczyzny i żartobliwego, ironicznego odnoszenia się do wielkomocarstwowych idei. Ta cecha duńskiego pojmowania ojczyzny, wspomniana już przy okazji krótkiego rysu historycznego, jest jednym z kluczy do zrozumienia duńskiego konceptu OJCZYŻNY i powinna zostać zbadana bliżej, w szczególności w części poświęconej analizie dyskursu.

6. Derywaty i złożenia

W słowniku znajdują się tylko cztery złożenia zawierające wyraz *fædreland*, natomiast dla *hjemland* i *fødeland* słownik nie wyróżnia żadnych derywatów i złożań. Dlatego głównym źródłem informacji w tej części analizy będą dla nas *hjem* oraz *land*. Wydaje się, że zasadne byłoby wzięcie pod uwagę także niektórych złożań i derywatów zawierających inne wyrazy związane pojęciowo z ideą OJCZYŻNY i PAŃSTWA, czyli *stat*, *folk* oraz *nation*.

OJCZYŻNA jako państwo ma swoje symbole: *nationalsang* / *nationalhymne*, *statsvåben*, *nationalflag*, *nationalfarve* [hymn narodowy, godło narodowe, flaga narodowa, barwy narodowe] oraz historię, kulturę i tradycję: *nationalhelt*, *nationaldigter*, *nationaldag*, *nationaldragt*, *nationalfugl*, *nationaldrik*, *nationalspise*, *nationalsport* [bohater narodowy,

wieszcz narodowy, święto państwowe/narodowe, strój narodowy, ptak narodowy, napój narodowy, sport narodowy], które są dobrem wspólnym całego narodu. Jednym z centralnych pojęć jest w tym kontekście *nationalstat* – państwo narodowe – czyli idea głęboko zakorzeniona w mentalności Duńczyków. Jak ukazane zostało w wyżej ukazanych złożeniach z członem określającym *national-*, naród kształtuje OJCZYZNĘ i pracuje na jej rzecz nadając jej szczególny charakter, ducha narodu (*nationalkarakter, nationalånd*). Członkowie narodu w stosunku do państwa-ojczyzny mogą czuć szczególne przywiązanie i żywić uczucia takie jak miłość, duma czy przywiązanie (*fædrelandskærlighed, nationalfølelse, nationalitetsfølelse*). Zdarzają się jednak także przypadki zdrady ojczyzny (*landsforræderi, landsforræder*), które są przeciwieństwem postawy patriotycznej (*patriotisme, patriot*). Ojczyzna-państwo to także różne instytucje związane z (demokratycznym) zarządzaniem państwem: *landspolitikker, statsminister, landsrret, statsforfatning* [polityk na szczeblu krajowym, premier, sąd, konstytucja państwowa]. Poszczególne państwa mogą być także oceniane pod względem stopnia rozwoju i dobrobytu, którym cieszą się ich obywatele: *tredjeverdensland, uland, udviklingsland, velfærdsstat* [państwo trzeciego świata, kraj rozwijający się, państwo dobrobytu].

Podczas gdy złożenia i derywaty zawierające *land* i pokrewne pojęciowo wyrazy pozwalają na opis przede wszystkim subiekta (tych, którzy poczuwają się do posiadania ojczyzny) oraz jego relacji wobec OJCZYZNY, derywaty i złożenia z *hjem* dostarczają także więcej materiału dotyczącego samego obiektu, czyli OJCZYZNY. W świetle zebranych danych dom jest w języku duńskim miejscem przyjemnym, dającym odpoczynek i komfort psychiczny oraz bezpieczeństwo: *hjemlig, hjemlighed, hjemmehygge* [domowy, atmosfera panująca w domu, domowe *hygge*²]. Do domu jest się szczególnie przywiązanym, jako że jest to miejsce, które człowiek kojarzy z dzieciństwem oraz z osobą matki: *hjemegn, hjemby* [rodzinne strony, miasto rodzinne]. Dom daje człowiekowi także pewność siebie i wsparcie – świadczą o tym m.in. złożenia *hjemmebane* i *hjemmebanefordel* [własne boisko, przewaga własnego boiska], które pochodzą z obszaru sportu i znaczą kolejno obszar, na którym człowiek dobrze się czuje

² Leksem *hygge* jest uważany za jeden z kluczowych konceptów kulturowych funkcjonujących w duńskim języku. Odnosi się on do miejsca i do ludzi w tym miejscu przebywających i w przybliżeniu oznacza wspólne spędzanie czasu (choć *hygge* można też odczuwać samemu), przytulność, ciepło i spokojną atmosferę. Bardzo dokładną i udaną analizę znaczenia leksemu *hygge* przeprowadził Carsten Levisen (2012).

i który dobrze zna oraz przewagę, jaką ten obszar mu daje. Pozytywne konotacje wyrazu *hjem* można także dostrzec w przymiotniku *hjemmelovet*, czyli domowej roboty, który przeciwstawia się masowej produkcji.

Wszystkie te pozytywne uczucia, które wiążą się z pojęciem domu, sprawiają, że dłuższe przebywanie poza nim prowadzi do tęsknoty, smutku i niezadowolenia. Wyraz *hjemlængsel* definiowany jest jako tęsknota za domem i chęć powrotu do niego, natomiast *hjemve* jako tęsknota za domem i chęć powrotu do niego, która manifestuje się m.in. w przygnębieniu, niezadowoleniu z miejsca w którym aktualnie się przebywa oraz ciągłym powracaniu myślami do domu bądź ojczyzny oraz ludzi, którzy są z nimi związani. Stanem jeszcze bardziej przygnębiającym, wręcz tragicznym, jest bezdomność (*hjemløs*, *hjemløshed*), zarówno ta traktowana dosłownie jak i bardziej przenośnie. Człowiek bez domu jest słaby (*svag*), w potrzebie (*trængende*), godny współczucia (*stakkels*) oraz cierpi nędzę (*nødlidende*).

Część z podanych powyżej wyrazów bliskoznacznych (Den Danske Begrebsordbog) nawiązuje z pewnością częściowo do materialnego aspektu życia człowieka bezdomnego, jednak widoczne są także konsekwencje tego stanu dla psychiki człowieka. Dom stanowi oparcie i bezpieczną przystań, dlatego człowiekowi bez domu i bez ojczyzny trudno znaleźć swoje miejsce na świecie.

Dwa złożenia z wyrazem *hjem* profilują przede wszystkim omówiony przy okazji analizy leksemu *land* profil państwowy OJCZYZNY: *hjemmeværn* [ochotnicy, którzy przeszli szkolenie wojskowe], *hjemstat* [dosł. państwo domowe].

7. Podsumowanie

Wstępna analiza danych systemowych potwierdziła początkowe przypuszczenia, że pojęcie OJCZYZNY w języku duńskim różni się od pojmowania tego konceptu w innych językach. Szczególnie godna uwagi jest niechęć, z jaką traktowane są przez Duńczyków wielkomocarstwowe idee oraz patos niegdyś związany z pojęciem OJCZYZNY. Ważną cechą duńskiego konceptu OJCZYZNY jest także bliski związek tego pojęcia z pojęciami NARODU i SPOŁECZEŃSTWA oraz szczególnie nacisk kładziony na bliskie więzi łączące członków NARODU zamieszkującego duńską OJCZYZNĘ, na wzajemne zaufanie, jakim się oni wzajemnie darzą. W kontekście badania korpusu oraz analizy dyskursu, ciekawym aspektem powinno być także powiązanie idei OJCZYZNY z PRACĄ, czyli kolejnym kluczowym

konceptem w duńskiej kulturze. Oprócz wymienionych różnic, duńska koncepcja OJCZYŹNY dzieli także wiele cech wspólnych z konceptualizacją tego pojęcia obecną w innych językach europejskich. W tym miejscu należy przede wszystkim wspomnieć o metaforze DOMU, która zaważyła w znaczący sposób na sposobie postrzegania OJCZYŹNY przez Duńczyków oraz o postaciach ojca i, przede wszystkim, matki, które są również nieodłącznie związane z pojęciem OJCZYŹNY w języku duńskim.

Bibliografia

- Andreasson Ulf, 2017, *Tillid – Det nordiske guld*, Kopenhaga.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2008, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?* „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 20, s. 11–27.
- Bartmiński Jerzy, 2013, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2016, *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. Praca, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin, s. 7–12.
- Brincker Benedikte, 2009, *When did the Danish nation emerge? A review of Danish historians' attempts to date the Danish nation*, [w:] *National Identities*, 11(4), s. 353–365 [doi:10.1080/14608940903321978].
- Christiansen Niels Finn, 1992, *Folkets danskhed. 1864–1920*, [w:] *På sporet af dansk identitet*, red. Flemming Lundgreen-Nielsen, Kopenhaga, s. 153–190.
- Damsholt Tine, 2003, *Fædreland og Borgerdyd*, Kopenhaga.
- Degn Ole, 2008, *Lokalthistoriens forhold til rigshistorien*, [w:] *Fortid og nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie 2008*, t. 2, s. 131–140, <https://tidsskrift.dk/fortidognutid/article/view/75418/109349> [dostęp: 01.09.2018].
- Feldbæk Ole, 1991, *Dansk identitetshistorie 1, Fædreland og modersmål, 1536–1789*, Kopenhaga.
- Feldbæk Ole, 1991, *Dansk identitetshistorie 2. Et yndigt land 1789–1848*, Kopenhaga.
- Feldbæk Ole, 1992, *Dansk identitetshistorie 3: Folkets Danmark 1848–1940*, Kopenhaga.
- Feldbæk Ole, 1992, *Dansk identitetshistorie 4: Danmark og Europa 1940–1990*, Kopenhaga.
- Levisen Carsten, 2012, *Cultural Semantics and Social Cognition : A Case Study on the Danish Universe of Meaning*, Berlin.
- Lundgreen-Nielsen Flemming, 1992, *De lærdes og poeternes danskhed. 1520–1720*, [w:] *På sporet af dansk identitet*, red. Flemming Lundgreen-Nielsen, Kopenhaga, s. 43–66.
- Lundgreen-Nielsen Flemming, 1992, *Danskhed i krige og kriser. 1800–1864*, [w:] *På sporet af dansk identitet*, red. Flemming Lundgreen-Nielsen, Kopenhaga, s. 109–152.

- Olsen Thorkil Damsgaard, 1992, *Oldtid og Middelalder. Før 1536*, [w:] *På sporet af dansk identitet*, red. Flemming Lundgreen-Nielsen, Kopenhaga, s. 17–42.
- Østergård Uffe, 2000, *Danish National Identity: Between Multinational Heritage and Small State Nationalism*, [w:] *Denmark's policy Towards Europe After 1945: History, Theory and Option*, red. Morten Kelstrup, Odense, s. 139–184.
- Zwierzynska, A., 1993, *Czy pojęcie ojczyzny w języku angielskim jeszcze istnieje?*, [w:] *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 275–286.

What does homeland mean for Danes: Preliminary remarks on the cultural concept of HOMELAND in Danish

The paper presents the results of preliminary research on the cultural concept of HOMELAND in Danish, one of the key concepts for understanding Danish mentality and culture. The study is based on systemic data from the Danish language, such as lexical definitions, synonyms, derivatives, and compounds. Five lexical exponents of the concept have been singled out: *fødeland*, *fædreland*, *hjemland*, *hjem*, and *land*, which resembles the situation in English. This preliminary research suggests that, like in other European languages, the metaphors crucial for understanding the concept are those of HOME and FAMILY living in this home. However, the concept of HOMELAND in Danish also has its own, unique character: especially interesting and worthy of further research is a strong link between HOMELAND, NATION, and SOCIETY, as well as the irony with which Danish speakers seem to treat the idea of “a great homeland/fatherland”.

Keywords: Danish semantics, ethnolinguistics, the cultural concept of HOMELAND in Danish, Danish worldview

Jadwiga Kozłowska-Doda

Lublin

Białoruski DOM w ankietach wypełnionych po rosyjsku. Język a konceptualizacja kulturowa

W tekście podjęto problem wpływu języka ankiety na konceptualizację wartości. Podczas badań empirycznych respondentom dwujęzycznym zadano pytania typu otwartego w obu językach (rosyjskim i białoruskim), poproszono ich o wybór języka oraz odpowiedź na cztery pytania: 1. *Co to jest dom? Jakim ogólnym wyrazem można go określić?* 2. *Jakie wartości wiążą się z domem?* 3. *Bez czego dom nie będzie prawdziwym?*, a także 4. *Z czym w domu nie może się pogodzić?* Wyniki ankietowania w obu językach podsumowano osobno według tej samej metodologii. Analiza wykazała podobny zestaw cech dla obu języków, ale jednocześnie dowiodła, że poszczególne cechy w różnych językach ujawniają różną intensywność – bardziej (stabilne) lub mniej utrwalone (jednostkowo poświadczane). Uwidoczniała się przede wszystkim funkcja prezentatywna (socjologiczna) języka w przypadku wypowiedzi zawierających zarówno informacje o świecie, kategoryzację rzeczywistości, jak i charakterystykę socjologicznej przynależności nadawcy.

Słowa kluczowe: dom, język białoruski, język rosyjski, dwujęzyczność, badania ankietowe, konceptualizacja kulturowa

Przygotowanie ankiet dwujęzycznych do badań nad konceptualizacją białoruskiego DOMU było podyktowane drastycznym zawężaniem na Białorusi funkcji języka białoruskiego począwszy od 1995 roku aż do dnia dzisiejszego. Elżbieta Smułkowa, charakteryzując sytuację socjolingwistyczną na Białorusi na przełomie XX i XXI w., mając na uwadze „doświadczenia, wynikające z badań terenowych socjo- i etnolingwistycznych oraz dialektologicznych”, stwierdza „rozróżnienie sytuacji językowej miast” (przede wszystkim stolicy) i „środowisk wiejskich”:

W odniesieniu do sytuacji językowej miast, urzędowego życia państwowego i w ogóle wszelkich społecznych procesów komunikacyjnych, z życiem rodzinnym włącznie, trzeba przyznać, że białorusko-rosyjski bilingwizm na Białorusi, choć masowy (większość mieszkańców swobodnie rozumie obydwa języki i może się nimi posługiwać), może mieć obecnie charakter indywidualny, nie uwarunkowany wypracowanym społecznie, powszechnie obowiązującym uzusem. Taki przypadek trzeba by zaliczyć do sytuacji bilingwizmu bez dyglosji (Smułkowa 2000: 93).

Te spostrzeżenia na temat tzw. „dwujęzyczności” na Białorusi są niezwykle ważne. Po białorusku mówią i na zadane w języku rosyjskim pytanie odpowiedzą po białorusku osoby wywodzące się ze środowisk wiejskich (głównie „ludzie prości mówiący gwarą”) i „świadoma białoruska inteligencja” (Smułkowa 2000: 95). Częstsza jednak jest sytuacja, gdy na pytania postawione po białorusku, dobrze to pokazują wywiady radiowe i telewizyjne, wykorzystuje się język rosyjski (tamże). E. Smułkowa zastrzega, jednak, że „Białorusini rosyjskojęzyczni, mimo zasygnalizowanych wyżej silnych procesów rusyfikacyjnych, na ogół nie identyfikują się z Rosjanami, aczkolwiek istnieje wśród nich poczucie wzajemnej bliskości” (tamże: 99).

Na różną konceptualizację świata Białorusinów rosyjskojęzycznych i Rosjan, mówiących w swoim języku ojczystym (rosyjskim), również zwracano już uwagę (por. Rudenko 2013: 157). Ponadto, w ostatnich latach XX wieku wśród Białorusinów przeprowadzono badania nad asocjacjami 100 jednostek leksykalnych w obu językach (białoruskim i rosyjskim), wśród nich zarówno leksemy homonimiczne, jak i nazywające ten sam obiekt rzeczywistości, ale mające różny kształt wyrazowy (Papejka 2000). Pojawiły się także wyrazy *дом* ‘dom’, *кватэра* ‘mieszkanie’, *катэдж* ‘willa’, *прыватны* ‘prywatny’, *родны* ‘rodzony, ojczysty, rodzimy, rodzinny, bratni, w lmn. rodzina’. Eksperyment psycholingwistyczny, tak określa autor metodę badawczą, pozwolił na jednoznaczny wniosek:

Для беларуска-рускіх білінгваў нават блізкія ці тоесныя міжмоўныя эквіваленты з’яўляюцца адносна самастойнымі словамі (кожнае – у сваім уласным лексічным асяроддзі), а не толькі „перакладамі” з адной мовы на другую¹ (Papejka 2000: 3–4).

¹ „Dla osób dwujęzycznych znających język białoruski i rosyjski nawet bliskie lub tożsame ekwiwalencje międzyjęzykowe odpowiadają stosunkowo samodzielnym wyrazom (każdy wyraz funkcjonuje we własnym leksykalnym otoczeniu), a nie stanowią jedynie „tłumaczenia” z jednego języka na drugi” (przekład – J. K-D.).

1. Białoruski DOM w ankietach wypełnionych po rosyjsku

Pytania ankietowe zadano w języku białoruskim oraz podano ich wersję rosyjskojęzyczną. Studenci, biorący udział w sondażu, mieli osobiście podjąć decyzję, w jakim języku zostanie sformułowana odpowiedź. „Wyszłam z założenia, że, jeżeli respondent sam, bez nacisku wybrał język białoruski, to ma on odpowiednią kompetencję, by tworzyć w tym języku dłuższe teksty na każdy temat, mówiąc tym językiem czuje się komfortowo, a kultura białoruska jest mu nie tylko znana, ale i bliska” (Kozłowska-Doda 2017: 47). W czterech białoruskich miastach obwodowych (Mińsku, Homlu, Grodzie i Brześciu) badaniami objęto blisko 400 osób studiujących kierunki techniczne i humanistyczne. Otrzymano 370 wypełnionych ankiet – przy ich wypełnianiu jedynie 130 osób wybrało język białoruski. Białoruskojęzyczne odpowiedzi zostały poddane analizie w poszczególnych opracowaniach (por. Kazłouskaja-Doda 2015: 53–78; Kozłowska-Doda 2015: 177–206; Kozłowska-Doda 2017: 46–64).

Wybór odpowiedzi białoruskojęzycznych do opracowania konceptualizacji DOMU białoruskiego tłumaczę tym, że, prowadząc badania ankietowe, nie sposób jest ustalić tożsamość narodową (i kulturową) respondenta oraz uzyskać dużą liczbę charakterystyk socjolingwistycznych mających wpływ na wybór języka i kompetencje językowe w poszczególnych kodach osób dwujęzycznych, natomiast odpowiedzi białoruskie wyraźnie świadczyły o tożsamości białoruskiej (choć z kolei nie wykluczały np. polskiej). Konfrontacja wyników ankiet białorusko- i rosyjskojęzycznych, jak zakładam, pozwoli uzyskać odpowiedź na pytanie, czy wybór języka (białoruskiego/rosyjskiego) wpływa na konceptualizację językowo-kulturową Białorusinów? Do opracowania losowo wybrano taką samą liczbę ankiet rosyjskojęzycznych, czyli 130 (N) ankiet. Otrzymane wyniki opracowano według metodologii zespołu etnolingwistów lubelskich pracujących pod kierunkiem Jerzego Bartmińskiego (JWP 2006).

Wszyscy uczestnicy badania mieścili się w przedziale wiekowym od 18–24 lat, byli studentami kierunków technicznych (53%) i humanistycznych (47%). Dość skąpa metryczka okazała się mankamentem tych badań, o czym będzie mowa później.

W niniejszej analizie wyodrębniono następujące aspekty: A – psychospołeczny (np. postawy wobec ludzi), B – bytowy (np. określenie sytuacji życiowej), F – fizyczny (np. cechy fizyczne przedmiotów/miejsc), G – biologiczny (np. zwierzęta), I – ideologiczny (np. postawa wobec

Ojczyzny), K – kulturowy (np. postawa wobec języka/tradycji), L – lokatywny (wyrażenia nazywające miejsce), P – psychiczny (np. emocje, odczucia), R – religijny (np. postawa wobec Boga), S – społeczny (np. zachowania społeczne) (JWP 2006)².

2. Białoruski DOM w ankietach rosyjskojęzycznych

Pierwsze pytanie włączono do ankiety w celu uzyskania cech denotacyjnych domu³. Krytyczne uwagi do słowników definicyjnych zostały sformułowane w wielu pracach językoznawczych (Bartmiński, Żuk 2009: 49; Chlebda 2010: 15; Piotrowski 2010: 55), a znaczenie ankiet dla definiowania nazw wartości podkreślali niejednokrotnie tacy autorzy, jak Grażyna Habrajska (2000: 73–84), Jerzy Bartmiński (2014: 279–308), Małgorzata Brzozowska (2014: 323–332), Beata Żywicka (Brzozowska, Żywicka 2014: 333–344) i inni.

Pyt. 1. Co to jest DOM? Jakim wyrazem ogólnym można go określić?

$N = 130$, $W = 380$, $D = 44$, $Ws = 23,68\%$

130 ankietowanych ($N = 130$) wymieniło 380 cytatów ($W = 380$), które później pogrupowano w 44 zespoły cech deskryptorowych ($D = 44$). Ws oznacza wskaźnik stereotypizacji⁴.

1. tworzy go rodzina i jej członkowie (S): 55 / 14,47%: *семья* (27), *место, где твоя семья* (6), *родные и близкие люди* (2) itp. (22);

2. tu zawsze na nas czekają (A): 35 / 9,21%: *место, где тебе всегда рады* (7), *место, где тебя всегда ждут* (5), *семья, в которой тебя всегда ждут* (1) itp. (22);

3. miejsce urodzenia i dorastania (mała ojczyzna) oraz zamieszkania naszego (zamieszkania naszych rodziców) (L): 35 /

² Pełna liczba aspektów znajduje się w JWP 2006 oraz w artykule Małgorzaty Brzozowskiej (2006: 40–41).

³ Leksykografia białoruska z uwagi na symboliczne finansowanie rozwija się wolnym krokiem: największy słownik języka białoruskiego (1–5 t.) wydany w latach 1977–1984 zawiera ok. 100 tys. haseł (TSBM 1977–1984), słownik jednotomowy przygotowany do druku w 1998 r. liczy 65 tys. haseł (TSBLM 1999), nowy słownik o takiej samej objętości powstał w 2016 r. (TSBLM 2016). Nowy wielotomowy słownik współczesnego języka białoruskiego dopiero powstaje w Centrum Języka, Literatury i Kultury Białoruskiej NAN Białorusi.

⁴ Obliczono wg wzoru: $Ws = \frac{D_1 + D_2}{W} 100\%$.

9,21%:⁵ *(моя) малая родина* (2), *город, в котором родился* (1), *место, где родилась и выросла* (1), *место, где я вырос* (1), *это родина* (2) itp. (8), 15 / 3,98%;

место, где ты живешь (2), *место, где живет моя семья* (2), *место проживания* (1) itp. (11), 20 / 5,26%;

4. miejsce, z którym jesteśmy związani uczuciowo; najprzyjemniejsze wspomnienia, emocje (P): 30 / 7,89%: *там, где хорошо* (4), *самое родное место* (1), *место, которое очень дорого* (1), *чудесное, прекрасное, лучшее место во Вселенной* (1) itp. (23);

5. pełen rodzinnego ciepła (A): 26 / 6,84%: *там, где тепло* (7), *семейный очаг* (4), *домашний очаг* (6), *самое теплое место на земле (в мире)* (2), *сосредоточение духовного тепла* (1) itp. (6);

6. zapewnia bezpieczeństwo (P): 25 / 6,58%: *моя крепость* (4), *где чувствуешь себя безопасно* (2), *где ощущаешь себя защищенным* (2), *мой дом – моя самая неприступная крепость* (1) itp. (17);

7. domowników łączy miłość (A): 20 / 5,26%: *место, где тебя любят* (7), *семья, в которой тебя нежно любят* (1), *место, где я могу быть с любимыми и любящими людьми* (1) itp. (11);

8. miejsce, do którego chętnie się wraca (A): 19 / 5%: *место, в которое хочется (приятно) вернуться* (5), *место, куда всегда (в любое время) можно прийти* (2), *место, куда тебя тянет* (1), *место, по которому ты всегда скучаешь* (1) itp. (10);

9. zaciszne, przytulne miejsce (P i B)⁶: 18 / 4,74%: *уют* (14), *там, где тепло и уютно* (2), *уют для души и тела* (1), *место, где чувствуют себя комфортно мои родные и я* (1);

10. panuje w nim spokój (A): 16 / 4,21%: *место, где спокойно* (7), *спокойствие* (3), *тишина* (2), *место, где царит мир и благополучие* (1) itp. (3);

⁵ Tej cechy deskryptorowej nie dzielono w analizie ankiet białoruskojęzycznych, ponieważ bardzo często występuje cytat oznaczający zarówno 'miejsce urodzenia', jak i 'miejsce zamieszkania', wyróżniono ją jedynie w LASiS, t. 1. W niniejszym opracowaniu postanowiono sprawdzić, ile procent przypada na konkretne znaczenie. Wracając do ankiet w języku białoruskim, w nich podział wygląda następująco: 13,86% – dom jako miejsce urodzenia, mała ojczyzna (po: dom jako rodzina – 17,59%), 8,34% – dom jako miejsce zamieszkania (por. Kazlouskaja-Doda 2015: 181). W związku z tym, że osobne wypowiedzi zawierały oba znaczenia suma obu znaczeń wzrosła do 22,2%.

⁶ O różnych odcieniach znaczeń wyrazów wydawałoby się linearnych, jak np. pol. *przytulny* i br. *утульны* 'wygodny, uporządkowany, zaciszny, przyjemny, dający komfort psychiczny' por: Kozłowska-Doda 2017: 50.

11. miejsce odpoczynku i snu (B): 10 / 2,63%: *отдых* (3), *место, где можно отдохнуть (душой и телом)* (3), *где можно спокойно сесть отдохнуть, подумать* (2), *где отдыхаешь от всех морально и физически* (2);

12a. Ojczyzna jest naszym domem (I): 8 / 2,1%: *в широком смысле дом – это Родина* (2), *страна, в которой я родилась* (1), *Отчизна* (1), *домом может быть Родина, потому что люди, с которыми ты живешь в своей стране, – это тоже семья* (1) itp. (3);

12b. miejsce, w którym czujemy komfort psychiczny (P): 8 / 2,1%: *место, где чувствуешь себя „в своей тарелке”* (2), *место, где (чувствуешь себя) комфортно* (4), *это там, где хорошо морально* (2);

13a. budynek lub jego części (F): 7 / 1,84%: *постройка для людей* (1), *здание* (2), *в узком смысле – квартира* (1), *есть стены и крыша* (1), *стул и компьютер* (1), *хата* (1);

13b. jest nim ród (S); 6 / 1,58%: *гнездо* (3), *родовая принадлежность* (1), *там, где корни твоих родителей, где жили предки* (1), *колыбель* (1);

14a. można w nim znaleźć oparcie (S): 5 / 1,32%: *место, где каждый найдет поддержку* (2), *семья, в которой всегда есть поддержка* (1), *это моя опора* (1), *люди, на которых всегда можно положиться* (1);

14b. panuje w nim szczęście rodzinne (A): 5 / 1,32%: *счастье* (3), *место счастья* (1), *место, где царит мир и благополучие* (1);

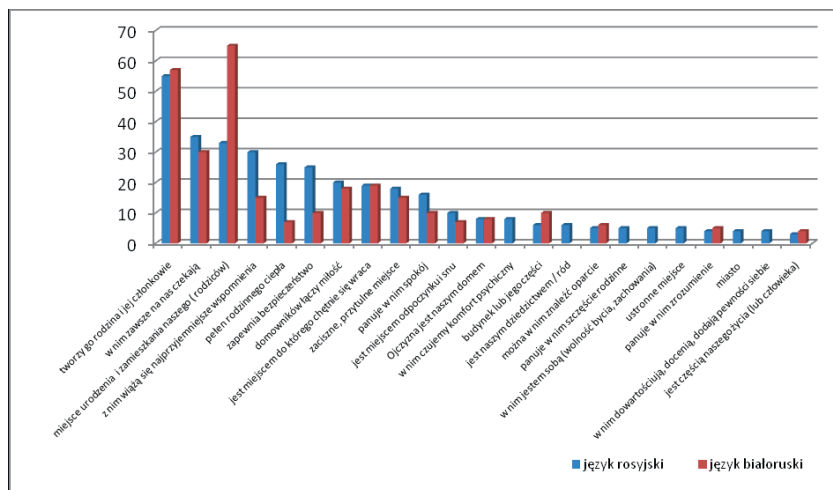
14c. tu jestem sobą (wolność zachowania) (P): 5 / 1,32%: *место, где человек не скрываясь может быть таким, каким он есть на самом деле, при этом не боясь быть непонятым и отвергнутым* (1), *место, где (...) не боишься быть неправильным в своем поведении* (1) itp. (3);

14d. jest to ustronne miejsce (B): 5 / 1,32%: *это место, где можно уединиться от окружающего мира, его проблем* (1), *место для умиротворения, где можно забыть на время о проблемах, отдохнуть* (1) itp. (3);

15a. panuje w nim zrozumienie (A): 4 / 1,05%: *место, где каждый из нас найдет понимание* (1), *семья, в которой всегда есть взаимопонимание* (1), *место, где вас всегда поймут* (2);

15b. miasto (I): 4 / 1,05%: *твой город* (1), *одна из составляющих твоего города* (1), *самое родное место твоего города* (1), *город, в котором родился* (1).

15c. w nim dowartościują, dodadzą pewności siebie (A):
4 / 1,05%: *место, где постоянно (всегда) ценят (2), где чувствуешь себя уверенно (1), моя уверенность в завтрашнем дне (1).*

Wykres 1. Zestawienie cech denotacyjnych białoruskiego DOMU w ankietach rosyjsko- i białoruskojęzycznych

Źródło: opracowanie własne.

Okazjonalnie pojawiły się następujące cechy: *kształtowanie osobowości, zaspokajanie głodu, własność, wspólnota, miejsce marzeń, pomoc rodziny, zwierzęta domowe, otoczenie naturalne, w nim każdy domownik ma swoje miejsce, szczerość, dom jako drzewo, wspólne rozmowy, schronienie.*

Wydaje się, że w ten sposób udało się uzyskać wyobrażenie typowego białoruskiego domu. Największe poparcie rosyjskojęzycznej młodzieży białoruskiej uzyskał aspekt psychospołeczny (A – 32,89% / 29,91%)⁷, w następnej kolejności uplasował się aspekt psychiczny (P – 22,63% / 13,56%) i społeczny (S – 17,37% / 21,29%). Aspekt lokatywny wyniósł prawie 10% (L – 9,21% / 20,06%), podobnie, jak i bytowy (B – 8,69% / 15,43%). Raczej symbolicznie zarysował się aspekt ideologiczny (I – 2,1% / 2,47%) i fizyczny (F – 1,58% / 4,01%).

Zdwojenie aspektu psychicznego mogłoby sugerować większe znaczenie własnych odczuć i emocji dla młodych Białorusinów rosyjskojęzycznych,

⁷ Po kresce podano wynik z ankiet białoruskich.

a jednocześnie marginalizowanie więzi z domem rodzinnym. Wymagałoby to dalszych badań, być może we współpracy z psychologami.

Jak i przy odpowiedziach białoruskojęzycznych, przeważa aspekt psychospołeczny, choć słowniki objaśniające języka białoruskiego pomijają ten wymiar. W odpowiedziach po rosyjsku obserwujemy niewielkie obniżenie wartości wymiaru społecznego, za to prawie dwukrotny spadek aspektu lokatynowego i taki sam wzrost aspektu psychicznego. Rozumienie domu jako Ojczyzny (ideologiczny wymiar) utrzymało się prawie na tym samym poziomie, zmniejszyło się fizyczne traktowanie domu. Zabrakło, jak i w ankietach białoruskich, znaczenia domu jako 'instytucji'. Zaskakujące, ale wspólnotę jako cechę domu wymieniono sporadycznie w obu wersjach językowych.

Pyt. 2. Jakie wartości wiążą się z DOMEM?

$N = 130$, $W = 444$, $D = 47$, $Ws = 30,08\%$

1. tworzy go rodzina i jej członkowie (S): 72 / 16,21%: *семья* (44), *родители* (7), *родные (близкие) люди* (10), *дети* (2), *мама* (2), *братья, сестры* (2), *родственники* (1), *мама, папа, брат и я, семья* (1) itp. (3);

2. ludzi łączy miłość (A): 62 / 13,96%: *любовь* (58), *любовь всех независимо от возраста* (1), *любовь родных* (1), *любовь детей к родителям* (1), *любовь родителей к детям* (1);

3. panuje w nim zrozumienie (A): 37 / 8,33%: *понимание* (19), *взаимопонимание* (18);

4. pełen rodzinnego ciepła (A): 29 / 6,53%: *тепло* (18), *(душевная) теплота* (6), *семейное тепло* (1), *(семейный) очаг* (1), *приятная душевная обстановка* (1), *душевные теплые отношения* (1);

5a. zaciszne, przytulne miejsce (P i B): 27 / 6,08%: *уют* (26), *уютная обстановка* (1);

5b. panuje w nim wzajemna troska (S): 27 / 6,08%: *забота* (21), *отзывчивость* (2), *забота о близких* (2), *забота о родных (близких)* (2);

6. domownicy odnoszą się do siebie z szacunkiem (A): 21 / 4,73%: *уважение* (17), *уважение всех независимо от возраста* (1), *взаимное уважение* (1), *уважение и почитание старших* (2);

7a. panuje w nim dobroć (A): 15 / 3,38%: *добродушие* (1), *добро* (4), *доброта* (8);

7b. panuje w nim spokój (A): 15 / 3,38%: *спокойствие* (8), *покой* (4), *мир* (2), *спокойная обстановка, можно собраться с мыслями* (1);

8. można w nim liczyć na pomoc rodziny (A): 14 / 3,15%: *взаимовыручка* (4), *помощь / взаимопомощь (в любой ситуации)* (10);

9. zapewnia bezpieczeństwo (P): 13 / 2,93%: *защитенность* (4), *безопасность* (6), *защита* (1), *убежище* (1), *крыша над головой* (1);

10. panuje w nim szczerłość (A): 11 / 2,48%: *честность* (4), *справедливость* (3), *искренность* (3), *откровенность* (1);

11. wartości materialne (B): 10 / 2,25%: *семейные ценности* (4), *комфорт* (2), *благополучие близких* (1), *богатство* (2), *некоторые предметы, находящиеся в доме* (1);

12a. można w nim znaleźć oparcie (S): 8 / 1,8%: *поддержка* (4), *надежность* (2), *взаимная поддержка* (2);

12b. zaufanie (A): 8 / 1,8%: *доверие* (7), *доверительные взаимоотношения* (1);

13. panuje w nim atmosfera przyjaźni (A): 7 / 1,58%: *друзья* (4), *дружба* (3);

14a. przechowujemy w nim pamiątki rodzinne; z nim związane są wspomnienia (B): 6 / 1,35%: *воспоминания о детстве* (1), *альбомы с фотографиями* (2), *семейные традиции, биографии бабушек и дедушек, прадедушек* (1) itp. (2);

14b. wspólnota (S): 6 / 1,35%: *сплоченность* (2), *близкие духовно люди* (1), *родственные (семейные) связи* (2), *единство* (1);

15. panuje w nim czułość (A): 5 / 1,13%: *ласка* (4), *нежность* (1).

Jak wynika z przeglądu nazwa *dom* w znaczeniu aksjologicznym wchodzi w kolekcje z nazwami innych wartości. Odpowiedzi na to pytanie ankiety pokazały, że przywoływane są te same wyrazy, za pomocą których dom jest definiowany: społeczność (np. *родина*), postawy wobec ludzi (np. *любовь, понимание, уважение*), pozytywne emocje (np. *теплые и уютные места, забота, безопасность, семейные воспоминания*), dobra materialne (np. *благополучие, семейные ценности*) itd.

Znowu, jak i w ankietach białoruskich, duże znaczenie ma aspekt psychospołeczny (A – 49,09% / 50,72%). Odpowiedzi respondentów można byłoby wykorzystać do uzupełnienia zdań przeciwstawnych, np. „dom to nie tylko miejsce, ale...”, „dom to nie tylko ściany i dach, ale przede wszystkim...”, wykluczających aspekt fizyczny i lokatywny. Respondenci podkreślają, że dom mieszkalny jest przeznaczony dla rodziny, oraz wzajemną postawę członków rodziny wobec siebie. Zwraca na siebie uwagę fakt, iż w odpowiedziach na pytanie o wartości, w obu wersjach

językowych znika aspekt lokatywny. Drugie miejsce przypada na aspekt społeczny (S – 23,64% / 27,1%), psychiczny i bytowy każdy wynosi ok. 10% (P – 9,01% / 10,64%; B – 9,68% / 8,68%). W materiale rosyjskim obserwuję zupełny brak poparcia dla narodowych wartości białoruskich i wartości chrześcijańskich, w odpowiedziach białoruskich odpowiednio – (K – / 0,56%; R – / 0,56%). Nie pojawiła się też wartość ideologiczna (Ojczyzna), wystąpiły dwie odpowiedzi, wskazujące na aspekt fizyczny (budynek) oraz (otoczenie naturalne).

Pytanie o „prawdziwy” dom zostało pomyślane inaczej, niż zakładane w ramach EUROJOS: *Co jest istotą prawdziwego X-a?* (por. JWP 2006), jednak jak się wydaje, spełnia ono tę samą intencję, jedynie „istota prawdziwego domu” znajduje się w presupozycji.

Pyt. 3. Bez czego DOM nie będzie prawdziwym domem?

N = 130, W = 314, D = 36, Ws = 41,72%

1. tworzy go rodzina i jej członkowie (S): 79 / 25,16%: *без семьи* (26), *без близких людей* (6), *без родителей* (3), *без мамы* (3), *детей* (4), *без хозяйки* (2), *без крепкой семьи* (2), *без меня* (2) itp. (31).

2. domowników łączy miłość (A): 52 / 16,56%: *без любви* (41), *любви друг к другу* (2), *любящей семьи* (1), *близких любящих людей* (1), *любящей жены* (1), *когда родители не любят друг друга* (1), *любящих родителей и детей* (1) itp. (4).

3. panuje w nim zrozumienie i akceptacji (A): 38 / 12,1%: *без взаимопонимания* (24), *понимания (друг друга)* (14).

4. zaciszne, przytulne miejsce (P i B): 26 / 8,26%: *уюта* (18), *домашнего очага (чаще в переносном смысле)*, *тепла и уюта* (1), *необжитое жилище* (1) itp. (6).

5. jest pełen rodzinnego ciepła (A): 19 / 6,05%: *без теплоты* (4), *душевного тепла* (5), *теплой атмосферы* (2), *настоящих теплых отношений* (1), *тепла близких людей* (1) itp. (6).

6. domownicy odnoszą się do siebie z szacunkiem (A): 11 / 3,5%: *без уважения* (7), *взаимов уважения* (4).

7. panuje w nim spokój (A): 8 / 2,55%: *без спокойствия* (4), *тишины* (2), *мира* (2).

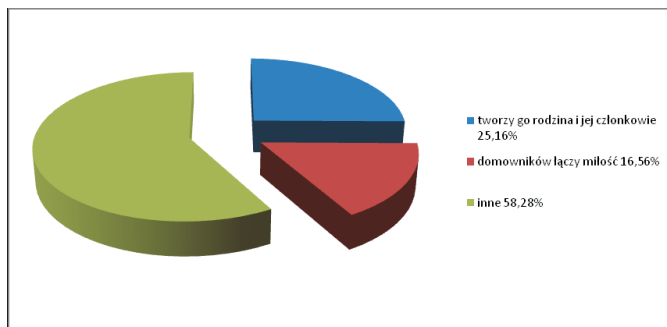
8a. budynek lub jego części (F): 7 / 2,23%: *стен, крыши* (3), *без самого дома* (1), *когда дом – квартира – это не дом (...)* (1) itp. (2).

8b. jego mieszkańcy stanowią wspólnotę (S): 7 / 2,23%: *сплоченности* (3), *крепкой семьи* (2), *единства* (1), *привязанности* (1).

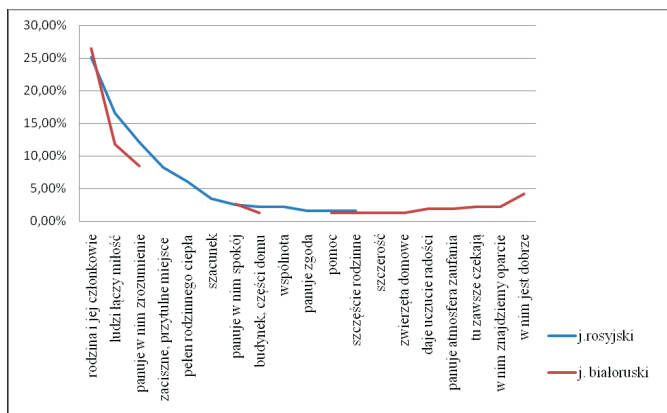
9a. jego mieszkańcy żyją ze sobą w zgodzie (P): 5 / 1,59%: *родители все время ругаются* (1), *неконфликтной обстановки* (1) itp. (3).

9b. panuje w nim szczęście rodzinne (P): 5 / 1,59%: *без счастья* (5).

9c. można w nim liczyć na (wzajemną) pomoc rodziny (A): 5 / 1,59%: *помощи / взаимной помощи* (4), *желания помочь друг другу* (1).

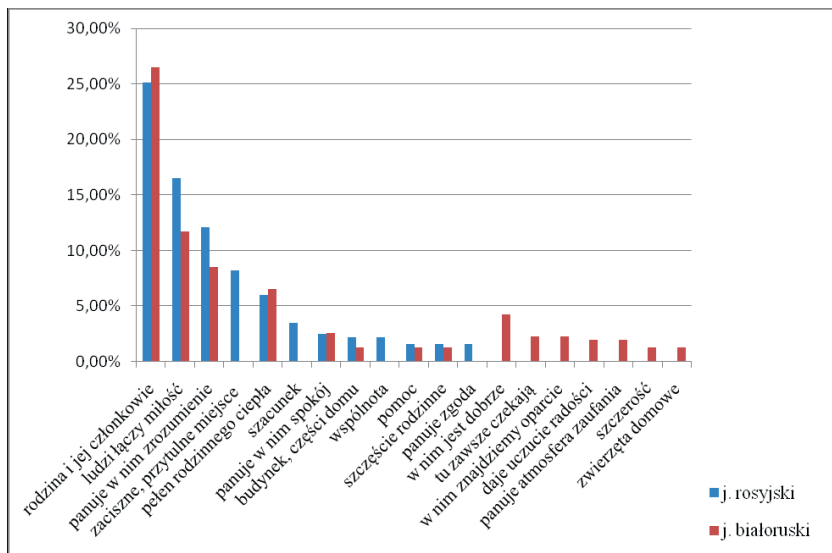
Wykres 2. Dwie cechy „prawdziwego” domu o najwyższym wskaźniku stereotypizacji
Źródło: opracowania własne.

Wykres 3. Zestawienie cech prawdziwego białoruskiego domu w języku białoruskim i rosyjskim

Źródło: opracowanie własne.

Zestawienie pokazało, że cechy DOMU „wzorcowego” nie zmieniają się diametralnie zależnie od języka u osoby dwujęzycznej (ewentualnie: jednojęzycznej, ale wychowanej w środowisku dwujęzyczności/wielojęzyczności). Obraz DOMU „typowego”, „realnego” przynosi bardziej widoczne różnice. Przy domu „prawdziwym”, wyidealizowanym zachodzą, jak się wydaje, jedynie delikatne modyfikacje w kategoryzacji.

Wykres 4. Zestawienie cech prawdziwego białoruskiego domu w języku białoruskim i rosyjskim

Źródło: opracowanie własne.

Otrzymano wysoki wskaźnik stereotypizacji „prawdziwego domu – 41,72%. Aspekt psychospołeczny wynosi ponad 40% (A – 42,35% / 48,52%), prawie 30% liczy aspekt społeczny (S – 27,39% / 30,07%), nieco ponad 10% przypada na aspekt psychiczny (P – 11,44% / 13,74%), a aspekt bytowy podąża za poprzednim (B – 8,26% / 9,8%). Marginalne miejsce zajmuje aspekt fizyczny (F – 2,23 / 1,31%). Brak aspektu religijnego, kulturowego, ideologicznego. Nie wróży to optymistycznie dla Białorusinów i Białorusi, gdzie autentyczna białoruska kultura i język narodowy są zagrożone. Jak wynika z ankiet „prawdziwy” „wzorcowy” białoruski dom jest utożsamiany z rodziną, cechują go miłość, zrozumienie, szacunek itd. oraz cechy psychiczne (*zgodnie, szczęśliwie* itd.) i bytowe

(*прзтытлнне*). Charakter sentymentalno-roszczeniowy sformułowań można wytłumaczyć młodym wiekiem respondentów, ich zależnością od rodziców, przede wszystkim finansową.

Zamykające pytanie ankiety stanowi pytanie analogiczne do pojawiających się w ankietach zdań z negacją typu *Jest X, ale...* Odpowiedzi na nie przyniosły negatywne charakterystyki domu, aczkolwiek dom wymarzony w przekonaniu młodych ludzi tych charakterystyk posiadać nie powinien (zbudowany został społecznie utarty (anty-)obraz „prawdziwego” domu lub „antydom”), z odpowiedzi respondentów wydobyto deskryptory presuponowane.

Pyt. 4. Z czym w domu nie będę w stanie się pogodzić?

N = 130, W = 292, D = 39, Ws = 25%

1. panuje w nim zgoda (A): 42 / 14,38%: *с ссорами* (19), *со скандалами* (5), *с разногласиями* (4), *с враждой* (3), *с руганью* (2) itp. (10).

2. mieszkańcy są wobec siebie szczerzy (A): 31 / 10,62%: *ложью* (16), *с обманом* (8), *с неискренностью* (2), *с враньем* (2), *с несправедливостью* (2).

3. panuje w nim zrozumienie (A): 28 / 9,59%: *с непониманием* (22), *с отсутствием взаимопонимания* (4), *с недопониманием* (2).

4. miejsce, które zapewnia bezpieczeństwo (P): 25 / 8,56%: *с насилием* (13), *жестокостью* (4), *рукотприкладством* (3), *с агрессией* (4), *с драками* (1).

5. zapewnia prywatność (w nim jestem sobą – wolność) (P): 21 / 7,19%: *с чужими людьми (которые устанавливают в твоём доме свои правила, вводят свои традиции)* (6) itp. (15).

6. domownicy odnoszą się do siebie z szacunkiem (A): 18 / 6,16%: *с неуважением* (9), *с грубостью* (6), *унижением* (1), *с оскорблением друг друга* (1).

7. mieszkańcy wobec siebie są wierni (A): 14 / 4,79%: *с предательством (дорогих тебе людей)* (10), *с изменой* (4).

8. tworzy go rodzina i jej członkowie (S); towarzyszy jej gwar: 12 / 4,11%: *с одиночеством* (3), *с пустотой* (5) itp. (4).

9. panuje w nim porządek (B): 11 / 3,77%: *с беспорядком* (6), *с грязью* (2), *с бардаком* (2), *хаосом* (1).

10. panuje w nim atmosfera zaufania (A): 9 / 3,08%: *с недоверием* (7), *с отсутствием доверия между* (2).

11a. ludzi łączy miłość (A): 6 / 2,05%: *с ненавистью* (5), *с отсутствием любви* (1).

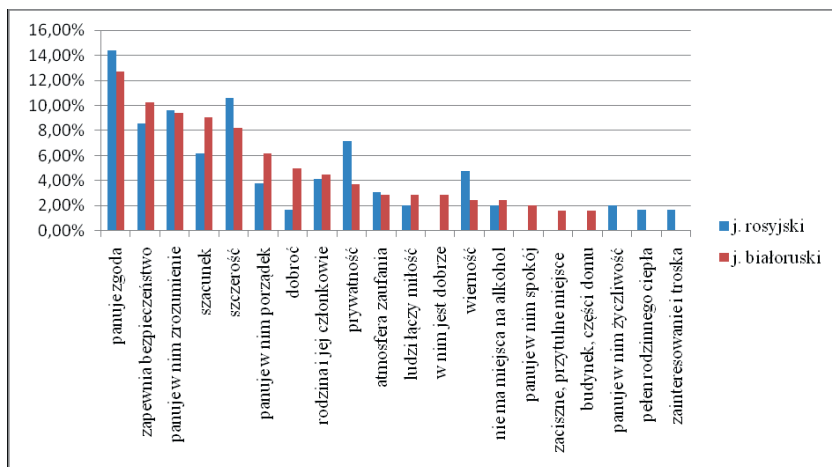
11b. w nim nie ma miejsca na alkohol (B): 6 / 2,05%: *с пьянством* (5), *с родителями алкоголиками* (1).

11c. życzliwość domowników (A): 6 / 2,05%: *с враждебностью* (4), *завистью* (1), *с обидами* (1).

12a. panuje w nim dobroć (A): 5 / 1,71%: *со злобой* (2), *гнев* (1), *зло* (1), *со злостью* (1).

12b. panuje w nim wzajemne zainteresowanie i troska (S): 5 / 1,71%: *с безразличием* (3), *с холодом* (1), *с эгоизмом* (1).

12c. pełen rodzinnego ciepła (A): 5 / 1,71%: *без тепла родных и близких* (4), *с отсутствием теплых отношений* (1).

Wykres 5. Zestawienie cech presuponowanych białoruskiego antydomu w języku białoruskim i rosyjskim

Źródło: opracowanie własne

Zdecydowaną przewagę wykazuje aspekt psychospołeczny, podobnie jak w odpowiedziach białoruskojęzycznych (A – 56,14% / 59,86%), znaczącą liczbę aspektu psychicznego (P – 15,75% / 18,86%), aspekt socjalny równy jest aspektowi bytowemu (S – 5,82% / 6,97%; B – 5,82% / 11,89%). Bezpieczeństwo i zgoda, szczerść i zrozumienie, wierność i zaufanie oraz miłość i życzliwość to są presuponowane charakterystyki psychospołeczne. Zwraca uwagę potrzeba młodych Białorusinów rosyjskojęzycznych „bycia sobą” (7,19% – ros. / 3,69% – brus.) we własnym

domu, nieakceptowanie ludzi nieproszonych, postronnych, którzy mogą krępować domowników. Mimo młodego wieku respondentów przeraża pustka, samotność oraz brak rodziny, a zwykle się sądzić, że to osoby starsze boją się samotności. Widoczne różnice: dwa razy większe wartości w odpowiedziach białoruskich przypadły na aspekt bytowy, w rosyjskich potrzeba przytulności zmalała do braku wobec 1,64% w odpowiedziach białoruskich), a potrzeba uporządkowania i czystości mieszkania wzrosła do 6,15% (wobec 3,17%).

Poniżej przedstawiam wnioski wypływające z przedstawionych wyników. Na podstawie danych ankietowych, zebranych w środowisku studentów, możemy poczynić próbę zdefiniowania DOMU białoruskiego.

Obraz DOMU tworzą następujące charakterystyki: *rodzina* (społeczne), *miłość*, *rozumienie*, *akceptacja* itd. (psychospołeczne), *bezpieczeństwo*, *prywatność* (psychiczne), *budynek* (fizyczne), *Ojczyzna* (ideologiczne) – stawiane w opozycji do *kłótni*, *konfliktów* (psychospołeczne), *przemocy*, *agresji* (psychiczne), *samotności* (społeczne); nazwa jest ściśle związana z innymi wartościami: *miłością* (psychospołeczne), *rodziną* (społeczne), *bezpieczeństwem* (psychiczne), w mniejszym stopniu z *Ojczyzną* (ideologiczne), *dobrobytem* (bytowe); jest *wspólnotą pod jednym dachem w przytulnym zaciszu* (społeczne, psychiczne, bytowe, fizyczne); wpływa na *rozwój człowieka*, przejawia się jako *troska*, *oparcie* (społeczne), *pomoc* (psychospołeczne), *zacisze* (bytowe).

Różnica odpowiedzi na ankiety rosyjskojęzyczne i białoruskojęzyczne nie jest znacząca, badania przynoszą odpowiedzi bliskie sobie, ale nie identyczne. W wyniku analizy wyodrębniono podobny zestaw cech dla obu języków, ale – jednocześnie – udokumentowano różną „siłę” poszczególnych cech – bardziej (stabilne) lub mniej utrwalone (jednostkowo poświadczane). Zarysowują się pewne subtelne odrębności, zwłaszcza w odniesieniu do intensywności poszczególnych cech, wynikające, jak się wydaje – z różnego doświadczenia środowisk wiejskich i miejskich. Bardzo ważne wydają się charakterystyki socjalne respondentów (miejsce zamieszkania, język prymarny, pochodzenie rodziców, płeć itd.), których zabrakło w moich badaniach, w mniejszym stopniu wpływy dydaktyczno-wychowawcze szkoły i rodziny. Na pochodzenie wskazuje np. pojawienie się w odpowiedziach rosyjskojęzycznych deskryptora „moim domem jest miasto” (na 1. pyt.): *это твой город* (1), *дом – это одна из состав-*

ляющих твоего города (1), *самое родное место твоего города* (1), *город, в котором родился* (1) (1,05%) wobec „otoczenia naturalnego” w ankietach białoruskojęzycznych (na 2. pyt.): *акружаючая прырода* (1); *сад, агарод, прыгожы двор* (1); *родная вёска і ўсё, што яе акружае* (1); *сад* (1); *вялікі вінаграднік каля дома і столік над ім* (1); *месца, дзе стаіць дом* (1) (1,98%). Większy, choć i tak symboliczny, udział aspektu biologicznego – zwierzęta domowe – w ankietach białoruskich (1,31% wobec 0,64%). Brak nawet wspomnienia w odpowiedziach rosyjskojęzycznych o języku i tradycjach narodowych oraz wartościach chrześcijańskich. Sporą przewagę aspektu lokatywnego w odpowiedziach białoruskich (20,06% wobec 9,21%) w zanotowanych cechach denotacyjnych skłonna byłabym interpretować większym przywiązaniem do ziemi, miejsca urodzenia i zamieszkania u osób białoruskojęzycznych, wywodzących się ze środowisk wiejskich, o silnym poczuciu tożsamości lokalnej, tzw. tutejszości.

Wzrost aspektu psychicznego u osób rosyjskojęzycznych w odpowiedzi na to samo pytanie interpretować można jako chęć uzewnętrzniania się wobec powściągliwości i próby ukrycia własnych odczuć u osób białoruskojęzycznych, aczkolwiek należałoby to potwierdzić w dodatkowo przeprowadzonych badaniach na większej liczbie osób.

Język ma ważne znaczenie w konceptualizacji zjawisk pozajęzykowych. W wypowiedziach młodzieży studenckiej ujawnia się nie tylko funkcja komunikatywna, polegająca na przekazywaniu informacji o świecie oraz subiektywnej kategoryzacji tegoż świata, ale także funkcja prezentatywna, która odsłania charakterystykę respondenta zawartą w odpowiedziach na pytania ankiety, wskazując na jego przynależność socjolingwistyczną.

Bibliografia

- Bartmiński Jerzy, 2014, *Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] WJOSS 3, s. 279–308.
- Bartmiński Jerzy, Żuk Grzegorz, 2009, *Pojęcie RÓWNOŚCI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 21, s. 47–94.
- Brzozowska Małgorzata, 2006, *O przebiegu badań nad zmianami w rozumieniu nazw wartości w latach 1990–2000*, [w:] JWP, s. 36–43.
- Brzozowska Małgorzata, 2014, *Ankieta jako narzędzie do badań nazw wartości. Na przykładzie hasła PRACA*, [w:] WJOSS 3, s. 323–332.
- Brzozowska Małgorzata, Żywicka Beata, 2014, *O badaniach ankietowych nazw wartości we współczesnym języku polskim*, [w:] WJOSS 3, s. 333–344.

- Chlebda Wojciech, 2010, *W poszukiwaniu językowo-kulturowego obrazu Słowian*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia*, red. Wojciech Chlebda, Opole, s. 7–20.
- Habrajka Grażyna, 2000, *Metody ankietowe i analiza tekstów w badaniach językowego obrazu świata*, [w:] *Język a kultura*, 13, Językowy obraz świata a kultura, red. Anna Dąbrowska, Janusz Anusiewicz, Wrocław, s. 73–84.
- JWP 2006 – *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin.
- Kazłowska-Doda Ądwa, 2015b, *Pan ce DOM u su asnej belaruskaj move*, Lublin.
- Kozłowska-Doda Ądwa, 2012, *Obraz domu białoruskiego. Uwagi wstępne*, [w:] *WJOSS 1*, s. 89–105.
- Kozłowska-Doda Ądwa, 2015, *DOM w języku białoruskim*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński, t. 1, *DOM*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin, s. 177–206.
- Kozłowska-Doda Ądwa, 2017, *Obraz DOMU białoruskiego w świetle danych ankietowych*, [w:] *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Małgorzata Brzozowska, Beata Żywicka, Przemy ł, s. 46–64.
- Papejka Anatol' A., 2000, *Leksi n   asacy tyuny  pal  u belaruskaj i ruskaj movah. A tar ferat dys. (...) kand. filal. navuk*. Minsk.
- Piotrowski Tadeusz, 2010, *Słowniki w badaniach językowego obrazu świata*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia*, red. Wojciech Chlebda, Opole, s. 49–56.
- Rudenko Elena N., 2013, *Kognitywna definicja koncepta svoboda (po danych belorusskogo jazyka)*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 25, s. 143–160.
- Smu kowa El bieta, 2000, *Dwu języczno  po białorusku: bilingwizm, dyglosja, czy co  innego?*, [w:] *Język a to samo  na pograniczu kultur*, red. El bieta Smu kowa, Anna Engelking, Białystok, s. 90–100.
- TSBLM 2016 – Kapy   I ar L. (r d.), *Tuma al'ny slounik belaruskaj l taraturnaj movy*. Minsk.
- TSBLM, 1999 – Sudnik Mi ail R., Kry   Mikola N. (r d.), *Tuma al'ny slounik belaruskaj l taraturnaj movy*, wyd. 2, Minsk.
- TSBM, 1977–1984 – Krapiva Kandr t K. (r d.), *Tuma al'ny slounik belaruskaj movy*, t. 1–5, Minsk.
- WJOOS 1 – *Warto ci w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, 1, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Lublin 2012.
- WJOSS 3 – *Warto ci w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3 *Problemy eksplikowania i profilowania po  *, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanis awa Niebrzegowska-Bartmi ska, Joanna Szadura, Lublin 2014.

Belarusian HOUSE/HOME in Russian-language questionnaires. Language and cultural conceptualisation

This study corroborates the Author's previous research on the idea of HOUSE/HOME in modern Belarusian. Its aim is to find out how the language of the questionnaire can

influence the conceptualisation. Bilingual respondents were asked in Belarusian and Russian and could choose the language in their responses: 1. What is a house/home? How can it be described with one general word or expression? 2. What kind of values are associated with it? 3. What makes it real/authentic? 4. What are the things at my house/home that I cannot accept? The results were compiled separately in both languages with the use of the same methodology. The analysis has revealed a similar set of characteristics of HOUSE/HOME for both languages and have simultaneously proved that particular features in different languages demonstrate different intensity: more stable or less stable (individually attested). Above all, the representative (sociological) function of language comes to the foreground especially when the responses contain information about reality but also clues as to the sociological background of the respondent.

Keywords: HOUSE/HOME, Belarusian language, Russian language, bilingualism, questionnaire, cultural conceptualisation

Калина Мичева-Пейчева

София

Концептът *НАРОД* в историята на българския език

W artykule poddano oglądowi leksykalne realizacji konceptu *NARÓD* w języku bułgarskim. W analizie wykorzystano manuskrypty IX–XI w., spuściznę Klemensa z Ochrydy, patriarchy Euthymiusa, apokryfy, teksty z wieku XVII, a także materiał współczesny. Zauważono, że w utworach starobułgarskich oraz w apokryfach X–XIII w. koncept *NARÓD* był realizowany za pomocą trzech leksemów: *языкъ*, *родъ*, *страна*, z których najpopularniejszy był pierwszy, czego dowodzą prace Klemensa z Ochrydy i patriarchy Euthymiusa.

Słowa kluczowe: koncept, *NARÓD*, język bułgarski, historia języka

Концептът *НАРОД* е основен за всяка национална концептосфера. Той отразява културните представи на хората за общността, в която живеят. Според съвременната наука народ е съвкупност от хора, обединени въз основа на общ език, обща територия или държава, обща история, традиционна култура и народностно самосъзнание. В различни научни теории се изтъква значението на някои от диференциалните признаци, добавят се и други. Например: „човешка общност, която се формира върху определена територия на основата на известни стопански връзки, езиково единство, общност на бита и културата . . .” (Mihaĵlov 1996: 126). В това проучване се анализират езиковите репрезентанти на концепта *НАРОД* в българския език, за да се разкрие ценността на народностното самоосъзнаване в духовното развитие на българите.

Изследването на концепта *НАРОД* в историята на българския език е свързано с големия международен проект „Европейски образ на

света” (EUROJOS) под ръководството на Йежи Бартмински, в който работят и учени от Софийския център за етнолингвистични изследвания. Този проект има за цел да реконструира ценностната система в традициите на славяните (Bartminski 2014: 406). Важна задача на проекта е да се изградят исторически и съвременен профил на основни концепти и да се разкрие тяхното съдържание в лексикографски трудове, в художествена литература и публицистика, в пословици и поговорки, в анкети и асоциативни тестове. Тази методология се прилага и в това проучване, като се разработва историческият профил на концепта НАРОД.

1. Концептът *народ* в класическите старобългарски произведения от IX–XI в.

Названията за народ в класическите старобългарски произведения, написани или преписани през IX–XI в., са няколко. Най-често се употребява съществителното *ѡзѡкъ*. Тази многозначна лексема по данни на Старобългарския речник се осъществява с пет значения: 1. ‘език, анатомичен орган’; 2. ‘реч, говор, способност за говорене’; 3. ‘език, наречие, диалект’; 4. ‘народ, племе, етнос’; 5. ‘само мн. Езичници, идолопоклонници, безбожници’ (Mirčeva (red.) 2009: 1285–1286). Именно със съществителното *ѡзѡкъ* е изградено пророческото изречение на Иисус от евангелския текст, с което той описва края на света и Второто пришествие: „Ще въстане народ против народ и царство против царство и ще има глад, гибел и трусове на места” (*въстанетъ бо ѡзѡкъ на ѡзѡкъ. и църтво на църтво. и бждѣтъ глади и пагоубы. и трѣси помѣста* М Матей 24.7). В Псалтира също има такива примери: „Блажен е народът, за който господ е Бог!” (СП 32.12); „Всички народи, запляскайте с ръце, възкликнете към Бога с гласа на радостта!” (СП 46.2), като номинацията за народ е *ѡзѡкъ*. От лингвистична гледна точка това значение на съществителното *ѡзѡкъ* с основна семантика ‘анатомичен орган в устата на хора и животни’ е производно от преносното значение ‘говор, който се получава с движението на анатомичния орган език и служи за общуване между хората’. От лингвокултурологична гледна точка значението ‘народ’ на съществителното *ѡзѡкъ* възниква, като в номинацията е обобщен най-същественият според ценностната система на българите признак на народността, а именно общият език.

В концептосферата на българския *НАРОД*, обединил древните българи и част от южните славяни, освен общата територия, която исторически се оформя най-рано, и общата държава от 681 г., важно място в народностното самосъзнание заема езикът. Съществуват исторически и езикови доказателства, че през 9. в. може да се говори за общ старобългарски език, в който се съчетават особености на езиките на двете основни етнически групи (Mirčev 1963; Haralampiev 1999; Mičeva 2004, 2013). Този говорим език е основа на книжовния старобългарски език, създаден от светите братя Кирил и Методий и техните ученици и обогатен в Плиска, Преслав и Охрид от десетки български книжовници. Данните от старобългарските класически произведения показват, че освен езика, и християнската вяра започва да играе важна роля в осмислянето на отношенията между хората. Съществителното *ѡзѡыкъ* в мн. ч. назовава в определени контексти тези, които не изповядват християнството: *езици* означава ‘езичници, друговерци, поклонници на много богове’, а прилагателните *езичен* и *езически* характеризират именно такива хора. Семантичната структура на съществителното *ѡзѡыкъ* в старобългарския език отразява ценността на общия език, общата народност и общата вяра в епохата на Първото българско царство.

Друга езикова реализация на концепта *НАРОД* в старобългарски е едно от значенията на съществителното *родѡ*. За него са засвидетелствани шест значения: 1. Рождение, раждане, създаване; 2. Произход, потекло; 3. Род, семейство, роднини; 4. Род, племе, народ; 5. Животински или растителен вид; 6. Естество, характер, природа (Mirčeva 2009: 621–623). Основният ономаσιологичен признак на всички значения е свързан с раждането и произтичащите от него родови качества. Именно те формират представата за произхода, семейството, рода или народа, както и за вида във флората и фауната.

В лексикографските справочници се цитират няколко примера, в които *родѡ* означава ‘племя, народ’. В повечето случаи става дума именно за ‘племя’, например в Евангелието от Марко 8.12, в псалтирния текст СП 44.18, 94.10. Засвидетелствани са обаче и безспорни случаи с *родѡ* със значение ‘народ’: например в думите на Пилат към Исус, когато се опитва да избегне отговорността за съда и наказанието на Божия Син: „Нима аз съм евреин. Твоят народ и архиереите те предадоха на мене” (*еда азѡ жидовинѡ есмѡ. родѡ твои и архиереи прѣдаша тѡ мѡнѡ* М Йоан 18.35). От гледна точка на лексикалната семантика в подобни употреби е залегнал признакът родство като

най-важен за формирането на народността. В по-малките единици от общността като семейството и рода става дума за кръвно родство, но с разширяването на кръга на своето до племе и народ то се трансформира в родство по пространствено-времеви и културен континуум.

Друг номинационен признак се открива в лексемата *страна* със семантика 'народ, племе', а именно – общност на територия, въз основа на която се формира и общността на населението. В старобългарските класически произведения единствено в Супрасълския сборник са засвидетелствани такива употреби на *страна*: *колко родовъ и странъ и ностранъникъ. ти въси кръста ради алчѣтъ* (Zaimov, Kapaldo 1983: 431.4); *въся страны дньсь праздноуѣтъ* (Zaimov, Kapaldo 1983: 509.9).

Съвременният ядрен представител на концепта *НАРОД*, лексемата *народ*, в старобългарски не принадлежи към езиковите репрезентанти на *НАРОД*. Съществителното *народъ* в старобългарските класически произведения има две значения: 1. Събир. Само ед. Много хора, народ, множество; 2. Само мн. Хората, човеците (Mirčeva 1999: 920–921). И двете значения се реализират най-често в евангелските разкази за Исус, чийто проповеди и чудеса се случват обикновено пред „много народ“ (М Марко 3.7; Марко 4.1; Йоан 6.2) и след когото тръгват „народи“ т.е. хора като последователи на учението му (М Матей 14.19; Матей 15.30; Матей 4.25). В Старославянския словарь е посочен и един пример от Киевските листове, в който съчетанието „народъ поганьскыи“ означава 'езически народ' (Cejtlin, Večerka, Blagova 1999: 353). Според българските историци на езика обаче Киевските листове не принадлежат към кръга на старобългарските класически паметници. Следователно в старобългарския език концептът *НАРОД* се вербализира с лексемите *нѣзыкъ*, *родъ*, *страна*.

2. Концептът *НАРОД* в оригиналните произведения на редновековни български писатели

Както е известно, старобългарските класически произведения са преводни. Затова анализът на репрезентантите на концепта *НАРОД* в оригиналните съчинения на някои от средновековните български писатели би могъл да доведе до откриване на нови езикови единици или промени в семантичното съдържание на вече известните.

На първо място ще се спрем на един от най-плодовитите и най-преписваните през вековете старобългарски книжовници – Климент

Охридски. Творчеството на Климент Охридски обхваща около 100 произведения, само 15 от тях носят името му в началото си, а в няколко то е скрито в акростих. Останалите се смятат за негови по редица признаци, за които в науката е постигнато съгласие. Важното е, че те обогатяват младата старобългарска литература не само количествено, но и качествено. Климент Охридски създава нов тип ораторска проза, която се отличава със специфични жанрови, композиционни и езиково-стилистични особености. Проучванията показват, че Климент и Константин Преславски създават своите първи химнографски творби с акростих в Плиска. В Цикъла за Рождество Христово се открива акростихът „Климент аясни“, а в Общите служби, написани по-късно в Охрид, се чете „Климент“. Затова със сигурност може да се твърди, че Климент е един от бащите на старобългарската поезия.

По данни на И. Христова в 23 Климентови слова се откриват 16 употреби на *народъ*, 23 – на *родъ* и 26 – на *ѡзыкъ* (Hristova 1994). В повечето контексти *народъ* означава ‘много хора, множество’. Например: *вѡкъи народы на законъ вышнѡго* Похвално слово за пророк Захарий и за зачатие на св. Йоан Предтеча 316 (Kliment Ohridski 1970: 180); *кръсти пришѡдше ꙗ народы* Похвално слово за св. Йоан Кръстител 2086 (Kliment Ohridski 1970: 392); *ѡви же ѡ народа ризы своя стѡлаѡу по поутѡи* Похвално слово за Цветница 1046 (Kliment Ohridski 1970: 594); *яко явлена ѡмоутъ быти дѡла моя пред селищѡмъ народомъ* Похвално слово за Света Троица 626 (Kliment Ohridski 1970: 644). Важното е, че в Похвалното слово за възкресението на Лазар лексемата *народъ* в колокацията *народъ ѡудѡискъ* е със семантика, близка до съвременната: *сѡбѡра се народъ ѡудѡискъ, къ гробу лазареѡу шѡдѡше* 1026. Разночетенията, приведени от издателите: *народъ жидѡвски*, *родъ ѡудеиски*, *родъ евреискѡи* (Kliment Ohridski 1970: 575) – показват категорично, че лексемите *народъ* и *родъ* в творчеството на Климент Охридски принадлежат в еднаква степен към ядрото на концепта *НАРОД*. Като и за двете семантиката ‘народ’ е порядъка. Думата *родъ* най-често се среща в съчетанието *чѡвешки род*. Сравни: *родѡу члѡѡчьскомѡу*, *члѡѡчьска рода* Похвално слово за Успение Богородично 2496; *родъ члѡѡчьскѡи*, *родъ члѡѡвъчъ* Поучение за Пасха 1076 (Kliment Ohridski 1970: 766, 609).

Старобългарската лексема *ѡзыкъ* пази двете си основни значения: 1. Език, реч. *ѡѡже похвалы ни ѡзыкъ изрещи* Похвално слово за арх. Михаил и Гавриил 706 (изписването *ѡзыкъ* е ортографична особеност на преписите); 2. Народ, общност от хора с един и същи

език, вяра и др. *наставникоу словѣнскоу ѡязыкоу Кирила Философа и сѣго Методия оучитель*. Още в заглавието на Похвалното слово за св. Кирил светите братя са наречени по този начин: „наставници и учители на славянския народ”, а в изложението се повтарят изрази като: *словѣнскоу ѡязыкоу ... явленъ быс пастырь и оучитель 38; ѿцъ и оучитель ѡзыка нашего 38б*. Освен за „славянски народ”, наречен от автора многократно и „мой народ” и „наш народ”, в текста става дума и за „фулското племе”, като във всички контексти се открива номинацията *ѡзыкъ* за ‘народ, племе’. Може да се направи извод, че още в старобългарската епоха в оригиналните произведения на Климент Охридски основните репрезентанти на концепта НАРОД са три: *ѡзыкъ, народъ, родъ*.

Произведенията на Патриарх Евтимий са оригинални и безспорно съдържат нови модели в осмислянето на света. Във втората половина на XIV в. богословските идеи са различни от тези през X–XI в. Голямо е влиянието на исихазма върху литературата от тази епоха. Възпитан като ученик на Теодосий Търновски, запознат с делото на светогорските преводачи, попил знанието на богатите цариградски и манастирски библиотеки, Патриарх Евтимий приема исихастското учение и защитава основните му постулати както в житейския си път, така и в творчеството си. Той е автор на 4 жития, 4 похвални слова, 4 послания и служба за Теофано, в които утвърждава исихастското служене на Бога като образец за човешко поведение.

В оригиналните произведения на Патриарх Евтимий (Kałużniacki 1901) най-често се среща *ѡзыкъ* със значение ‘народ’. Засвидетелствани са също и употреби на *родъ* като ‘племе, народ’: например в Похвалното слово за св. Йоан Поливорски се разказва за превземането на Цариград от латинците със следните думи: „Френският род превзе Цариград тогава, както и цялата гръцка държава, и постави цар от свое коляно” (*Родоу бѣ фрѣжскомоу тогда ѿнгра^д прѣемшоу. такожде же и всѣхъ грѣчьскѣхъ властѣ. нже и ѿрѣ поставиши^ѡ колѣна своего*). Макар и рядко, но вече е налице употреба на *народъ* като ‘племе, народ’: в Похвалното слово за светите Константин и Елена се възхвалява християнското поведение на император Константин със следните думи: „На всички народи и племена простираше благоподателна десница, на всички обилно даваше всичко”, като в оригинала изразът „народи и племена” е предаден с „*ѡзыци и народи*” (*всѣмъ ѡзыкамъ и народомъ блгоподателнѣхъ простирааше десницѣхъ всѣмъ обилно всѣподава*). Следователно Патриарх Евтимий умело изпъл-

зва съчетания от различни репрезентанти на концепта *НАРОД*, за да предаде най-точно идеята за християнското милосърдие на св. Константин.

3. Концептът *НАРОД* в апокрифни произведения

Апокрифната книжнина за разлика от официалната съдържа дуалистични възгледи, народни ярвания, архаични представи и по този начин позволява да се разширят реализациите на основните концепти в средновековната концептосфера. Освен това в нея проникват и исторически сведения и мотиви, свързани с конкретното социално битие на българите. В апокрифите е възплътена мечтата на човечеството, в частност на българите, за добри, хармонични отношения между народите без войни и кръвопролития.

В изследването се анализира материал от няколко историко-апокалиптичните творби. Част от тях са преведени от гръцки, а други са оригинални. Важното е, че в състава на преведените има интерполации, които ги свързват с българските земи чрез топоними и с българската история чрез антропоними и събития, близки до царуването на българските владетели. Откровението на Методий Патарски е преведено вероятно към края на IX и началото на X в. Преписът в Драголовия сборник от XIII в. (от който е извлечен материалът) е съкратена редакция на първия превод. Преработката е свързана със западнобългарските земи, тъй като са включени топоними от тази област: Средец, Солун, Ветрен. В текста се открива и един по-голям вмъкнат пасаж, който според учените е оригинален български. Напълно оригинален характер има Българският апокрифен летопис, открит в Кичевския сборник от началото на XVII в. (от който е извлечен материалът). Въпреки късния препис според учените това съчинение принадлежи на поредицата историко-апокалиптични произведения, които представят българската история до XII в., като утвърждават народностния дух и самосъзнание на българите по време на византийското робство. Българският апокрифен летопис се опира на Видение Исайево, Видение Варухово, Повест за кръстното дърво, както и на различни исторически източници. Слово за Сивила е пророчески апокриф, който не е буквален превод от гръцки. Ясно личи намесата на българския книжовник в представянето на българите като най-първи род, който ще съхрани най-добре православната вяра. Според учените тази идея се актуализира в книжнината ни

през XIII в. В изследването се използва преписът в Панагюрския сборник от XVI в. Апокрифен Апокалипсис на Йоан Богослов представя неканонична визия за бъдещето със Страшния съд и идиличната картина на преобразения от Бога свят. Диалогичната форма подчертава апокрифния характер на творбата. Преведена е от гръцки на старобългарски през X–XI в. Налице е текстова близост между Апокалипсиса на Йоан Богослов и Откровението на Методий Патарски. Използван е преписът от Берлинската библиотека от XIII в.

Българският апокрифен летопис, Словото за Сивила и Откровението на Методий Патарски се цитират по текстовия корпус Cyrillomethodiana, част от електронните ресурси, изработени от специалистите в Катедрата по кирило-методиевистика в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Апокалипсис на Йоан Богослов се цитира по изданието на Б. Ангелов, М. Генев (Angelov, Genov 1922).

В апокрифния Апокалипсис на Йоан Богослов осъдените при Второто пришествие на Сина Божи се разпределят в няколко категории. На първо място са *дуси нечисти съ аньтихристомъ*. На второ място са езическите народи: *ѡзыци еминъстии, ежсе вѣроваше въ слънце и въ мѣсяць и въ звѣзды*, които отиват в ада. На трето място е *родъ евреиски*, заради погубването на Иисус и те ще бъдат задржани в преизподнята. Както се вижда, тук са засвидетелствани *ѡзыкѡ* и *родъ* като номинации на народ.

Лексемата *ѡзыкѡ* назовава езическите народи и в Български апокрифен летопис, употребена е в колокацията *езици погански* в съчетание с прилагателното *погански*, което още от старобългарската епоха означава ‘езически’:

и пріеть Василіе цр(с)тво · и погубы в’се земле ратніе · и езы(к) поганіе. яко нѣкы мужъ храбръ. въ дѣи Василіа цря многа блга быше в’ людѣ(х) (Български апокрифен летопис).

Анализът показва, че унищожаването на езическите народи води до благоденствие и мир за християните в исторически контекст. А наказанието им след Божия съд да обитават пространството на ада задоволява представата на средновековните хора за справедливост.

Според принципите на християнската парадигма обаче нашествието на езичниците не е случайно, то е наказание Божие заради греховете на хората. В текста на проучваните произведения беззаконията са причината Господ да позволи на „измаилевите синове”,

тоест варварите, да превземат християнската земя. В Откровението на Методий Патарски старобългарският книжовник заменя гръцката дума „варвари” с „руки поганых”, което може да се смята за една нова вербализация на понятието езически народи (*сего ради прѣдасть ѣ ѿ · въ роукѣи поганѣихъ*).

Лексемата *ѣзыкѣ* се отнася и до други чужди народи в словосъчетанието *ѣзици от севера*, които са определени от книжовника като „нечисти, скверни и гнусни”. По този начин се съгражда представата за различните народи, които идват отдалече и са носители на неприемливи и грешни от християнска гледна точка практики и модели на поведение.

изышьдыши [бо] ѣзици ѿ сѣвера · ясти имоуть плѣти члѣвче · и крові скотіе пити · аки водоу; сиі оубо нечисти скверньни гноусни ѣзици · вльшьвьнымы и злокѣзньнымы дѣлы (Откровението на Методий Патарски).

В същия апокриф се среща и лексемата *страна* като номинация на народ: *повелѣ ѿ ѿ сѣверныѣмъ странамъ състоупити се ѡ нѣхъ · нѣ развѣ-ѣи-лак'ти · не състоупити се*.

Лексемата *родѣ* също е репрезентант на концепта *НАРОД*. Тя може да назовава най-общо всички народи с колокацията *всички родове* (*ѿѿ(с) бо имѣ тѣч'на въ грѣсѣхъ · въ всѣхъ родѣхъ было · ни боудеть* · (Откровението на Методий Патарски). Може да бъде номинация и на конкретен народ. В Словото за Сивила става дума за „род словяне или българи” и за „род ивери”, тоест за българския и грузинския народ. Те са представени като верни на християнството, добри към хората – свои и чужди, смирени и кротки. Разбира се, намесата на българския книжовник в текста се откроява в определянето на „словѣне рекше българе” като първи род, който ще съхрани най-добре от всички православната вяра.

ѧ · родѣ словѣне рекше · българе добри · гостолубивѣи · и смѣрени · истинни безлюбиви · любѣщи чюж(д)ина · и кр(с)тиянство сї [в]ѣрж · правжж бгоу прѣдадж(т) · парѣи всего свѣта · ѿ · родѣ іе ивери кротѣи · чюж(д)ина любѣщи · незлюбиви любезниви · попа почитающе · ѿ бѣж распитоужще (Слово за Сивила).

В апокрифния текст са засвидетелствани съчетанията: *родѣ елини*, *родѣ евреие*, *родѣ фржжъскы*, *родѣ сирияньскы*, *родѣ татаре*, с които

се назовават различни народи. Може да се направи извод, че в апокрифите концептът *НАРОД* се вербализира с лексемите *языкъ, родъ, страна*.

4. Концептът *народ* в епохата на Предвъзраждането и Възраждането

Новобългарските дамаскини от XVII в. са ново явление в развитието на българската книжнина и език. Те отговарят на културните потребности на българите и другите балкански народи, които се приобщават към тенденциите на Просвещението в европейската цивилизация. Тяхното разпространение, съхранение и преписване доказват нуждата от подобно четиво. Четиво, което е съобразено с изискванията за естетически качества на литературата и в същото време е разбираемо по език и съдържание за много широк кръг възприематели. Точно такава е задачата на новобългарската дамаскинска книжнина – да достигне до максимален брой реципиенти, да въздейства и възпитава с конкретни, ясни наставления и примери. Така тя изпълнява и своята социолингвистична функция да стане част от мисловните промени на Предвъзраждането.

Езикът на новобългарските дамаскини от XVII в. за първи път след Кирило-Методиевата епоха възстановява връзката между говорим и книжовен език. Той е уникално явление, защото съчетава елементи от традиционната книжнина на XVI в. и от говоримия език на ареала Луковит – Троян – Ловеч (D'omina 1985). През XVII в. в езика на новобългарските дамаскини, който е изграден върху говоримия език от тази епоха, се срещат и трите основни репрезентанта на концепта *НАРОД*. Според материала, екскерпиран от Тихонравовия дамаскин (D'omina 1971), лексемата *език* се осъществява със същата семантична структура както в старобългарски. Тя назовава и общности като племе и народ, например в поучението към християните в 38-мо слово от Тихонравовия дамаскин се казва: „оти да се не найде никои език на тоизи свят да рече – ние не чухме христовото име да се казува и заради това не сме вярвали” 38.2916. Подобни примери се откриват и за *род*: „пойдоха авары зъл родъ да разбиють и да поплънеть солунъ град” 9.726, „о, роде еврейски, защо прядадохте на съмръть своего благодетеля” 35.2586. Съществителното *народ*, което е многозначно, се реализира и със семантика ‘общност от хора с един и същи език и етническа принадлежност’, например: „Цар Давид

тогази някога поиска да изчете народ еврейски” 11.89. Според прочуванията книжовният език на народна основа от XVII в. отразява точно развитието на живия български език, така че данните от него могат да бъдат надеждно доказателство за езиковите реализации на концепта НАРОД през епохата на Предвъзраждането. Постепенно в историята на българския език се стеснява употребата на *език* ‘народ’ и се утвърждава по-широката употреба на *народ* в значение ‘общност от хора с един и същи език, произход, територия, традиции’.

През Възраждането се формира народното самосъзнание на българите, укрепва и се обогатява чувството им за обща история, за наличие на обща държава в миналото, за стойността на общия език и издигането му в ранг на развит книжовен език. Тези процеси протичат в условията на чужда политическа зависимост от Османската империя и се осмислят на фона на развиващата се национално-освободителна борба. Точно затова предпочитаното от първите възрожденци Паисий Хилендарски и Софроний Врачански съчетание „род български”, което ономаσιологично се свързва с кръвното родство, се заменя в публицистиката на Л. Каравелов и Хр. Ботев от съчетанието *български народ*, което семантизира не само родствените връзки, но и общата история, култура и борба за независимост и свобода.

В историята на славянските езици протичат подобни семантични процеси. Според данните в „Этимологический словарь славянских языков” под редакцията на О. Трубачов лексемата *език* във всички славянски езици днес означава ‘език, знакова система за общуване’, докато в старобългарски и древноруски е многозначна и едно от значенията ѝ е ‘народ, племе’ (Trubačev 1979: 74–75). Съществителното *народ* в старите езици е с по-широко значение: в старобългарски – ‘множество, много хора, хора’; в древноруски – ‘множество, група лица, население’. В старочешки обаче значенията са по-тесни: ‘семејство, род, роднини, поколение’. В паметник от 1628 г. е засвидетелствано значението ‘хора от една и съща народност’ в руски език. В съвременните славянски езици *народ* се осъществява именно с това по-специално значение, което се опира на няколко признака. Така например в чешки и словашки лексемата *narod* означава на първо място ‘народ, нация’ и още: ‘род, семејство’; ‘вид’; ‘хора’; в руски думата *народ* се реализира като ‘народ, нация, населението на една държава’. Според етимолозите произходът на думата от корен *rod* и префикс *na* предполага следното семантично развитие: ‘раждане, начало’ > ‘това,

което се ражда' > 'род, живи същества' > 'човешки род' > 'народ, нация'. Възможна е семантична аналогия с латинското *nātiō* (Trubačev 1995: 253–255).

Изводи

Това проучване на основните репрезентанти на концепта *НАРОД* в средновековни източници доказва, че постепенно в историята на българския език се стеснява употребата на *език* 'народ' и се утвърждава по-широката употреба на *народ* в значение 'общност от хора с един и същи език, произход, територия, традиции'. В старобългарските класически произведения, както и в апокрифните текстове от X–XIII в., най-често се среща лексемата *ꙗзыкъ*, съществителното *народъ* не принадлежи към репрезентантите на концепта. То е засвидетелствано в оригиналните съчинения на Климент Охридски и Патриарх Евтимий и разширява сферата си на реализация в новобългарските дамаскини. Лексемата *родъ* се съхранява от старобългарския период до възрожденската литература, а в съвременния език семантиката ѝ 'народ' се възприема като архаична и се открива предимно в исторически съчинения.

В старобългарските номинации *ꙗзыкъ*, *родъ*, *страна* са залегнали признаците 'общност на езика', 'общност на произхода' и 'общност на територията'. А в съвременната семантична структура на *народ* освен тези признаци са налице и други: 'социално противопоставяне между простия народ и богатите и властимащите'; 'професионална диференциация на отделни групи от народа'; 'териториално разграничаване на населението' и др. (Perniška, Krumova-Cvetkova (red.) 2000: 464–467).

В българския език и култура концептът *НАРОД* заема важно място и се отличава с богато семантично ядро, чиито основни репрезентанти се променят в историята на езика според културните нагласи и историческите процеси в развитието на българите.

Съкращения

М – Мариинско евангелие

СП – Синайски псалтир

Литература

- Angelov Bozan, Genov Minko, 1922, *Stara balgarska literatura v primeri, prevodi i bibliografija*, Sofija.
- Bartminski Jerzy, 2014, *Sedem ključovi ponjatija na kognitivnata lingvistika*, „Balgarski folklor“, 4, s. 399–407.
- Cejtlin Ralja, Večerka Radoslav, Blagova Emilija (red.), 1999, *Staroslavjanskij slovar'*, Moskva.
- D'omina Evgenija I., 1971, *Tihonravovskij damaskin. Bolgarskij pamjatnik XVII veka. Čast II*, Sofija.
- D'omina Evgenija I., 1985, *Tihonravovskij damaskin. Bolgarskij pamjatnik XVII veka. Čast III*, Sofija.
- Haralampiev Ivan, 1999, *Istorija na balgarskija ezik. Razvoj na govorimija balgarski ezik*, Veliko Tarnovo.
- Hristova Iskra, 1994, *Rečnik na slovata na Kliment Ohridski*, Sofija.
- Kalužniacki Emil, 1901, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393)*, Wien.
- Kliment Ohridski, 1970, *Kliment Ohridski. Sabrani sačinjenja*, t. 1, Sofija.
- Mičeva Vanja, 2004, *Istorija na balgarskija ezik do XIV v.*, [w:] *Podbrani izvori za balgarskata istorija*, t. 2, red. Georgi Bakalov, Sofija, s. 284–294.
- Mičeva Vanja, 2013, *Obšta harakteristika na istorijata na balgarskija ezik ot vaznikvaneto mu do Osvoboždenieto prez 1878 g.*, „Dzialo“, 1, 1–19, (10.10.2018).
- Mihajlov Stojan (red.), 1996, *Enciklopedičen rečnik po sociologija*, Sofija.
- Mirčev Kiril, 1963, *Istoričeska gramatika na balgarskija ezik*, Sofija.
- Mirčeva Dora (red.), 1999, *Starobalgarski rečnik*, t. 1, Sofija.
- Mirčeva Dora (red.), 2009, *Starobalgarski rečnik*, t. 2, Sofija.
- Perniška Emilija, Krumova-Cvetkova Lilija (red.), 2000, *Rečnik na balgarskija ezik*, t. 10, Sofija.
- Trubačev Oleg N. (red.), 1979, *Ėtimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov*, t. 6, Moskva.
- Trubačev Oleg N. (red.), 1995, *Ėtimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov*, t. 22, Moskva.
- Zaimov Jordan, Kapaldo Mario, 1982, *Suprasalski ili Retkov sbornik*, t. 1, Sofija.
- Zaimov Jordan, Kapaldo Mario, 1983, *Suprasalski ili Retkov sbornik*, t. 2, Sofija.

The cultural concept of НАРОД ‘people’ in the history of Bulgarian

This paper investigates the semantic realisations of the cultural concept of PEOPLE in the history of the Bulgarian language and traditional Bulgarian culture. The data come from old Bulgarian manuscripts of the 9th–11th c., the original writings of Clement of Ohrid and Patriarch Euthymius, apocrypha, new Bulgarian documents from the 17th c., and modern Bulgarian. The lexical and phraseological system is investigated for the concept of PEOPLE and its distribution in different cultural contexts, in relation to the Christian ideas of the Middle Ages, the cultural situation in the 17th c., and new ideas of Modern Age.

Keywords: cultural concept of PEOPLE, history of Bulgarian

Kto może czuć się Duńczykiem i dlaczego? Wstępne wyniki badań nad konceptem NARÓD w języku duńskim

W niniejszym artykule zaprezentowane zostały wstępne wyniki badań nad pojęciem NARODU w języku duńskim, który należy obecnie do najbardziej aktualnych zagadnień w duńskim społeczeństwie. W badaniu wzięto pod uwagę dane dotyczące systemu języka duńskiego (definicje leksykalne, wyrazy bliskoznaczne, derywaty i złożenia związane z leksykalnymi wykładnikami konceptu NARÓD w języku duńskim, czyli leksemami *folk* i *nation*). Kluczem do zrozumienia sposobu konceptualizacji NARODU przez Duńczyków jest przede wszystkim pierwszy z leksemów, zawierający szczególne dla języka duńskiego powiązanie NARODU z LUDEM. W trakcie badań wyraźnie zarysowała się także tendencja do postrzegania NARODU jako małej, homogenicznej grupy ludzi zbudowanej na silnych więziach i zaufaniu. W kontekście dalszych badań szczególnie ważna będzie odpowiedź na pytanie o kryterium pochodzenia, które w świetle danych słownikowych zdaje się odgrywać znaczną rolę w duńskim pojmowaniu NARODU.

Słowa kluczowe: etnolingwistyka, semantyka, językowy obraz świata, koncept NARÓD, język duński, nacjonalizm

1. Wstęp

Koncept NARÓD należy obecnie do najbardziej aktualnych zagadnień w duńskim społeczeństwie. Wzrost zainteresowania pojęciem NARODU związany jest przede wszystkim z tzw. kryzysem imigracyjnym, który stał się w ciągu ostatnich lat najczęściej dyskutowanym tematem w duńskim społeczeństwie oraz z powiązanymi zagadnieniami takimi jak integracja

mieszkańców wywodzących się z innych kultur, którzy od dawna pozostają w Danii. Pojęcie NARODU jest więc negocjowane i redefiniowane na naszych oczach. Dyskutuje się m.in. o tym, co stanowi o istocie duńskiego narodu, kto ma prawo nazywać się Duńczykiem i czym jest tak zwana „duńskość” [*danskhed*]. Analiza konceptu z perspektywy językoznawczej powinna przyczynić się do lepszego zrozumienia konceptualizacji pojęcia NARÓD w języku duńskim oraz zarysowania różnych sposobów profilowania konceptu w duńskim dyskursie publicznym. W niniejszym artykule przedstawiamy wyniki wstępnej analizy danych systemowych dotyczących tego konceptu. Podstawy filozoficzne oraz wykorzystana w badaniu metodologia są zgodne z założeniami projektu EUROJOS (Bartmiński, Chlebda 2008; Bartmiński 2013: 11–21 oraz Bartmiński 2016: 7–12) mającego na celu stworzenie podstawy do porównania kluczowych konceptów w różnych językach.

2. Stan badań

Konceptowi NARÓD poświęcono w Danii stosunkowo wiele uwagi. Dominują przede wszystkim opracowania socjologiczne i historyczne. Wśród najważniejszych publikacji dotyczących konceptu warto nadmienić prace Ove Korsgaarda *The Struggle for the People : Five Hundred Years of Danish History in Short* (Korsgaard 2008) oraz *Folk* (Korsgaard 2013), Uffe Østergaarda *Danish National Identity: Between Multinational Heritage and Small State Nationalism* (Østergaard 2000) oraz Flemminga Lundgreen-Nielsena *På sporet af dansk identitet*” (Lundgreen-Nielsen 1992). Nie istnieją natomiast żadne opracowania dotyczące konceptu NARÓD w języku duńskim przeprowadzone z perspektywy językoznawczej.

3. Historia pojęcia

Dla pełnego zrozumienia postrzegania pojęcia NARÓD w języku duńskim, niezbędne jest prześledzenie historii jego kształtowania. Mimo iż nie ma wśród historyków pełnej zgodności co do tego, kiedy pojęcie NARODU i świadomość narodowa pojawiły się w Danii, nie ma wątpliwości, że decydujące piętno na duńskim postrzeganiu NARODU odcisnęły tragiczne wydarzenia XIX wieku takie jak bombardowanie Kopenhagi w trakcie wojen napoleońskich, utrata Norwegii oraz wojna z Prusami. Utrata znacznych części dotychczasowego terytorium sprawiła, że Dania stała się homogennym etnicznie i kulturowo krajem (Christiansen 1992: 153),

a trauma związana z porażkami oraz obecność wrogo nastawionego sąsiada na południu zmusiły do wyzbycia się wielkomocarstwowych ambicji. Wymienione wyżej czynniki pozwoliły na wykształtowanie się szczególnej dla Danii koncepcji narodu jako małej, homogenicznej grupy ludzi skoncentrowanej na budowaniu własnego państwa w myśl motta *Hvad udad tabes, det maa indad vindes* [Co traci się na zewnątrz, od wewnątrz zdobyć należy].

4. Duński NARÓD w świetle definicji leksykalnych

W języku duńskim funkcjonują dwa główne leksykalne wykładniki konceptu NARÓD – *nation* oraz *folk*. W definicji sformułowanej przez Den Danske Ordbog¹ wyróżnia się cztery znaczenia leksemu *folk*:

1. ‘stor gruppe mennesker der er knyttet sammen af fælles sprog, historie og kultur’ [duża grupa ludzi związanych z sobą poprzez wspólny język, historię i kulturę];

1.a ‘et lands befolkning anskuet som en helhed’ [ludność jakiegoś państwa postrzegana jako całość];

1.b ‘den store del af befolkningen, i modsætning til den politiske, økonomiske eller kulturelle elite’ [duża część ludności, w opozycji do politycznej, ekonomicznej i kulturalnej elity];

2. ‘et antal personer, der evt. er knyttet sammen om eller af noget bestemt’ [grupa osób, powiązanych ew. czymś lub wokół czegoś konkretnego];

2.a ‘den gruppe personer der er relevant i den givne sammenhæng’ [grupa osób istotnych w danym kontekście];

2.b ‘gruppe mennesker der har noget til fælles’ [grupa ludzi mająca coś wspólnego];

3. ‘personer som arbejder for eller på anden måde er knyttet til én’ [osoby, pracujące dla danej osoby lub w jakiś sposób z nią powiązane powiązane];

4. ‘bruges med betydning af ubestemt pronomen, svarende til man, én eller de’ [używane jako zaimek nieokreślony odpowiadający formom man, én lub de].

Pierwsze znaczenie leksemu *folk* podane w słowniku DDO wskazuje na trzy aspekty decydujące o możliwości uznania pewnej grupy za NARÓD, tj. wspólny język, wspólną historię i wspólną kulturę. Istotne jest

¹ Den Danske Ordbog (DDO) jest współczesnym internetowym słownikiem bazującym na tekstach z korpusu języka duńskiego.

także wyróżnienie dwóch podznaczeń (1a) oraz (1b). (1a) ujawnia, że leksemu *folk* można używać w odniesieniu do wszystkich obywateli danego państwa i że koncept NARÓD jest w języku duńskim powiązany z ideą państwa narodowego. Jeszcze bardziej kluczowe dla rozumienia duńskiego konceptu NARODU jest znaczenie (1b), które ludność państwa przeciwstawia elitom i grupie rządzącej. W tym sensie, leksemowi *folk* najbliższym jest do polskiego *ludu*. Nieprzypadkowe jest także pozostawienie (1b) jako jednego z podznaczeń (1.). Fakt ten należy interpretować jako kolejny dowód na to, że koncept NARÓD jest w Danii nieodłącznie związany z konceptem LUD i że duńska koncepcja NARODU odzwierciedla wartości panujące w duńskim społeczeństwie.

Błędem byłoby pominięcie pozostałych wyróżnionych przez słownik znaczeń (2) i (3), które z pierwszym znaczeniem łączy cecha „bycie połączonym w jakiś sposób, posiadanie więzi”. Warto także zwrócić uwagę na czwarte z wyróżnionych znaczeń – konstrukcje z leksemem *folk* odpowiadają polskim bezosobowym konstrukcjom takim jak *mówi się*, *uważa się* bądź konstrukcjom z wyrazem *ludzie* (*ludzie mówią*).

Leksem *nation* wyraża natomiast w znacznie większym stopniu polityczny aspekt konceptu NARÓD. W Den Danske Ordbog można znaleźć tylko jedno znaczenie leksemu *nation* (1.) oraz związane z nim podznaczenie (1a.):

1. ‘folk der knyttes sammen af en fælles identitet, fx i form af fælles historie, sprog og religion, og som ofte råder over sit eget, selvstændige landområde’ [lud, który łączy wspólna tożsamość w postaci np. wspólnej historii, religii bądź wspólnego języka, i który zazwyczaj posiada swoje własne, niezależne terytorium.]

1.a ‘landområde der udgør en selvstændig, politisk enhed i forhold til andre lande’ [terytorium, które stanowi samodzielną polityczną jednostkę w stosunku do innych krajów].

Tak jak w przypadku *folk*, znaczenie leksemu *nation* bazuje na aspektach związanych ze wspólną tożsamością takich jak historia i język. Zastanawiające jest pojawienie się kryterium religijnego, nieobecnego w definicji *folk*. Najbardziej prawdopodobnym wytłumaczeniem tego faktu jest nieco inny sposób skonstruowania definicji, która, być może, w wypadku *folk* potraktowała religię jako część kultury. Zdecydowanie ważniejsze w kontekście porównania obu leksemów jest wyróżnienie aspektów związanych z państwowością, jak własne terytorium oraz polityczna niezależność w stosunku do innych narodów/państw. W odróżnieniu od leksemu *folk*, *nation* nie skupia się tak mocno na czynnikach wspólnoto-

wych i posiadaniu więzi „od wewnątrz”, ale służy wyrażeniu perspektywy „od zewnątrz”. *Nation* narzuca więc w głównej mierze szeroką perspektywę i traktuje NARÓD jako organizm funkcjonujący na arenie międzynarodowej. W dodatku, podczas gdy *folk* podkreśla aspekt ludowy, na który składają się m.in. wspólne pochodzenie i tradycje kulturowe, *nation* skupia się na aspekcie związanym z rozwojem i funkcjonowaniem państwa. Należy jednak zaznaczyć, że mimo ukazanych powyżej różnic, oba leksemy mogą być w wielu kontekstach stosowane zamiennie.

5. Synonimy i wyrazy bliskoznaczne

Zdecydowanie najbogatszym źródłem synonimów i wyrazów semantycznie pokrewnych jest wydany w 2015 roku Den Danske Begrebsordbog, w którym hasła uporządkowane są według kryteriów onomazjologicznych. Opisane w nim są nie tylko poszczególne leksemy i ich synonimy, lecz także całe grupy tematyczne powiązane semantycznie. Słownik ten daje znacznie większe możliwości niż inne słowniki wyrazów bliskoznacznych, które dla omawianych leksemów podają jeden synonim (*nation* dla *folk* i odwrotnie).

Za najbardziej istotne dla niniejszej analizy uznaliśmy wyrazy bliskoznaczne podane dla pierwszego z czterech wyróżnionych znaczeń leksemu *folk* (1. i 1a). Den Danske Begrebsordbog wyróżnił w tym wypadku cztery różne grupy wyrazów bliskoznacznych:

1. grupa, którą łączy to samo pochodzenie, spokrewniona grupa: *folkegruppe, folkefærd, æt, folkeslag, klan, diaspora, stamme, race*;

2. pojęcia związane z państwowością: *nationalitet, nation, folkeslag patriot, grænsevagt*;

3. pojęcia związane z narodem duńskim: *dansker, dansk, dansk statsborger, den almindelige dansker, normaldansker, gennemsnitsdansker, hr. og fru Danmark, en almindelig dansk familie, gammeldansker, det danske folk, den danske befolkning, det danske samfund, dansken, danerne, de rød-hvide, Mor Danmark, velfærdsdansker, nutidsdansker, kartoffeldansker, danskersvin*;

4. pojęcia związane z ludami z różnych części świata: *folkeslag, folkefærd, folkestamme, æt, det danske folk, svensken, broderfolk, nordbo, det tyske folk, tysken, det jødiske folk, kulturfolk, herrefolk, primitive folkeslag, nomadefolk, nomade, nomadefamilie folkegruppe, klan, den indfødte befolkning, mennesketype, kortskalle, langskalle, indoeuropæer, europid, kaukasid, asiat, afrikaner, mongol, slaver*.

Dla znaczenia (1a) wyodrębniono dodatkowo dwie grupy wyrazów bliskoznacznych:

5. mieszkańcy (państwa), ludność: *indbygger, borger, indvåner GL., beboer, -er, -bo, -enser, -aner, -it, befolkning, hele landet, folket, verden, verdenssamfundet, jordens befolkning, verdensborger statsborger, pasindehaver samfundsborger, skatteborger, skatteyder medborger, bysbarn, homeboy EU-borger, unionsborger, europæer vesterlænding, østerlænding kolonist, nybygger, bosætter indfødt, hjemmefødning*;

6. wyrazy spokrewnione z wyrażeniem *hele folket* [cały naród]: *alt og alle, alverden, hele verden, alle og enhver, hver eneste (en/én), hver den som GL., Gud og hvermand, alle som én, mand og mus, samtlige personer, hele den pukkelryggede (familie), hele folket, alt hvad der kan krybe og gå, revl og krat, hele menageriet, hele menagen, samfulde 20 år*.

Aspektem jednoznacznie eksponowanym przez aż dwie grupy wyrazów bliskoznacznych jest wspólne pochodzenie (grupy 1 i 4). Uwagę zwraca się na wspólne geny (*race, stamme*) [rasa, plemię/ród] i, w dużo mniejszym stopniu, wygląd (*langskalle/kortskalle*) [podział ze względu na długość czaszki]. Wyraźnie widoczny jest także aspekt związany z posiadaniem własnej państwowości i funkcjonowaniem państwa (*nationalitet, patriot, grænsevagt*) [narodowość, patriota, strażnik graniczny]. W grupie 5. i 2. eksponowany jest także aspekt terytorialny duńskiego konceptu NARÓD – NARÓD najczęściej posiada swoje (odgraniczone od innych terytorium), a członek NARÓDU to terytorium przeważnie zamieszkuje (*grænsevagt, beboer*, sufiksy *-er, -bo, -enser, -aner, -it* od których tworzy się nazwy mieszkańców różnych miejsc). Ważną częścią duńskiego konceptu NARÓDU jest też aspekt społeczny – NARÓD to także społeczeństwo, za które każdy członek NARÓDU ponosi odpowiedzialność (*samfundsborger, skatteborger, skatteyder medborger, velfærdsdansker, det danske samfund*) [obywatel – członek społeczeństwa, obywatel – podatnik, podatnik, współobywatel, Duńczyk – obywatel w państwie dobrobytu, duńskie społeczeństwo]. Ważnym wydaje się także aspekt wspólnotowy – NARÓD jest zjednoczony, a pojedynczy członek narodu czuje przynależność do NARÓDU oraz więź z innymi jego członkami (*hele folket, alle og enhver, hver eneste (en/én), alle som én*) [cały naród, wszyscy i każdy z osobna, każdy pojedynczy, wszyscy jak jeden mąż]. Zebrany materiał wskazuje także na to, że ważną w kontekście rekonstrukcji językowego obrazu NARÓDU w języku duńskim może okazać się grupa wyrazów skoncentrowana wokół jednego z hiponimów leksemu *folk* – mianowicie *danskere* [Duńczycy]. Duńczycy są szczególnym przypadkiem dla duńskiego konceptu NARÓDU, gdyż właśnie

wokół pytania o przynależność do narodu duńskiego rozgrywają się ciągłe debaty i spory o samą koncepcję NARODU. Wydaje się więc, że nie sposób pominąć wyrażenń związanych z narodem duńskim przy opisywaniu duńskiego konceptu NARODU i dlatego zostaną one poddane analizie także w kolejnych częściach badania. Odnośnie do wyrazów bliskoznacznych skoncentrowanych wokół Duńczyków jako reprezentantów konceptu wyróżnić należy nawiązania do stereotypowego i prototypowego Duńczyka (*den almindelige dansker, normaldansker, gennemsnitsdansker, hr. og fru Danmark, en almindelig dansk familie, kartoffeldansker*) [zwyczajny Duńczyk, typowy/zwykły Duńczyk, statystyczny/przeciętny Duńczyk, pan i pani Dania/ Kowalski i Kowalska, typowa duńska rodzina, kartoflany Duńczyk/ typowy, stereotypowy Duńczyk].

Dla głównego znaczenia leksemu *nation* ‘lud połączony poprzez wspólną tożsamość’ podane są 3 wyrazy bliskoznaczne: *folk, nationalitet i folkeslag*. Dużo bogatsze zestawienie można znaleźć w odniesieniu do wyspecjalizowanego znaczenia wyrazu *nation* „terytorium, które stanowi samodzielną polityczną jednostkę w stosunku do innych krajów”:

1. wyrażenia dotyczące NARODU jako państwa z własnym ustrojem politycznym, skupione wokół wyrażenia *demokratisk nation* [demokratyczny naród/państwo]: *demokrati, demokratisk nation, republik, forbundsstat, forbundsrepublik, føderation, enhedsstat, helstat, bystat arbejderstat kongedømme, kongerige, dronningerige, monarki*;

2. wyrażenia dotyczące NARODU jako niezależnego państwa, w perspektywie międzynarodowej, skupione wokół wyrażenia *selvstændig nation* [samodzielny naród]: *stat, land, nation, rige, enkeltstat, selvstændig stat nationalstat, samfund, statsdannelse, rigsenhed, territorium, selvstændig nation, uafhængig stat, fristat lilleputland, lilleputstat foregangsland, kerneland broderland, naboland, nabostat værtsland, værtsnation, delta-gerland kystland, fladland, bjergland, tropeland, de varme lande, østat, ørige*.

Jak widać, większość aspektów konceptu NARÓD zawartych w leksemie *nation* jest związana z funkcjonowaniem niezależnego państwa. Wyrazy bliskoznaczne z pierwszej grupy podkreślają aspekt związany z ustrojem państwowym i odzwierciedlają przekonanie, że naród powinien być demokratyczny (oprócz monarchii, która, jak w Danii, może mieć funkcję wyłącznie reprezentatywną i nie wpływać na demokratyczny ustrój państwa, wśród synonimów widocznym jest brak niedemokratycznych ustrojów państwowych). Druga grupa wyrazów bliskoznacznych związana jest przede wszystkim z perspektywą zewnętrzną – naród jest nieza-

leżny od innych narodów/państw (*selvstændig nation* [niezależny naród], *uafhængig stat* [niezależne państwo], ma swoje terytorium i miejsce na mapie (*kystland, fladland, bjergland*) [kraj na wybrzeżu, kraj nizinny, kraj górzysy], może konkurować z innymi narodami/państwami (*foregang-sland, kerneland*) [przodujące państwo, kluczowe państwo] oraz gościć inne narody w ramach rywalizacji sportowej, współpracy międzynarodowej etc. (*værtsland, værtsnation*). Narody mogą łączyć też szczególne więzi np. braterstwo (*broderland, patrz też broderfolk*) lub sąsiedztwo (*naboland, nabostat*).

6. Derywaty

Derywaty od leksemu *nation* potwierdzają jego związek z aspektem przynależności do narodu: *national* [narodowy], *nationalitet* [narodowość] oraz z aspektem państwowym duńskiego konceptu naród: *nationalisere* [nacjonalizować], *nationalisering* [nacjonalizowanie]. Ważną grupę stanowią derywaty związane z nacjonalizmem, który w Den Danske Ordbog tłumaczony jest jako ‘stærk eller overdreven nationalfølelse, ofte forbundet med en nedvurdering eller diskrimination af andre nationer eller med et ønske om politisk selvstændighed’ [silne lub przesadne poczucie narodowości, często związane z dyskredytowaniem i dyskryminacją innych narodów lub z dążeniem do politycznej niezależności]: *nationalisme* [nacjonalizm], *nationalistisk* [nacjonalistyczny], *nationalist* [nacjonalista]. Świadczą one o istnieniu jeszcze jednego, ważnego aspektu związanego z konceptem NARODU – przeświadczeniem o wyjątkowości własnego narodu, które może prowadzić do tezy o własnej wyższości (własnego narodu). NARÓD w rozumieniu nacjonalistycznym definiowany jest nie tylko na podstawie więzi, które łączą daną grupę zamieszkującą pewne terytorium, lecz także na podstawie podkreślania różnic między dwoma narodami, które często zasada się na negatywnym postrzeganiu innych narodów. W świetle przeprowadzonych przez nas wstępnych badań korpusu i tekstów prasowych, istnieją przesłanki aby przypuszczać, że tendencja do takiego definiowania NARODU zostanie ujawniona także w dalszych częściach analizy.

Derywaty związane z leksemem *folk* oddają przede wszystkim aspekt związany z tradycją i kulturą: *folkelig* [ludowy, głównie o kulturze, tradycjach], *folkelighed* [ludowość, głównie o kulturze, tradycjach].

7. Złożenia

Wiele złożzeń z wyrazem *folk* ma znaczenie „dla szerokiej rzeszy ludzi” lub „związany z muzyką folk”. Kolejna grupa złożzeń związana ze znaczeniem „ludowy” eksponuje związek duńskiego konceptu NARODU z ludowością. Złożenia takie jak *folkedans* [taniec ludowy] czy *folkeeventyr* [baśń ludowa] pozwalają dostrzec aspekt kulturowy konceptu – przede wszystkim związany z historią i tradycją pisaną przez lud, w odróżnieniu od dziejów państwa i sztuki związanej z jego elitą intelektualną i kulturalną. Z ideą demokratycznego narodu jako ludu mającego decydujący wpływ na losy państwa związane są złożenia takie jak *folkeafstemning* [referendum narodowe], *folkeflertal* [większość narodowa], *folkevalgt* [wybrany przez lud/ demokratycznie wybrany] czy *folkeforsamling* [zgromadzenie/zebranie narodowe]. Do tej grupy zaliczyć należy także nazwę duńskiego parlamentu – *Folketing*. Istnieją także dwa złożenia wiążące lud i sprawowanie władzy, które w przeciwieństwie do wyżej wymienionej grupy nie wydają się należeć do duńskiego konceptu NARODU – odnoszą się one wyłącznie do przeszłości związanej z funkcjonowaniem państw komunistycznych i tylko w takim kontekście są dziś używane: *folkedemokrati* [demokracja ludowa] i *folkekommisær* [komisarz ludowy]. Egalitarność duńskiego narodu oraz fakt, że jego członkowie są wobec siebie równi i mają równe prawo do udziału w życiu publicznym, podkreślają złożenia takie jak: *folkeskole* [dosł. szkoła ludowa/narodowa, odpowiednik polskiej *szkoły powszechnej*], *folkeaktie* [akcje o przeważnie niskiej wartości wydawane aby wesprzeć finansowo jakąś oddolną inicjatywę], *folkepension* [emerytura państwowa]. *Folk* jako człon złożenia wskazuje tu przede wszystkim na szeroką dostępność opisywanych usług. Złożenia utworzone z wyrazem *folk* wskazują także na fakt, że naród, może mieć własny charakter i własną duszę: *folkekarakter* [charakter narodowy], *folkesjæl* [dusza narodu], *folkeånd* [duch narodu]. Bardzo widocznym jest też aspekt związany ze wspólnym pochodzeniem, historią i językiem NARODU: *folkeslag* [lud w geograficznych i etnograficznych opisach jakiegoś terytorium, głównie połączony przez wspólne pochodzenie i język], *folkefærd* [lud w ujęciu historyczno-etnograficznym, aspekt kulturowy, językowy, historyczny], *folkegruppe* [aspekt religijny i pochodzenie].

Zdecydowana większość złożzeń z derywatem *national* związana jest ze wspólnym dziedzictwem kulturowym narodu, przede wszystkim związanym z historią państwowości i kultury rozumianej jako dobro narodowe: *nationaldigter* [poeta narodowy], *nationaldag* [dzień narodowy], *national-*

bank [bank narodowy], *nationalflag* [flaga narodowa], *nationalsang* [hymn narodowy], *nationalfarve* [barwa narodowa], *nationallitteratur* [literatura narodowa].

Złożenia z wyrazem *dansker* wskazują natomiast przede wszystkim na fakt, że istnieją bardziej i mniej typowi przedstawiciele/członkowie NARODU: *gennemsnitsdansker*, *normaldansker* [przeciętny/zwykły Duńczyk]. Można być także bardziej i mniej duńskim: *pæredansk*, *ærkedansk*, *kernedansk* [prawdziwie, rdzennie duński]. Nowi członkowie narodu nazywani są często *første-*, *anden-*, *tredjegerationersdanskere* [Duńczycy pierwszej/drugiej/trzeciej generacji] lub *nydanskere* [nowi Duńczycy]. Często jednak podkreśla się ich odmiennność od Duńczyków i, w niektórych przypadkach, odmawia przynależności do narodu duńskiego: *perker* [obraźliwie o osobach pochodzących z krajów o kulturze arabskiej], *kebabdansker* [lekceważąco o osobach pochodzących z krajów o kulturze arabskiej]. Wulgaryzm *danskersvin* [duńska świnia] świadczy natomiast o tym, że w Danii mieszkają także osoby, które nie czują się częścią duńskiego NARODU i oceniają go negatywnie. Dowód na to, że decydującym kryterium przynależności do narodu nie jest zamieszkiwanie konkretnego kraju, można znaleźć w złożeniu *udlandsdanskere* [Duńczyk mieszkający za granicą].

8. Podsumowanie

Wstępne badania nad danymi systemowymi dotyczącymi konceptu NARÓD pozwoliły nam na wysunięcie pewnych hipotez dotyczących aspektów związanych z tym pojęciem i tym samym stworzenie podstawy dla dalszej analizy w duchu badań prowadzonych w ramach projektu EUROJOS. Ukazaną powyżej, wstępną analizę danych systemowych dotyczących konceptu NARÓD w języku duńskim należy uzupełnić danymi z ankiet oraz analizą dyskursu. Oprócz potwierdzenia wniosków płynących z systemu językowego oraz poszukiwania innych aspektów związanych z pojęciem, ważnym zadaniem będzie zbadanie, które z kryteriów przynależności do NARODU są przez Duńczyków traktowane jako najważniejsze oraz w jakim stopniu owe kryteria należy spełniać, aby być postrzeganym jako członek duńskiego NARODU. Początkowa analiza ankiet i tekstów pozwala wyrazić przypuszczenie, że właśnie te dwa pytania mogą okazać się kluczowymi dla uzyskania możliwie najpełniejszego obrazu konceptualizacji NARODU przez użytkowników języka duńskiego.

Bibliografia

- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2008, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 20, s. 11–27.
- Bartmiński Jerzy, 2013, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2016, *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Praca*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin, s. 7–12.
- Christiansen Niels Finn, 1992, *Folkets danskhed. 1864–1920*, [w:] *På sporet af dansk identitet*, red. Flemming Lundgreen-Nielsen, Kopenhaga, s. 153–190.
- Korsgaard Ove, 2008, *The Struggle for the People : Five Hundred Years of Danish History in Short*, Aarhus.
- Korsgaard Ove, 2013, *Folk*, Aarhus.
- Lundgreen-Nielsen Flemming, 1992, *Danskhed – hvorfor og hvorledes*, [w:] *På sporet af dansk identitet*, red. Flemming Lundgreen-Nielsen, Kopenhaga, s. 7–16.
- Lundgreen-Nielsen Flemming, 1992, *På sporet af dansk identitet*, Copenhagen.
- Nissen Henrik S., 1992, *Nationalstaten og folket. 1920–1990*, [w:] *På sporet af dansk identitet*, red. Flemming Lundgreen-Nielsen, Kopenhaga, s. 257–282.
- Østergård Uffe, 2000, *Danish National Identity: Between Multinational Heritage and Small State Nationalism*, [w:] *Denmark's policy Towards Europe After 1945: History, Theory and Option*, red. Morten Kelstrup, Odense, s. 139–184.

Who has the right to call themselves a Dane: Preliminary remarks on the cultural concept of NATION in Danish

The paper presents the results of preliminary research on the concept of NATION in Danish, which belongs to one of the key notions in contemporary Danish society. The study is based on data from the system of the Danish language, such as lexical definitions, synonyms, derivatives, and compounds related to the two lexical representations of the concept: *folk* and *nation*. Especially the former lexeme should be regarded as a key to understanding the way of conceptualising NATION by Danish speakers as it reflects a strong link between the ideas of NATION and THE PEOPLE, which seems to be rather unique in the context of other European languages. The study has also revealed the tendency in Danish to perceive NATION as a small, homogenous group of people built on reciprocal trust and a strong bond between those people. In the context of further research, it will be especially important to focus on the criterion of a common ethnic origin, which in the light of lexical data seems to play a significant role in the way Danish speakers perceive the concept of NATION.

Keywords: ethnolinguistics, semantics, worldview, the cultural concept of NATION in Danish, nationalism

Елена Н. Руденко

Минск

ДЕМОКРАТИЯ по-белорусски

W artykule poddano analizie stereotyp DEMOKRACJA w języku białoruskim zgodnie z metodologią lubelskiej szkoły etnolingwistycznej. Jako materiał badawczy wykorzystano teksty opublikowane w gazecie „Наша ніва”, paralelny korpus rosyjsko-białoruski oraz ankiety. W wyniku przeprowadzonej analizy stwierdzono, że 1) obraz świata Białorusinów nie jest zależny od języka komunikacji, 2) DEMOKRACJA nie zajmuje wysokiej pozycji w hierarchii wartości Białorusinów.

Słowa kluczowe: stereotyp, DEMOKRACJA, ankieta, korpus, dyskurs publicystyczny, językowy obraz świata

В статье «Стереотип¹ ДЕМОКРАТИЯ по данным белорусского и американского английского языков (предварительные результаты)» (см. Руденко 2019) после конференции 2016 г. в Москве сравнивалась трактовка демократии по данным анкетирования и газетных текстов на обоих языках. Кроме собственно сравнения в статье были представлены предварительные итоги анализа стереотипа ДЕМОКРАТИЯ по данным белорусского языка. Сегодняшний материал призван дополнить эти результаты.

Само слово *дэмакратыя* и дериваты того же корня появились в белорусском языке на рубеже XIX–XX вв. под влиянием русского языка и в более ранних источниках не обнаружены. В «Слоўніку мовы Нашай Нівы» (1906–1915), первой белорусской газеты, которая печаталась как кириллицей, так и латинкой, есть такие фиксации:

¹ Стереотип (= концепт = понятие): в данной статье эти термины употребляются как синонимичные.

«ДЕМАКРАТ м. Член дэмакратычнай партыі, фракцыі, арганізацыі. „*Demakraty*” *haradzkoj dumy hutarač ab tym, kab sienakosy ŭ hibernatorskim sadu здаваа с тархой*. 1910, № 23–24, с. 363.

ДЭМАКРАТА м. Прыхільнік дэмакратыі, дэмакрат. *Так, пане Петкевіч, улезьмі вы у шкуру паступовага дэмакраты і паўстаеце проці сярмяжнага народа і мазольных рук*. 1910, № 38, с. 584. А. Бульба. З газэт.

ДЭМАКРАТЫЗМ м. Сістэма поглядаў, адносін, дзеянняў, заснаваная на прызнанні дэмакратыі. *Мы, беларусы, павінны браць ад усіх нацый усё добрае, што у іх ёсць: ад агульна-расейскай культуры – шырокіе ідэі дэмакратызму*. 1912, № 24, с. 3. А. Ё. Край з пяццю нацыямі.

ДЭМАКРАТЫЧНЫ, ДЭМОКРАТЫЧНЫ (4), ДЭМОКРАТУЎНЫ прым. 1. Заснаваны на прынцыпах дэмакратыі. *Выстаўляючы беларускі рух у найгоршым сьвятле, яны [чорнасоценцы], як і расейскіе чорнасоценцы, маюць надзею адварнуць ад яго ня толькі цёмных людзей, але і тых прэдаўнікоў спольшчэных інтэлігенцкіх кругоў, сярод каторых жывая дэмакратычная беларуская ідэя пачала паволі знаходзіць прыхільнікоў*. 1913, № 8, с. 1. *Гэта паказвае, што у нашай старонцы шчырая дэмакратычная думка мае сваіх прыхільнікоў у кожнай нацыі, што тут жывуць*. 1913, № 9, с. 1. // Які прытрымліваецца дэмакратычных поглядаў. *Дэмакратычная частка гласных гарадзкой думы, шчасліва скончыўшы з бойней, закраталася каля іншай важнай справы: вадаправодна-электрычнай станцыі, каторая дагэтуль была ў руках адных толькі „паноў”, а парадкі там цяпер дапатопныя*. 1910, № 18, с. 284. // Народны. *Цяпер Купальле сталосся сьвятам дэмакратычным ... народным сьвятам*. 1912, № 22, с. 3. *Власт. Купальле»* (Слоўнік мовы Нашай Нівы 2007: 8).

Среди приведенных словарных дефиниций лексем «демократического» поля нет дефиниции собственно лексемы ДЭМАКРАТЫЯ: она не зафиксирована в «Слоўніку мовы Нашай Нівы», а следовательно, отсутствует в выпусках первого периода существования газеты. Это само по себе интересный факт, который косвенно свидетельствует о том, что употребление данного слова и его дериватов не слишком типично для «Нашай нівы», рассчитанной в основном на крестьянскую аудиторию.

В современных толковых словарях белорусского языка *дэмакратыя* трактуется как: 1. ‘палітычны лад, пры якім вярхоўная ўлада належыць народу’. 2. ‘спосаб кіраўніцтва якім-небудзь калектывам,

які забяспечвае шырокі ўдзел і рашаючы ўплыў усяго калектыву' (*буржуазная дэмакратыя; народная дэмакратыя*) (ТСБМ 1978: 234–235).

Настоящее исследование построено таким образом, чтобы в максимальной степени привлечь данные информантов, для которых белорусский язык является первичным, «домашним» языком. В условиях тотально двуязычной Беларуси с несбалансированным двуязычием в сторону преобладания русского языка это нетривиальная задача. Я искала таких информантов через Интернет. Было написано и размещено на Facebook открытое письмо-обращение к белорусскоязычным жителям Беларуси с просьбой ответить на пункты приложенной анкеты.

1. Запішыце словы, якія можна выкарыстаць замест слова *дэмакратыя*.

2. Запішыце 3 асацыяцыі да слова *дэмакратыя*.

3. Дапішыце 3 атрыбуты да слова *дэмакратыя*: *дэмакратыя* (якая?) ...

4. Дапішыце 2–3 дзеясловы, якія спалучаюцца са словам *дэмакратыя*. *Дэмакратыя* (што робіць?) ...

5. Дапішыце назоўнікі да прыметнікаў *дэмакратычны, дэмакратычная, дэмакратычныя*.

6. Дапішыце другую частку складанага сказа: *У Фрысляндыі дэмакратыя, але...*

7. Напішыце кароткае сачыненне, якое пачынаецца словамі: *На маю думку, дэмакратыя ... Па-мойму, сутнасць дэмакратыі... Мне здаецца, дэмакратыя (дэмакратыю, дэмакратыяй ...)* ... Адкажыце ў ім на пытанні: Што значыць слова *дэмакратыя*? Што значыць, па-вашаму, «сапраўдная дэмакратыя»?

Целью такого обращения было выяснить, отличается ли представление о демократии тех, для кого белорусский язык является первым и основным языком, от представлений других информантов: 1) жителей Беларуси, которые отвечали на белорусском языке, но для которых первым и основным является все-таки русский язык (большинство опрошенных – 70 анкет), 2) жителей Беларуси, которые владеют белорусским языком, но предпочли отвечать на русском языке (40 анкет). Вследствие формы опроса и специфики языковой стратификации белорусского общества информантами, для которых белорусский язык был первым, стали преимущественно образованные

гуманитарии: журналисты, правозащитники, социологи (20 информантов).

Представим наиболее характерные ответы² на пункты анкеты информантов последней группы (20 человек).

1. Запішыце словы, якія можна выкарыстаць замест слова *дэмакратыя*.

Народаўладдзе (3); улада большасці (3); улада народу (2); свабода (2); прынцып, заснаваны на прыярытэце думак большасці; кіраванне крайнай на карысць большасці яе насельніцтва; абмежаваная ўлада; змяняльнасць улады; паспалітая справа; раўнапраўнасць; дыялог; выбар.

В ответах на первый пункт наиболее показательна идея большинства, тесно связанная с идеей демократии, ограничение и сменяемость власти как необходимые атрибуты демократии и неразрывная связь со свободой, неоднократно репрезентируемая и в дальнейших ответах.

2. Запішыце 3 асацыяцыі да слова *дэмакратыя*.

Свабода (2); воля; адказнасць (2); воля народу; улада народу; народ; законапаслухмянасць; закон; парадак; кантроль супольнасці за дзейнасцю дзяржаўнай адміністрацыі; жыццё сацыяльна рэгулюецца прававымі і маральнымі нормамі, якія ён сам вызначае; найвышэйшая вартасць жыцця і свабоды асобы незалежна ад яе веравызнання, нацыі, узросту, полу і фізічнага стану; самідарнасць; справядлівасць; цывілізаванасць; гуманнасць; роўнасць; утульнасць; Запад; крэатыўны хаос.

В приведенных ответах нельзя не отметить устойчивое ассоциирование демократии с ответственностью, законом и порядком. Та же особенность характерна и для белорусского стереотипа СВОБОДА, в отличие, например, от понимания свободы русскоязычными россиянами, для которых свобода с ответственностью и порядком не ассоциируется. Кроме того, весьма показательно упоминание о Западе как оплоте и символе демократии и связанном (для белоруса) с Западом уютом бытия, гарантиями и защищенностью.

3. Дапішыце 3 атрыбуты да слова *дэмакратыя*: *дэмакратыя* (якая?).

Народная (3); лібэральная (2); справядлівая (2); хрысціянская; сацыяльная; электаральная; заходняя; еўрапейская; тэарэтычная – практычная; разільная; сапраўдная – фіктыўная; ілюзорная;

² В ответах сохранена орфография и пунктуация оригинала.

для ўсіх; плюралістычная; роўная; прадстаўнічая; заслужаная; развітая.

Демократія можа быць справядливой (і несправядливой?) і павінна быць прадставіцельскай – здысь впершыя праяўляецца вельмі важны для беларускага стэратыпа демократыі аспект – выбарнасць улады. Ряд кампанентаў стэратыпа демократыі рэпрэзентуюцца неаднократа, як, напрыклад, яе теснейшая – до ўзаамяняемасці – сувязь со свабодой ці запавядаю, еўрапейская лакалізацыя. В адказах на наступныя 4-й і 5-й пункты анкеты таксама паўтараюцца адзначаныя раней кампаненты. В адказе на п. 4 (Дапішыце 2–3 дзеясловы, якія спалучаюцца са словам *дэмакратыя*. *Дэмакратыя* (што робіць?) – *пануе* (2); *пераважае*; *распаўсюджваецца*; *рэалізуецца*; *нараджаецца*; *абараняе*; *актывізуе*; *вызваляе*; *вызначае*; *гарантуе*; *кіруе*; *рэалізуе*; *сплочвае*; *спрыяе*; ***стрымлівае***; *яднае*; *адступае*; *выпусціваецца*; *расчароўвае*; *гарантуе роўныя правы*; *скіроўвае да калектывага прыняцця рашэнняў*) зноў прыводзіцца ідэя демократыі як механізма сдэргівання ўлады. В адказе на п. 5 Дапішыце назоўнікі да прыметнікаў *дэмакратычны*; *дэмакратычная*; *дэмакратычныя* – *лад* (6); *краіна* (2); ***выбары*** (2); *дзяржава*; *арганізацыі*; *прадстаўніцтва*; *асоба*; *кіраўнік*; *сілы*; *структуры*; *сыстэма*; *каштоўнасці*; *погляды*; *устаноўка*; *законы*; *працэдура*; *парадкі*; *пераўтварэнні*) зноў прыводзіцца мысль о неабходнасці дэмакратычных выбараў.

Адказы на 6-й і 7-й пункты анкеты дэманструюць поўны пэсiмiзм інфармантаў у адношэнні демократыі. Прыведзем некалькі прымераў.

6. Дапішыце другую частку складанага сказа: *У Фрысланды дэмакратыя, але ...*

... для нас яна ўяўляецца далёкай і недасяжнай.

... гэта не гарантуе, што яна наўвекі, бо дэмакратыя – гэта працэс і ўвесьчаснае дбаньне пра захаваньне, праз працэдуры, каштоўнасцяў свабоды і чалавечай годнасці.

...але зрэдку ў гэтай краіне адзначаюцца парушэнні дэмакратычных прынцыпаў дзяржаўнага кіравання.

...але толькі для аўтахтонных жыхароў краіны.

...але расслабляцца не варта!

...ічасяць няма.

7. Напішыце кароткае сачыненне «Што такое дэмакратыя?»

7.1. Мне здаецца, **дэмакратыя – найлепшы з магчымых, але ўсё адно благі спосаб арганізацыі жыцця соцыуму**, бо ўлічвае думку большасці, а большасць рэдка бывае гуманістычна накіраванай. Да таго ж на сёння мы не маем навокал прыкладаў сапраўднай дэмакратыі, то бок думкі большасці, атрыманай у выніку шырокай дыскусіі, прынятай як непарушны закон. Я б сказала, што сёння пануе дэкларатывная дэмакратыя, пабудаваная на маштабных маніпуляцыях з грамадскай думкай. Але ці магчыма сапраўдная дэмакратыя – я не ведаю.

P.S. Няма і ў агляднай будучыні ня будзе глянбальнай касмапалітычнай дэмакратыі. Дэмакратыя, грамадзянскія спакой і згода магчымыя толькі ў рамках чалавечых супольнасцяў, аб'яднаных шэрагам супольных культурных і грамадзкіх чыннікаў, у нацыянальных дзяржавах. У выпадку Беларусі, разам з культурай, матэрыяльнай і нематэрыяльнай, гісторыяй і памяццю пра чыны продкаў на карысць лепшае долі нашае нацыі, жаданнем і ДЗЕЯй, каб супольна пабудаваць лепшае грамадзтва, мова – абавязковы чыннік пабудовы адметнае дынамічнае і дэмакратычнае супольнасці. Беларуская мова стварае іншы публічны дыскурс і кантэкст, бо расейская мова, мова вялікая і прыгожая, тым ня менш застаецца ня толькі мовай людажэрнай савецкай імперыі, але і сённяшняй імперскай недэмакратычнай суседняй дзяржавы, якая не ўспрымае беларускай незалежнасці ды адметнасці.

7.2. На маю думку, дэмакратыя, па Чэрчылю, найгоршы лад, але іншыя яшчэ горай. Па-мойму, сутнасць дэмакратыі у тым, што кіруе народ, плюс гарантыі правоў меншасцяў.

Мне здаецца, **дэмакратыя – гэта, на жаль, тое, што ня свеціць беларусам** нават пасля сыходу Лукашэнка.

Согласно выделенным фрагментам, белорусскоязычным белорусам свойственна уверенность в том, что демократичность общества и национальная идентичность неотделимы от сохранения и развития национального языка. Это специфическая составляющая стереотипа ДЕМОКРАТИИ именно этой части белорусского общества. Этноформирующая функция белорусского языка интуитивно осознается и другими жителями Беларуси – именно поэтому, по данным последней переписи населения 2009 г., из 7,9 млн белорусов родным называли белорусский язык 4,8 млн, а говорят на нем дома 2,1 млн, в то время как на русском языке говорят дома 5,6 млн (Официальный сайт

Национального статистического комитета РБ). Однако однозначное понимание национальной идентичности как невозможной без активно используемого и поддерживаемого национального языка свойственно только тем белорусам, для которых белорусский язык является «домашним» языком.

Другие короткие сочинения (п. 7) содержат уже сформулированные выше идеи. Одна из них – это идея ограничения и сдерживания власти, оглядки на других и уважения прав других. Она очень типична, важна и показательна для белорусов:

7.3. *Этымалагічна «улада народу», дэмакратыя сёння азначае ня толькі павагу прынцыпу большасці, але і **наяўнасць стрымак ды гарантыяў, якія не дазваляюць маніпалізаваць паспалітыя рэсурсы адной групы ці асобай пры павазе асноватворных правоў і свабоды.***

*Апроч працэдуры, што абмяжоўваюць уладу, дэмакратыя грунтуюцца на актыўным і адказным удзеле грамадзянаў у палітычным жыцці. Ідэал «сапраўднай» ці дасканалай дэмакратыі немагчыма дасягнуць, як немагчыма пабудаваць дасканалы грамадства, але менавіта дэмакратычныя працэдуры і правілы дазваляюць **абмяжоўваць гвалт**, дасягаць грамадзкі мір і кампраміс у сённяшніх чалавечых грамадствах.*

7.4. *Сапраўдная дэмакратыя можна існаваць толькі пры наяўнасці сфармаванай грамадскай супольнасці, пры наяўнасці пачуцця **адказнасці** за лёс не толькі сваёй лакальнай адзінкі, сваёй асобы, але ўсяго чалавецтва.*

Также постоянно повторяются в ответах на разные пункты анкеты, в частности в п. 7., идеи взаимосвязи демократии и свободы и невозможности демократического общества без свободных, честных и справедливых выборов:

7.5. *На маю думку, дэмакратыя – гэта сама тое, пра што пісаў Леў Сапега ў прадмове да Статуту ВКЛ 1588 г. – вельмі трапныя словы, вельмі блізкія мне: „кожэды обыватель годенъ естъ наганенъ, который **вольностью** се фалить и правъ своихъ уметь и розумети не хочетъ, которымъ правомъ усю **вольность** свою обварованую маеть” (Зварот Льва Сапегі 1588, с. 7).*

7.6. *На маю думку, сутнасць дэмакратыі палягае ў тым, што пры такім спосабе дзяржаўнага кіравання важныя для грамадства рашэнні прымаюцца калектыўна шляхам галасавання. Галоўны інструмент дэмакратыі – усеагульныя выбары. Пры гэтым выкананне*

меркавання большасці не азначае падаўлення правоў меншасці (тых, што мае адметную пазіцыю па тым ці іншым пытанні). Сапраўдная дэмакратыя – грамадскі лад, заснаваны на ўзаемапаважлівым дыялогу, калі ўлада народу ўвасоблена ў адпаведных законах і ажыццяўляецца з дапамогай спецыяльных грамадскіх інстытутаў.

При этом идея свободы и справедливых выборов прямо связана с ограничениями – это ограничения через ответственность, законопослушность и – в ряде случаев – лояльность, что очень характерно для белорусов.

Помимо анкетирования я обратилась к текстам художественной литературы, представленным в параллельном русско-белорусском корпусе www.ruscorpora.ru, и к контекстам белорусскоязычной независимой газеты «Наша ніва».

Согласно корпусным данным, наиболее частой дистрибуцией бел. дэмакратыя являются маладая дэмакратыя, поўная дэмакратыя, пачаткі дэмакратыі, ніякай дэмакратыі, савецкая дэмакратыя, партыйная дэмакратыя.

[1] А ты – «паставіць на месца»... Дзіўнае ў цябе разуменне **партыйнай** дэмакратыі. – Але, вядома, я забыўся... (Іван Шамякін. Крыніцы (1953–1956)).

В корпусе фиксируется также словосочетание *гнилая дэмакратыя*:

[2] Адзіная душа ў свеце асталася неразбэшчанай ідэямі **гнилой** дэмакратыі і пачварнымі поглядамі на аднолькавае людзей – не перад богам, не, а тут, на зямлі! (Уладзімір Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім (1962–1964)).

Из устойчивых выражений в художественной литературе, значительная часть которой (из представленной в корпусе) создавалась в советское время, чрезвычайно распространено *развесці дэмакратыю*:

[3] Навошта столькі? – падумаў Ігнатовіч. – Любіць дзед **развесці дэмакратыю**. Карнач і Шугачоў прымасціліся ў канцы доўгага стала (Іван Шамякін. Атланты і карыятыды (1970–1974)).

[4] – Не, ты памыляешся, дарагі. Гэта цяпер **развялі дэмакратыю**. Гатовы ўсіх свалачэй рэабілітаваць (Васіль Быкаў. Мёртвым не баліць (1965)).

[5] *Распусцілі народ! Дэмакратыю развялі!* Вопытных работнікаў шальмуеце (Васіль Быкаў. Мёртвым не баліць (1965)).

В приведенных контекстах лексема *дэмакратыя* имеет очевидную отрицательную коннотацию. Такая коннотация поддерживается историей развития и употребления лексемы. Бел. *дэмакратыя* заимствовано из русского языка; рус. *демократия* в XIX в. также могло содержать негативную оценку (см. подборку таких значений в Юдин 2009). Отрицательная коннотация была поддержана советским дискурсом: именно такая аксиологическая компонента активно звучала в речах партийных функционеров и чиновников.

Согласно тому же корпусу текстов, распространено также другое устойчивое выражение – *краіны народнай дэмакратыі* – сегодня эта номинация не употребляется.

Оппозиты демократии – это, с одной стороны, анархия, а с другой – монархия и тоталитаризм:

[6] *Гэта не дэмакратыя, гэта – анархія. Дрэнна яны разумеюць дэмакратыю! І Малашанка – дрэнь...* (Іван Шамякін. Крыніцы (1953–1956)).

[7] *У гэтым якраз праблема Расіі, а не ў дурнях і дарогах, і тым больш не ў манархii ці дэмакратыі* (Уладзімір Някляеў. Лабух (2002)).

[8] *Наогул дэмакратыя ў барацьбе з таталітарызмам ня мае адэкватных сродкаў* (Васіль Быкаў. Афганец (1998)).

В коллекции с демократией выступают вполне предсказуемые существительные и особенно часто – *свабода, воля*.

[9] *Гвалт пра незалежнасць, дэмакратыю, нацыянальную ідэю, славянскае адзінства і народнае шчасце выклікаў слышавую алергію – і хацелася, каб усе знямелі* (Уладзімір Някляеў. Лабух (2002–2003)).

[10] *На самым пачатку СНБ дэкларуюцца паўсюдная і канчатковая перамога каштоўнасцяў свабоды, дэмакратыі і прадпрыемальніцтва* (Руслан Хестанаў. Новы Сьвет, абяцаны Амэрыкай (А. С., 2003)).

[11] *Дагаварыўся, урэшце, да таго, што толькі пад эгідай моцнага славянiн адчувае раскошу і замілаванне, што духу славянскіх народаў не ўласцівыя ўсе формы парламентарызму і дэмакратыі, прыдуманай бязбожнымі французамі, што зайсьёды яны будуць адчуваць духоўную патрэбу ў манархii* (Уладзімір Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім (1962–1964)).

[12] *Сённяшнія пасяджэнне «левіцы» і «цэнтра» нашай арганізацыі аднагалосна згадзілася з тым, што дасягнуць нашай мэты, гэта*

значыць волі і дэмакратый, нельга іначай, чым праз паўстанне (Уладзімір Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім (1962–1964)).

Анализ контекстов «Нашай нівы», независимого белорусскоязычного издания, дает возможность определить тематику статей, в которых встречается существительное *дэмакратыя*. Наиболее часто «Наша ніва» цитирует и комментирует высказывания А. А. Лукашенко о демократии. Это характерно уже само по себе: рассуждая о демократии, независимая газета выбирает отправным пунктом слова оппонента.

Приведем наиболее характерные цитаты, на которые опирается газета.

[13] *Лукашэнка распавёў, што такое дэмакратыя... «Дэмакратыя – гэта перш за ўсё народ, гэта дзяржава, якая робіць усё ў інтарэсах народа»* («Наша ніва», 8.10.2015).

[14] *Лукашэнка ў Кішынёве: «У вас дэмакратыя, а не дыктатура, як у нас!»* («Наша ніва», 18.04.2018).

[15] *Лукашэнка: Мне ваша дэмакратыя непатрэбная... Нам патрэбна нармальнае жыццё людзей, нармальная эканоміка, бяспека людзей і гэтак далей* («Наша ніва», 20.10.2012).

[16] *Плата за дэмакратыю. «Заходнія палітыкі павінны паглядзець на сваю дэмакратыю, перш чым крытыкаваць Беларусь». Пра гэта Аляксандр Лукашэнка заявіў у інтэрв'ю міждзяржаўнай тэлерадыёкампаніі «Мір», наведанай БЕЛТА* («Наша ніва», 6.10.2017).

[17] *Лукашэнка пра дэмакратыю: Самае галоўнае – гэта права жыць. Дэмакратый і правоў чалавека ў Беларусі не менш, чым у іншых* («Наша ніва», 7.01.2016).

Согласно приведенным цитатам, президент не придает значения номинациям: *«Мне ваша дэмакратыя непатрэбная... Нам патрэбна нармальнае жыццё людзей, нармальная эканоміка, бяспека людзей і гэтак далей»*; *«У вас дэмакратыя, а не дыктатура, як у нас!»*, т. е. демократия в Беларуси – вещь реальная, действенная и достаточная; только субъекты демократии – сами белорусы, могут оценивать ее количество и качество в своей стране.

Та же мысль высказывается и высшими чиновниками Беларуси:

[18] *«Беларусь з'яўляецца дэмакратычнай краінай. Мы не павінны здаваць нікому экзамен на дэмакратычнасць. Сітуацыя з дэмакратыяй ў нас па шматлікіх параметрах лепшая, чым у еўрапейскіх краінах», – такую заяву зрабіў пастаянны прадстаўнік Беларусі пры*

ААН у Жэневе Міхаіл Хвастоў, выступаючы 27 чэрвеня падчас абмеркавання даклада па Беларусі на сесіі Савета па правах чалавека ААН («Наша ніва», 27.06.2012).

Достаточно сложно выяснить мнение о демократии рядовых граждан Беларуси. «Наша ніва» публиковала фрагмент беседы журналиста П. Северинца с жителями одной из белорусских деревень о христианско-демократической партии, о демократии:

[19] – Чуеш, Паша, калі ўжо возьмеш у сваю партыю? – пытаюцца вяскоўцы. – Як там яна, каншаш, хрысціянска-дэмакратычная? Ну, «дэмакратычная» – ясна, а «хрысціянская» – што, у царкву хадзіць трэба?

Тлумачу: калі хочаш мяняць краіну – трэба пачынаць мяняцца самому. Разьвітвацца з п'янствам, блудам, крадзяжом, хлуснёй, верыць у Бога і любіць блізкага. Хрысціянская дэмакратыя – гэта палітыка сумленьня.

– Палітыка... сумленьня?!.. – суразмоўнікам відавочна падаецца абсурдным само спалучэньне словаў. – Хто ж тады да вас пойдзе? Ва ўласьці ж задача – хапінуць. Гэтыя нахапаліся, а тыя яшчэ хочуць, ну і тэ. дэ. А абяшчаюць усе, дурыць мастакі. Якое там, у вярхах, сумленьне? («Наша ніва», 24.05.2007. П. Северинец).

Газета проводила также опрос на улицах Минска «Навошта трэба дэмакратыя? Відэаапытанне на вуліцы NN.by» (<https://horki.info/pavina/591.html>). Вопрос задавался на белорусском языке, информанты отвечали, как правило, на русском. Высказанные ими мнения можно обобщить следующим образом: 1. У нас все хорошо, демократии достаточно; 2. Говорить о демократии бессмысленно и бесполезно; 3. Говорить о демократии небезопасно; 4. Демократия – это демократичные выборы и право выбора в целом (преимущественно молодые информанты).

Неоднократно упомянутые идеи-топики представлены в статьях «Нашай нівы», где встречаются дериваты основы *дэмакрат-*:

1. Демократия – опасная вещь, причем по разным причинам. Во-первых, по причине политической гиперкорректности и простой опаски (Береженого бог бережет), а во-вторых, по причине определенной агрессивности пропагандистов демократических идей: «**Дэмакратыя** ці дыктатура дэмакратаў?» («Наша ніва», 9.04.2007). С другой стороны, демократия сама в опасности, порой именно в силу ее «демократичности», и требует гарантий:

[20] *Што гарантуе дэмакратыю. Гэтая гутарка былога галоўнага рэдактара «НН» Сяргея Дубайца і аглядальніка «Белорусской деловой газеты» («Наша ніва», 24.05.2002).*

[21] *Дэмакратыя дэмакратыяй, а рэгістрацыя – дулю. Вярхоўны суд пастанавіў адмовіць у скаргзе заснавальнікам грамадзкай арганізацыі («Наша ніва», 6.08.2008).*

2. Выборы – это испытание и доказательство демократичности общества:

[22] *Дэмакратыя ў Беларусі пачалася з выбараў 1994 года. На іх жа яна і скончылася («Наша ніва», 2.07.2015).*

[23] *Мясцовыя выбары бяз выбару: 97% акругаў безальтэрнатывных («Наша ніва», 20.12.2006).*

3. Помимо названного выше приводятся – зачастую иронически – разновидности демократии: *дэмакратыя па-рэчыцку; дэмакратыя па-славацку; дэмакратыя па-беларуску; дэмакратыя маёй мамы.*

Опозиты демократии – как они видятся в «Нашай ніве» – представлены уже в названиях статей: «**Між нафтай і дэмакратыяй**» (4.11.2005); «**Газ і дэмакратыя: міты і рэчаіснасьць**» (3–18.11.2005, Каментары да артыкула); «**Украіна між дэмакратыяй і постсаветчынай**» (3.04.2007), а также в текстах:

[24] *А пры чым тут дэмакратыя да страляніны («Наша ніва», 8.01.2016, Каментары да артыкула).*

[25] *... абсалютна аніякага прагрэсу з правамі чалавека і дэмакратыяй – нават сьмяротныя пакараньні працягваюць выносіцца («Наша ніва», 5.07.2018, Каментары да артыкула).*

В последней цитате отражена и коллекция стереотипа ДЕМОКРАТИЯ – *правы чалавека*, помимо этого есть характерный контекст: *...былі занадта талерантныя і дэмакратычныя, таму ў заступнілі месца «лідара нацыі» некаму менш дэмакратычнаму і талерантнаму («Наша ніва», 9.12.2016, Каментары да артыкула).*

В целом прилагательное **дэмакратычны** активно встречается в составе названий партий (хрысьціянска-дэмакратычная партыя) и стран и, кроме того, в словосочетаниях *дэмакратычны кандыдат, дэмакратычная газета, дэмакратычныя сілы, дэмакратычныя арганізацыі, дэмакратычная ўлада, дэмакратычныя выбары, дэмакратычныя актывісты, дэмакратычныя працэсы, дэмакратычны рух, дэмакратычны ўрад, дэмакратычны шлях, дэмакратычны клімат.*

Существительное *дэмакрат* также используется только при обозначении представителя партии (*сацыял-дэмакраты*), но не обозначает убеждений:

[26] *«Калі вы „вінцілі” Шчукіна, вы былі больш лібералам ці дэмакратам?» – запытайся ў былога начальніка Фрунзенскага РУУС Мінска... («Наша ніва», 9.09.2016).*

Поскольку целью исследования было выявление специфики стереотипа ДЕМОКРАТИЯ в менталитете белорусов, для которых белорусский язык является основным языком общения, то можно сделать следующие обобщения.

На материале разных источников (информанты, пресса, художественные тексты) подтверждается теснейшая связь демократии и свободы в сознании подавляющего большинства белорусов. Равным образом стереотип ДЕМОКРАТИЯ связан с идеей справедливых и законных выборов. При этом демократия так же, как и свобода, устойчиво ассоциируется с ответственностью, законом и порядком.

Демократия должна служить механизмом защиты прав граждан, и при этом сама должна быть защищена. Реализация этих императивов, по данным анкетирования и независимой прессы, далеко не всегда оценивается как удовлетворительная, что порождает пессимистическое к ней отношение. Этот пессимизм обуславливает то, что многие информанты считают разговоры о демократии бессмысленными и бесполезными; они равнодушны к ней, как и к другим «громким словам», более того, в ряде случаев демократия имеет отрицательную коннотацию, будучи приравненной к пустозвонству или анархии. Такое отношение к концепту ДЕМОКРАТИЯ свойственно и дискурсу власти. Однако оно чуждо тем белорусам, для которых белорусский язык является основным и «домашним».

Специфика трактовки демократии белорусскоязычными белорусами заключается в следующем. Согласно данным анкетирования и анализа контекстов независимой белорусскоязычной газеты «Наша ніва», эта часть граждан страны оправдывает свою репутацию передовой части общества. Они ориентированы на западную, европейскую демократию и трактуют ее как механизм сдерживания власти. Для них демократия, этническое самосознание и прогресс неразрывно связаны с развитием национального языка.

Заключение

Главным выводом исследования стало то, что представления о демократии во многом сходны у русскоязычных и белорусскоязычных информантов-белорусов. Этот вывод совпадает с результатами моего предыдущего долгого и всестороннего изучения белорусского стереотипа СВОБОДА (см. Руденко 2013, Руденко 2016) с привлечением данных других восточнославянских языков (Руденко 2011, Руденко 2014). Этническое самосознание белорусов не зависит от языка, белорусы единый народ с единым менталитетом (безусловно, с учетом групповой, профессиональной, возрастной, гендерной и другой специфики), в отличие, например, от украинцев, где с русским и украинским языками связаны разные мировоззренческие системы. Такой вывод подтверждается и на примере изучения других концептов другими исследователями (см., например, Жизневская 2018).

Второй результат исследования заключается в том, что для многих белорусов демократия – чужой, точнее, пустой концепт. Он определяется, но никак не переживается, его дефиниции и контексты – шаблонные, мёртвые. Демократия иногда несет отрицательную коннотацию (общая с россиянами характеристика), а иногда отражает парадный западный идеал. Он почти неотличим от свободы, но более «лозунговый», «как в газетах». Это связано с тем, что *дэмакратыя* – книжное слово, поэтому идея, которую оно номинирует, ничего не говорит сердцу белоруса, кстати, в отличие от *свабода*, *воля*. В силу книжности лексемы *дэмакратыя* ее значение и смысл остаются непонятными и не востребуемыми и никак не ассоциируются с давними социальными традициями: Магдебургским правом, «золотой вольностью», предисловием Льва Сапеги к Статуту Великого Княжества Литовского, процитированным выше одним (одной) из информантов. Сами эти традиции в значительной степени утрачены, и потому, в частности, понятие демократии не соотносится в сознании людей со словами Франциска Скорины: «Тут справа ўсякага збору людскога і ўсякага гораду выкладаецца, каб вераю, яднаннем ласкі й згоды паспалітае памножана была» (Скарына), – являющимися, по сути, четким выражением этого понятия.

Известные этноформирующие белорусские характеристики – *памяркоўнасць* и *тутэйшасць* – лежат совсем в другой плоскости, опираются на другие ценности и никак не пересекаются с демократией.

Демократия же в значительной степени пока остается маргинальной ценностью в языковом сознании белорусов.

Библиография

- Жизневская Ольга И., 2018, *Языковые стереотипы семейных ролей матери, отца, ребенка (на материале русско- и белорусскоязычных текстов средств массовой информации)*. Автореферат дисс. канд. филол. наук, Минск.
- Навошта трэба дэмакратыя? Відэаапытанне на вуліцы NN.by, <https://horki.info/navina/591.html>
- Официальный сайт Национального статистического комитета Республики Беларусь, <http://www.belstat.gov.by/informatsiya-dlya-respondenta/perepis-naseleniya/perepis-naseleniya-2009-goda/vyhodnye-reglamentnye-tablitsy/natsionalnyi-sostav-naseleniya-grazhdanstvo/>
- Руденко Елена Н., 2011, *Понятие свободы в современных восточнославянских языках*, [в:] *Этнокультурное самосознание нации в контексте мировых культурных процессов: динамика и сопоставление, Материалы Всероссийской научно-практической конференции*, Ижевск, с. 163–173.
- Руденко Елена Н., 2013, *Когнитивная дефиниция концепта «свобода» (по данным белорусского языка)*, „Etnolingwistyka” 25, с. 143–160.
- Руденко Елена Н., 2014, *Концепт «свобода» по данным русского языка в разных регионах*, [в:] *Материалы V Международного конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность»*, Москва, 18–21 марта 2014 г., Москва, с. 116–118.
- Руденко Елена Н., 2016, *Свобода в языковой картине мира белорусов*, „Славянский мир в третьем тысячелетии: Соглашение (согласие), договор, компромисс в истории, языках и культуре славянских народов”, Москва, с. 427–439.
- Руденко Елена Н., 2019, *Стереотип демократия по данным белорусского и американского английского языков (предварительные результаты)*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, т. 5, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin, s. 223–234.
- Сапег Леў, 2016, *Зварот да ўсіх саслоўяў Вялікага княства Літоўскага*, [y:] *Статут Вялікага княства Літоўскага, 1588*, [пераклад на сучасную беларускую мову А. С. Шагун], Мінск.
- Скарына Францыск, Прадмова да усёй Бібліі (Пераклад на сучасную мову), [y:] *Беларуская папічка*, <http://knihi.com/Francysk-Skaryna/Pradmova-da-usioj-Biblii.html>
- Слоўнік мовы Нашай Нівы (1906–1915)*, 2007, т. 2 (Д–Н), навук. рэд. Валянціны П. Лемцюгова, Мінск.
- ТСБМ 1978: *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, 1978, т. 2 (Г–К), пад рэд. Кандрата К. Атраховіча (Кандрата Крапівы), Мінск.
- Юдин Алексей, 2009, *Понятие «демократия» в словарях русского языка XIX–XXI веков*, [в:] *Europa und seine Werte. Akten der internationalen*

Arbeitstagung „Normen- und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa”, 3./4. April 2008 in Lublin, Polen, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, с. 57–67.

ДЕМОКРАТИЯ ‘democracy’ in Belarusian

The article deals with the stereotype of ДЕМОКРАТИЯ ‘DEMOCRACY’ in Belarusian, analysed within the methodological framework of the Lublin Ethnolinguistic School. The data come from the newspaper *Nasha Niva*, a parallel Russian-Belarusian corpus, and questionnaires. It is concluded that: (1) the Belarusian worldview does not depend on the language of communication (Russian or Belarusian); (2) the notion of DEMOCRACY is not very significant for Belarusians.

Keywords: stereotype, ДЕМОКРАТИЯ, democracy, text corpus, questionnaires, journalistic discourse, linguistic worldview

Петър Сотиров, Гургана Падарева-Илиева

Люблин, Благоевград

Езиковата картина на понятието ДЕМОКРАЦИЯ в българския медиен дискурс

Przedmiotem analizy jest językowy obraz pojęcia DEMOKRACJI w języku bułgarskim. Autorzy postawili sobie za cel ujawnienie podstawowych cech i aspektów tego obrazu na podstawie tekstów bułgarskiego dyskursu medialnego. Analiza ujawniła, że w tekstach występuje zarówno wyobrażenie o realnej, jak i o prawdziwej demokracji, przy czym obraz realnej demokracji łączy się z konotacją negatywną. W tekstach prawdziwa demokracja wchodzi w kompleksy i kolekcje z pojęciami takimi, jak: prawa, praworządność, wolność i solidarność. Charakterystyczne dla bułgarskiego rozumienia DEMOKRACJI jest też utożsamianie jej z okresem zmian po roku 1989. DEMOKRACJA występuje w opozycji z pojęciem DYKTATORY i KOMUNIZMU. DEMOKRACJA jednoznacznie uznawana jest za wartość, ale nie jest ona dana na zawsze, a musi być „zasłużona” i wymaga obrony.

Słowa kluczowe: demokracja, język bułgarski, dyskurs medialny

В последните години т. нар. *език на ценностите*¹ се превърна в един от най-изследваните обекти в европейската славистика, преди всичко за учените, представящи когнитивния и културоложкият подход към езика. Интересът към понятията-ценности е предизвикан от съвременната динамика на тяхното съдържание, от нееднозначното им разбиране и отношение към тях в различни общества или в рамките на различни обществени групи. Във връзка с това сред езиковедските славистични среди се породи широка международна

¹ Терминът е на Ядвига Пузинина, авторка на книгата „Język wartości” (Puzynina 1992).

научна дискусия, която доведе до започването на мащабни изследвания, в това число и до реализацията на конкретни научни проекти. В тази област един от най-известните е проектът EUROJOS, чиято главна цел е изследването на съвременното съдържание на някои от понятията-ценности въз основа на три типа езикови данни: лексикографски, анкетни и текстови². Основното средство за постигането на тази цел е *когнитивната дефиниция*, която, за разлика от използваната в речниците т. нар. *таксономична дефиниция*, в разширен и йерархичен вид представя всички значими за съдържанието на понятието черти – не само тези от езиково-познавателен, но също и от културен характер.³

Сред изследваните в рамките на проекта EUROJOS е също и понятието ДЕМОКРАЦИЯ, което, без съмнение, изразява една от най-универсалните и отечни човешки ценности. Извършените досега изследвания върху българската езикова картина на понятието ДЕМОКРАЦИЯ показват, че понятието е въведено в българския дискурс в периода на Възраждането, по-точно през втората половина на XIX век, чрез текстове в учебници за деца и чрез текстове, преведени от други езици, а първите му лексикални изразители – *демократия* и *демокрация* и техните производни, са се появили най-напред в речниците на чуждите думи (Sotirov, Padareva-Ilieva 2019: 234–235).

В търсене на българската представа за демокрацията на първо време бяха проведени анкетни изследвания сред носители на българския език. Получените данни утвърждават схващането, че семантиката на понятието ДЕМОКРАЦИЯ изграждат компоненти от обществен и политически характер, при това като доминираща се очертава връзката на това понятие с понятията СВОБОДА и РАВЕНСТВО, а като черти на демокрацията се утвърждават *наличието на права, възможност за избор, законност и ред*, за синоним на демокрацията пък се смята

² Названието EUROJOS е получено от компонента euro- ‘евро-’ и абривиатурата JOS, получена от полския израз *językowy obraz świata*, т. е. езикова картина на света. Същността на проекта беше представена за първи път от проф. Йежи Бартмински по време на XIV Международен славистичен конгрес през 2008 г. в Охрид, а през 2009 г. беше регистриран като научноизследователски проект в Института по славистика на Полската академия на науките с първоначално заглавие *Езиково-културната картина на славяните в сопоставителен аспект* (пол. *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym*, подробно за историята и същността на проекта вж. Lappo, Majer-Baranowska 2013; Генев-Пухалева, Сотиров 2017).

³ Подробно за същността на когнитивната дефиниция, включително за отликите ѝ от таксономичната дефиниция вж. Bartmiński 1984, 1988, 2008.

изразът *народно управление*. На внимание заслужава също фактът, че анкетните материали показват, че демокрацията е разбрана също и като поемане на *отговорност* и наличие на *задължения*, т. е. като поемане на ангажменти от страна на индивида спрямо обществото, което е свидетелство за наличието и на психосоциален аспект в семантиката на понятието ДЕМОКРАЦИЯ (Sotirov, Padareva-Ilieva 2018: 239). Необходимо е да се добави, че българското разбиране за демокрация, отразено в анкетните материали, не се отличава съществено от езиковия образ на демокрацията в други езици, изследвано въз основа на същия тип езикови данни (напр. за полския език вж. Grzeszczak 2015: 94 и сл.).

Данните от анкетните изследвания подсказват, че съдържанието на понятието ДЕМОКРАЦИЯ е много по-богато, съдържащо много повече нюанси, отколкото представят речниковите статии на понятието в българските лексикографски справочници. Така например речниковата статия със заглавна дума *демокрация* в многотомния *Речник на българския език* (РБЕ) представя следното тълкуване:

ДЕМОКРАЦИЯ 1. Форма на политическа организация на обществото, която се основава на признаването на еднакво право на всички граждани да участват в управлението на държавата; народовластие. 2. Демократичен ред, демократично устройство на обществото или на отделен колектив, при което всички членове са равноправни и могат свободно да участват в решаването на общите въпроси и проблеми; демократизъм. 3. Събир. Рядко. Народните маси, демократично настроените слоеве на обществото, привържениците на демократичната форма на управление. (<http://ibl.bas.bg/демокрация>)

По-нататък в речниковата статия като примери за най-често използвани устойчиви словосъчетания се посочват изразите: *военна демокрация*, *вътрешнопартийна демокрация* и *народна демокрация*. От тълкуването им и от примерите с техни употреби се вижда, че първите два израза се отнасят до значението 'ред, устройство на обществото или на отделен колектив', а третият – до значението 'форма на политическа организация на обществото' (пак там).

В търсене на нови черти на понятието ДЕМОКРАЦИЯ и формулиране на неговата разширена когнитивна дефиниция бяха привлечени допълнителни данни под формата на текстове от съвременния български медиен дискурс, а настоящият текст е посветен на техния анализ. Този анализ засяга 200 медийни текста, в които е засвидетелствана

употребата на лексемата *демокрация* и нейните производни. Текстове представят различни публицистични жанрове, сред тях новини, анализи, коментари и мнения, които са били публикувани в периода 2016–2018 година във вестници (книжни или онлайн издания) и блогове, които са с висок тираж и са значими за формирането на общественото мнение, например: *Новини*, *Капитал*, *Дневник*, *Банкер*, *news.bg*, *ploshtheadslaveikov.com*, *terminal3.bg*, *fakti.bg* и др.

Направените наблюдения показват, че лексемата *демокрация* и нейните деривати са с много осезателно присъствие в българското медийно пространство. Те участват в редица названия на институции, комисии, комитети, центрове, движения, партии и фондации (напр. *Център за изследване на демокрацията*, *Център „Образование за демокрация“*, *Европейско движение за пряка демокрация*, *Движение за реална демокрация*, *Партия «Демократична България»*, *Фондация „Медийна демокрация“*, *Институт за пряка демокрация*), в заглавията на телевизионни предавания (напр. *Булевард Демокрация“*), (*Индекс на демокрацията*) и др. Лексемата *демокрация* може да бъде открита в най-разнообразни по структура и съдържание изрази, напр. *млада демокрация*, *зората на демокрацията*, *преход към демокрация*, *политическа демокрация*, *либерална/нелиберална демокрация*, *фасадна демокрация*, *работеща демокрация*, *псевдо-демокрация*. Изглежда, че за българите *ДЕМОКРАЦИЯ* е толкова популярно понятие, че лексемите, които го изразяват, се употребяват дори в метеорологичните прогнози наред с понятия като *КОЛЕГИАЛНОСТ*, *СЪТРУДНИЧЕСТВО* и *ТОЛЕРАТНОСТ*⁴.

Преди да пристъпим към анализа на езиковия материал, е необходимо да припомним мнението на някои учени, че при изследването на езиковия образ на понятието *ДЕМОКРАЦИЯ*, най-вече при анкетиране, се оказва, че «думата *демокрация* се отнася едновременно до идеала и до действителността» (Dahl 1993/2000: 29, по: Grzeszczak 2015: 7). По тази причина често се оказва, включително и въз основа на езиковите данни на български език, че разбирането, възприемането на понятието *ДЕМОКРАЦИЯ* е разнопосочно, понякога дори парадоксално – от пълно приемане и схващане на демокрацията като *ценност*, като *цивилизационен избор*, през демокрацията като *не-комунизъм*, *свобода*

⁴ Така например в езика на един от представящите синоптичната прогноза по телевизията (Емил Чолаков) понякога се появяват изрази от типа „времето ще бъде демократично/колегиално“, „Времето си остава етнически толерантно ...“ и т. п. (<https://fakti.bg/citati/q/384>)

и *гражданственост*, до демокрацията като *фалш*, *псевдо-демокрация* и *пълна илюзия*. Същата нееднозначност по отношение на понятието ДЕМОКРАЦИЯ може да се забележи и в изследваните текстове от българския медиен дискурс, където двете представи – за реалната и за същинската демокрация, се преплитат, се същевременно представата за единия тип демокрация помага да се разбере представата за другия. Често описвайки проявите на демокрацията в българския ѝ вариант, авторите на текстове го противопоставят на представата за истинска демокрация, чиито черти изпъкват в резултат на това противопоставяне, например:

[1] [...] *стремежът към законност е основна характеристика за всяка демокрация, но за жалост този стремеж не е толкова приложим в България*⁵.

Само във връзка с горните уточнения може да се разбере фактът, че в рамките на анализирания текстове най-представително е схващането на демокрацията като такава форма на управление, която позволява да се прикриват негативни, противообществени действия и явления. Примерите показват, че авторите на текстовете, използвайки лексемата *демокрация* или нейните производни, са имали предвид българската съвременна действителност, напр.:

[2] *В България управляващите мимикрират, че спазват демократичните норми, но всъщност с това прикриват олигархични интереси*⁶.

[3] *Демокрацията се използва от управляващите за собствена изгода*⁷.

[4] [...] *политиците са популисти, облечени в дрехите на демокрацията*⁸.

[5] *Демокрацията е идеологическо клише, с което се маскират истинските процеси*⁹.

В някои текстове се въвежда дори изразът *фейк демокрация*, също така атрибутивни съчетания от типа *фалшива демокрация*, *показна демокрация*, *полудемокрация* (*мека диктатура*), както и определения на демокрацията като състояние, при което

⁵ www.capital.bg/politika_i_ikonomika/mnenia/2017/11/22.

⁶ <https://bivol.bg/neno-unesco-lunch-lies.html/2018/07/19>.

⁷ <https://svobodnoslovo.eu/2018/07/27>.

⁸ <https://segabg.com/node/16374/> 2018/08/21.

⁹ <http://pogled.info/avtorski/Vasil-Prodanov/93718/2018/04/10>.

[6] [...] *властта е овладяла инструментите за формиране на народната воля чрез партии, медии, граждански организации, профсъюзи, а използва идеята за демокрация като параван, за да прикрие своите (не на народа) интереси*¹⁰.

Тук ясно прозира също и разбирането за демокрацията в духа на Уинстън Чърчил, според когото «тя е най-лошата форма на управление, с изключение на всички останали форми, опитвани някога» (Чърчил 1947).

В значителна част от анализиранияте текстове (в около 15 %) е налице разбиране за демокрацията като състояние на обществото, което се характеризира с наличие на *права, законност, свобода и солидарност*. Както и при първата коментирана група текстове и тук, наред с позитивното утвърждаване на демокрацията, олицетворяваща законността, правата, свободата и реда, в голяма степен прозират също наблюденията върху актуалната ситуация в страната, които са в противовес на понятието ДЕМОКРАЦИЯ, например:

[7] *Демокрация не може да има при корупция и обвързаност на институциите с бизнеса и престъпността, трябва да има правила. «Е ква демокрация [...] Бизнесмените са Мутри [...] Полициите престъпници, съдите корумпирани Ква демокрация?»*¹¹.

[8] *Демокрацията олицетворява законността и правовата държава, каквато България не е. Плурализмът изключва античовешки схващания, а демокрацията си има закони*¹².

[9] *«И така без върховенство на правото вече нямаме либерална демокрация. Лека-полека изчезват и свободата на словото, и правата на човека. Вместо разделение на властите разделението е на „интереси” между властите»*¹³.

В част от изследваните текстове (9 %) демокрацията се разбира преди всичко като *гражданска активност*, която се изразява чрез полагането на усилия и предприемането на конкретни инициативи, например:

¹⁰ https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/mnenia/2017/12/20.

¹¹ <https://www.dnes.bg/bulgaria/2016/01/25/bylgariia-46-a-v-svetovna-klasaciia-za-demokraciia.290781/2016/02/25>.

¹² <http://www.ploshtadslaveikov.com/front-na-moralnoto-izrodstvo/2018/02/14>.

¹³ https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/mnenia/2017/11/22/3083443_mneniia_daily_-shengen_e_purva_krachka_i_bez_neia_e/2017/11/22.

[10] *Демокрацията е отворила възможност да чуваме различни гласове и сами да изработваме позициите си. Но това изисква усилие. [...] Демокрацията не е нещо, което просто консумираме: ние я правим, защото в този тип уредба отговорност за обществото носи всеки от нас*¹⁴.

В друга, подобна по големина част от текстовете под ДЕМОКРАЦИЯ се разбира конкретен период от време в България – периодът след коренните политически, обществени и икономически преобразувания през 1989 година. Интересно е, че образът на този период не е хомогенен, може да се каже, че се състои от два отделни образа. Първият образ е този на началото на този период, на който се приписват черти с положителна конотация, например *интелектуалност, финес, реабилитиране на българската култура*. Езиковите данни показват, че авторите смятат, че това е било време, когато «хората се интересуваха», «впечатляваха». Може да се каже, че началният период на демокрацията в България, погледнат от днешна гледна точка, представя един идеализиран образ на демокрацията, за което свидетелстват изрази от типа *зората на демокрацията, началото на демокрацията* и др., например:

[11] *В масовата култура липсва финес. Това е нормално – не може да се очаква от този тип култура да е особено фина, но в началото на демокрацията като че ли сетивата на публиката бяха по-изострени и тя долавяше по-интелигентните шеги. Сега се смее на по-дърварските смешки с битов оттенък*¹⁵.

За разлика от началния период на демокрацията, анализираният текстове показват един доста по-различен образ на съвременното състояние на демокрацията, който се характеризира с *бездушие* и *безразличие*, например:

[12] *Демокрацията беше млада и новините имаха значение. Екологията беше на почит. На фона на днешното безразличие пред новините [...] Дали някой днес би напуснал работата или дома си, ако чуе за авария в земетръсната зона край дунавския бряг?*¹⁶

[13] *Демокрацията е несигурна. Причината е латаргията на обществото, липсата на инициатива. Мечтаенето е състояние, не глагол.*

¹⁴ <https://www.dw.com/bg/ 2017/12/20>.

¹⁵ <http://www.ploshtadslaveikov.com/alek-popov-zhiveem-v-nyakolko-versii-na-istoriyata/2018/04/05>.

¹⁶ <http://www.ploshtadslaveikov.com/istoriya-na-falshivite-novini/2017/12/18>.

*Мечтаенето е почвата на оная стабилност, която ни е заляляла така, че демокрацията ни е в постоянен пристъп на морска болест. У нас мечтаенето символизира именно отказа от действие, от мислене, от работа, от съпротива, от автентична надежда, която подтиква човека не към застой, а към активност*¹⁷.

В една група текстове (7%) се разкрива образът на демокрацията като опозиция на комунизма, т. е. като *не-комунизъм*. В това разбиране за демокрацията също се открива едно важно противоречие. То се крие във факта, че от една страна, демокрацията се утвърждава като по-добрата форма на управление, като по-добрия избор, от друга, на съвременната българска (определяна често като „крадлива“) демокрация се противопоставя носталгията към отминалото време като по-доброто, по-справедливото (положителните елементи на комунизма са по-мощни от добродетелите на демокрацията), от трета страна, налага се твърдението за слабостта, неубедителността на българската форма на демокрация, поради липсата на ясно разграничение от предхождащата я диктатура, срв.:

[14] *Преценката на периода 1944–1989 г. (де)градира от невежество към извращение, към фалшифициране на социалнополитическата картина. Преценка, според която положителните елементи в дебрите на комунистическото мракобесие са далеч по-мощни от добродетелите на демокрацията, а негативните явления – присъщи в далеч по-голяма степен на демократичното ни настояще, отколкото на тоталитарното ни минало*¹⁸.

[15] *Не капитализмът, а социализмът е напълно несъвместим с демокрацията. Колко още доказателства за тази проста истина са ни нужни?*¹⁹.

[16] *Изминалите близо 28 години от началото на прехода към демокрация и пазарна икономика не са донесли необходимата за успеха му ценностна промяна. По-скоро обратното – някои от основните характеристики на обществените отношения от периода на комунистическия режим са се запазили непоказнати*²⁰.

¹⁷ <http://www.ploshtadslaveikov.com/da-lotariyata-ima-nuzhda-ot-mechtateli-s-bedna-fantaziya/> 2018/05/15.

¹⁸ <http://www.ploshtadslaveikov.com/prodalzhavame-napred-ot-nevezhestvo-kam-izvrashtenie/2017/11/16>.

¹⁹ https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2017/10/30/3069077_cennostite_na_bulgarite_sa_kasha_sus_socialisticheski/2017/11/01.

²⁰ https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2017/10/30/3069077_cennostite_na_bulgarite_sa_kasha_sus_socialisticheski/2017/10/30.

В група текстове (6,5%) изпъква една от утвърждаваните черти на демокрацията – *свобода на словото* и произтичащата от нея *информираност* на хората. В тези текстове обикновено се изтъква, че истинска демокрация не може да има без свобода на словото, което означава свободни медии и независими журналисти, които са източник на необходимата на гражданите информираност, например:

[17] *Има пряка връзка между свободата на словото и качеството на демокрацията* (Дневник, 2018/01/31).

[18] *Един от стожерите на функциониращата демокрация са независими медии*²¹.

[19] [...] *не може да има нормално общество и работеща демокрация без независима журналистика*²².

[20] *Десетилетия наред комунистически тоталитаризъм съвдехме и отсъждахме неинформирани. Извоюваната с толкова усилия демокрация би трябвало да направи информацията общодостъпна. [...] същинското име на демокрацията е информираност. Което ще рече, че всяко монополизиране на информацията [...] е път назад, към безславното ни тоталитарно минало...*²³.

В някои от изследваните контексти (6%) се засяга един изключително актуален проблем, а именно проблемът за силата на медиите и социалните мрежи при формиране на общественото мнение. Този именно въпрос извежда разбирането за т. нар. дигитална демокрация като *опасна*. В този контекст се поставя един въпрос от изключителна важност: *Информиран или манипулиран е съвременният гражданин и може ли той да прави информиран, интелигентен избор?* В тези текстове демокрацията се представя като хаос от информация, която не прави хората по-информирани, а ги превръща от мислещи хора в групи, които „сляпо и понякога дори фанатично“ подкрепят онова, което има харесва, без да се интересуват дали то е истина. Въз основа на подобни разсъждения авторите формулират парадокса, че неконтролирана дигитална свобода (т. нар. *дигитална демокрация*) става опасна за самата демокрация:

[21] *Така например видяхме как чрез социалните медии и микро-таргетирането се налага предпочитан наратив за отделни събития*

²¹ <http://www.ploshadslaveikov.com/a-vie-kolko-bihte-dali-na-mesets-za-da-si-osi-gurite-dobri-medii/2017/10/08>.

²² https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2018/05/18/3180243.

²³ https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/mnenia/2017/05/29/2979368_mnenia/2017/05/29.

и се поднася определена интерпретация на фактите. Тази нова форма на дигитална демокрация може да доведе до непредсказуеми последици в отворените общества. Както видяхме във Великобритания и САЩ, манипулирането на общественото мнение може да обърне избори и да разтърси драматично цели държави (Капитал/2018/06/29).

В 5% от медийните текстове демокрацията се приема като *ценност, цивилизационен избор, цел, стремеж*. Примерите сочат, че разбиранията показват нюанси, но съдържащата се в тях конотация е по принцип положителна, например:

[22] *Защото за хора [...] , които обичат конспиративните теории, ценности като либерализъм, свобода, демокрация, гражданско общество и правова държава са просто измишльотини*²⁴.

[23] *Демокрацията е цивилизационен избор. Преди 20 години – на 4 февруари 1997 г. [...] гражданите на България спечелиха своята битка за демокрация. ... Днес, 20 години по-късно, предстои нова битка – за да установим върховенството на правото. Отново сме в битка за демокрацията*²⁵.

[24] [...] *демокрацията, е процес. Това е нещо, което се практикува всеки ден, за което се бориш всеки ден, да го подобряваш непрекъснато*²⁶.

В 4% от контекстите се откриват чертите, които са в опозиция на чертите на истинската демокрация. В тях авторите изразяват отрицателна нагласа към демокрацията в съвременния ѝ вариант, защото позволява *разпуснатост, разпасаност, беззаконие, предполага безусловна свобода*, представлява *всъщност слободия*. По тази причина за една част от обществото демокрацията се свързва с негативните явления на настоящето, дори се смята, че тя е „виновна за неволите на хората“, срв.:

[25] *Модерната демокрация позволява и толерира всичко, не осъжда нищо, няма никакви етични или човешки граници*²⁷.

[26] *Демокрацията крие големи опасности: давайки еднакъв шанс на всички, тя дава възможност на простациите и лумпените да излязат*

²⁴ https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/redakcionni_komentari/2018/08/22.

²⁵ <https://dabulgaria.bg/otnovo-sme-v-bitka-za-demokratiya/2017/02/04>.

²⁶ https://www.capital.bg/biznes/media_i_reklama/2018/01/11/3110146_kak_da_se_reshat_problemite_na_bulgarskite_medii/2018/01/11.

²⁷ <http://www.ploshdatslaveikov.com/aleksandar-morfov-ne-iskam-da-se-identifitsiram-s-balgariya/2017/10/15>.

напред, тъй като те винаги са най-безскрупулни и най-напористи. Това се отнася особено за хората на властта²⁸.

[27] [...] живеем в псевдо-демокрация. Псевдо е, защото всички мислят, че демокрацията е свобода²⁹.

В тези текстове, както и в много от вече коментираните и цитираните по-горе, е скрита представата за една от чертите на демокрацията – *свобода в рамките на определени норми* (правни или обществено приети).

За други 4% от контекстите ДЕМОКРАЦИЯ се олицетворява с *диалог* и *уважение* към индивида, а липсата им я изключва, например:

[28] [...] демокрацията е, когато равни сядат на масата и обсъждат, решават³⁰.

[29] В условия на демокрация диалогът е задължителен и той трябва да се генерира и от двете страни...³¹.

[30] Въпросът дали една демокрация работи получава своя отговор тогава, когато се наложи съвместяването на различни и до голяма степен противоположни интереси³².

[31] Демокрацията у нас не се получава, защото мнозина не умеят да изслушват околните и така се губи диалогът между тях³³.

В една малобройна група текстове (3,5 %) авторите подлагат на критика схващането на част от българите за демокрацията като даденост, като нещо, което „се консумира“. На такова схващане тук се утвърждава противоположно разбиране за демокрацията като *функциониращо гражданско общество, като ценност, за която всеки трябва да се бори*, например:

[32] Смятам, че имаме съвсем грешно схващане какво е демокрация, какво е свободно общество... Това, което дефинира свободата, е акумулацията на съпротива на всеки един гражданин. Това за мен е най-добрата дефиниция как се създава свобода – свободата не е нещо,

²⁸ <https://svobodnoslovo.eu/2018/07/27>.

²⁹ <http://www.ploshtadslaveikov.com/58927/2016/07/10>.

³⁰ <https://news.bg/euronews/za-defitsita-na-demokratiya-v-es.html/2017/07/27>.

³¹ <http://www.ploshtadslaveikov.com/svobodata-da-izberesh-ot-kogo-da-zavisish/> 2016/11/05.

³² https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/mnenia/2017/08/14/3024117_mnenia_daily_-politikata_triabva_da_e_hvurlen_kamuk/2017/08/14.

³³ <http://www.ploshtadslaveikov.com/mihail-josifov-zhiveya-normalno-zashtoto-ne-razchitam-na-darzhavata/2018/02/20>.

което е дадено от държавата или от конституцията, а е нещо, което трябва да се извоюва ...³⁴.

[33] Основната тъкан на всяка работеща демокрация, на всяка развита държава е именно силното и активно гражданско общество, изградено от будни, критични, целеустремени граждани³⁵.

За авторите на 2, 5% от медийните текстове, демокрацията се схваща като синоним на *глас на мнозинството*. Някои от авторите прозират в тази особеност на демокрацията всъщност *скрит тоталитаризъм*, защото смятат, че невинаги мнението на мнозинството е достатъчно компетентно и полезно за цялото общество.³⁶ За авторите на други 2,5% демокрацията всъщност е *пазарна икономика*, като за някои демокрацията е повече свързана с пазара и пазарното управление, отколкото с идеалистичното управление на народа, но за други работещата демокрация се свързва с икономическия растеж, например:

[34] *Според нашенския политически минимализъм, демокрация означава диктат на болшинството над малцинството*³⁷.

[35] *Демокрацията е единствено политическо съответствие на пазарното участие, а не на светлите принципи за управление на народа*³⁸.

Най-категорично, макар и в много малко на брой текстове (2%), е разбирането за демокрацията като нещо, което изключва *национализма*, например:

[36] *Демокрацията е ценност, в която популизмът и национализмът нямат място. Те я застрашават. „Популизмът и национализмът, които са симптом на обществени размествания и социо-икономически*

³⁴ <http://www.ploshadslaveikov.com/vlast-i-saprotiva-iliya-troyanov/2016/09/28>.

³⁵ https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2018/07/26/3286753-aisun.ismail.uchitel_grajdansko_obrazovanie_pomaga/2018/07/26.

³⁶ Като потвърждение на такава теза сред анализираните текстове беше открит такъв, в който се иронизира подобно схващане за демокрацията чрез сцена от операционна зала, където хирургът, преди да вземе решение по отношение на предстоящата операция, предприема широко обществено допитване, което довежда до трагични последици за пациента (<https://fakti.bg/mnenia/322249-demokracia/2018/08/11>).

³⁷ <https://www.dw.com/bg//2017/12/20>.

³⁸ <http://www.banker.bg/obshtestvo-i-politika/read/demokratiata-s-dvete-i-lica>.

процеси, резултат от кризата от 2008 г., поставят под въпрос демокрацията изобщо³⁹.

В заключение може да се каже, че текстовете от българския медиен дискурс предоставят изключително интересна картина по отношение на разбиранията на техните автори и на значителна част от българите за понятието ДЕМОКРАЦИЯ. Тези разбирания са различни, дори противоречащи си, но в същото време не са изненадващи, дори в някои случаи произтичат едно от друго.

Направените наблюдения показват, че лексемата *демокрация* и нейните деривати са с много осезателно присъствие в българското медийно пространство и показват една двойна представа по отношение на понятието демокрация – за реалната и за същинската демокрация, които се преплитат, но същевременно представата за единия тип демокрация по пътя на сравнението помага да се разбере представата за другия. В изследваните текстове демокрация влиза в комплекси и колекции⁴⁰ с понятия като ПРАВА, ЗАКОННОСТ, СВОБОДА и СОЛИДАРНОСТ. Голяма част от авторите са убедени, че демокрацията не само предполага, но и се осигурява чрез *гражданска активност*, а като важни черти на демокрацията изпъкват *свободата на медиите, независимата журналистика, информираността на обществото и пазарната икономика*. Характерна черта на българското разбиране на понятието ДЕМОКРАЦИЯ е олицетворяването ѝ с периода след промените през 1989 година. Образът на този период е двойствен – езиковите изрази по отношение на началните години са заредени с положителна конотация (напр. *зората на демокрацията, интелектуалност, финес, културна реабилитация*), на настоящето се приписват отрицателни черти, изразени чрез изрази като *мимикрия, бездушие, безразличие, разпуснатост, разпасаност, беззаконие, слободия*. Като опозиция на демокрацията се разбират *диктатурата и комунизмът*, макар че ѝ към този период от българската история, на фона на реалната демокрация, се прокрадва носталгия. Изследваните текстове показват определено нюансиране в образа на демокрацията, проявяващо се в изрази, които съдържат прилагателни имена с оценъчно съдържание, напр. *работеща демокрация, либерална демокрация, фалшива демокрация, показна демокрация, полудемокрация* и

³⁹ https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2018/06/07/3190939_zashto_ima_nujda_ot_sofia_praid_poveche_ot_vsiakoga/2018/06/07.

⁴⁰ Термините са на Йежи Бартмински (Bartmiński 1990).

др. В аксиологичен аспект демокрацията (истинската) все пак еднозначно се смята за ценност (цивилизационен избор, цел, стремеж), която обаче не е даденост, а трябва да се заслужи, да се постигне и да се защитава.

Библиография

- Bartmiński Jerzy, 1984, *Definicja leksykograficzna a opis języka*, [w:] *Słownictwo w opisie języka*, red. Kazimierz Polański, Katowice, s. 9–21.
- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 169–183.
- Bartmiński Jerzy, 1990, *Kolekcja w strukturze tematycznej tekstu ustnego*, [w:] *Tekst w kontekście. Zbiór studiów*, red. Teresa Dobrzyńska, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 155–174.
- Bartmiński Jerzy, 2008, *Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna*, [w:] *Język a kultura*, t. 20. *Tom jubileuszowy*, Wrocław, s. 15–33.
- Churchill Winston, 1947, *Reč pred Kamarata na obštinite*, <https://bg.wikiquote.org/wiki>.
- Dahl Robert, 1993/2000, *O demokracji*, przeł. Marcin Król, Kraków: Znak.
- Genev-Puhaleva Iliana, Sotirov Petar, 2017, *Proekt "t EUROJOS na Polskata akademiia na naukite i b"lgarskoto učastie v nego*, „Ezik i literatura” 1–2, s. 175–178.
- Grzeszczak Monika, 2015, *Pojęcie DEMOKRACJI i jego profilowanie w polskim i niemieckim dyskursie publicznym (1989–2009)*, Lublin.
- Lappo Irina, Majer-Baranowska Urszula, 2013, *Z historii badań etnolingwistycznych: Komunikat o powstaniu Konwersatorium EUROJOS w roku 2001*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury”, 25, s. 329–331.
- Puzynina Jadwiga, 1992, *Język wartości*, Warszawa: PWN.
- Sotirov Petar, Padareva-Ilieva Gergana, 2019, *Pojęcie DEMOKRACJI w języku bułgarskim (uwagi wstępne)*, [w:] *Wartości w obrazie świata Słowian*, t. 5. *Koncepty i ich profilowanie*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin, s. 233–241.

Списък на източниците на езиковия материал

- В. Дневник
 В. Капитал
<http://www.ploshtadslaveikov.com>
<http://www.168chasa.bg>
<https://dabulgaria.bg>
<http://www.budnaera.com>
<http://www.informiran.net>
<https://frognews.bg/obshtestvo/naroden-glas/prof-slatinski-tragichna-iliuziata-chejiveem-demokratiia.html>

<https://fakti.bg/mnenia/322249-demokracia>
<http://delnik.net>
<http://terminal3.bg>
<https://www.dw.com/bg>
<https://antipropaganda.eu/DDI.html>
<http://www.banker.bg>
<https://svobodnoslovo.eu>
<https://www.goethe.de/ins/bg/bg/kul/mag/20879570.html>
<https://segabg.com>
<http://pogled.info>
<https://www.bloombergtv.bg>
<https://blog.bozho.net/blog/2821> БЛОГодаря блог на Божидар Божанов
<https://clubz.bg/67477-a-nie-kakvo-otnehme-ot-demokraciqta>
<http://www.cross.bg>
<https://www.bogdanbogdanov.net>

The linguistic view of DEMOCRACY in the discourse of Bulgarian media

The study concerns the linguistic view of DEMOCRACY in Bulgarian, as it functions in the discourse of Bulgarian media. It appears that images of both real and true democracy can be identified in the discourse. Real democracy is characterised through negative connotations, whereas true democracy appears in complexes and collections with such concepts as LAW, THE RULE OF LAW, FREEDOM and SOLIDARITY. Characteristically, democracy in Bulgarian is associated with the post-1989 period of transformation. In opposition to democracy, there are the notions of DICTATORSHIP and COMMUNISM. In the axiological perspective, democracy is clearly recognised as a value; it is not given once and for all but must be well-deserved and defended.

Keywords: DEMOCRACY, Bulgarian language, Bulgarian media discourse

Елена Н. Руденко

Минск

Стереотип СВОБОДЫ в языковой картине мира американцев

W artykule przedstawiono stereotyp wolności w amerykańskim wariancie języka angielskiego zgodnie z metodologią lubelskiej szkoły etnolingwistycznej. Omówiono literaturę przedmiotu, zaprezentowano dane systemowe, tekstowe, a także korpusy i materiał ankietowy.

Przeanalizowano rzeczowniki *freedom*, *liberty*, *independence* oraz przymiotnik *free*. W opracowaniu danych leksykograficznych i korpusowych zastosowano metodę dyferencjacji: akcentowane są różnice między amerykańską i brytyjską odmianą języka angielskiego, która jest podstawą porównania. Koncept wolność w brytyjskim wariancie języka angielskiego zaprezentowano na podstawie istniejącej literatury przedmiotu.

Specyfika wolności w świadomości językowej Amerykanów polega na niezwykle wysokiej frekwencji użycia leksemów realizujących koncept, na jego praktycznym postrzeganiu, a także na nierozrwalnym związku wolności społecznej i indywidualnej.

Słowa kluczowe: wolność, freedom, liberty, koncept, JOS

Ключевые концепты культуры (в терминологии профессора Ежи Бартмиńskiego – стереотипы (Бартминский 2005: 68)) представлены в национальных языках и могут быть изучены через язык посредством лингвистических процедур. К этим процедурам относятся получение и анализ трех видов данных: словарные (система языка), корпусные (текстовые) и анкетные (психолингвистические) (Бартминский 2005: 188–213). В данной статье при исследовании стереотипа СВОБОДА по данным американского варианта англий-

ского языка в основном использована именно методика Польской этнолингвистической школы.

Краткий обзор исследований, касающихся понятия СВОБОДА и его языковой репрезентации, сделан нами в статье, посвященной изучению свободы по данным белорусского языка в рамках проекта EUROJOS (см. Руденко 2019). Ключевым, безусловно, является исследование Анны Вежбицкой (Wierzbicka 1997), где сравнивается содержание концепта в латинском, английском, русском и польском языках. Именно в нем заложена основа сопоставления концептуального содержания на одном основании, с использованием одного и того же метаязыка описания.

Особенно много исследований посвящено понятию СВОБОДЫ на материале английского языка, как философских (Berlin 2002; Carter 1996; MacCallum 1967; Shklar 2010), так и дискурсивно-лингвистических (Skidelsky 2005 и мн. др.). Я сознательно старалась избегать повторения уже существующих работ об английской СВОБОДЕ, взяв из них только самое необходимое и сосредоточившись на специфике американского понимания СВОБОДЫ.

Рассматривались прежде всего существительные *freedom*, *liberty*, *independence* и прилагательное *free*.

1. Словарные данные

1.1. Этимология и история развития семантики лексем, обозначающих понятие СВОБОДА

Англ. *freedom* (первое письменное свидетельство – ок. 900) восходит к ср.-англ. *freedom*, которое, в свою очередь, произошло от др.-англ. *frēodōm*, образованного суффиксальным способом от англ. *free* ‘свободный’ + *-dom*. Англ. *free* (< др.-англ. *freo* ‘вольный, освобожденный, не находящийся в рабстве’) родственно нем. *frei* (> *Freiheit* ‘свобода’) // др.-англ. *freon*, *freogan* ‘освобождать, любить’. Др.-англ. *freon*, *freogan* родств. гот. *frijon* ‘любить’ образовано от и.-е. **priya-* ‘дорогой, любимый’, которое, в свою очередь, восходит к корню **pri-* ‘любить’. Англ. *free* этимологически родственно *friend* (Online Etymology Dictionary). Первоначальной семантикой индоевропейского корня является значение ‘любимый, друг, любить’, которое в некоторых языках, в частности в германских и кельтских, развилось в ‘свободный’. Значение ‘любимый, друг’ < ‘похожий, такой же, свой’

в германских языках относилось к свободным членам рода (в противоположность рабам) (Pokorny 1959: I, 844).

Англ. *liberty* – давнее заимствование из др.-франц. *liberté* ‘свобода, воля, свободное волеизъявление’ (14 в.) – восходят к лат. *libertatem* (ном. *libertās*) ‘свобода, воля, состояние свободного человека, отсутствие ограничений’. Лат. *libertās* образовано от *liber* ‘свободный’, которое восходит к и.-е. **leudh-ero-* – суффиксальному деривату от **leudh-* ‘люди’. (и.-е. **leudh-* впоследствии проявилось в праслав. **ljudu*, лит. *liaudis*, др.-англ. *leod* ‘люди, народ’, нем. *Leute* ‘нация, племя, клан, народ’) (Online Etymology Dictionary). Таким образом, семантика свободы в романском корне развилась на базе значения ‘племя, клан, народ’, и это был ‘свой народ, свое, не чужое племя, собственный клан’ – такая номинация была неприменима к какому-либо иному племени, кроме своего.

Англ. *independence* < *independ(ent) + -ence* (1630–40) (Webster) < *in + dependent* (1600) < ср.-франц. *independent* (1600) ‘независимый’. В английском языке употреблялось первоначально по отношению к церкви, к нации, а по отношению к личности – с 1660 г. Значение ‘тот, кто может жить не работая’ фиксируется с 1732 г., а ‘независимый, не подверженный влиянию со стороны’ – с 1790 г. Англ. *dependent / dependant* < *depend* в начале 15 в. заимствовано из ср.-франц. *dependre* < лат. *dependere*, где слово также употреблялось в переносном значении ‘зависеть, быть обусловленным какой-либо причиной, условием’ < ‘свисать’ < *de + pendere* < *pendere* ‘висеть, быть подвешенным’ (Online Etymology Dictionary).

1.2. Данные словарей

Кратко представим данные словарей, соотносимые со стереотипом СВОБОДА в английском языке.

FREEDOM, n.

Дефиниции:

1. the state of being free or at liberty rather than in confinement or under physical restraint: *He won his freedom after a retrial.*
2. exemption from external control, interference, regulation, etc.
3. the power to determine action without restraint.
4. political or national independence.
5. personal liberty, as opposed to bondage or slavery: *a slave who bought his freedom.*

6. exemption from the presence of anything specified (usually fol. by *from*): *freedom from fear*.

7. the absence of or release from ties, obligations, etc.

8. ease or facility of movement or action: *to enjoy the freedom of living in the country*.

9. frankness of manner or speech.

10. general exemption or immunity: *freedom from taxation*.

11. the absence of ceremony or reserve.

12. a liberty taken.

13. a particular immunity or privilege enjoyed, as by a city or corporation: *freedom to levy taxes*.

14. civil liberty, as opposed to subjection to an arbitrary or despotic government.

15. the right to enjoy all the privileges or special rights of citizenship, membership, etc., in a community or the like.

16. the right to frequent, enjoy, or use at will: *to have the freedom of a friend's library*.

17. *Philos.* the power to exercise choice and make decisions without constraint from within or without; autonomy; self-determination. Cf. **necessity** (def. 7) (Webster).

Синонимы: 1. FREEDOM, INDEPENDENCE, LIBERTY refer to an absence of undue restrictions and an opportunity to exercise one's rights and powers. FREEDOM emphasizes the opportunity given for the exercise of one's rights, powers, desires, or the like: *freedom of speech or conscience; freedom of movement*. INDEPENDENCE implies not only lack of restrictions but also the ability to stand alone, unsustained by anything else: *Independence of thought promotes invention and discovery*. LIBERTY, though most often interchanged with FREEDOM, is also used to imply undue exercise of freedom: *He took liberties with the text*. 9. openness, ingenuousness. 12. license. 16. Run (Webster).

Для наиболее распространенных значений дается более широкий круг синонимов и антонимов:

'independence, license to do as one wants': **Синонимы:** abandon, abandonment, ability, bent, carteblanche, compass, discretion, elbow-room, exemption, facility, flexibility, freerein, fullplay, fullswing, immunity, indulgence, laissezfaire, latitude, laxity, leeway, liberty, margin, opportunity, ownaccord, play, plenty of rope, power, prerogative, privilege, profligacy, rampancy, range, rein, right, rope, scope, sweep, swing, unrestraint. **Антонимы:** captivity, confinement, imprisonment, incarceration, limitation, servitude, slavery.

'Easy attitude'. **Синонимы:** abandon, boldness, brazenness, candor, directness, disrespect, ease, facility, familiarity, forthrightness, forwardness, frankness, impertinence, informality, ingenuousness, lack of reserve, lack of restraint, laxity, license, openness, over familiarity, presumption, readiness, spontaneity, unconstraint. **Антонимы:** difficulty, limitation, reserve, restraint, restriction (Internet-thesaurus).

Дериваты:

free-range *adjective*

free-to-air *adjective*

freebie *noun*

freebooter *noun*

freeborn *adjective*

freefone *noun*

freeform *adjective*

freehand *adjective* (Longman).

Коллокации:

ADJ. complete, full, maximum, perfect, total | **considerable, great** *The new syllabus allows students greater freedom of choice.* | **comparative, relative** | **basic, fundamental** *Living without war is a fundamental freedom.* | **individual, personal** *Individual freedom should be balanced against the rights of the community.* | **new-found** *When she lost her job, she at first relished her new-found freedom.* | **academic, artistic, creative, economic, intellectual, political, press, religious, sexual** *Without academic freedom, we cannot do any research.*

QUANT. measure *Teachers can exercise a measure of freedom in their choice of materials.*

VERB + FREEDOM enjoy, have *Publishers here enjoy comparative freedom to publish what they want.* | **enjoy, relish** *I was enjoying the freedom of not having to go to work.* | **exercise** | **achieve, gain, obtain, secure, win** *The women have won many new freedoms for themselves.* | **maintain, retain** | **give up, lose, surrender** *As Mike saw it, marriage would mean giving up his freedom.* | **cost sb** *His inability to resist temptation would eventually cost him his freedom.* | **allow sb, give sb, permit sb** | **curtail, inhibit, reduce, restrict, threaten** *I don't want to curtail my daughter's freedom. Our freedom was threatened by press censorship.*

PREP. ~ from *freedom from fear and pain* | **~ in** *Branch managers have considerable freedom in running their offices.* | **~ of** *The Official*

Secrets Act was amended to allow greater freedom of information (Oxford Collocation Dictionary).

Фразеологизмы: *freedom of choice, freedom of expression/speech, freedom of movement, freedom of the press* (Oxford Collocation Dictionary).

Устойчивые выражения: *Four Freedoms; the freedom fighter; Freedom of Information Act* (Longman); *freedom march, freedom rider, Freedom Trail, degree of freedom, freedom of speech*.

LIBERTY, n., pl. -ties.

Дефиниции:

1. freedom from arbitrary or despotic government or control.
2. freedom from external or foreign rule; independence.
3. freedom from control, interference, obligation, restriction, hampering conditions, etc.; power or right of doing, thinking, speaking, etc., according to choice.
4. freedom from captivity, confinement, or physical restraint: *The prisoner soon regained his liberty*.
5. permission granted to a sailor, esp. in the navy, to go ashore.
6. freedom or right to frequent or use a place: *The visitors were given the liberty of the city*.
7. unwarranted or impertinent freedom in action or speech, or a form or instance of it: *to take liberties*.
8. a female figure personifying freedom from despotism.
9. **at liberty**,
 - a. free from captivity or restraint.
 - b. unemployed; out of work.
 - c. free to do or be as specified: *You are at liberty to leave at any time during the meeting*.

Синонимы: liberation, franchise, permission, license, privilege, immunity (Webster).

Коллокации:

ADJ. **great** | **complete** | **basic** *a citizens' charter which gives people basic civil liberties* | **civil, individual, personal, political, religious**

VERB + LIBERTY **enjoy, have** | **demand, fight for** | **win** *The city won its liberty in the sixteenth century.* | **lose** *If found guilty, she is in danger of losing her liberty.* | **defend, protect, safeguard** *The law should protect the liberty of the individual.* | **threaten** *The new legislation threatens individual liberty.* | **erode, restrict** *Our personal*

liberty is being eroded. | **deny, deprive sb of, destroy** | **allow sb, give sb** *The system allows us complete liberty to do the task as we like.*

PREP. **at** ~ *The escaped prisoner has been at liberty for five days.* | ~ **for** *demanding greater liberty for women* | ~ **from** *liberty from the abuse of police power.*

Фразеологизмы: *an infringement of liberty, loss of liberty, a threat to liberty* (Oxford Collocation Dictionary).

Liberty, n. a town in W Missouri. 16,251 (Webster).

INDEPENDENCE, n.

Дефиниции:

1. Also, *independency*. The state or quality of being *independent* (= 'not subject to control by others', 'not requiring or relying on smth. or smb. else', 'showing a desire for freedom').

2. freedom from the control, influence, support, aid, or the like, of others.

3. *Archaic.* a competency.

Синонимы: 1. See *freedom*.

Коллокации:

ADJ. **considerable, great** | **complete, full, total** | **relative** *The council's relative independence of the government means it can negotiate its own agreements.* | **nominal** | **genuine, real, true** | **de facto** *Aquitaine's de facto independence from the king of France* | **continued/continuing, growing** | **hard-won** | **local, national** | **academic, economic, editorial, financial, judicial, personal, political, professional.**

QUANT. **degree, measure**

VERB + **INDEPENDENCE** **have** *Young people have more independence these days.* | **lack** | **enjoy, value** *I value my independence too much to get married.* | **display, show** *She displayed independence of judgement in choosing a career quite different from that of her parents.* | **assert** *Edward III tried to assert his independence of the regime at court.* | **achieve, gain, win** *Mexico achieved independence from Spain in 1821.* | **bring (about)** *the need to bring independence to the country a colonial crisis which brought about independence* | **declare, proclaim** | **ensure, maintain, preserve, retain, sustain** *The army is committed to ensuring the independence of the country.* | **give up, lose** *She doesn't want to lose her hard-won independence.* | **regain, restore** | **encourage, promote** *Parents should encourage independence in their children.* | **undermine** *Economic aid tends to undermine the national independence*

of third world countries. | **seek** | **call for**, **demand** | **vote for** | **give sb/sth**, **grant sb/sth** | **recognize** *They have agreed to recognize the breakaway republic's independence.*

INDEPENDENCE + VERB **come** *Independence came to the British colonial territories in Africa in the late fifties and early sixties.*

INDEPENDENCE + NOUN **day** | **celebrations** | **movement** | **struggle**

PREP. **at** *~Namibia became a full member of the UN at independence.*
| **from** *independence from Spain* | **of** *the church's independence of the state independence of mind.*

Фразеологизмы: *a declaration of independence, a lack of independence, the loss of independence, a sign/symbol of independence*
The car became a symbol of independence. | *the struggle for independence, a war of independence the American War of Independence* (Oxford Collocation Dictionary).

Independence, n. 1. a city in W Missouri: starting point of the Santa Fe and Oregon trails. 111,806. 2. a town in SE Kansas. 10,598 (Webster).

Согласно данным словарей, семантика британской и американской СВОБОДЫ различается незначительно. В таблице ниже в качестве примера представлены отличия в значениях брит. и амер. *freedom*, согласно Оксфордским словарям British and World English dictionary и US English dictionary:

Oxford British and World English dictionary	Oxford US English dictionary
freedom <i>noun</i> 1. the power or right to act, speak, or think as one wants: <i>we do have some freedom of choice</i> absence of subjection to foreign domination or despotic government: <i>he was a champion of Irish freedom</i> the power of self-determination attributed to the will; the quality of being independent of fate or necessity. 2. the state of not being imprisoned or enslaved: <i>the shark thrashed its way to freedom</i> the state of being unrestricted and able to move easily: <i>the shorts have a side split for freedom of movement</i> unrestricted use of something: <i>the dog has the freedom of the house when we are out.</i>	freedom <i>noun</i> 1. the power or right to act, speak, or think as one wants without hindrance or restraint: <i>we do have some freedom of choice</i> absence of subjection to foreign domination or despotic government: <i>he was a champion of Irish freedom.</i> 2. the state of not being imprisoned or enslaved: <i>the shark thrashed its way to freedom</i> the state of being physically unrestricted and able to move easily: <i>the shorts have a side split for freedom of movement</i>

3. (freedom from) the state of not being subject to or affected by (something undesirable): <i>government policies to achieve freedom from want.</i> 4. (the freedom of —) <i>British</i> a special privilege or right of access, especially that of full citizenship of a city granted to a public figure as an honour: <i>he accepted the freedom of the City of Glasgow.</i> 5. <i>archaic</i> familiarity or openness in speech or behaviour.	3. (freedom from) the state of not being subject to or affected by (a particular undesirable thing): <i>government policies to achieve freedom from want.</i> the power of self-determination attributed to the will; the quality of being independent of fate or necessity. unrestricted use of something: <i>the dog is happy having the freedom of the house when we are out.</i> 4. — 5. <i>archaic</i> familiarity or openness in speech or behaviour.
---	---

Значение 4 ‘специальная привилегия, которой наделены только полноправные граждане города или награждены общественные деятели’ характерно только для британского английского. Употребление слова *freedom* в значениях ‘the power of self-determination attributed to the will; the quality of being independent of fate or necessity’ и ‘unrestricted use of something’ отличается частотностью: эта семантика более распространена в британском английском, в соответствии с частотным принципом расположения значений в большинстве словарей.

Согласно словарям, нет отличий в сочетаемости и дериватах анализируемых слов британского и американского английского. Вот, например, частотные коллокации слова *freedom*, совпадающие в британском и американском английском: *freedom march, freedom rider, Freedom Trail, freedom fighter, degree of freedom, freedom of speech (also free speech), freedom of conscience, freedom of religion, freedom of the seas*; а также дериваты *free*: *free-swimming, free-tailed bat, free-to-air, freebase, freebie, freeboard, freebooter, freeborn, freedman, freegan.*

2. Текстовые данные

2.1. Данные текстовых исследований

Анализ сочетаемости лексем, номинирующих понятие СВОБОДА, непосредственно связан со вторым этапом работы – текстовыми и корпусными данными.

На втором этапе изучения стереотипа СВОБОДА в американском варианте английского языка были привлечены данные уже проведенных исследований, в частности, диссертация Т. Ардашевой, посвященная исследованию концепта СВОБОДА в английском, французском и русском языках (Ардашева 2012). Т. Ардашева привлекала словарный и корпусный материал британского английского (*freedom*).

Каждому лексико-семантическому варианту (ЛСВ) лексемы *freedom* были поставлены в соответствие аспекты значения:

1. 'the state of being free or at liberty rather than in confinement or under physical restraint': *he won his freedom after a retrial* (юридический)

2. 'exemption from external control, regulation' (личностный (внешний))

3. 'the power to determine action without restraint' (личностный (внешний))

4. 'political or national independence' (социально-политический)

5. 'personal liberty, opposed to bondage or slavery': *a slave bought his freedom* (исторический)

6. 'exemption from the presence of anything specified' (usually fol. by *from*): *freedom from fear* (социально-политический)

7. 'the absence of or release from ties, obligations, etc.' (личностный (внешний))

8. 'ease or facility of movement or action: *to enjoy the freedom of living in the country* (личностный (внешний))

9. 'frankness of manner or speech' (личностный (внутренний))

10. 'general exemption or immunity': *freedom from taxation* (социально-политический)

11. 'the absence of ceremony or reserve' (личностный (внешний))

12. 'a liberty taken' (социально-политический)

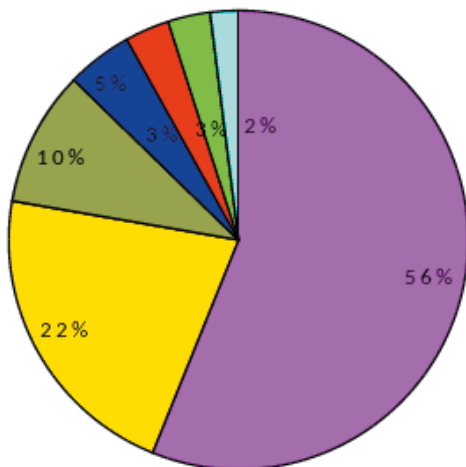
13. 'a particular immunity or privilege enjoyed, as by a city or corporation': *freedom to levy taxes* (социально-политический)

14. 'civil liberty, opposed to subjection to an arbitrary or despotic government' (социально-политический)

15. 'the right to enjoy all the privileges or special rights of citizenship, membership, etc., in a community or the like' (социально-политический)

16. 'the right to enjoy, or use at will: to have the freedom of a friend's library' (повседневный)

17. Philos. 'the power to exercise choice and make decisions without constraint from within or without; autonomy; self-determination' (философский).

Процентное соотношение представленности в текстах на британском английском того или иного аспекта *freedom* показано на диаграмме (Ардашева 2012: 9). Ядро концепта СВОБОДА, по данным английского языка, составляет социально-политический аспект (56%). Личностный аспект также распространен: внешний – 22%, внутренний – 10%. Повседневный, юридический, философский и исторический аспекты малочисленнее, по корпусным данным, 5, 3, 2 и 2%, соответственно.

Подкорпусы употребления *freedom* на британском и американском английском (по тысяче примеров) были соотнесены с тем или иным аспектом. Результаты не отличаются существенно по данным британского и американского корпуса текстов.

Для сопоставимости результатов с результатами Т. Ардашевой по разработанной ею методике (Ардашева 2012) было проведено слотирование.

Слоты социально-политического аспекта

1. Freedom as the right, 2. Freedom in the international life, 3. Freedom in the internal politics, 4. Conditions of freedom, 5. Freedom as the activity of local authorities, companies, public and private institutions, 6. Economic freedom, 7. Academic freedom

Личностный аспект (внешний)

8. Freedom as activity, 9. Freedom as a professional activity, 10. Freedom as an independent lifestyle, 11. Freedom as the movement

Личностный аспект (внутренний)

12. Freedom as creativity, 13. Freedom as the basis of Christianity, 14. Freedom as a psychological state, 15. Freedom as the ability to think

Слоты повседневного аспекта

16. Freedom as unlimited use of an object, 17. Degree of freedom as a scientific term, 18. Freedom as the absence of something

Слоты юридического аспекта

19. Freedom – being not in prison

Слоты философского аспекта

20. Free will of the person

Слоты исторического аспекта

21. Independence from the owner and obligations to him.

Отличия в употреблении *freedom* в американском варианте английского языка в сравнении с британским незначительны (не более процента) и заключаются в следующем. В американском английском более широко представлены контексты, соотносимые со 2, 3 и 13 слотом: 2. Freedom in the international life ‘свобода в международной жизни’, 3. Freedom in the internal politics ‘свобода во внутренней политике’, 13. Freedom as the basis of Christianity ‘свобода как основа христианства’. И, наоборот, менее распространены контексты слотов, где англ. *freedom* выступает в значениях: ‘freedom as a psychological state – свобода как психологическое состояние’; ‘freedom as the ability to think – свобода как способность думать’, ‘free will of the person – свободное волеизъявление индивида’, весьма распространенные, например, в русском языковом сознании.

Напротив, в американском английском менее представлены слоты 14. Freedom as a psychological state ‘свобода как психологическое состояние’, 15. Freedom as the ability to think ‘свобода как способность мыслить’, 20. Free will of the person ‘свободное волеизъявление индивида’.

Слот 2 „Свобода в международной жизни” соотносится с тремя значениями. Первое из них – ‘control, monitoring of freedom in other countries’ (‘мониторинг, контроль за свободой в других странах’): *The balance between press freedom and control over problematic reportage varies between different countries*. Второе значение – ‘the desire to promote the establishment of democratic freedoms’ (‘желание содействовать установлению демократических свобод’): *In Nigeria, freedom of the mass media seems to be valued mainly as the freedom to criticize rather than to discover something worth reporting*. Третье – ‘criticism of the state of liberty in other countries’ (‘критика состояния свободы

в других странах'): *We demand freedom of secession for the Mongolians, Persians, Egyptians and all other oppressed and unequal nations.*

Слот 3. „Свобода во внутренней политике” также включает три смысла, первый из которых ‘the government promotes the establishment of a democratic freedoms’ – ‘правительство содействует установлению демократических свобод’ (*Constitutions thus both liberate and bind; they provide for a framework of ordered freedom within a set of rules which prevents both majorities and their elected representatives from doing what they might otherwise wish to do*; второй ‘the government prevents the establishment of democratic freedoms’ – ‘правительство препятствует установлению демократических свобод’: *It is we... who have to pick up the pieces and begin again the struggle to live... in freedom from arbitrary and authoritarian policing*; третий ‘increase in the number of poor people’ – ‘рост числа бедных’: *... we were all poor enough to know the horrors of freedom in democracy.*

13-й слот „Свобода как основа христианства” часто реализуется в семантике ‘calm, peace’ (‘покой, мир, гармония’: *... every soul is destined for eternal happiness in heaven unless individual freedom in life has been used to pursue wrong types of love – love of the material world and love of the self instead of love of the neighbour and love of performing what he termed ‘uses’ (useful acts).*

Прецедентные тексты культуры, связанные со стереотипом СВОБОДА в английском языке, весьма многочисленны и неоднократно интерпретировались антропологами и социологами. К собственно американскому пониманию свободы следует отнести, в первую очередь, четыре свободы (four freedoms) – ценности, провозглашенные Ф. Д. Рузвельтом в ежегодном обращении к Конгрессу 6 января 1941 года: 1. свобода слова и свобода выражения своего мнения в любой части мира; 2. свобода исповедовать свою веру по-своему в любой части мира; 3. свобода от нужды, то есть экономические договоренности, обеспечивающие каждой стране здоровую, мирную жизнь ее народа в любой части мира; 4. свобода от страха – всеобщее сокращение вооружений до такого уровня и таким образом, при которых ни одна страна не будет иметь возможности совершить акт физической агрессии против своего соседа в любой части мира.

Так же, как и four freedoms, другие устойчивые выражения опираются на прецедентные тексты, например freedom fighter ‘борец за свободу – человек, который принимает участие в движении сопротивления против репрессивной социальной или политической органи-

зации'. Такая программа была принята администрацией Рейгана для борьбы с советской властью и помощи нерегулярным силам, участвующим в сопротивлении просоветским правительствам в странах третьего мира. Такие «борцы за свободу», как Рейган назвал их, в Афганистане, Анголе, Никарагуа и др., казалось, давали надежду, что Соединенные Штаты могли бы свергнуть тоталитарные режимы без прямого вмешательства.

Фразеологизированным выражением, связанным с ключевыми событиями американской истории, является *Declaration of Independence* (рус. *Декларация независимости*). Как известно, такое название имел исторический документ, в котором британские колонии в Северной Америке объявили независимость от Великобритании. 4 июля 1776 года празднуется в США как День независимости, кроме того, Декларация стала первым официальным документом, в котором колонии именовались Соединёнными Штатами Америки.

Невозможно назвать политического деятеля США, не говорившего о свободе. Американская история пестрит цитатами, как, например, слова Томаса Дефферсона: «The greatest danger to American freedom is a government that ignores the constitution» («Величайшая опасность для американской свободы – это правительство, которое игнорирует конституцию»). Знаковая книга Э. Фонера, автора многих книг об истории и состоянии свобод в США, «История американской свободы» (E. Foner «The Story of American Freedom», New York, 1998) предваряется словами «Волнующая история Америки сосредоточена на живительном импульсе – свободе».

В языковой картине мира американцев сильнее, чем у британцев, противопоставлены свобода и рабство, и это также проявляется в культурно релевантных текстах, в частности, в книге Э. С. Моргана «Американское рабство, американская свобода» (E. S. Morgan «American Slavery, American Freedom», New York, 1975).

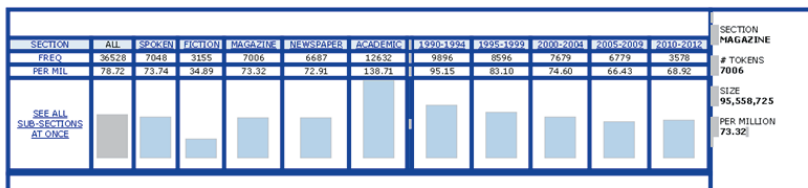
2.2. Корпусные данные

Наличие сопоставимых корпусов британского (BYU-BNC) и американского (COCA) вариантов английского языка позволяет увидеть и другие отличия, например, в употребительности слов *freedom* или *liberty* в разных типах дискурса.

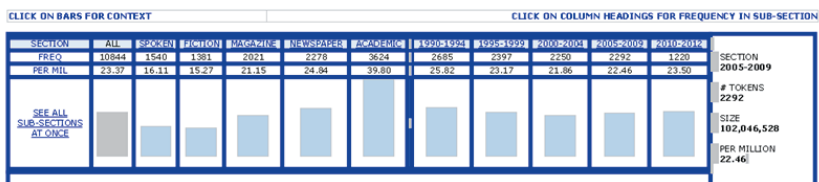
Приведенные таблицы наглядно демонстрируют большую употребительность англ. *freedom* в американском варианте, что последовательно проявляется в разных стилях и особенно разительно в разго-

ворном: 18.07 случаев на миллион словоупотреблений в британском английском против 73.74 – в американском.

COCA freedom

COCA liberty

Хорошо разработанные и сопоставимые корпуса британского и американского английского позволяет провести и другие наблюдения, в частности сравнить употребительность в разных стилях лексем *liberty* и *freedom*.

Из приведенных таблиц видно, что *freedom* частотнее в целом, однако его соотносительная употребительность в художественной литературе ниже, чем *liberty*.

Можно сопоставить существительные *liberty* и *freedom* в американском английском в сходных грамматических конструкциях, например, в сочетании с прилагательными.

Из приведенных ниже таблиц, где употребление *liberty* и *freedom* в сочетании с прилагательными расположено по убывающей частотности, очевидно, что наиболее употребительны сочетания *religious freedom*, *religious liberty* 'религиозная свобода', причем *liberty* и *freedom* в таких контекстах равно употребительны. *Academic* употребляется с *freedom* ('академическая свобода'), а *personal* – с *liberty* ('личная свобода'). Корпусные данные выявляют и публицистические штампы, как-то: *Iraqi freedom* 'свобода Ирака', *democratic freedom* 'демократическая свобода'.

WORD 1 (W1): adj + FREEDOM (3.37)					WORD 2 (W2): adj + LIBERTY (0.30)						
#	WORD	W1	W2	W1/W2	SCORE	#	WORD	W2	W1	W2/W1	SCORE
1	RELIGIOUS	1190	492	2.4	0.7	1	RELIGIOUS	492	1190	0.4	1.4
2	ACADEMIC	877	3	292.3	86.8	2	INDIVIDUAL	288	387	0.7	2.5
3	POLITICAL	542	97	5.6	1.7	3	HUMAN	130	437	0.3	1.0
4	ECONOMIC	462	61	7.6	2.2	4	PERSONAL	119	367	0.3	1.1
5	HUMAN	437	130	3.4	1.0	5	POLITICAL	97	542	0.2	0.6
6	INDIVIDUAL	387	288	1.3	0.4	6	AMERICAN	91	253	0.4	1.2
7	NEW	384	63	6.1	1.8	7	NEGATIVE	85	72	1.2	4.0
8	PERSONAL	367	119	3.1	0.9	8	CIVIL	73	75	1.0	3.3
9	GREATER	321	23	14.0	4.1	9	FREE	69	165	0.4	1.4
10	AMERICAN	253	91	2.8	0.8	10	NEW	63	384	0.2	0.6
11	IRAQI	202	1	202.0	60.0	11	ECONOMIC	61	462	0.1	0.4
12	FREE	165	69	2.4	0.7	12	POSITIVE	40	55	0.7	2.4
13	COMPLETE	152	10	15.2	4.5	13	BASIC	39	85	0.5	1.5
14	GREAT	147	26	5.7	1.7	14	ORDERED	32	1	32.0	107.8
15	INTELLECTUAL	134	3	44.7	13.3	15	CONSTITUTIONAL	31	69	0.4	1.5
16	SEXUAL	129	8	16.1	4.8	16	TRUE	29	120	0.2	0.8
17	PRESIDENTIAL	122	0	244.0	72.4	17	FUNDAMENTAL	27	52	0.5	1.7
18	TRUE	120	29	4.1	1.2	18	OTHER	27	110	0.2	0.8
19	REPRODUCTIVE	112	9	12.4	3.7	19	SWEET	26	18	1.4	4.9
20	OTHER	110	27	4.1	1.2	20	GREAT	26	147	0.2	0.6
21	CREATIVE	107	2	53.5	15.9	21	INDIVISIBLE	24	2	12.0	40.4
22	ARTISTIC	104	5	20.8	6.2	22	GENERAL	24	23	1.0	3.5
23	DEMOCRATIC	93	15	6.2	1.8	23	ABSOLUTE	24	70	0.3	1.2
24	REAL	92	2	13.1	3.9	24	NATURAL	23	26	0.9	3.0

Еще более показательно сопоставление сходных грамматических конструкций с существительным *freedom* в британских и американских контекстах. Ниже приведены данные по частотности употребления *freedom* с теми или иными прилагательными в британском и американском вариантах английского языка.

	BYU-BNC (British English)	COCA (American English)
1	GREATER	RELIGIOUS
2	ACADEMIC	ACADEMIC
3	INDIVIDUAL	POLITICAL
4	POLITICAL	ECONOMIC
5	NEW	HUMAN
6	PERSONAL	INDIVIDUAL
7	COMPLETE	NEW
8	SEXUAL	PERSONAL
9	RELIGIOUS	GREATER
10	GREAT	AMERICAN
11	OTHER	IRAQI
12	ECONOMIC	FREE
13	HUMAN	COMPLETE
14	REAL	GREAT
15	CONSIDERABLE	INTELLECTUAL
16	TOTAL	SEXUAL
17	RELATIVE	PRESIDENTIAL
18	FREE	TRUE

19	FULL	REPRODUCTIVE
20	LOCAL	OTHER

В обоих случаях на втором месте *academic freedom*; для американцев гораздо важнее экономическая свобода, а для британцев – сексуальная; сходную частотность имеют словосочетания *political freedom* ‘политическая свобода’ и *individual (personal) freedom* ‘индивидуальная свобода’.

Весьма характерны и неожиданные для славянского глаза сочетания, как, например, *freedom from linguistic inhibition* ‘свобода от лингвистического давления’ – контекст, связанный с превалированием и преимуществом одного языка в мультиязычном сообществе, часто речь идет об английском языке в научном дискурсе.

3. Психолингвистические данные и данные анкетирования

В третьей части исследования были использованы данные ассоциативных словарей, результаты других работ и данные собственного анкетирования.

3.1. Данные психолингвистических исследований

Edinburgh Word Association Thesaurus – http://www.eat.rl.ac.uk/ (British English)	Nelson, D. L., McEvoy, C. L., and Schreiber, T. A. (1998). The University of South Florida word association, rhyme, and word fragment norms (American English)
FREE – COUNTRY, LOVE, SPEECH, FREEDOM , LIBERTY , AIR, EASY, MAN, PRISON, BORN, CAPTIVE, FOUR, FROM, GREAT, HOLD, LIBERAL, NO, NOTHING , TRADE, WILL , BIRD , BLISS, BOND, DEMOCRACY, DOM, DONOVAN, DRINK, ENGAGED, EXPENSIVE Number of different answers: 57. Total: 94	FREE – BIRD , COST, EXPENSIVE, LOOSE, MONEY, AMERICA, FREEDOM , JAIL, SLAVE, EASY, ALL, HAPPY, LIBERTY , NOTHING , BONDAGE, CAPTIVE, CHOICE, ENSLAVE, GERMANY, GIVE, PAY, SALE, WILD, WILL , WILLING

response FREE – UNBOUND, MASON, FOR NOTHING, RELEASED, LIBERAL, RELEASE, SAMPLE, INDEPENDENT, BORN, BORNE, ADMISSION, LIBERTY, FANCY, UNLADEN, CAPTIVE, HAND-OUT, IMMUNITY, DUTY, OFFER, UNPAID, WILD, BONDAGE, DEMOCRATIC, ESCAPE, FREEDOM, INNOCENT, LAWLESS, LAX, PAID Number of different answers: 180. Total: 457 FREEDOM – LIBERTY, SPEECH, FIGHTER, FREE, AMERICA, AWAY, ESCAPE, FIGHTERS, LIFE, LOVE, PEACE, RELEASE, ALIVE, ANARCHY, BANNER, BLACK, BRUM, CAPTIVITY, CHAINS, CITY, CLIMBING, COLOUR, COUNTRY, DEMOCRACY Number of different answers: 63. Total: 97	response FREE – LIBERAL, RELEASE, ESCAPE, INDEPENDENT, SAMPLE, BUTTERFLY, LOOSE, WILD, AMERICAN, ROAM, NATURAL, VOLUNTEER, LIBERTY, AMERICA, SPREE, CAPTIVE, PRISONER, DUTY, WEEKEND, SPIRIT, CLINIC, CAPTURE, HOLIDAY, CAFFEINE, CHARITY, STUCK, CARELESS, FORM, TRAP, APARTMENT, BALLOON, CATCH, FREEDOM, GUILT NO. FREEDOM – USA, LIBERTY, FIGHTER, SLAVERY, BLACKS, PEACE, DEMOCRACY, FLAG, FOREVER, APARTHEID, BELL, BONDAGE, COUNTRY, FREE, GOOD, GREAT, HAPPINESS, INDEPENDENT, JUSTICE, NEW, PRIVILEGE, ROCK, SPEECH
--	--

Согласно данным ассоциативных словарей британского и американского вариантов английского языка, есть различия в реакциях информантов – британцев и американцев – на стимулы *free*, *freedom*. Ниже в таблице представлены данные словарей ассоциативных норм британского (Edinburgh Word Association Thesaurus – <http://www.eat.rl.ac.uk/>) и американского (Nelson, D. L., McEvoy, C. L., and Schreiber, T. A. (1998). The University of South Florida word association, rhyme, and word fragment norms – <http://www.usf.edu/FreeAssociation/>) английского.

Среди ассоциаций на слово *free* ‘свободный’ в британском английском наиболее частой является *country* ‘страна’, в американском – *bird* ‘птица’. Реакция *bird* ‘птица’ представлена и в британском варианте английского языка. Далее в британском английском следуют ассоциации *love* ‘любовь’, *speech* ‘речь’, *freedom* ‘свобода’, *liberty* ‘свобода’, *air* ‘воздух’ и т. д. В ассоциациях на американском варианте английского языка отсутствует *free love* ‘свободная любовь’ или *free trade* ‘свободная торговля’, однако многие другие реакции (*free freedom*, *liberty*, *nothing* ‘ничто’, *will* ‘воля, желание’, *free – expensive* ‘бесплатный’ – ‘дорогой’) повторяются. Только в американском английском реакцией на *free* является *slave* ‘раб’, и это подтверждает мысль, высказанную выше о прецедентных текстах.

Те же идеи прослеживаются и в реакциях на существительное *freedom* (см. выделенные слова выше). Нельзя не отметить среди реакций фразеологизм *free fighter*, а также то, что *America (USA)* выступает как реакция на *freedom* и для американских, и для британских информантов.

Что касается экспериментальных данных, то психолингвистические работы по исследованию понятий (= концептов = стереотипов) в языковой картине мира англичан в сопоставлении с русскими были и ранее, см., например: (Солохина 2004), поэтому в данной статье нет последовательного сопоставления русской и английской языковой картины мира.

По данным ассоциативных экспериментов, свобода в англоязычной картине мира противопоставляется тюремному заключению и чаще актуализируется в лексеме *freedom*, чем в синонимах;

респонденты понимают свободу как отсутствие тесноты, спертости, особенно преград для дыхания: свобода – это возможность выйти или идти куда угодно;

свобода противопоставляется рабству;

свобода связана с демократическими правами и ценностями, часто условием свободы личности является независимость государства;

государство, олицетворяющее свободу, – Соединенные Штаты Америки;

кроме социальной и политической свободы, многие информанты писали о ежедневной, обыденной свободе: свобода от обязанностей (учеба, работа, семья) и отдых;

свобода ассоциируется с отдельным проживанием от родителей, отсутствием давления;

свобода – это достаток и покой;

иногда свобода ассоциируется с анархией;

свобода – это ценность, и ценность очень позитивная, она ассоциируется с воздухом, ветром, простором.

Я проводила анкетирование в России среди русскоязычных россиян, а также русско- и белорусскоязычных белорусов Республики Беларусь в связи с употреблением обозначений понятия СВОБОДА в русском и белорусском языках. Помимо этого та же анкета распространялась на русском и английском языках в Споканской долине штата Вашингтон (США). Все эти данные представлены в статье (Руденко 2017).

В США анкетирование проводилось по анкете, разработанной на основе соответствующих анкет проекта EUROJOS:

1. What words can you use instead of the word *freedom*?
2. What words are opposite to *freedom*?
3. What words are connected with *freedom*, as for you?
4. Which is freedom? Write 3 attributes to the word *freedom*.

Freedom is (which?) ...

5. Write 3 nouns to attribute *free*.

Free (who?) ... Free (what?) ...

6. *In Freeland is freedom, but ...*

Write the second part of the sentence.

7. What expressions with the word *freedom* do you know?

For example, *four freedoms*, etc.

8. What expressions with the word *liberty* do you know?

For example, *statue of liberty*, etc.

9. Write a short essay, which begins with the words: *in my opinion, freedom is ... as for me, the essence of freedom is ... I think, freedom is ...*

Please, answer the questions in your essay: What does the word *freedom* means? What is your position on *real freedom*?

В Спокане около 210 тыс. населения, около 30 тыс. из них составляют владеющие русским языком. Анкетирование проводилось как лично, так и через Интернет при помощи администрации г. Спокан, Восточного университета штата Вашингтон (Eastern Washington University), Русской церкви г. Спокан. Было получено 110 анкет на русском и 180 анкет на английском языке.

Ответы на русском языке одних информантов по сути ничем не отличались от ответов на английском других, т. е. понимание свободы русскоязычными жителями г. Спокан идентично пониманию англоязычных. Это коррелирует с мнением социологов о том, что русскоязычные жители Спокана и Споканской долины стремятся как можно быстрее и как можно лучше адаптироваться к американскому образу жизни.

Подчеркнем, что русскоязычные люди, помещенные в иной культурный контекст, оказываются способными изменить свое понимание свободы, заимствовав ее понимание, свойственное американской культуре. Не вдаваясь в многолетнюю дискуссию о различии культурных и языковых концептов, отметим, что такие факты заставляют

задаваться вопросом, насколько вообще содержание подобных культурных концептов связано с языком и определяется особенностями конкретного языка. Русские синонимы *свобода* и *воля* семантически существенно отличаются от пары *freedom* и *liberty*. Из этого следует, что однозначная дифференциация культурного и языкового, по-видимому, невозможна, и возникают сомнения в необходимости такой дифференциации.

По сравнению с трактовкой свободы россиянами и белорусами, концепт СВОБОДА в сознании американцев является более гармоничным и целостным. Для них важна в первую очередь социальная трактовка свободы. Американцы могут испытывать сомнения по поводу проявлений тех или иных общественных свобод, однако личная свобода возможна для них только в свободном обществе, и, с другой стороны, никакая свобода невозможна без реализации ее социального аспекта. В отличие от американцев, свобода в анкетах характеризуется белорусами и россиянами как персональное понятие. Такое внимание к личностному аспекту свободы свидетельствует о конфликте с обществом и безразличии к нему и должно быть сигналом тревоги для социальных антропологов.

4. Топонимы с семантикой ‘свобода, свободный’ в США: этнолингвистический аспект

И в заключение несколько слов об употреблении лексем с семантикой ‘свобода, свободный’ в составе названий населенных пунктов и более мелких географических объектов на территории в сравнении с Беларусью. Такое сопоставление проводилось на материале белорусских и американских топонимов.

Белорусские лексемы *свабода* и *воля* нечасто встречаются в составе наименований поселений в силу своего древнего происхождения. Наши предки не использовали абстрактные слова в топонимии, и это в полной мере касается о.-слав. *свобода* и *воля*. Согласно справочнику «Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь», в Беларуси только 7 деревень называются *Свабода* и 6 деревень – *Воля*. Кроме того, порядка семидесяти наименований являются дериватами названных корней или же составными топонимами, включающими компоненты *свабода* и *воля* (Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь 2003–2010).

Лексемы *свабода* и *воля* чаще употребляются в Беларуси (как и в Восточной Славии в целом) в составе наименований меньших

географических объектов: улиц, площадей и агро-промышленных комплексов: бел. *плошча Свабоды*, агро-промышленный комплекс «*Народная Воля*» и под. Но реки, школы, здания, озера и города, подобно тому как это делается в США, не номинируются именем свободы.

Что касается аналогичных топонимов в Соединенных Штатах, то здесь иное положение дел. Семантика свободы в английском языке передается существительными *freedom, independence, liberty* и прилагательными *free, independent*. В соответствии с Интернет-энциклопедией City-Data.com, в США есть семь городов с названием *Freedom*, 12 – с названием *Independence* и 16 – *Liberty*, помимо составных наименований, таких как *Freedom Village* ‘Деревня Свободы’ и под.

Liberty, MO (pop. 29993)	Independence, MO (pop. 110704)	Freedom, CA (pop. 6000)
Liberty, TX (pop. 8382)	Independence, KY (pop. 21202)	Freedom, WI (pop. 5241)
Liberty, NY (pop. 3894)	Independence, KS (pop. 9277)	Freedom, NY (pop. 2545)
Liberty, SC (pop. 3052)	Independence, OR (pop. 9122)	Freedom, PA (pop. 1608)
Liberty, NC (pop. 2719)	Independence, OH (pop. 6820)	Freedom, NH (pop. 1431)
Liberty, PA (pop. 2453)	Independence, IA (pop. 6101)	Freedom, ME (pop. 636)
Liberty, IN (pop. 1928)	Independence, MN (pop. 3594)	Freedom, OK (pop. 257)
Liberty, KY (pop. 1880)	Independence, LA (pop. 1796)	
Liberty, WI (pop. 1287)	Independence, WI (pop. 1217)	
Liberty, ME (pop. 915)	Independence, NY (pop. 1041)	
Liberty, MS (pop. 676)	Independence, VA (pop. 903)	
Liberty, IL (pop. 511)	Independence, CA (pop. 574)	
Liberty, TN (pop. 384)		
Liberty, OK (pop. 178)		
Liberty, KS (pop. 93)		
Liberty, NE (pop. 85)		

В Соединенных Штатах Америки 578 названий, в том числе викинимов и урбанонимов, с существительным *freedom* (церкви, школы,

дороги, болота, пруды, здания, улицы и т. д., включая составные имена), 764 названия со словом *independence* и более 2000 топонимов с существительным *liberty*, по данным Информационной системы географических имен (Geographic Names Information System). В соответствии с той же базой данных, в США существует 705 географических названий с прилагательным *independent* ‘независимый’ и более 1500 – с прилагательным *free* ‘свободный’, включая составные наименования.

Такое отличие традиции именования географических объектов в Соединенных Штатах от соответствующих восточнославянских, в частности белорусских, имен вызвано двумя причинами. Первая из них – более позднее происхождение англо-американских топонимов. Большинство из них «моложе» соответствующих белорусских, и в связи с этим больше американских географических названий включают абстрактные лексемы.

Вторая причина – более частое употребление слов со значением ‘свобода’ в американском английском в целом: среди имен собственных и нарицательных, в текстах разных стилей, включая разговорный.

В частности, чрезвычайно частотным является слово *freedom*, о чем свидетельствуют и корпусные данные, и непосредственные наблюдения за устной речью. Высокая частотность слова *freedom* в повседневной речи буквально бросается в глаза. Лексема употребляется в рекламе, в диалогических репликах, в названии торговых марок и т. д.: *bank program freedom* ‘свобода банковских программ’, *American Freedom Insurance* ‘страховая компания „Американская свобода”’, *freedom jeans* ‘джинсы „свобода” (марка)’, *freedom ticket* ‘свободный билет’ (особый вид проездного документа), *freedom to enjoy* ‘свобода получать удовольствие’; *american freedom* ‘вид пилейника’ (!) и др. Кстати, для русского и белорусского языков это абсолютно не характерно, у нас употребление ‘свобода’ в повседневном смысле преимущественно ироническое.

Американцы руководствуются западной традицией в употреблении таких слов, как *freedom* или *liberty*: если концепт важен для социума, то его названия должны быть активно вовлечены в общественный дискурс. Если люди говорят о проблеме, то решение проблемы обязательно будет найдено. Говорящие на восточнославянских языках ориентированы скорее на восточную традицию: «Сколько ни говори „халва”, во рту слаще не станет». Белорусы редко говорят

о том, что важно для них, – о том, что важно, они предпочитают молчать.

Этнокультурные правила и стереотипы проявляются в таких далеких от этнолингвистики областях, как топонимика или дистрибутивно-частотный анализ. Обозначения свободы чрезвычайно частотны в американском английском. При этом они употребляются в словосочетаниях, абсолютно нетипичных для восточнославянских языков, например, *to exercise freedom* букв. ‘упражнять свободу, упражняться в свободе’. Для американца нормально ‘работать над тем, чтобы свободы было больше и лучше’, общество постулирует такой подход как очень позитивный и важный. Дейтельное ‘сохранение и улучшение свободы, ее качества и количества’ укрепляется в повседневных практиках. Все граждане Соединенных Штатов, особенно эмигранты, обязаны поддерживать и развивать пафос свободы, и каждый гражданин США должен ежеминутно осознавать и переживать этот пафос. Подчеркнуто трепетное отношение к свободам индивидуума – обязательное правило поведения должностных лиц всех уровней. Обществом прививается осознание социальных свобод как прав и как обязанностей, но это еще не все. Недостаточно только выполнять свои обязанности и знать свои права. Гражданин обязан (!) добиваться реализации своих законных прав и социальных свобод, и в этом нет мелких дел. Свобода – это закон, который должен соблюдаться, даже если в конкретном случае это представляется мелочным, обременительным и негуманным. Именно в США мог появиться и появился такой институт, как House of Freedom, организация, целью которой является мониторинг свободы в мире. House of Freedom возникла в 1941 г. именно как дом, под крышей которого могут объединиться и расти силы свободы и демократии. Это не только организация, но и своего рода урбаноним, называющий филиалы организации и конкретные здания в ряде мест в Соединенных Штатах и других странах. Freedom house Detroit позиционирует себя как *a place for those yearning to breathe free* ‘место для жаждущих дышать свободно’. Психолингвистические исследования (см. ниже) указывают на жесткую связь свободы с возможностью беспрепятственно дышать в англоязычной картине мира. Создание таких организаций, как House of Freedom, и активная внешняя политика США любопытным образом отражается в корпусных данных. Сопоставление корпусов британского и американского вариантов английского языка (the British National Corpus и the Corpus of Contemporary American

English) показывает, что именно для американского английского характерно значительно большее количество контекстов, где лексемы с семантикой 'свобода, свободный' употребляются по отношению к внешней политике.

Библиография

- Ардашева Татьяна Г., 2012, *Лингвокогнитивный анализ концепта «свобода» (на материале русского, английского и французского языков)*. Автореферат дисс. канд. филол. наук, Ижевск.
- Бармицкий Ежи, 2005, *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*, Москва.
- Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Нарматыўны даведнік, 2003–2010, у 6 т., Мінск.
- Руденко Елена Н., 2017, *Концепт СВОБОДА по данным анкетирования*, [в:] *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*, ред. Iwona Bielińska-Gardziel, Małgorzata Brzozowska, Beata Żywicka, Przemyśl, с. 354–360.
- Руденко Елена Н., 2019, *Концепт СВОБОДА по данным белорусского языка*, [в:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, ред. Jerzy Bartmiński, т. 4: *Wolność*, Lublin–Warszawa, с. 369–392.
- Солохина Анна С., 2004, *Концепт «свобода» в английской и русской лингвокультурах*. Автореферат дисс. канд. филол. наук, Волгоград.
- Berlin Isaiah, 2002, *Two Concepts of Liberty*, [in:] Isaiah Berlin, *Four Essays on Liberty*, London, p. 11–32.
- Carter Ian, 1996, *The Concept of Freedom. Part I: Background, Methodology, and the «Negative-Positive» Debate*, „Humane Studies Review” Vol. 10, no 3, p. 21–61.
- MacCallum Gerald C. J., 1967, *Negative and positive freedom*, „Philosophical Review” 76, p. 312–334.
- Pokorny Julius, 1959, *Indogermanisches etymologisches Woerterbuch*, Bern–Muenchen.
- Shklar, Judith N., 2010, *Freedom and Independence: A Study of the Political Ideas of Hegel's Phenomenology of Mind*, Cambridge.
- Skidelsky Robert, *The Meaning and Uses of the word Freedom in Current Public Discourse. Bilderberg Conference, 2005*, www.skidelskyr.com/site/article/the-meaning-and-uses-of-the-word-freedom-in-current-public-discourse.
- Webster – *Random House Webster's Unabridged Dictionary*, 2002, New York, London.
- Wierzbicka Anna, 1997, *Lexicon as a Key to Ethno-Philosophy, History, and Politics. “Freedom” in Latin, English, Russian, and Polish*, [in:] Wierzbicka Anna, *Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, Japanese*, New York, p. 125–155.

Online-Dictionaries and Corpora

American National Corpus, <http://americannationalcorpus.org/#>
 Bank of English, www.collinslanguage.com/content-solutions/wordbanks
 British National Corpus – BYU-BNC, <http://corpus.byu.edu/bnc>
 Cambridge Dictionaries Online, <http://dictionary.cambridge.org>
 City-Data.com, <http://www.city-data.com>
 Corpus of Contemporary American English – COCA, <http://corpus.byu.edu/coca>
 Corpus of Historical American English – COHA, <http://corpus.byu.edu/coha/>
 Electronic Middle English Dictionary, <http://quod.lib.umich.edu/cgi/m/mec/med-idx?size=First+100andtype=headwordandq1=fredomandrpxp=constrained>
 English Synonym Dictionary / Semantic Atlas, <http://dico.isc.cnrs.fr/dico/en/search?b=1andr=freedom>
 English Synonym Dictionary Reverso, <http://dictionary.reverso.net/english-synonyms/freedom>
 Geographic Names Information System, <http://geonames.usgs.gov/pls/gnispublic>
 Internet-thesaurus, <http://thesaurus.com>
 Leeds Corpus of English, <http://corpus.leeds.ac.uk/protected/query.html>
 Longman AE – Longman Advanced American Dictionary, <http://longmanusa.home.com/dictionaries/advanced.php>
 Longman BE – Longman Dictionary of Contemporary English (British English), <http://www.ldoceonline.com>
 Online Etymology Dictionary, <http://www.etymonline.com>
 Oxford BE – Oxford British and World English Dictionary, <http://oxforddictionaries.com/definition/english>
 Oxford British National Corpus, <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>
 Oxford Collocation Dictionary for Advanced, <http://www.ozdic.com>
 Oxford Dictionary of English Idioms, <http://oxforddictionaries.com/definition/english/idiom>
 Oxford US English Dictionary, http://oxforddictionaries.com/definition/american_english
 TIME Magazine Corpus of American English, <http://corpus.byu.edu/time/>

The stereotype of FREEDOM in American linguistic worldview

The article discusses the stereotype of FREEDOM in American English, reconstructed within the methodological framework of the Lublin Ethnolinguistic School. The analysis proper is preceded by an overview of research on the subject, the nature of the lexical data used, culturally relevant texts, as well as the data from corpora and questionnaires.

The analysis concerns the nouns *freedom*, *liberty*, and *independence*, and the adjective *free*. The differences between American and British English are noted. To concept of FREEDOM in British English is presented on the basis of other studies.

The specific characteristics of FREEDOM in American linguistic worldview is an extremely high frequency of usage of the relevant terms, the view of freedom as an active value, relevant in everyday life, and a close connection between social and personal freedom.

Keywords: free, FREEDOM, liberty, independence, concept, worldview

Beata Żywicka

Przemysław

Co dane systemowe mówią o *SPRAWIEDLIWOŚCI*? Analiza leksykograficzna

Przedmiotem rozważań autorki jest rozumienie *SPRAWIEDLIWOŚCI* w dawnych i współczesnych słownikach języka polskiego. Zmierając do zrekonstruowania definicji kognitywnej, stara się pokazać całe bogactwo znaczeniowe słowa, wyznaczyć jego miejsce w polu leksykalno-semantycznym oraz wskazać powiązania w sieci relacji znaczeniowych. W słownikach języka polskiego ogólne znaczenie *sprawiedliwości* nawiązuje do Biblii, na oznaczenie ‘wszystkiego tego, co jest zgodne z przyjętymi w danej społeczności zasadami etycznymi’, stąd też jest ona określana jako ‘cnota moralna, jedna z czterech cnót kardynalnych obok męstwa, roztropności i umiarkowania’, ‘boskie prawo moralne’, ‘boska nauka’, czy też ‘najwyższa wartość’. W definicjach podkreśla się, że sprawiedliwość przejawia się w konkretnych czynach, zachowaniu czy postępowaniu zarówno pojedynczego człowieka (jednostki), jak i ogółu ludzi (zbiorowość). Jest identyfikowana z dobrocią, poczciwością, prawością, prawdą, uczciwością i odpowiedzialnością. Bywa łączona z miłością, miłosierdziem, szczerością i swobodą. Najczęściej wchodzi w opozycję z niesprawiedliwością, stronniczością, subiektywnością i niegodziwością.

Słowa kluczowe: wartość, sprawiedliwość, definicja leksykograficzna, definicja kognitywna, komponent semantyczny

1. Wstęp

Anna Wierzbicka, pokazując różnorodny poziom charakterystyk semantycznych w słownikach, bezsprzecznie udowodniła, że „opisy znaczenia słowa mogą być w różnych słownikach mniej lub bardziej wyczerpujące,

nie powinny się jednak różnić pod względem podstawowej zawartości. Definicja ma na celu przedstawienie prawdy na temat znaczenia słowa, a prawda ta jest jedna – bez względu na to, czy się ją przedstawia w artykule naukowym poświęconym danemu słowu, czy w słowniku adresowanym do szerokiego odbiorcy” (Wierzbicka 2006: 294). Niejednokrotnie podkreślała również, że znaczenia słów mają swoje granice i można je ściśle definiować (tamże: 373).

Przyjmując za punkt wyjścia przytoczone powyżej założenia, odnoszące się do rozumienia i kształtu definicji leksykograficznych, postaram się pokazać, jak rozumiana jest *sprawiedliwość* w słownikach języka polskiego, a zatem jakie komponenty semantyczne współtworzą słownikowe znaczenie *sprawiedliwości*, oraz które z nich, ze względu na stabilność pozycji i powtarzalność występowania, mogą być uznane za konstytutywne w rozumieniu znaczenia. Ponadto, spróbuję nakreślić jego miejsce w polu leksykalno-semantycznym oraz wskazać powiązania w sieci relacji znaczeniowych, dążąc do zrekonstruowania definicji kognitywnej¹.

2. Źródła rozumienia sprawiedliwości. Etymologia słowa

Źródła współczesnego rozumienia sprawiedliwości należy upatrywać w pierwotnym znaczeniu, bezpośrednio wywodzącym się z Biblii, pośrednio zaś ukształtowanym pod wpływem filozofii greckiej oraz „rzymskiej myśli jurydycznej”. Biblijne znaczenie sprawiedliwości odnosi się do postawy człowieka cnotliwego, odznaczającego się prawością, posłusznego Bożemu prawu, postępującego zgodnie z prawem Bożym, spełniającego wolę Boga, żyjącego według Bożych praw (Mt. 1,18–25), kierującego się miłością (Gal. 2,16–21; Rz. 1,17; Hbr. 11,4.7.33n) oraz „uwrażliwionego na problemy człowieka, któremu należy przyjąć z pomocą”².

Na rozumieniu sprawiedliwości zaważyły także poglądy wielkich greckich filozofów – Platona i Arystotelesa³.

¹ Jerzy Bartmiński, określając jej przeznaczenie, zaznacza, że „definicja kognitywna za cel główny przyjmuje zdanie sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. z utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania” (Bartmiński 1988: 169–170).

² Por. rozważania R. Grzegorzczukowej na temat etymologii wyrazu *sprawiedliwość* w artykule, *Rozumienie pojęcia ‘sprawiedliwość’ we współczesnej polszczyźnie i problem genezy* (Grzegorzczukowa 2015) oraz ks. J. Olszówki, *Sprawiedliwość jako zasada współżycia między ludźmi*, <http://www.katolik.pl/sprawiedliwosc-jako-zasada-wspolzycia-miedzy-ludźmi> [dostęp: 26 II 2017].

³ Dla Platona sprawiedliwość była „jedną z czterech cnót kardynalnych – obok rozważli, męstwa i mądrości. Dostrzegając między nimi wzajemne odniesienia i powią-

Współczesne źródła leksykograficzne dokumentujące etymologię *sprawiedliwości*, podają, że rzeczownik *sprawiedliwość* pochodzi od przymiotnika *sprawiedliwy*, czyli ‘postępujący zgodnie z nakazami etycznymi; uzasadniony, słuszny’, a od XV w. jako ‘uczciwy, prawy’, ‘zgodny z przepisami prawnymi’, ‘bezzstronny’, ‘oczyszczony z zarzutów, usprawiedliwiony, niewinny’, ‘należyty, właściwy, rzetelny, nieoszukany’ (SEJP Bor). Rzeczownik *sprawiedliwość* i przymiotnik *sprawiedliwy* „weszły do polszczyzny z języka czeskiego wraz z tekstami wczesnochrześcijańskimi, nasyconymi bohemizmami” (Grzegorzczkova 2015: 229), bowiem staroczeski *spravedlivy* to ‘sprawiedliwy; prawidłowy, stosowny; prawdomówny, prawdziwy; porządkowy, rzetelny, sumienny; bogobojny’ przekształcony z wcześniejszej postaci *spravedlny*, pochodzącego ostatecznie od staroczeskiego *sprava* i tożsamesego z polskim wyrazem *sprawa* (SEJP Bor).

Co się tyczy przymiotnika *prawy*, z którego powstało *prawo*, początkowo oznaczał tyle co dziś oznacza *prosty*, a więc ‘nieskrzywiony, niezgięty, wyprostowany, równy’ – z niego rozwinęły się kolejne: ‘poprawny, właściwy, odpowiedni, stosowny’, a z nich z kolei powstały współczesne określenia ‘uczciwy, szlachetny’ (SEJP Bor). Można więc przypuszczać, że to pierwotne, przestrzenne znaczenie jeszcze prasłowiańskiego przymiotnika *pravъ* stało się początkiem znaczenia ‘sprawiedliwości’.

3. Leksykalne eksponenty SPRAWIEDLIWOŚCI w definicjach słownikowych

Słowniki języka polskiego rejestrują od dwóch do ośmiu znaczeń *sprawiedliwości*, określając ją bardzo podobnie przez pryzmat aspektu moralnego i społecznego, jako ‘zasadę, porządkującą relacje międzyludzkie, która ujawnia się w konkretnych działaniach, takich jak: czynienie dobra, poszanowanie prawa innych, bezstronne ocenianie ludzi i traktowanie ich tak, jak na to zasługują’ (każdemu według zasług). Na uwagę zasługuje jeszcze jedno znaczenie, udokumentowane wyłącznie w słownikach przedwojennych, potwierdzające użycie *sprawiedliwości* na określenie ‘miejsca, gdzie sprawiedliwie karano złoczyńców, wieszając ich na szubienicy (SJP Lin; SWil; SW), np.: *Złodziej, odwiązany od szubienicy, nim ten, co go odwiązał, zlaźł z wysokości sprawiedliwości, uciekł* (SWil).

zania, przypisywał *sprawiedliwości* ważną funkcję regulatora stosunków społecznych” (Maciejewski 2012: 9). Natomiast Arystoteles uważał *sprawiedliwość* za cnotę etyczną, odnosząc ją do pewnego zachowania wobec innych ludzi, „wielokrotnie podkreślał, że o *sprawiedliwości* decyduje nie tylko zgodność z prawem, ale i zgodność z tym co słuszne” (Promieńska 2008: 20).

W *Słowniku staropolskim* *sprawiedliwość* to: 1. 'boskie prawo moralne, boska nauka moralności'; 2. 'postępowanie zgodne z ogólnie przyjętymi zasadami moralnymi, uczynek słuszny, wynikający z zasad moralnych'; 3. 'słuszny bezstronny wyrok, obiektywne osądzenie'; 4. 'słuszność, racja, iustitia' (SS_{tp} Urb).

Natomiast w *Słowniku języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego *sprawiedliwość* to 1. 'cnota moralna, u dawnych jedna z czterech cnót kardynalnych; nałóg czynienia podług dobra'; 2. 'urząd, prawo, urzędnicy sprawiedliwość dostrzegający'; 3. 'wyrocznia sprawiedliwości, szubienica, miejsce stracenia złoczyńców'; 4. 'usprawiedliwienie przed Bogiem, niewinność, świątobliwość (sprawiedliwość zakonna, sprawiedliwość wiary, sprawiedliwość życia)' (SJP Lin).

W dalszym ciągu w *Słowniku języka Adama Mickiewicza*, czytamy, że *sprawiedliwość* to 'cnota oddawania każdemu, co mu się słusznie należy, zdolność moralna do podejmowania bezstronnych ocen i decyzji' (SJMic).

Wileński *Słownik języka polskiego* rozszerza nieco pierwsze znaczenie tego leksemu, włączając *sprawiedliwość* do zespołu czterech cnót kardynalnych, a mianowicie 1. 'cnota moralna, u dawnych jedna z czterech cnót kardynalnych, na mocy której szanujemy prawa drugiego [...] i dodaje ponadto inne, takie jak: 2. 'zadośćuczynienie, satysfakcja', słuszność, bezstronność', 'przejawia się uczuciem prawości, tj. prawa boskiego w sercu człowieka, niezagłuszonego zepsuciem' (SWil).

Podobnie jest definiowana *sprawiedliwość* w słowniku warszawskim, jako 'nałóg czynienia podług dobra', uwydatniając powiązanie *sprawiedliwości* z prawem, w rozumieniu 'satysfakcja prawna', 'słuszna pretensja, prawo do czego', 'przyznanie każdemu jego prawa', 'oddanie mu, co się należy, na co zasłużył' i utożsamiając ją z *prawdą*, por. 'słuszność, prawda, racja' (SW).

Oszczędną znaczeniowo definicję *sprawiedliwości* odnajdujemy w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego, który podaje: 1. 'sprawiedliwe postępowanie, sprawiedliwy osąd; bezstronność, obiektywizm'; 2. 'organa sądowe, sądownictwo, sąd, sądownictwo'; 3. daw. 'słuszność, trafność' (SJP Dor). Zaś w *Słowniku współczesnego języka polskiego* pod redakcją Bogusława Dunaja znaczy ona tyle co 1. 'prawość w postępowaniu, w odnoszeniu się do otaczającej rzeczywistości, w osądzaniu; uczciwość, obiektywizm, bezstronność osądu'; 2. 'sąd, sądownictwo, organa sądowe' (SWJP Dun).

Inny *słownik języka polskiego* rejestruje krótką definicję *sprawiedliwości* jako 'bezstronność w ocenianiu ludzi i traktowanie ich tak, jak na to zasługują' (ISJP Bań).

W *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* leksem *sprawiedliwość* oznacza 1. ‘wszystko to, co jest zgodne z przyjętymi w danej społeczności zasadami etycznymi, co wynika z tych zasad; bezstronność w ocenianiu kogoś, czegoś’; 2. ‘organy władzy sądowniczej, sądownictwo, sąd’ (PSWP Zgół).

Uniwersalny słownik języka polskiego utrwała dwa znaczenia *sprawiedliwości*, zgodnie z którymi jest to 1. ‘uczciwe, prawe postępowanie, obiektywne odnoszenie się do rzeczywistości; bezstronność, rzetelność’; 2. praw. ‘organa sądowe, sądownictwo, sąd; sąđenje’ (USJP Dub). Natomiast w *Wielkim słowniku języka polskiego* pod redakcją Piotra Źmigrodzkiego, *sprawiedliwość* zostaje zdefiniowana w odniesieniu do trzech płaszczyzn (obyczajowej, społecznej i prawnej). W związku z powyższym *sprawiedliwość* to 1. ‘porządek zdarzeń, w wyniku którego czyny i zachowania ludzi zostają ocenione w sposób bezstronny i uczciwy, a nagroda lub kara, która ich spotyka jest odpowiednia do zasługi albo przewinienia’; 2. ‘przyznawanie ludziom praw lub przywilejów, na które w myśl pewnych zasad zasługują’; 3. ‘instytucje zajmujące się rozstrzyganiem sporów i orzekaniem o winie lub niewinności zgodnie z obowiązującym prawem’ (WSJP Źmig).

W leksykonach języka polskiego *sprawiedliwość* jest ukazywana w pierwszej kolejności od strony etycznej, dalej społecznej i jurydycznej. Ogólne znaczenie *sprawiedliwości* nawiązuje do Biblii, na oznaczenie ‘wszystkiego tego, co jest zgodne z przyjętymi w danej społeczności zasadami etycznymi’, stąd też jest określana jako ‘cnota moralna, jedna z czterech cnót kardynalnych’⁴, ‘boskie prawo moralne’, czy też ‘najwyższa wartość’.

Pozostałe znaczenia *sprawiedliwości* odnoszą się do podstawowych zasad współżycia między ludźmi, postaw, działań i zachowań jednostek oraz zbiorowości, regulowanych przez prawo, dotyczących osądzania innych, równości wobec prawa oraz przyznawania tego, co się komuś należy. Włodzimierz Wysoczyński, dokonując przeglądu definicji *sprawiedliwości* z perspektywy leksykalnej i frazeologiczno-paremiologicznej na materiale słownikowym wybranych współczesnych języków słowiańskich, doszedł

⁴ Chociaż – jak zaznacza R. Grzegorzczkova – „rozumienie *sprawiedliwości* jako cnoty kardynalnej (obok męstwa, roztropności i umiarkowania) nie ma jasnej interpretacji; w sensie biblijnym byłaby to cnota bardzo ogólna (‘życie zgodne z prawem Bożym’), nadrzędna wobec pozostałych cnót, a w sensie jaki przekazuje *Katechizm Kościoła Katolickiego* jest to cnota zawężona już do określonego postępowania wobec innych ludzi” (Grzegorzczkova 2015: 224).

do podobnych wniosków i potwierdził, że sprawiedliwość odnosi się nie tylko do czynów człowieka, lecz także do sposobu podziału dóbr i może być regulowana przez prawo (Wysoczański 2015: 251–252).

4. Definicja kognitywna *SPRAWIEDLIWOŚCI* w świetle danych systemowych

Kategoria nadrzędna. Definicje słownikowe dowodzą, że *sprawiedliwość* kategoryzowana jest najczęściej, jako *cnota* (SJP Lin; SJMic; SWil), *boskie prawo*, *boska nauka* (SStp Urb), *postępowanie* (SW; SJP Dor; USJP Dub) oraz *wartość* (SWil), której często towarzyszy przymiotnik w pozycji superlatywu – *najwyższa*. Jest również nazywana *przyjaciółką skromności ludzkiego dobra*, *panną z nieba*, *wszystkich innych cnót królową* (SW), czy *światłem dla sędziego przyświecającem temu, gdzie prawo milczy lub jest niejasne* (SWil).

Synonimy. Najstarsze źródła leksykograficzne przekazują, że *sprawiedliwość* pozostawała w bliskim związku znaczeniowym z *dobrocią* i *poczciwością*, por. *Z dobroci wpływa poczciwość, czyli co jedno znaczy, sprawiedliwość, przez którą szanujemy innych należytości* (SJP Lin). Nowsze słowniki podają cały szereg wyrazów pozostających w bliższej lub dalszej zależności znaczeniowej względem sprawiedliwości (np. *Słownik internetowy* odnotowuje ponad 100 różnych słów, traktując je jako synonimy sprawiedliwości). Jednak najbliższy związek znaczeniowy, wynikający z etymologii, łączy sprawiedliwość z *prawością*, *prawdą*, *prawem*, *uczciwością*, *równością* i *bezzstronnością*. W sferze komunikacji codziennej (potocznej) sprawiedliwość często łączona bywa z *prawem*, z jego przestrzeganiem lub niedotrzymywaniem, a nawet łamaniem, por. *Nareszcie po trzech latach procesu sprawiedliwość zatriumfowała* (PSWP Zgół). Sprawiedliwość jest postrzegana jako gwarant praworządności, dlatego też ściśle wiąże się z *prawem*.

Również *uczciwość* i *bezzstronność* to wyrazy, które utrzymują bliskie związki znaczeniowe ze *sprawiedliwością*, bowiem *uczciwość* znaczy tyle co ‘pozostający w zgodzie z przyjętymi zasadami, rzeczywistością, prawdą lub prawem’, zaś *bezzstronność* to ‘nie opowiadanie się za żadną ze stron w sporze, lecz zachowanie obiektywizmu’, por.: *Opinia była bezstronna i sprawiedliwa; Podstawą pracy sędziego musi być całkowita bezstronność; Wiedziano o nim, że jest sprawiedliwy nawet wobec tych, których nie lubi* (ISJP Bań).

Innym wyrazem bliskoznacznym często poświadczanym dla *sprawiedliwości* jest *równość* (SSiA GajPaw; SS DąbGel), która stała się podstawą

stworzenia egalitarnej koncepcji społeczno-politycznej opierającej się na przekonaniu, że wszyscy ludzie są równi i powinni mieć jednakowe prawa, bez względu na zajmowaną pozycję społeczną, przekonania, wyznanie, czy zasobność materialną, por. *Niechaj się sprawiedliwość rozciąga jednaka na pysznych panów i na lichego wieśniaka* (SJP Dor za: Niemc. Warn. 403).

W dalszej kolejności słowniki synonimów odnotowują następujące szeregi synonimiczne wyrazów pozostających w bliskości semantycznej ze *sprawiedliwością*, skupionych wokół nadrzędnych komponentów znaczeniowych, które dotyczą, po pierwsze: ‘zasad, norm, postępowania i/lub działania zgodnego z prawem, opartego na równości wobec niego’: *prawo, praworządność, poszanowanie, nienaruszanie, przestrzeganie prawa* (SJP Lin; SWil; SW; SS DąbGel; SIS; SSiA GajPaw); po drugie: ‘wyrównania wyrządzonego zła lub okazanego dobra’ lub też ‘zobowiązań jednostki wobec innych’: *zadośćuczynienie, satysfakcja* (SWil; SW; SIS), po trzecie: ‘postępowania zgodnego z przyjętymi normami etycznymi’, takimi jak: *wiarygodność, szczerość, etyczność, uczciwość, godziwość, przyzwoitość* oraz *fair play* (SWil; SWB Skor; PSWP Zgół; SS Bron), ‘cechy osądu opartej na prawdziwości i obiektywności’: *prawda, bezstronność, obiektywizm, obiektywność, słuszność, rzetelność* (SWil; SW; SSP Kurz; SWB Skor) i ostatnia grupa związana z ‘porządkowaniem życia społeczności ludzkiej, żyjącej w danym państwie’: *demokratyczność, konstytucyjność, neutralność* (SS Bron).

Antonimy. W języku polskim *sprawiedliwość* stawiana jest w opozycji przede wszystkim do *niesprawiedliwości*, a dalej *stronniczości, subiektywności, nierówności, bezprawia, nieuczciwości* (SA DąbGel; PSWP Zgół); *niegodziwości* (SIA), *niestuszności, niepraworządności* i *braku obiektywizmu* (SA DąbGel; SSiA GajPaw). Podstawa tego przeciwstawienia jest fundowana w pierwszej kolejności na komponencie znaczeniowym skupionym na wyrównaniu różnic społecznych i zrekompensowaniu wyrządzonych krzywd, np. *Ludzie stali się świadomi niesprawiedliwości społecznej i eksploatacji ogromnej większości społeczeństwa przez wąską grupę uprzywilejowanych* (WSJP Żmig).

W jakich dziedzinach życia przejawia się sprawiedliwość? Najczęściej mówi się o sprawiedliwości w odniesieniu do płaszczyzny instytucjonalnej i społecznej. Słowo *sprawiedliwość* występuje jako jeden z elementów składniowych w nazwach urzędów, instytucji zajmujących się ściganiem przestępstw, sądzeniem i wymierzaniem kar, np. *Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości, Ministerstwo Sprawiedli-*

wości, resort sprawiedliwości, wymiar sprawiedliwości, czy też w nazwie ugrupowania politycznego *Prawo i Sprawiedliwość*. Wśród ustabilizowanych, na gruncie językowym, połączeń najsilniejszą jednak pozycję zajmuje *sprawiedliwość społeczna*, oznaczająca ‘równość wobec prawa; ustrój, w którym nie ma pokrzywdzonych, wyzyskiwanych’ (SJP Dor); ‘przyznanie człowiekowi należnych mu praw wynikających z obowiązujących w społeczeństwie zasad etycznych’ (PSWP Zgół); ‘przyznanie człowiekowi / ludziom tego, co im się należy ze względu na ich pracę lub zasługi’ (ISJP Bań; USJP Dub), a także ‘przyznanie każdej jednostce należnych jej praw wynikających z zasad demokracji’ (USJP Dub). A zatem *sprawiedliwość społeczna* opiera się na obligatoryjnym składniku semantycznym, bazującym na relacjach międzyludzkich, które polegają na ‘przyznawaniu każdemu tego, co mu się należy i są odgórnie regulowane przez zasady obowiązujące w państwie demokratycznym’. A w takim państwie, „sprawiedliwość społeczna cieszy się dużym uznaniem”, gdyż „takie państwo wspiera obywateli, gwarantując im tzw. minimum socjalne, które w zależności od konkretnych rozwiązań ma różny zakres” (Byrska 2008: 34). Sprawiedliwość społeczna może niekiedy przybierać charakter roszczeniowy i stawać się „czymś dla wybranych”. Leszek Kołakowski w sposób niezwykle trafny i wciąż aktualny tak wyraził swoją opinię:

Pojęcie to [...] używane jest w sposób niedbały i nie zawsze do godziwych celów. Prawdą jest, że gdy się je słyszy, często oznacza ono tyle, co „dajcie mi pieniądze!” i że nieraz służy jako narzędzie agresywnego żebractwa, tak iż sprowadza się do roszczeń podnoszonych przez jednostki i całe społeczności, które nie chcą czy nie umieją ponosić odpowiedzialności za własne życie i mniemają, że są upoważnione do życia pasożytniczego, do korzystania z wysiłku innych (Kołakowski 2000: 214).

W myśl aktualnej do dzisiaj Artystotelesowskiej koncepcji sprawiedliwości należy odnotować także: *sprawiedliwość wyrównawczą* czy też *komutatywną* (praw.) ‘polegająca na równości wymienianych dóbr lub odszkodowania za wyrządzoną krzywdę’ (PSWP Zgół) oraz *sprawiedliwość rozdzielczą*, inaczej *dystributywną* ‘regulującą podział dóbr między członków społeczności w ten sposób, że jednakowo traktuje się ludzi, którzy należą do tej samej kategorii’ (PSWP Zgół), a także *sprawiedliwość rozdawniczą* (daw.) pojmowaną jako ‘zasada słuszności przy rozdawaniu dóbr’ (SFJP Skor).

Sprawiedliwość uzewnętrznia się ponadto na płaszczyźnie prawnej (legislacyjnej). Ustabilizowane językowo zestawienia, takie jak: *sprawie-*

dlivość należna, pełna, prędka, rychła (SFJP Skor) dokumentują skuteczność i szybkość instytucji (zazwyczaj sądu) w wymierzaniu sprawiedliwości.

Powiązania sprawiedliwości z innymi wartościami (kolleksje). Najstarsze źródła słownikowe poświadczają ścisły związek *sprawiedliwości* z wartościami etycznymi i chrześcijańskimi, takimi jak: *dobroć* i *poczciwość* por.: *Z dobroci wypływa poczciwość, czyli co jedno znaczy, sprawiedliwość, przez którą szanujemy innych nalezitości* (SJP Lin).

Dokumentują również ścisłą więź między *sprawiedliwością* a *miłością* i *miłosierdziem*. Jest to szczególna relacja oparta na całkowitym utożsamieniu tych wartości, ponieważ miłość jest źródłem istnienia zarówno sprawiedliwości, jak i miłosierdzia por.: *Miłosierdzie idzie ściśle w parze ze sprawiedliwością, tak jak obie nogi, których potrzebujemy, aby się poruszać i nie stracić równowagi* (NKJP, Grab. Niedz. Ogól.). W nielicznych kontekstach słownikowych *sprawiedliwość* pojawia się dodatkowo jako substytut *miłości*, np.: *Ponieważ obawiała się ukazać chłopcom, jak bardzo ich kocha, zamiast miłości okazywała sprawiedliwość. Miarą uczucia stała się dla niej zdolność do sprawiedliwego rozdzielania kar i nagród [...]* (WSJP Żmig za: NKJP, Kuj. Dom).

Sprawiedliwość i *miłosierdzie* mogą także pozostawać w relacji sprzeczności, która może wynikać chociażby z odmienności przypisywanych im celów. *Sprawiedliwość* jest postrzegana jako gwarant równości, tymczasem *miłosierdzie* niejednokrotnie przeciwstawia się równości, „rodząc między ludźmi nierówność”⁵.

W nowszych słownikach powojennych i współczesnych *sprawiedliwość* współwystępuje w szeregu razem ze *szczerością* i *swobodą*, wartościami społecznymi, które dotyczą podstawowej zasady współżycia między ludźmi, polegającej na oddawaniu każdemu tego, co mu się należy, porządkując życie społeczności ludzkiej i regulując kluczowe relacje między pojedynczymi ludźmi, oraz między jednostką a zbiorowością na płaszczyźnie publicznej, np. *Autor z zupełną szczerością, swobodą i z głębokim poczuciem sprawiedliwości wytyka różne nadużycia, zdzierstwo, niehumanizm dziedziców* (SJP Dor za: Korzon Wewn. I, 387).

Podmiot *sprawiedliwości*. W najstarszych źródłach słownikowych *sprawiedliwość* jest utożsamiana z boskim prawem, boską nauką, stanowiąc nieodłączny i podstawowy atrybut Boga (SJP Lin; SWil; SW), np. *W boską wierzę sprawiedliwość, karę i pomstę! I w boży sąd!* (WSJP

⁵ Zob. Bieńkowska 1993: 70–71; Wysoczański 2015: 235–254.

Żmig za: NKJP, Sap. *Chrzest*). Nazywanie jej *cnotą moralną, boskim prawem moralnym, boską nauką moralności* (SJP Lin; SWil; SW; SStp Urb; PSWP Zgół) wyraźnie nawiązuje do biblijnego rozumienia sprawiedliwości jako cechy człowieka bogobojnego, niewinnego, świątobliwego, który żyje zgodnie z boskim prawem moralnym, a w stosunku do innych ludzi (bliźnich) wyróżnia się uczciwością i prawością, por. [*sprawiedliwość*] *przejawiająca się w uczuciu prawości, tj. prawa boskiego w sercu człowieka, nie zagłuszonego zepsuciem* (SWil).

Wszystkie słowniki pozostają zgodne co do tego, że reprezentantem (podmiotem) sprawiedliwości jest *sąd / organa sądowe, urzędy, czy też instytucje*, które zajmują się rozstrzyganiem sporów i orzekają o winie lub niewinności zgodnie z obowiązującym prawem; powszechnie nazywane *wymiarzem sprawiedliwości*, np. *Żaden sam sobie sprawiedliwości nie może czynić, ale do urzędu powinien się udać* (SJP Lin); *Całe życie pracował w wymiarze sprawiedliwości jako sędzia* (WSFJP Müld) lub w przenośni określane jako *ręka, ramię sprawiedliwości*, niekiedy w połączeniu z imiesłowem przymiotnikowym *karząca*, w odniesieniu do ‘organów władzy, zajmujących się ściganiem przestępców i wymierzaniem kar’ (WSEJP PWN; USJP Dub) albo ‘zasłużonej kary wymierzonej przestępcy’ (WSFJP Müld), por. *W końcu dosięgło go ramię sprawiedliwości i trafił za kratki* (WSFJP Müld), tak samo *miecz sprawiedliwości* ogólnie ‘o karze’, albo też o ‘urzędzie lub osobie karzącej’ (SFJP Skor), czy też *upaść w ręce sprawiedliwości*, por. *Przez całe lata terroryzował okolicę, aż wreszcie dosięgła go ręka sprawiedliwości; sam się zabił w czasie czyszczenia broni* (WSFJP Müld).

Sprawiedliwość przypisywana jest najczęściej sędziom, czyli ‘osobom, które zawodowo zajmują się rozstrzyganiem sporów’ (WSJP Żmig) oraz są ‘uprawnione do wydawania wyroków, np. stwierdzania czyjejs winy i decydowania o rodzaju i wysokości kary’ (ISJP Bań), por. *Jest ona [sprawiedliwość] światłem dla sędziego przyświecającemu temu, gdzie prawo milczy lub jest niejasne* (SWil). Kojarzona jest też z człowiekiem, który w swoim postępowaniu kieruje się przyjętymi w danej społeczności zasadami etycznymi, uznaje wynikające z tych zasad prawa przysługujące innym (PSWP Zgół), jest moralny, uczciwy, prawy, nieoszukany (SStp Urb), niewinny, cnotliwy i nieskazitelny (SJMic; PSDP Recz; USJP Dub), ocenia bezstronnie i słusznie, zgodnie z poczuciem tego, co być powinno (SJMic), przyznaje każdemu jego prawa, oddaje, co mu się należy, na co zasłużył, traktuje innych tak, jak na to zasługują, nie nagradza ani nie karze nikogo bez słusznego powodu (ISJP Bań; SWil).

Przedmiot sprawiedliwości. Sprawiedliwość odnosi się zazwyczaj do kogoś, kto zawinił, zrobił coś złego, i w związku z tym zasłużył na karę, por. *Nie oszczędzali i życia, pokazali, że są ludzie kawalerskiego serca, umiejący czynić sobie sprawiedliwość za krzywdę* (SWil). Dotyczy również postawy moralnej człowieka (jednostki), jego postępowania, zachowań społecznych, czy też przekonań (*sprawiedliwy człowiek, sprawiedliwy profesor, sprawiedliwy sędzia*), bądź też pewnej zbiorowości (*sprawiedliwy ustrój, sprawiedliwe państwo*), innymi słowy jest wymagana zarówno od poszczególnych ludzi (jednostek), jak i grup ludzkich, zbiorowości, czy różnego typu instytucji (Puzynina 1997: 299).

Cel sprawiedliwości. Sprawiedliwość wprowadza równouprawienie pomiędzy ludźmi, opiera się na zasadzie równości wszystkich ludzi, por. *Wartość sprawiedliwości zasadza się na tym, że wprowadza między ludźmi prawdziwą i anonimową równość, niezależną od sytuacji społecznej i osobowości jednostek* (PSWP Zgół); *sprawiedliwy ustrój, system*, to ‘taki, w którym równo (lub według zasług, bądź innej zasady) rozdzielone są dobra i przewinienia, np. *Wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne. Nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiejkolwiek przyczyny* (Artykuł 32 Konstytucji RP). Sprawiedliwość taka sama dla wszystkich bywa nazywana *ślepą sprawiedliwością* (SFJP Skor), odwołującą się do dobrze znanej zasady równości w wymierzaniu kary lub przyznawaniu nagród. Wskazuje również na spersonifikowany charakter tego pojęcia i wyraźnie nawiązuje do mitologicznego postrzegania sprawiedliwości, jako jednej z cór Dzeusa i Temidy (obok Eunomii – Praworządności, Dike – Sprawiedliwości i Eirene – Pokoju) (Parandowski 1979: 159).

Kolejnym, równie ważnym celem sprawiedliwości, są działania podejmowane przez człowieka w stosunku do innych, polegające na oddawaniu, przyznawaniu każdemu tego, co mu się należy, sprecyzowane w krótkiej łacińskiej formule: *sum cuique* (por. Grzegorzczkova 2015: 226).

Sprawiedliwość pomaga człowiekowi wydawać obiektywne, bezstronne i zgodne z rzeczywistością opinie. Cecha ta znajduje poświadczenie w zwrocie *oddać (oddawać) komuś, czemuś sprawiedliwość*, czyli ‘przyznać komuś bezstronnie słuszność, rację, ocenić kogoś, coś obiektywnie, przyznać coś bezstronnie’ (WSEJP PWN; SJP Dor; SJMic; USJP Dub; PSWP Zgół; WSEJP Müld); ‘ocenić sprawiedliwie osobę lub rzecz, biorąc pod uwagę jej zasługi lub zalety’ (ISJP Bań), por. *Po latach historycy oddali autorowi sprawiedliwość i przyjęli, że jego diagnoza epoki Jagiello-*

nów była trafna (WSFJP Müld). Podobnie wyrażenia (*u*)*czynić zadość sprawiedliwości* ‘dać satysfakcję, ktoś poniósł zasłużoną karę’ (SJP Dor), ale też ‘postępować tak, że opinia publiczna uważa to za sprawiedliwe i przez to słuszne, czy *stawać się zadość sprawiedliwości* ‘zapada sprawiedliwy wyrok, dochodzi do obiektywnej, rzetelnej, bezstronnej oceny kogoś lub czegoś’ dowodzą, że cecha sprawiedliwość staje się nieodzowna, wręcz wymagana nie tylko w ocenianiu kogoś lub czegoś, ale i w rozstrzyganiu sporów czy zasadności wydawania wyroków, por. *Skazano go na dziesięć lat i sprawiedliwości stało się zadość* (WSFJP Müld).

Sprawiedliwość można wymierzać komuś, stosując się do obowiązującego prawa, na podstawie wydanego orzeczenia w sprawie karnej lub cywilnej, nie wyrządzając drugiemu człowiekowi krzywdy, (zwrot frazeologiczny *wymierzać komuś sprawiedliwość* SJMic Gór; WSFJP Müld) lub łamiąc prawo, dokonując samosądu, osądzając i karząc kogoś bez odwoływania się do sądu’ (PSWP Zgół), por. *Ojciec jednej z ofiar postanowił sam wymierzyć bandycie sprawiedliwość* (WSFJP Müld). Sprawiedliwość można także wymierzyć sobie, karząc samego siebie, np. *Dowiedział się, że wszystko się wydało, wyjął pistolet z szuflady i sam wymierzył sobie sprawiedliwość* (WSFJP Müld).

Odnotowane słownikowe zestawienia typu *sprawiedliwość karząca, sroga, surowa* (SFJP Skor) dotyczą zasłużonej kary, która dosięga przestępcę i dowodzą, że każdy człowiek, popełniający przestępstwo lub dopuszczający się niegodziwego czynu zostanie osądzony i adekwatnie ukarany, np. *Karząc tego zabójcę, sąd uczynił zadość sprawiedliwości* (WSFJP Müld).

Ponieważ sprawiedliwość łączy się z odpowiedzialnością, jako zdolnością ponoszenia konsekwencji za swoje postępowanie, dlatego nikt nie jest w stanie uniknąć sprawiedliwości, ani też przed nią uciec (por. frazem *uciekać przed sprawiedliwością*) ‘starać się uniknąć odpowiedzialności za swoje czyny’, np. *Nie uda się uciec przed sprawiedliwością, pewnego dnia twoje sprawki wyjdą na wierzch* (WSFJP Müld).

Sprawiedliwość, występując w połączeniu z czasownikami odnoszącymi się do sytuacji dynamicznych, często także zmiennych, takich jak: *dochodzić, domagać się, wymierzać, szukać sprawiedliwości*, a także *walczyć o nią*, staje się odzwierciedleniem ‘dążeń i pragnień człowieka, który oczekuje bezstronnego, obiektywnego osądu, ukarania winnych i spodziewa się rozstrzygnięcia sprawy na swoją korzyść’, por. *Ofiary przemocy domagały się sprawiedliwości i stały w tej sprawie pismo za pismem oraz Tak długo będę walczyć o sprawiedliwość, aż sąd uzna moje racje* (WSFJP Müld).

Regularnie poświadczane w słownikach połączenie *sprawiedliwość dziejowa* to ‘sprawiedliwość polegająca na tym, że po krzywdach, jakie spotykają zbiorowość, następuje rekompensata i/lub kara dla winowajców’ (PSWP Zgół; USJP Dub; WSEJP PWN), por. *Jak wiesz, nigdy nie byłem szczególnie oddany sprawie rewolucji, zwłaszcza w kwestii majątku mojej rodziny, z którego nas okradziono w imię sprawiedliwości społecznej i dziejowej. Skoro jest szansa, odzyskuję, co mogę* (WSJP Żmig). R. Grzegorzczkowska dopowiada, że to połączenie „ukrywa w sobie sprawiedliwość wyrównawczą: ‘wyrównanie uprzednich krzywd: krzywdziciele zostają ukarani, a pokrzywdzeni (wykluczeni) uzyskują warunki życia takie, jakie im się należą’” (Grzegorzczkowska 2015: 228).

Sprawiedliwość sporadycznie staje się przedmiotem pertraktacji, a nawet przekupstwa, por. *Mój pan brząknie workiem, sprawiedliwość ogłuchnie natychmiast* (SJP Dor).

Może zapewniać także spokój i dobry wypoczynek, np. *usnąć/spać snem sprawiedliwego* ‘spać dobrze, spokojnie, głęboko’ (SFJP Skor; SJP Dor; PSWP Zgół); *Po pracy wracał do domu i zasypiał snem sprawiedliwego* (ISJP Bań).

5. Podsumowanie

W świetle analizy potraktowanych kompleksowo danych systemowych należy nieco zweryfikować wnioski Grzegorzczkowskiej, zmierzające do rozumienia sprawiedliwości jako cechy postępowania człowieka lub też właściwości relacji międzyludzkich (por. Grzegorzczkowska 2015: 233), ponieważ w słownikowe znaczenie sprawiedliwości zostaje wpisana podmiotowo-przedmiotowa relacja przynależności; sprawiedliwość zawsze jest przypisywana komuś lub czemuś. Przejawia się w konkretnych czynach, zachowaniu czy postępowaniu człowieka (jednostki) lub ogółu ludzi (zbiorowość). Określając podstawowe zasady współżycia między ludźmi, i odnosząc się do ich postaw moralnych, działań albo zachowań zarówno jednostek, jak i zbiorowości, jest regulowana w pierwszej kolejności przez prawo, zwłaszcza w sądzeniu innych, wymierzaniu kary; jest identyfikowana z dobrocią, poczciwością, prawością, prawdą, uczciwością i odpowiedzialnością; bywa łączona z miłością, miłosierdziem, szczerością i swobodą; zostaje przeciwstawiona niesprawiedliwości, stronnictwu, subiektywności i niegodziwości; kieruje się równouprawnieniem, oddaje każdemu to, co się mu należy – nawet, gdy ta powinność (zobowiązanie) nie jest określana przez prawo, lub, gdy prawo zbyt opieszale reaguje na

czyjaś krzywdę; dąży do bezstronności w traktowaniu ludzi oraz domaga się prawdziwości, a więc zgodności z rzeczywistością i obiektywności w ich ocenie i sądach. Jest postrzegana jako cnota moralna, obok męstwa, roztropności i umiarkowania, jako boskie prawo i najwyższa wartość.

Bibliografia

- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 169-183.
- Bieńkowska Danuta, 1993, *Miłosierdzie*, [w:] *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne I*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Mazurkiewicz-Brzozowska, Lublin, s. 65-73.
- Byrska Joanna, 2008, *Typy sprawiedliwości a funkcjonowanie demokratycznego państwa*, [w:] *Czy sprawiedliwość jest możliwa?*, red. Dorota Probuska, Kraków, s. 25-35.
- Grzegorzczak Renata, 2015, *Rozumienie pojęcia 'sprawiedliwość' we współczesnej polszczyźnie i problem jego genezy*, [w:] *Konstrukcje i destrukcje tożsamości*, t. 4, *Wartości w świecie słowiańskim*, red. Ewa Gołachowska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Warszawa, s. 223-234.
- Kołąkowski Leszek, 2000, *Moje słuszne poglądy na wszystko*, Kraków.
- Maciejewski Marek, 2012, *Szkic z dziejów idei sprawiedliwości od czasów starożytnych do współczesności*, http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/41099/01_Marek_Maciejewski.pdf [dostęp: 14 VI 2018].
- Olszówka Jerzy ks., *Sprawiedliwość jako zasada współżycia między ludźmi*, <http://www.katolik.pl/sprawiedliwosc-jako-zasada-wspolzycia-miedzy-ludzi> [dostęp: 26 II 2017].
- Parandowski Jan, 1979, *Mitologia. Wierzenia i podania Greków i Rzymian*, wyd. XVII, Warszawa.
- Promieńska Halina, 2008, *Trzy powody, dla których sprawiedliwość stanowi konieczny wymiar egzystencji ludzkiej*, [w:] *Czy sprawiedliwość jest możliwa?*, red. Dorota Probuska, Kraków, s. 13-24.
- Puzynina Jadwiga, 1997, *Słowo – wartość – kultura*, Lublin.
- Wierzbicka Anna, 2006, *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*, Lublin.
- Wysoczański Włodzimierz, 2015, *Obraz SPRAWIEDLIWOŚCI w wybranych językach słowiańskich*, [w:] *Konstrukcje i destrukcje tożsamości*, t. 4, *Wartości w świecie słowiańskim*, red. Ewa Gołachowska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Warszawa, s. 235-254.

Wykaz skrótów

- Grab. Niedz. Ogól. – Jarosław Grabowski, *W parze ze sprawiedliwością*, „Niedziela Ogólnopolska” 17/2014, s. 32.
- ISJP Bań – *Inny słownik języka polskiego*, red. Mirosław Bańko, t. 2, Warszawa 2000.

- Korzon Wewn. I, 387 – Tadeusz Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, t. 1-6, Warszawa 1897-1898, s. 329-428.
- Niemc. Warn. 403 – Julian Ursyn Niemcewicz, *Władysław pod Warną*, t. 1, Warszawa 1803–1805, s. 329–428.
- NKJP – Narodowy Korpus Języka Polskiego, zob. <http://nkjp.pl>.
- NKJP Kuj. *Dom* – Ewa Kujawska, *Dom Małgorzaty*, Warszawa 2007.
- NKJP Sap. *Chrzest* – Andrzej Sapkowski, *Chrzest ognia*, Warszawa 1996.
- PSDP Recz – *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Stefan Reczek, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.
- PSWP Zgół – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. Halina Zgółkowa, t. 40, Poznań, 2003.
- SA DąbGel – *Słownik antonimów*, red. Adam Dąbrówka, Elżbieta Geller, Warszawa 1995.
- SEJP Bor – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wiesław Boryś, Kraków 2005.
- SFJP Skor – *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, red. Stanisław Skorupka, t. 1–2, Warszawa 1968.
- SIA – *Słownik internetowy antonimów*, <https://antonim.net>.
- SIS – *Słownik internetowy synonimów*, <https://synonim.net>.
- SJMic – *Słownik języka Adama Mickiewicza*, red. Konrad Górecki, Stefan Hrabec, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964.
- SJP Dor – *Słownik języka polskiego*, red. Witold Doroszewski, t. 1-11, Warszawa 1958–1969.
- SJP Lin – *Słownik języka polskiego*, Samuel Bogumił Linde t. 1-6, Warszawa 1807–(II wyd. Lwów 1854-1860; przedruk w 1951, 1994).
- SS Bron – *Gdy ci słowa zabraknie. Słownik synonimów*, Wojciech Broniarek, Warszawa 2010.
- SS DąbGel – *Słownik synonimów*, red. Adam Dąbrówka, Elżbieta Geller, Ryszard Turczyn, Warszawa 1996.
- SS Kop – Władysław Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2006.
- SSiA Gaj Paw – *Słownik synonimów i antonimów*, Beata Gajewska, Marta Pawlus, Warszawa 2003.
- SSP Kurz – *Słownik synonimów polskich*, red. Zofia Kurzowa, Warszawa 2004.
- SStp Urb – *Słownik staropolski*, red. Stanisław Urbańczyk, Wrocław-Warszawa-Kraków, t. 8, 1977-1981.
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. Jan Karłowicz, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki, t. 1-8, Warszawa 1900-1927 (przedruk w 1952-1953).
- SWB Skor – *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, red. Stanisław Skorupka, Warszawa 1993.
- SWil – *Słownik języka polskiego obejmujący oprócz zbioru właściwie polskich, znaczną liczbę wyrazów z języków obcych [...]*, wypracowany przez Aleksandra Zdanowicza, Michała Bohusza-Szyszkę, Januarego Filipowicza, Waleriana Tomaszewicza, Floriana Czeplińskiego i Wincentego Korotyńskiego, z udziałem Bronisława Trentowskiego, t. 1-2 Wilno 1861.
- SWJP Dun – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. Bogusław Dunaj, t. 2, Warszawa 1998.
- USJP Dub – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. Stanisław Dubisz, t. 6, Warszawa 2003.
- WSEJP PWN – *Wielki słownik frazeologiczny PWN*, oprac. Anna Kłosińska, Elżbieta Sobol, Anna Stankiewicz, Warszawa 2005.

- WSFJP Müld – *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Piotr Müldner-Nieckowski, Warszawa 2003.
- WSJP Żmig – *Wielki słownik języka polskiego*, red. Piotr Żmigrodzki, wersja elektroniczna: <http://www.wsjp.pl>.

What do Polish systemic data say about *SPRAWIEDLIWOŚĆ* ‘justice’? A lexicographic analysis

The article deals with the notion of *SPRAWIEDLIWOŚĆ* ‘justice’ in older and contemporary dictionaries of Polish. The present reconstruction aims at a cognitive definition of *sprawiedliwość*; it tries to show the totality of the word’s semantics; it also attempts to outline its place in the lexico-semantic field, and to indicate its links in the network of conceptual relationships.

The Polish lexicon relates the general meaning of *sprawiedliwość* to the Bible to signify “everything that is consistent with ethical principles accepted by a particular community”, hence it is defined as “a moral virtue” (one of the four cardinal virtues besides fortitude, prudence and temperance), “a divine moral law”, “a divine science”, or “the highest value”.

The dictionaries emphasise that justice manifests itself in some specific deeds, actions or behaviours of both individuals and the community of people. It is identified with goodness, honesty, integrity, truth and responsibility. Sometimes it is linked with love, mercy, honesty, and freedom. It is usually antonymous with injustice, partiality, subjectivity and wickedness.

Keywords: value, *SPRAWIEDLIWOŚĆ*, justice, cognitive definition, lexicographic definition, semantic component

Ваня Мичева

София

Концептът СПРАВЕДЛИВОСТ в историята на българския език и култура

Артикул поосвѣноу юст лексикалным реализацјом концепту СПРАВЕДЛИВОЌ в јѣзыку бѣлгарским, представіоным на шѣрокім тле културовым. Јако маериал бадавчы выкорыстано манускрыпты ІХ–ІІ в. ораз забытки віеку ХVІІ. Ауторка зауважа, же podstawowa cecha badanego konceptu zawiera się w konstatacji: Bóg jest zawsze sprawiedliwym sędzią. Zachowanie człowieka natomiast cechuje dualizm: albo przestrzega on zasad chrześcijaństwa, albo – przeciwnie – kieruje się własnymi korzyściami i postępuje wbrew nakazom Boga.

Слова ключове: СПРАВЕДЛИВОЌ, historia јѣзыка, јѣзык бѣлгарски, chrześcijaństwo, renesans

Концептът СПРАВЕДЛИВОСТ е един от основните, с които си служат хората в своето историческо развитие. Той се реализира в много области на човешкия живот: морал, религия, право, политика, икономика и др. Още от времето на Античността в Гърция философията търси пределно общо определение на справедливостта. Платон и Аристотел създават първите философски теории за справедливостта, според които тя е преди всичко важна човешка добродетел. Анализът на употребите на концепта СПРАВЕДЛИВОСТ показва, че днес той се използва за характеризиране на човешки решения и действия, както и на норми, правила, закони и обичаи. Справедливостта се съотнася с преценка на човешките отношения според една обективна мяра, независима от субективните желания и стремежи на който и да било човешки индивид. Тази мяра се постулира и поддържа като изискване към всички от социалния ред във всяка една човешка

общност. А социалният ред зависи от господстващата културна парадигма, именно тя определя по какъв начин, с каква мяра ще преценим всяка човешка проява.

Справедливостта в предхристиянската и християнската култура

Етичните норми на човешкото поведение в предхристиянската славянска религия се регламентират от антропоморфните същества *Правда* и *Кривда*, които битуват и във фолклора (Ivanov, Toporov 1965: 97, 189). Според българските учени *Правда* и *Кривда* принадлежат към четвъртото равнище на религиозната система на българските славяни, като по-късно се отдалечават от сакралното и се превръщат в персонификации на доброто и злото (Stojnev 1994: 297, 282). Следи от политеистичните вярвания се откриват и в средновековните текстове, но доминират християнските културни нагласи.

Християнската парадигма е господстваща в българската духовност почти десет века – от покръстването на българите при княз Борис през 864 г. до разцвета на Българското възрождение през втората половина на XIX в. Следователно напълно естествено е християнските норми да залегнат в българската концептосфера. Семантичната опозиция сакрално – профанно според изследователите е основна за всички етноси (Eliade 1998). Според В. Иванов и В. Топоров тя обобщава другите противопоставяния в официалната религиозна система на древните славяни: живот – смърт, свой – чужд, светъл – тъмен, ден – нощ, бял – черен и др. (Ivanov, Toporov 1965). Затова концептът СПРАВЕДЛИВОСТ в средновековната литература се свързва с християнската представа за обективна мяра при преценка на човешките дела.

Концептът СПРАВЕДЛИВОСТ се съотнася с такива значими в средновековната концептосфера понятия като добро, божествено, грях. Този концепт участва в съграждането на езиковата картина на света в средновековните ръкописи, като представя християнския императив светът да бъде устроен според Божиите закони. Справедливостта концептуализира съответствието между човешкото поведение и Божиите предписания. В политеистичните вярвания на древните славяни човешките действия се регулират от божеството Правда, което изисква хората да постъпват правилно от гледна точка на боговете и с оглед на установените родови отношения. В монотеистичната религия при

върховенството на единствения християнски Бог справедливостта се отъждествява с божия закон и истина. Този етап от развитието на концепта е отразен в българската официална средновековна литература.

Обект на това проучване са езиковите и семантичните реализации на концепта СПРАВЕДЛИВОСТ в старобългарските класически произведения и в новобългарските дамаскини. Изборът на материала е мотивиран от същността на книжовния език през IX–XI в. и XVII в. – и през двете епохи книжовният език е близък до говоримия и се развива, като се обогатява от живия език. Освен това старобългарските съчинения отразяват християнската мисловност от първите два века след покръстването, а новобългарските дамаскини я пречупват през новите идеи на Предвъзраждането. В по-нататъшното преобразуване на културните парадигми след средата на XIX в. при доминирането на модерната рационалистична мисловност справедливостта се осмисля преди всичко като законност, безпристрастност, честност.

Изследването на концепта СПРАВЕДЛИВОСТ в историята на българския език и култура е свързано и с големия международен проект „Европейски образ на света“ (EUROJOS) под ръководството на Йежи Бартмински, в който работят и учени от Софийския център за етнолингвистични изследвания. Този проект има за цел да реконструира ценностната система в традициите на славяните (Bartminski 2014: 406). Важна задача на проекта е да се изградят исторически и съвременен профил на основни концепти и да се разкрие тяхното съдържание в лексикографски трудове, в художествена литература и публицистика, в пословици и поговорки, в анкети и асоциативни тестове. Тази методология се прилага и в това проучване, като се разработва диахронният профил на концепта СПРАВЕДЛИВОСТ.

Концептът СПРАВЕДЛИВОСТ в старобългарските класически произведения

В старобългарските класически произведения, създадени през IX–XI в., концептът СПРАВЕДЛИВОСТ се вербализира от поредица лексеми с корен -прав-. Материалът за тях е екскерпиран от Архива на Секцията за история на българския език в Института за български език. Основни представители на лексикалното гнездо са прилагателните *правѣдивъ*, *правѣднѣ*, *правѣ*. Конкретното значение на *правѣ* ‘който е без извивки, който върви направо, без отклонения’ се отнася до пътя на Господа и се среща в един и същи контекст в евангелието

на Матей 3.3, на Марко 1.3 и на Лука 3.4. Много по-чести са преносните му значения, между тях се нарежда и 'справедлив'. В повечето случаи Господ се определя като правъ 'справедлив', защото е „благ и милостив и дава закон на сгрешилите пътя” (благъ и правъ гъ сего ради законъ дасть съгрѣшаѣштеимъ пѣтъ СП 91.16). Бог е правъ-денъ 'справедлив' и защото неговият съд, преценка на човешките постъпки е правъ 'справедлив': „праведен си, господи, и прави са твоите преценки” (правъденъ еси ги · прави· сѣди твои СП 118.137). Утвърждават се съчетанията *праведен сѣдия* (правъденъ сѣдителъ СП 7.12; правъдивъ сѣдии С 108.3) и *праведен сѣд* (правъденъ сѣдъ М Йоан 5.30; Йоан 7.24; С 235.64), които са реализации на концепта СПРАВЕДЛИВОСТ в най-ранните писмени паметници и се отнасят до висшата сакрална сила в християнството.

Езиковите репрезентанти на концепта доказват неговата значимост. В старобългарския език са налице три наречия, четири съчетания и две творителни падежни форми на съществителни със значение 'справедливо', които назовават начина, по който Бог отсъжда постъпките на хората. А именно: правъдно (правъдно 1 живимъ 1 мрътвимъ сѣдителъ ѿлѣтъ са К 11a1); правъ (правъ сѣдилъ еси З Лука 7.43); правѣ (правѣ сѣдилъ еси М Лука 7.43); въ правъдж (сѣдитъ людемъ въ правъдж СП 95.10); въ правынѣ (сѣдитъ людемъ въ правынѣ СП 9.9); въ правость (сѣдиши людемъ въ правость СП 66.5), по правъдѣ (сѣди· ми· ѿ · по правъдѣ твое· СП 34.24); правъдож (хоштетъ сѣдити бѣ въсеи земѣ правъдож К 11a5); правостиж (сѣдитъ въселенѣ въ правъдѣж · людемъ правостиж СП 97.9). Следователно в езиковата картина на вярващите християни от старобългарската епоха справедливото отсъждане на Бога е свърхценност.

Съществителните с корен -прав- в старобългарските класически паметници се осъществяват само с ономасиологични признаци, отнасящи се до справедливост, добро, безгрешност. Тоест по произход семантиката на тези думи е метафорична, но в старобългарския период вече не се осмисля като такава. Така според Старобългарския речник правъда има следните значения: 1) правда, справедливост; 2) действие съобразно Божиите закони; 3. правда, истина; това, което отговаря на фактите; 4. законност; 5. добро дело (Mirčeva 2009, 346–347). Основното значение на лексемата *правда* от гледна точка на съвременната интерпретация на правдата и справедливостта съдържа два признака, но в християнската парадигма те се обединяват, за да изградят достоен образ на Бога: „праведен е Господ и правдата

обича” в Синайския псалтир 5.9, „възлюбил си правдата и възненавидял неправдата” в Енинския апостол 6617. В такъв контекст *правда* обобщава справедливостта, безгрешността и доброто, като те се отъждествяват със сакралното. Макар и с по-ниска фреквенция, със същата семантика се осъществяват и съществителните *правостъ* и *правыни*. Може да се каже, че в християнството концептът СПРАВЕДЛИВОСТ се отнася в голяма степен до Бога и неговите дела и преценки и е синкретичен, неразчленим.

Разбира се, справедливостта може да бъде част и от човешкото битие, преди всичко когато то съответства на божите предписания. Затова истинските праведници страдат заради справедливостта и получават като награда за това царството небесно според евангелския текст: „блажени са изгонените заради правда, справедливост, защото тяхно е царството небесно” Матей 5.10; „блажени са гладуващите и жадуващите заради справедливост, правда, защото те ще се наситят” Матей 5.6. В старобългарския език се открива и субстантивация на прилагателното *правѣднъ* в ср. р. мн. ч., с което се назовават справедливите неща, задължителни за всеки тръгнал по пътя на доброто и правдата (1 паки понѣ пѣтоу благоу. правѣдѣнаа. ꙗко отъ правѣдѣныхъ дѣяниѣ зачинаемъ блаженое житѣе К 1b23).

И земните съдии са призвани да отсъждат справедливо, като се съобразяват най-вече с божия закон. Много точно отразяват това изискване думите на светите братя Йона и Варахисий в житието им в Супрасълския сборник. Изправени на съд пред персийския цар и неговите съдии по време на гоненията срещу християните, те отговарят: „Послушайте като князе и съдии на персийския цар, от когото сте избрани, за да бъдете справедливи съдии. Заради това ви избра и предаде своето отсъждане във вашите ръце – за да съдите справедливо и да не вършите несправедливости. Затова сега, славни съдии, не подобава от земния цар да се боите, но от онзи, който ви е дал мъдрост и смисъл, който има власт над небето и земята и над всички дихания” С 257. 19–29. Следователно земният справедлив съд не е подвластен на царските разпореждания, а единствено на божите.

Справедливото решение на житейски въпроси се вербализира в старобългарския език със съчетанието оумыслии *правѣдѣ*. С него се описват действията на Сатурнин в Житието на св. Исакий в Супрасълския сборник, който справедливо отсъжда да построи малка килия, а не красива къща за светия монах. При превода от гръцки

старобългарският книжовник проявява творчество и езиков усет и заема гръцкото наречие $\acute{\alpha}\rho\acute{\iota}\omega\varsigma$ с винителна форма на съществителното правда.

Анализът на материала показва, че в средновековната християнска книжнина преценката на човешките дела задължително трябва да бъде справедлива. Такъв е моделът, който задава върховната сакрална сила. Тази културна нагласа се отразява и върху езика. Лексемата *сѣдѣ* с основна семантика ‘съдене, преценка на постъпките на хората’ развива стеснено значение ‘справедливо съдене, правосъдие’, което е засвидетелствано многократно и се отнася както до човешкия род (блажени хранящи *сѣдѣ* и творящи *правѣдѣ* во въсько врѣмѣни СП 105.3 – „блажени са които пазят справедливото съдене и вършат правда във всяко време”), така и до Бога (гъ любитъ *сѣдѣ* СП 36.28 – „господ обича правосъдието”; наставитъ кротъкъна на *сѣдѣ* 1 наоучитъ кротъкъна пѣтемъ своимъ СЕ 75a2 – „ще настави кротките на справедливо отсъждане и ще ги научи на своя път”). Съществителното *сѣдѣба* с основно значение ‘преценка, присѣда’ се осъществява и като ‘справедливост, правосъдие’ на Бога: „Правдата и правосъдието са в основата на твоя престол” (правда и *сѣдѣба* оуготоваше прѣстолю твоему СП 88.15).

В оригиналните произведения от тази епоха, които са съхранени в по-късни преписи, се наблюдават същите феномени. В езика на Климент Охридски се откриват: *правѣ*, *правѣда*, *правость*, *правѣдъникъ*, *правѣдно*, *правѣднѣ* (Hristova 1994: 205–206), като за всички основен е ономазиологичният признак ‘приобщаване към праведността и справедливостта’. В Беседа против богомилите от Презвитер Козма се срещат *правѣ*, *правѣда*, *право*, *правѣдивъ*, *правѣдникъ*, *правѣднѣ* (Davidov 1976: 229–230) с идентична семантика.

Концептът *СПРАВЕДЛИВОСТ* в старобългарския език се реализира с репрезентанти с ядро: *правѣ*, *правѣдивъ*, *правѣднѣ*, *правѣда*, *правость*, *правыни*, *правѣдникъ*, *право*, *правѣ*, *правѣ*, *правѣдно*, *правѣднѣ* субст.; приядрена зона: *правѣденъ* *сѣдителъ*, *правѣдивъ* *сѣдии*, *правѣденъ* *сѣдѣ*, въ *правѣдѣ*, по *правѣдѣ*, въ *правыниѣ*, въ *правость*, *правѣдоѣ*, *правостиѣ* и периферия: *сѣдѣ* ‘*правосъдие*’, *сѣдѣба* ‘*справедливост*’, оумыслити *правѣда* ‘*реша справедливо*’ и др.

Концептът СПРАВЕДЛИВОСТ в новобългарските дамаскини

През XVII в. в езика на новобългарските дамаскини се възстановява връзката между говорим и книжовен език, така че в семантиката на лексемите, които вербализират концепта СПРАВЕДЛИВОСТ, се откриват нови явления, някои от които и до днес са съхранени в българската езикова картина на света. Материалът е експерпиран от Тихонравовия дамаскин (D'omina 1971) и Ловешкия дамаскин (Mladenova, Velčeva 2013).

Прилагателното *прав* е засвидетелствано с две преки значения: 1) 'който е в отвесно положение', когато се отнася до каменен стълб; 2) 'изправен, който стои на краката си', когато се отнася до човек. Важното е, че и в тези текстове се реализират преносни значения на *прав*, сред които на първо място е 'справедлив'. Справедливостта се приписва на Господ в два контекста с *прав* в Словото за Второто пришествие на Иисус: „на тебе се всички надяваме да ни упазим, защото си само един между нас прав и добър” Тих 18.1876, Лов; „И тогава ще да рече Господ и съдник прав на тия, щото са от дясната му страна” Тих 18.2016, Лов и в един контекст с *праведен* от Видение Павлово: „Праведен си, господи, и съдът твой е праведен” Тих 32.2306, Лов. Прилагателното *праведен* влиза в колокация със *сѣд* и назовава справедливия съд на Бога: „Сички станат голи пред праведния съд, голи съблечени и секи според своя си грях тъй са белязани” Тих 18.199, Лов. А върховният божествен съдник освен „съдник прав” (Тих 18.2016), „праведний судия” (Тих 18.199, 18.1996), „праведний съдник” (Тих 18.1956) се нарича и „кадия праведен” в Словото за Второто пришествие на Иисус (Тих 18.2056). И през XVII в. справедливостта на Бога е най-важният семантичен признак на проучвания концепт. Засвидетелствани са съчетания, подобни на тези в старобългарския език, но вече и с компоненти от живия език: турцизмът *кадия* няма отрицателни конотации и се употребява за характеризиране на християнския Господ: *праведен кадия*. Съчетаването на елементи от традиционния книжовен език и от говоримия език от това време е типичен белег на книжовния език на народна основа от XVII в. В текста на Видение Павлово в Ловешкия дамаскин са налице още няколко контекста със съчетанието праведный судия за Христос (858, 870, 900, 967). Справедливото съдене се съотнася преди всичко с Бог, за когото се казва, че

„право съди, сякому дава – кой как е уработил, тъй му и плаща” Тих 18.177б, Лов.

От лингвокултурологична гледна точка съхраняването в книжовния език на народна основа от XVII в. на сложната дума *правосудник* от архаичните дамаскини, незасвидетелствана в старобългарски, показва колко важна е семата ‘справедлив съдия’ в йерархията на ценностите от тази епоха. От семантична гледна точка трябва да се подчертае, че тази сема отново се приписва на Божия Син в контекста с *правосудник* (Тих 18.194б, Лов).

При анализа се установява, че повечето засвидетелствани употреби на репрезентантите на концепта СПРАВЕДЛИВОСТ в новобългарските дамаскини са в Словото за Второто пришествие на Иисус и в апокрифа Видение Павлово. Тези произведения са с есхатологична тематика и според О. Младенова и Б. Велчева заемат изключително място в културата на българите, а и на останалите балкански народи, през XVII в., защото проблемът за края на света и предстоящия Божи съд става много актуален поради поредицата природни бедствия и социални катаклизми (Mladenova, Velčeva 2013: 31–32). Конкретното проучване на лексемите с корен -прав- и семантиката, свързана със справедливостта, доказва тази теза.

В новобългарските дамаскини се установяват и някои културни нагласи, които са резултат от промяната в духовността на българите през Предвъзраждането. Преди всичко може да се говори за очовечаване на религиозните изисквания. Те се представят на говорим език, за да бъдат разбираеми и изпълними от вярващите. Сакралното се приближава до профанното човешко битие, като някои висши ценности се приписват и на хората. Такъв е случаят със справедливостта, която може да бъде присъща и на някои праведници като Йоан Златоуст според текста на житието му в Тихонравовия дамаскин. За него се казва: „Заради тия негови справедливи думи, дето не думаше според лицето и волята на човека, ами право разобличаваше злото на човека, та го ненавиждаше царица Евдоксия” Тих 12.112б. Справедливостта на Йоан Златоуст се съчетава със смелост, неподвластност, честност, вяност на истината. Точно за този свят човек се застъпва и царят, когато епископите го осъждат несправедливо и го прогонват от неговия духовен пост; царят им казва: „грях сте сторили с вашия съд и не сте праведно съдили” Тих 12.116. За „неправеден съд” става дума и в един от епизодите на Словото за св. Николай. Според текста господарят на града Евстатий осъжда на смърт трима невинни въз

основа на лъжливи показания и се оправдава с думите: „аз по правина заповядах да ги погубят” (Тих 15.144б), в които съчетанието *по правина* означава ‘справедливо’. Св. Николай обаче го разобличава, като изтъква истинската причина за несправедливата присъда – Евстатий е взел подкуп: „нали си узел мито и осудил ги си несправедно” (Тих 15.144б). В този контекст несправедливостта не се обяснява само с нарушаване на християнските императиви, а и с едно често срещано човешко прегрешение – вземането на подкуп. Тоест може да се говори за очовечаване в концептуализацията на справедливостта като християнска ценност. Лексико-семантичният анализ откроява връзката на справедливостта – несправедливостта не само с опозицията добро – зло, но и със свое – чуждо, тъй като справедливостта за своите и за Аза се осъществява като несправедливост за чуждите (виж по-подробно Mičeva-Rejčeva 2012, 2013).

Следователно при семантичните реализации на концепта *СПРАВЕДЛИВОСТ* в езика на новобългарските дамаскини човешката справедливост се осмисля двойствено – тя може да бъде част от делата на праведните хора, които смело и с „праведни думи” посочват недостатъците дори и на властимащите, но също така може да отсъства при преценката на нечии дела и с отсъствието си да предизвиква „неправеден съд”.

Лексемата *правда* принадлежи към ядрото на концепта като номинация на една универсална ценност, съхранена в българската култура от старобългарския период до днес. Тя съществува в християнската парадигма със значение ‘справедливост, добро’, така я откриваме и в новобългарския вариант на Йоан-Златоустовото съчинение „Слово за покаяние душевно”: истинна и правда [!] от земята побъгна, а лъжа и неправда на земи се въцари 31.217б. За утвърждаването на правдата като една от най-значимите характеристики на земното битие на хората важна роля имат и езиковите средства. Структурният паралелизъм в двете изречения, които съставят сложното съчинено съпоставително изречение, дава възможност да се противопоставят няколко антонима: истинна на лъжа, правда на неправда, побъгна на се въцари ‘установи се’. Повтаря се само топосът – земя. А основното отношение на съпоставяне се изразява със съюза а. Така концептът СПРАВЕДЛИВОСТ влиза в опозиция с *лъжа* и *неправда* и в корелация с *истина*.

Концептът *СПРАВЕДЛИВОСТ* в новобългарските дамаскини от XVII в. се реализира с репрезентанти с ядро: *прав*, *правда*, *праведен*,

праведник, праведно, право, правосудник; приядрена зона: *праведний судия, съдник прав, праведен кадия, праведен съдник, праведний судъ, право съдя, праведно съдя* и периферия: *праведни думи* ‘справедливи думи’, *по правина* и др.

Изводи

Съпоставката между езиковите репрезентанти на СПРАВЕДЛИВОСТТА в книжнината от IX–XI в. и от XVII в. показва, че старобългарските наречия *правѣ, правѣ* и съчетанията въ *правѣдѣ, по правѣдѣ*, въ *правостѣ*, както и падежните форми *правѣдоѣ, правостиѣ* със значение ‘справедливо’ отпадат от езика на новобългарските дамаскини, тъй като вече не се срещат в говоримия. Прилагателното *правѣдивѣ* и съществителното *правостѣ* не се откриват в Тихонравовия и Ловешкия дамаскин. Лексемите с корен -сжд- също не са засвидетелствани. Въпреки че общият брой на репрезентантите намалява в дамаскинската книжнина, изключителната значимост на *справедливия* Божий съд се запазва и се вербализира с четири атрибутивни словосъчетания със семантика ‘справедлив съдия’: *праведний судия, съдник прав, праведен кадия, праведен съдник* срещу две в старобългарски, с един композит: *правосудник* и с две предикативни словосъчетания: *право съдя, праведно съдя* срещу четири в старобългарски. Характерното за живия език *праведен кадия* с турцизъм в състава си се утвърждава като немаркиран елемент на системата. Може да се каже, че репрезентантите на концепта СПРАВЕДЛИВОСТ в своето развитие споделят общия процес на сближаване с говоримия и в същото време актуализират лексеми от архаичните дамаскини като *правосудник*, които са важни в семантично отношение.

В историята на българския език и култура се запазват основните семи в концептуалното съдържание на *справедливост*, а именно: 1) висшата сакрална християнска сила Бог постъпва винаги *справедливо* спрямо хората; 2) изключително значим в средновековната книжнина е *справедливият* Божий съд, който правилно оценява постъпките на хората и ги разделя на *праведници* и *грешници*; 3) *справедливостта* е универсална човешка и християнска ценност, съхранена през вековете в българската концептосфера; 4) хората се приобщават към *справедливостта* при спазване на божите закони и изисквания; 5) в поведението на хората се съчитават *справедливост* и *несправедливост*.

Анализът показва, че съдържанието на концепта СПРАВЕДЛИВОСТ отговаря на християнското учение за непогрешимостта на Бога и за двойствеността на човека, който поначало е грешен, но може чрез покаяние и уподобяване на Бога да стане справедлив в делата и думите си. Важно е също, че иновационните процеси в духовността през Предвъзраждането се откриват и в реализациите на концепта СПРАВЕДЛИВОСТ.

Съкращения

З – Зографско евангелие
К – Клоцов сборник
Лов – Ловешки дамаскин
М – Мариинско евангелие
С – Супрасълски сборник
СЕ – Синайски евхологий
СП – Синайски псалтир
Тих – Тихонравов дамаскин

Литература

- Bartminski Jerzy, 2014, *Sedem ključovi ponjatija na kognitivnata lingvistika*, „Balgarski folklor”, 4, s. 399–407.
- Davidov Angel, 1976, *Rečnik indeks na Prezviter Kozma*, Sofija.
- D’omina Evgenija I., 1971, *Tihonravovskij damaskin. Bolgarskij pamjatnik XVII veka. Čast II*, Sofija.
- Eliade Mirča, 1998, *Sakralnoto i profannoto*, Sofija.
- Hristova Iskra, 1994, *Rečnik na slovata na Kliment Ohridski*, Sofija.
- Ivanov Vjačeslav V., Toporov Vladimir N., 1965, *Slavjanske jazykovye modelirujuščie semiotičeskie sistemy*, Moskva.
- Mirčeva Dora (red.), 2009, *Starobalgarski rečnik*, t. 2, Sofija.
- Mičeva-Pejčeva Kalina, 2012, *Semantičnata opozicija svoj – čužd v Slovoto na Damaskin Studit za desette boži zapovedi*, [w:] *Magijata na dumite. Ezikovedski izsledvanija v čest na prof. d.f.n. Liliya Krumova-Cvetkova*, red. Diana Blagoeva, Sija Kolkovska, Sofija, s. 493–502 .
- Mičeva-Pejčeva Kalina, 2013, *Opozicija svoj – čužov v klasičeskikh drevnebolgarskikh proizvedenijah*, [w:] *Slavjanskij mir v tret’em tysjačeleťi*, red. Elena Uzeniova, Moskva, s. 131–149.
- Mladenova Olga, Velčeva Bor’ana, 2013, *Loveški damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII vek*, Sofija.
- Stojnev Anani (red.), 1994, *Balgarska mitologija. Enciklopedičen rečnik*, Sofija.

The cultural concept of *СПРАВЕДЛИВОСТ* ‘justice’ in the history of Bulgarian language and culture

The paper examines the semantic realisations of the cultural concept of JUSTICE in the history of Bulgarian language and culture. The data come from old Bulgarian manuscripts of the 9th–11th c. and new Bulgarian documents from the 17th c. The cultural concept of JUSTICE is investigated in the lexical and phraseological system of Bulgarian, with a view to the concept’s distribution in various cultural contexts, in relation to Christian ideas of Middle Ages, as well as the cultural situation of the 17th c. and the new ideas of Pre-Renaissance. The most important characteristic of JUSTICE is the idea that God is always a fair judge. In contrast, human behaviour is dualistic: a person can be righteous and follow Christian principles or they can act against God in accordance with their own interest.

Keywords: JUSTICE, history of Bulgarian, Christianity, Pre-Renaissance

Биляна Тодорова

Благоевград

Някои наблюдения върху концепта ТОЛЕРАНТНОСТ в българския език

Celem artykułu jest prezentacja konceptu TOLERANCJA w języku bułgarskim zgodnie z metodologią lubelskiej szkoły etnolingwistycznej prof. Jerzego Bartmińskiego. Autorka omawia literaturę przedmiotu, odwołuje się do danych systemowych oraz do tekstów prasowych z lat 1883–1944. Odnotowuje, że po raz pierwszy przymiotnik *толерантен* został użyty w roku 1883. Badania korpusu wskazują, że był on wartościowany pozytywnie i często wiązany z umiarem, cierpieniem, moralnością, szczodrością, ustępstwem, sprawiedliwością. Bywa jednak i tak, że nadmierna tolerancja waloryzowana jest ujemnie. Badane słowniki eksponują znaczenie przymiotnikowe, rzeczownik *толерантност* postrzegany jest jako pochodny od przymiotnika *толерантен*. Tolerancja w języku bułgarskim oznacza raczej pewną postawą niż ideę.

Słowa kluczowe: TOLERANCJA, język bułgarski, postawa, akceptacja

Въведение

В настоящото изложение се представят някои предварителни проучвания върху значението на концепта *ТОЛЕРАНТНОСТ* в българския език в светлината на когнитивната етнолингвистика на проф. Йежи Бартмински. Текстът е само малка част от по-машабен проект, чиято амбиция е да представи значението на този концепт според носителите на българския език.

Когнитивните етнолингвисти използват няколко типа данни, за да изследват в пълнота значението на избрани концепти според съвременния носител на съответния език. Небжеговска-Бартминска

(Niebrzegowska-Bartmińska 2018: 17) споменава четирите основни типа данни според т.нар. модел *CAT* (системни, анкетни, текстови данни), описан от Бартмински и Хлебда (Bartmiński, Chlebda 2008): *лексикографски данни*, които могат да бъдат получени от речниците на съответния език и които се представят в хронологичен ред, като при нужда се използват и специализирани речници; *текстове*, принадлежащи на публичния дискурс и особено на високата журналистика; *корпусни данни* и *експериментални данни* (получени чрез въпросници, за предпочитане такива с отворен отговор).

В тази статия акцентът е поставен само върху досегашните изследвания на толерантността в българската научна литература, върху системните данни за българския език, както и върху историческия преглед на контекстите, в които прилагателното *толерантен* се е употребявало първоначално, за да открием някои стереотипни представи на българите по отношение на този концепт, като изхождаме от предпоставката, че стереотипните представи у различните общности и народи могат да са различни.

Й. Бартмински прави широк обзор на различните схващания за стереотипа. Според неговото виждане стереотипът е стабилна връзка на значения, закрепена в колективната памет на равнището на лексемната специфичност. При стереотипите няма пълно съответствие между семантичния и формалния план на езика. На тази основа могат да се идентифицират три варианта на стереотипа: топоси, формули и идиоми (Bartmiński 2009: 62). Извънезиковите феномени като обичаите и вярванията също участват във формирането на значение. Топосите, формулите, идиомите влизат в обхвата на значението на съответния концепт (Bartmiński 2009: 67). Интересно е обаче какво се случва с по-новите лексеми, които са навлезли в езика сравнително късно. Понякога те все още не са част от фразеологизми и други устойчиви изрази, но когато са употребени, се срещат в определен контекст, който разкрива представите, които имат отношение към изследвания от нас концепт. Интересно ще бъде да се разгледат и устойчивите изрази, които съдържат лексеми, близки по значение на изследваната, но ние няма да се спираме на тях в това изложение.

За да се проследят стереотипите, се събират, както вече споменахме, няколко вида данни. В този текст акцентът е върху системните данни, доколкото те са събрани в по-голяма цялост, както и върху малка част от текстовите данни. Анкетните данни са все още в на-

чален етап на събирането и обработката си и затова няма да бъдат описвани.

ТОЛЕРАНТНОСТТА в публицистиката в периода 1883–1944 г.

Названието *толерантност* е интернационализъм от латински произход (*'tolerantia'*) и коренът на думата остава почти същият в много от познатите европейски езици¹. Подобно сходство отличава много от лексемите, отразяващи понятия, навлезли сравнително късно в съответните езици. В български, по подобие на източнославянските езици, се образува с помощта на абстрактния суфикс *-(н)ост*.

Лексемата *толерантност* навлиза сравнително късно в българския език – първите регистрирани употреби са след Освобождението от османска власт през 1878 г. Известно е, че тогава в различни големи градове на Княжеството и Източна Румелия има бум на издаването на вестници и списания. В Електронния архив на Секцията за българска лексикология и лексикография към ИБЕ на БАН са регистрирани общо 573 употреби на съществителното *толерантност* (372 от тях) и на прилагателното със същия корен *толерантен*, *-а*, *-о*, *-и* (201 употреби) в периодичния печат между 1883 и 1944 г. Най-ранна е употребата на прилагателното име „толерантно“² в пловдивския в. „Южна България“, орган на източнорумелийската Либерална партия, в неговия бр. 22 от 1883 г.³

¹ *tolérance* (фр.), *tolerancia* (исп.), *tolleranza* (итал.), *tolerância* (порт.), *toleranță* (рум.), *tolerance*, *toleration* (англ.), *tolerance* (дат.), *Toleranz* (нем.), *tolerantie* (нидер.), *toleranse* (норв.), *tolerans* (швед.), *toleranssi* (фин.), *tolerancia* (унг.), *tolerancja* (пол.), *толерантність* (рус.), *талерантнасьць* (белоруски), *толерантність* (укр.), *tolerancia* (чеш.), *tolerance* (словашки), *толеранција* (срб.), *toleranciја* (хърв.), *tolerans* (тур.) и пр.

² *правителството ще бъде толерантно*.

³ Според информация от сайта на Съюза на българските журналисти в. „Южна България“ е краткотрайно печатно издание, от което са излезли общо 220 броя. Списанието излиза в Пловдив веднъж седмично между 1883 и 1885 г. Негов основател и главен редактор е Г. Бенев, а сътрудници в него са И. Салабашев, Гр. Караджов, Сл. Кесяков, д-р П. И. Данчов, З. Стоянов и Д. Тончев. Средствата за издаването му се събират от депутати в Областно събрание.

В. „Южна България“ се включва в подготовката на Съединението на България и подкрепя оставането на княз Александър I Батенберг на българския престол като необходимо за укрепването на българската държава. Вестникът има разнообразна тематика, която обхваща всички злободневни въпроси във вътрешната и външната политика, просветата и икономиката (<https://sbj-bg.eu/index.php?t=22413>); 12.10.2018.

Проследяването на различните употреби още от въвеждането на това понятие разкрива противоречията относно неговата ценност и стойност – противоречия, които са се запазили до днес. В много от изследваните текстове, в които се среща *толерантен*, присъства твърдението, че българите притежават това качество, и то в много голяма степен: *българинът е широко толерантен към чужденеца* („Ново време”, 1898, кн. 1); *българския народ е извънредно толерантен* („Пловдив”, 1906, бр. 1341); *българския народ е крайно толерантен* („Свободен глас”, 1913, 4), *ние сме дълготърпелив и толерантен народ* („Победа”, 1915, 13), *Нашият народ е толерантен* („Отечество”, 1927, бр. 343), *ние сме най-толерантният народ* („Отечество”, 1927, бр. 325) и пр.

Много често толерантността като атрибут е свързана с умереност – напр. *умерен и толерантен* („Славянски глас”, 1922, кн. 1), с дълготърпение – *защото ние сме дълготърпелив и толерантен народ* („Победа”, 1915, 13), *великодушието и морала – колко великодушен, толерантен и изправен морал* („Свободен глас”, 1914, 35), с отстъпчивост – *отстъпва като коректен и толерантен човек* („Педагогическа практика”, 1938–1939, 6), *справедливостта – доста справедливи, умерени и толерантни царски служители* („Известия на историческо дружество”, София, 1906, 2), *веротърпимостта и храбростта – Храбър, просветенъ, толерантен, веротърпим* („Илюстрация Илинден”, 1942, 2), *благостта – Толерантен, благ, винаги бодър* („Литературен глас”, 1936, бр. 310), *обективността – претендира, че е обективен и толерантен* („Литературни новини”, 1928, бр. 40), *предвидливостта – българинът е не само толерантен, предвидлив* („Женски глас” (София), 1909, бр. 6), *скромността – така скромни и толерантни, какъвто е българинът* („Илюстрация Илинден”, 1936, 7), *културата – колко ний сме културни, толерантни* („Свободен глас” 1915, 8), *коректността – че сме толерантни и коректни в управлението* („Пловдив”, 1905, бр. 1276), с патриотизма – *да покажем патриотическия и толерантният дух* („Човешки права”, 1899, бр. 9), *търпимостта – А настоящето винаги е бивало толерантно и търпимо* („Илюстрация Светлина”, 1931, кн. 1), *просветеността – нека бъде толерантен и просветен* („Балканска зора”, 1891, бр. 320) и пр. Тези употреби представят толерантността като *добродетел*, като синоним на умереност, сдържаност, премеженост.

Толерантността обаче може да се мени по интензитет и може да се схваща като прекомерна и съответно – вредна: затова срещаме

изрази като *телешка толерантност* („Илюстрация Светлина”, 1904, кн. 12), *българският народ е крайно толерантен!* („Свободен глас”, 1913, 4), *неразумната ни толерантност* („Отечество”, 1927, бр. 344), *до кога ще бъдем престъпно толерантни?* („Отечество”, 1933, бр. 622). Толерантността може да бъде атрибут на бездарността – *от толерантната бездарност* (сп. „Златорог”, 1930, 5–6), а човек може да е *толерантен до престъпност* („Свободен глас”, 1915, 11). Крайната толерантност е свързана със смирението и примирението – *прави [ни] крайно толерантни, смирени и примирителни* („Литературен глас”, 1936, бр. 311), тя носи белега на бездействието, което заплашва да донесе повече негативи, отколкото позитиви. Ето защо толерантостта може дори да бъде противопоставена на благоразумието – *благоразумен, но и доста толерантен* („Отечество”, 1926, бр. 262).

Както се вижда, идеята за толерантността има устойчиво присъствие в обществения живот след Освобождението, когато, въпреки политическите превратности, в публичната сфера има стремеж за доближаване към идеологиите и ценностите, характерни за останалата част от Европа. Пишещите смятат качеството *толерантен* за ценност, но не абсолютна, част от тях намират, че обществото ни има нужда от нея, че тя не е характерна за нашия обществен живот в достатъчна степен, други пък смятат, че тя присъства в твърде голяма степен и съответно го застрашава.

ТОЛЕРАНТНОСТТА ВЪВ ФОКУСА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ХУМАНИТАРИСТИ

Толерантността е обект на изследване и днес и особено в последните години много ясно проличава противоречивото ѝ приемане. Може би най-задълбоченото българско хуманитарно изследване на толерантността в последното десетилетие е монографията *Толерантност, нетолерантност и нулева толерантност в съвременния български печат* (Dobreva 2009). При определянето на понятието *толерантност* прави впечатление липсата на позоваване на български автори, ако изключим Цв. Тодоров, който, макар и българин по произход, по-скоро принадлежи на френската научна мисъл. Изборът на авторката като че показва, че домашните източници за дефиниране на понятието са недостатъчни и ни навежда на хипотезата, че то или е чуждо на българския бит, или е чуждо на изследователите хуманитаристи.

Според Добрева идеята за толерантността „се характеризира като европейска” (Dobрева 2009: 9). Тя цитира Вирлахер (Wierlacher 2000: 317), че за първи път думата е използвана от Марк Тулий Цицерон със значение „донасяне, изтърпяване на житейските неслоди”.

Според авторката исторически нуждата от толерантност се появява тогава, когато има сблъсък на идеи, и този сблъсък трябва да се преодолее по възможно най-приемлив за обществото начин. Ако в началото употребата на понятието се е отнасяла до веротърпимостта, по-късно започва да се отнася до свободата на изразяването на мнението въобще, поради идеята за равенството на хората (Dobрева 2009: 11). Възможността да изразяваш свободно мнението си, както и толерантността към чуждата позиция, способността да приемеш наличието на различно мнение от твоето собствено, са основополагащи за демократичната държава и според Крейчова и Сталянова (Kreytchova, Stalyanova 2017: 30). Без разбирането за толерантност няма как да има плурализъм на мненията, така важен за развитието на философската и научната мисъл. Тъй като контактът между хора с различни произход, убеждения и житейски опит в последните десетилетия се активизира, идеята за толерантност става все по-актуална и даже наложителна. Крепъл (Creppel 2003: 1, по Dobрева 2009: 12) смята, че „днешният интерес към толерантността идва повече от негативни причини, отколкото от позитивни”, а Реемтсма допълва, че „от толерантност има нужда там, където нещо липсва” (Reemtsma 2002: 36, по Dobрева 2009: 12).

Така толерантността се оказва необходим компромис, за да могат хора с различна култура, възгледи, съдби да живеят заедно. Правото да бъдеш различен от другите в рамките на закона и да живееш с тях поражда и нуждата от търпимост към останалите. Важна особеност е това, че „обект на толерантност са само определени форми на другост, които се оценяват негативно” (Bischur 2003: 81, по Dobрева 2009: 19–20). Ето защо и необходимостта от толерантност към определено държание, поведение или особеност в различните общности, общества и култури може да варира.

Фактът, че субективното отношение към обекта на толерантност е отрицателно, е съществена черта на толерантността. „За проява на толерантност се приема, *че толерируваният субект (1) не одобрява или не харесва определени качества или действия на толерирувания, но (2) доброволно се отказва да преследва по някакъв начин, да ограничава или да тероризира толерирувания*” (Dobрева 2009: 23), т.е. набляга се на

принципното несподеляне на позицията на толерирания субект, което, при наличие на толерантност у останалите, няма да бъде последвано от отрицателна реакция.

Въпросът за лингвистичните измерения на толерантността е много интересен. Добрева смята, че толерантното отношение е свързано с неутралния изказ (Dobрева 2009: 35). Според авторката „нетолерантността... обичайно се проявява като словесна агресия и неин вербален маркер е, най-общо казано, езикът на омразата или, в по-мек вариант, езикът на пренебрежението” (Dobрева 2009: 35). От друга страна, Ефтимова (Eftimova 2016: 9) отбелязва, че езикът на омразата е проява на демократизацията на медийния език и либерализацията на нормата, които водят до детабуизацията и дисфемизацията на медийната реч. Това би трябвало да означава, че езикът на толерантността е евфемистичен и табуизиран, което в някаква степен противоречи на твърдението на Добрева, че този език е неутрален.

Според Крейчова и Сталянова (Kreytchova, Stalyanova 2017: 35) животът днес е изпълнен с много повече конфликти и нетолерантност, които също рефлектират върху езика и затова вербалното агресивно поведение става все по-наситено и неговите форми – все по-софистицирани (Kreytchova, Stalyanova 2017: 19). В определени моменти лимитът на обществената толерантност бива достигнат, процес, който наблюдаваме в доста демократични държави.

Като имаме предвид и казаното по-горе, че толерантността се възпитава, очевидно е, че в някои случаи е ново явление и е опит за мирно живеене на различните общности в рамките на мултикултурния и глобализиран свят. Затова може би естествени, първични се оказват нетолерантните прояви, доколкото те представят стереотипи, наслагвани в обществата с години, десетилетия и нерядко с векове. Разделението на *свои* и *чужди* е едно от основните културни разделения, а толерантността е начин за преодоляване на това различие. На територията на днешна България обаче са пребивавали множество племена и народи с различен произход, като с много от тях съжителството е било мирно. Нещо повече, още преди Освобождението идеологът на каузата на освобождението на България В. Левски пише в проектоустава на БРЦК от 1871 г.: „Българи, турци, евреи и пр. ще бъдат равноправни във всяко отношение: било във вяра, било в народност, било в гражданско отношение, било в каквото и да е било. Всички ще спадат под един общ закон, който по вишегласие на

всички народности ще се изработи”.⁴ Този документ разкрива колко високо в ценностната система на Левски и сподвижниците му още през XIX век се намира толерантността (въпреки че самата дума все още не е навлязла в езика) и колко отворени са били те към хората от други народи и вероизповедания.

Както вече споменахме, данните от периодичния печат отпреди 1944 г. също сочат, че българите смятат себе си за толерантни. И днес политиките говорят за успешния „български модел за етническа и религиозна толерантност”. За доказателство за толерантността на българите се смята и безпрецедентното спасяване на българските евреи и роми по време на Втората световна война. В същото време днес наблюдаваме и процеси на засилване на крайния национализъм⁵ – явление, което е характерно за почти цяла Европа.

Лексемата *толерантност* в българските системни източници

Въпреки вече споменатата важна роля на толерантността в днешното общество, лексемата *толерантност* се оказва недобре представена в българските системни източници – не само в тези, издадени веднага след Освобождението, но и в съвременните такива.

Тя не се среща в „Етимологичния речник на българския език”, въпреки че би следвало да е част от излезлия през 2017 г. от печат осми том. Открива се в БТР (BTR 2004), (1. изд. 1955), РЧД (RČD 1958), както и в РА (RA 1997). „Речникът на българския език”, изготвен от Секцията по българска лексикология и лексикография към БАН, в онлайн версията си също съдържа термина, но не и в печатното издание, което все още не е публикувало думите с начална буква *т*.

Там, където се открива, речниковите статии са твърде сходни. Вероятно поради факта, че прилагателното име *толерантен* навлиза най-напред в езика, в речниците толерантността е представена като негова производна дума – напр. „Качество или проява на толерантен” (BTR 2004: 974, RBE). В РА е представена статия само за прилагателното име, а в РЧД на изд. *Маг 77* отново *толерантност* не е отделена в отделна статия, а е част от статията за *толерантен*. В РЧД от

⁴ https://www.europeana.eu/portal/bg/record/9200368/BibliographicResource_3000113715655.html

⁵ В момента „Обединени патриоти” е част от управляващата коалиция в Р България.

1958 г. (RČD 1958) *толерантността* е отделена от *толерантен*, но за разлика от прилагателното, което е представено с три отделни значения, *толерантността* е дефинирана само с два синонима. *Търпимост* и *снизходителност* са най-често срещаните синоними на лексемата, най-често споменат хипоним е *веротърпимост*, по-рядко *етнотърпимост*.

Очевидно е, че от 50-те години на XX в. тълкуването на лексемата *толерантност* в лингвистичните речници не се е променило. То, от една страна, включва в себе си значението *търпимост*, понякога до степен на *отстъпчивост*, от друга, значението *снизходителност*, *покровителство*. Първото значение се съотнася и със значението на термина *толерантност*, заложено в научните изследвания по въпроса, които представихме по-горе. Тегърва ще проследим дали второто значение се среща в другите видове данни.

Освен в лингвистичните речници, терминът се съдържа и в речници с по-обща хуманитарна тематика. В тях *толерантността* е засегната по-задълбочено. Голяма част от тези речници обаче са преводни, т.е. представят чужди, небългарски схващания, затова няма да ги разглеждаме в изложението. Ще споменем само странното твърдение на речника *Ние-те* (RNT 1997), че толерантност е „нова за нас дума“, въпреки че, както вече споменахме, тя е в употреба от около един век по-рано.

Станков (Stankov 2006: 349–351) в своя „Нов речник по морал и етика“ обръща най-голямо внимание на лексемата и представя нейната история в световната философия, както и днешното разбиране за толерантност. Според автора: „[в] основата на толерантността стои разбирането, че всички човешки същества, етноси, народи и култури имат еднакво право на съществуване и развитие“, като приема като най-близък синоним на толерантност лексемата „търпимост“. Станков посочва също, че толерантността е „водеща ценност в съответствие с принципите на хуманизма и либерализма“.

Речниците по психология наблягат на ролята на отделния човек при проявата на толерантност, въпреки нейната социална роля. Десев (Desev 1999: 601) приема толерантността като „поносима търпимост на човека към друг човек или група хора и уважение към тях, към техни идеи и чувства“. И в преводните психологически речници, и в речника на Десев е застъпено значението на толерантността като израз на „уважение към идеите и чувствата“.

Терминът е засегнат и в педагогическата литература. В Наредба № 5⁶ на Министерството на образованието и науката от 30.11.2015 г. за общообразователната подготовка (обн. – ДВ, бр. 95 от 08.12.2015 г., в сила от 08.12.2015 г.) лексемата *толерантност* се среща няколко пъти във връзка с придобиване на компетентност по различни учебни дисциплини – български език, география и икономика, философия, музика, изобразително изкуство. В процеса на обучение по български език се очаква ученикът да „[у]частва в диалог и в дискусия, умее да оспори мнение, различно от своето, като проявява толерантност и учтивост в общуването” (стр. 10); в процеса на обучение по география и икономика като специфична цел на обучението се определя продължаването на формирането на ценности като „отговорност, толерантност и уважение към културното многообразие от позицията на граждани на България, Европа и света” (стр. 69–70). В резултат на обучението си по философия пък ученикът трябва да „осъзнава значението на съчувствието, емпатията и толерантността за постигане на разбирателство между хората” (стр. 73), да познава основни понятия и теории от етиката, философията на правото и социалната философия, между които и толерантността (стр. 73), както и да разбира споделените ценности в общността и приема различието в убежденията на другите (толерантност) (стр. 74).

Освен по тези предмети, се очаква в резултат на обучението по музика и по изобразително изкуство да придобие „[р]азбиране за толерантност към мненията на другите и във връзка с различни музикалнокомпозиционни решения” (стр. 104), да проявява толерантност към други мнения и интерпретации (стр. 105); да проявява толерантност и уважение към културното многообразие и създава творби по теми, насочени към социални и общностни проблеми и ценности (стр. 110), да осъзнава изкуството като система за визуализиране на информация, свързана с национална идентичност, културно многообразие, толерантност и хуманизъм (стр. 112). Очевидно е, че разбирането за толерантност, заложено в Наредба № 5, съдържа значенията *търпимост, уважение, приемане на другите* (мнения, разбирания и пр.). Интересно е, че толерантността не се споменава като цел на обучението по история и цивилизации, макар да присъства в описанията на повечето останали предмети от хуманитарния цикъл.

⁶ http://zareformata.mon.bg/documents/nrdb5_30.11.2015_obshtoobr_podgotovka.pdf; 12.10.2018

Изводи и заключения

Въз основа на първоначалните наблюдения върху системните и лексикографските данни и върху научните изследвания на български език за толерантността, можем да направим следните изводи:

1. Изглежда, че фактът, че най-напред в българския език прониква названието на качеството, атрибутът, е много важен и съществен, защото това може би означава, че толерантността се схваща като активно отношение, а не като отвлечена идея. Това се потвърждава и от системните данни, които, повлияни може би от употребите, в речниковите статии дават предимство на прилагателното име.

2. Като качество толерантността носи две основни конотации: а) тя е положително качество, свързано с умереността, дълготърпението, морала, великодушието, отстъпчивостта, справедливостта и пр.; б) в някои случаи, особено когато е налична в голяма степен, толерантността придобива негативно значение, свързващо я с овчедушието, неразумното и крайно бездействие. Това амбивалентно разбиране, което приема толерантността по-скоро като положително явление, но само в определени граници, според нашата хипотеза е актуално и до днес. Тепърва предстои да видим дали анкетните и текстовите данни от съвременните източници ще я потвърдят.

3. Вероятно подобно проблематично възприемане на толерантността е заложено още в самото ѝ дефиниране, защото по презумпция толерантно отношение получава онзи, който е различен по произход, разбираня, възгледи и в малка или по-голяма степен неразбираем и потенциално опасен за толериращия. Именно затова прилагателното *толерантен*, освен че се степенува както останалите качествени прилагателни, често се комбинира с градиращи наречия, означаващи „в (твърде) голяма степен”.

4. В системните източници терминът „толерантност” е слабо zastъпен и повечето речникови статии много си приличат. Те свързват толерантността предимно с търпимостта, отстъпчивостта и снизхождението. Терминът се среща и в специализираните речници по психология, етика и философия, където се разглеждат различни негови аспекти, както и в Наредба № 5 на Министерство на образованието и науката. В същото време голяма част от тези речници са преводни, а нормативните документи следват задължението да са синхронизирани с европейското законодателство. Ето защо можем да направим извода, че жив интерес към този концепт от страна

на хуманитаристите в България като че липсва, което позволява значенията на лексемата да бъдат повлияни от външни на българите разбирания.

Литература

- Bartmiński Jerzy, 2009, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2008, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?*, „Etnolingwistyka” 20, s. 11–27.
- Bischur Daniel, 2003, *Toleranz. Im Wechselspiel von Identität und Integration*, Wien.
- BTR 2004 – *B'lgarski t'lkoven rečnik*, 2004, 4. izdanje, red. Ljubomir Andrejčin, Ljuben Georgiev, Stefan Iliev, Nikola Kostov, Ivan Lekov, Cvetan Todorov, Sofija.
- Creppel Ingrid, 2003, *Toleration and identity. Foundations in Early Modern Thought*, NY and London.
- Desev Ljuben, 1999, *Rečnik po psihologija*, Sofija.
- Dobrova Elka, 2009, *Tolerantnost, netolerantnost i nuleva tolerantnost v s'vremennija b'lgarski pečat (kritičeski lingvosemiotičen analiz)*, Veliko T'rnovo.
- Eftimova Andreana, 2016, *Dvojinstvenijat ezik v mediite: ezik't na političeskata korektnost vs ezika na omrazata*, Sofija.
- Elektronen arhiv na Sekcijata za b'lgarska leksikologija i leksikografija k'm IBE.
- Kreytchova Elena, Stalyanova Nadezhda, 2017, *The power of public speech*, Sofija.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2018, *What data are relevant to ethnolinguistic analyses?*, „Ethnolinguistics” 29, s. 11–29.
- RA 1997 – *Rečnik na antonimie v b'lgarskija ezik*, 1997, red. Emilija Perniška, Stefka Vasileva, Sofija.
- RBE – *Rečnik na b'lgarskija ezik* (online), <http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82/>, 04.08.2019.
- RČD 1958 – *Rečnik na čuždite dumi v b'lgarskija ezik*, 1958, red. Aleksand'r Milev, Jordan Bratkov, Božil Nikolov, Sofija.
- RČD 1996 – *Rečnik na čuždite dumi v b'lgarskija ezik*, 1996, red. Pet'r Nušev, Plovdiv.
- Reemtsma Jan Philipp, 2002, *Toleranzbraucht man dort, wo etwas fehlt. Von der tugendsamen Verwaltung eines Mangelzustandes, [w:] Das Ende der Toleranz? Identität und Pluralismus in der modernen Gesellschaft*, red. Elisabeth Seligmann, München, Zürich.
- RNT 1997 – *Rečnik NIE-TE, Krat'k etnopolitičeski rečnik*, 1997, red. Valerij Rusanov, Dejan Kjurjanov, Liljana Aleksandrieva, Plamen Makariev, Rumen Janovski, Sofija.
- Stankov Dimit'r, 2006, *Nov rečnik po moral i etika*, Sofija.
- Wierlacher Alois, 2000, *Kulturthema Kommunikation. Konzepte. Inhalte. Funktionen*, München.

Some remarks on the cultural concept of *ТОЛЕРАНТНОСТ* ‘tolerance’ in Bulgarian

This study is concerned with the Bulgarian cultural concept of *ТОЛЕРАНТНОСТ* ‘tolerance’, investigated with the methodology of Lublin Ethnolinguistic School of Jerzy Bartmiński. The article presents earlier findings in this area, systemic data from dictionaries, as well as textual data from newspapers (1883–1944).

The first use of the adjective *толерантен* comes from 1883. The corpus shows that the adjective has a positive meaning and it is often connected with moderation, prolonged suffering, morality, generosity, concession, justice. On the other hand, sometimes tolerance could be expressed in too large an extent, so it is seen as a negative feature.

The dictionaries investigated also prefer the attributive meaning of tolerance and the noun *толерантност* is treated as derived from the adjective. Thus, tolerance is an active attitude rather than just the idea.

Keywords: *толерантност*, tolerant, tolerance, Bulgarian, active attitude, acceptance

Ewa Białek

Lublin

Koncept PRZYJAŹŃ w dyskursie dyplomatycznym: rys ogólny

Przedmiotem refleksji w pracy jest koncept PRZYJAŹŃ w dyskursie dyplomatycznym. Materiał badawczy wyekscerpowano ze źródeł leksykograficznych oraz tekstowych (rosyjskich i polskich stron rządowych). Na gruncie oficjalnym dana wartość utożsamiana jest z dobrymi stosunkami i stałą współpracą, wspieraniem się w sytuacjach kryzysowych. Instytucjonalnemu obliczu przyjaźni w tradycyjnej leksykografii (zarówno rosyjskiej, jak i polskiej) poświęca się mniej uwagi, więcej danych dostarcza nowsza leksykografia aktywna. Analiza tekstów pozwala stwierdzić, że przyjaźń w dyskursie dyplomatycznym jest traktowana jako fundament współzycia narodów, jest wartością deklarowaną w wypowiedziach przedstawicieli świata dyplomacji i aktach prawnych. Leksemy *дружба* /przyjaźń oraz formuły na nich bazujące oceniono jako istotne składniki teksto- i dyskursotwórcze.

Słowa kluczowe: przyjaźń, słownik, tekst, dyskurs, dyplomacja

1. Ogólne rozumienie pojęcia PRZYJAŹNI

Przyjaźń to jedna z najpowszechniejszych wartości w funkcjonowaniu społeczności ludzkich¹. Postrzegana jest przede wszystkim jako więź spajająca jednostki i grupy pozostające ze sobą w relacjach nieoficjalnych. Rodzi się między osobami niepołączonymi więzami krwi (por. *przyjaźń*

¹ Rozumienie wartości – „to, co w świetle języka i kultury ludzie przyjmują za cenne” – przyjęto za: Bartmiński 2007: 133. Anna Wierzbicka zauważa, że charakter pojęcia *friendship* może być uwarunkowany kulturowo, dlatego też nie powinno być traktowane jako pojęcie uniwersalne i ogólnoludzkie (Wierzbicka 2007: 73).

z kolegą szkolnym, USJP 2003, 3/786; *дружба одноклассников*, RSS 2003, 3/496), ale też w rodzinie (*przyjaźń matki z córką*), możliwa jest w zhierarchizowanych grupach społecznych i zawodowych (*дружба учеников с учителем, przyjaźń z szefem*), w gronie osób tej samej płci (*мужская дружба, męska przyjaźń*), między osobą a zwierzęciem (por. *przyjaźń między chłopcem i psem*, ISJP 2000, 2/362). Takie rozumienie przyjaźni utrwalają definicje znaczeń leksemów *дружба* i *приязнь* w słownikach ogólnych, por. ‘bliskie, serdeczne stosunki z kimś oparte na wzajemnej życzliwości, szczerości, zaufaniu, możliwości polegania na kimś w każdej sytuacji; także: życzliwość, serdeczność okazywana komuś’ (USJP 2003, 3/786); ‘„это отношения между людьми, которые основаны на взаимной симпатии, доверии, общих интересах и т. п.”’ (TPS 2008: 189). W badaniach opinii publicznej z lat 90. przyjaźń wśród wartości, które Rosjanie wówczas doceniali, uplasowała się praktycznie na równi ze zdrowiem, miłością oraz pieniądzem (*ЗДОРОВЬЕ, ЛЮБОВЬ, ДЕНЬГИ*), ustępując miejsca jedynie domowi i rodzinie (*ДОМ, СЕМЬЯ*) (Golov 1995: 42, zob. też Wierzbicka 2007: 119). Z kolei w badaniach CBOS w 2013 r. wartość przyjaźni wskazywał co dziesiąty Polak.

Przyjaźń jest wartością nieobojętną także w relacjach międzypaństwowych. Na tej płaszczyźnie jej wyrazem są tzw. dobre stosunki, z kolei ich wykładnię stanowi bliższa współpraca na różnych szczeblach i w obszarach życia, także solidaryzowanie się w sytuacjach kryzysowych czy tworzenie politycznych bloków. Takie rozumienie można wyprowadzić bezpośrednio z ogólnych opisów definicyjnych (‘poleganie na kimś’, ‘wspólnota interesów’, zob. definicje wyżej). Co więcej, są mocne słownikowe dowody korelacji przyjaźni z polityką i dyplomacją, a mianowicie: leksem *przyjaźń* znalazł się na liście haseł w projekcie *Słownika pojęć politycznych i społecznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, wzorem listy francuskiej, zawierającej poza hasłem-pojęciem *amitié*, także pojęcia bohaterstwa ‘*héroïsme*’, godności ‘*dignité*’, honoru ‘*honneur*’, braterstwa ‘*fraternité*’ (zob. Dubisz 2004: 23–24; Sękowska 2004: 63). Wyraz ujęto również w słowniku aktualnej w naszych czasach leksyki polityczno-społecznej (zob. Sękowska 2007: 133–134), ponadto hasła dotyczące przyjaźni rejestrują leksykony i słowniki dyplomatyczne (np. *friendly relations, friends, international friendship*, DD 2003: 110, 142).

2. Źródła, dyskurs dyplomatyczny

Teksty źródłowe dla przedstawianego tematu pochodzą z oficjalnych stron rządowych Rosji i Polski. Zgromadzone konteksty dokumentują funkcjonowanie leksemów *дружба* i *przyjaźń*, wskazują na wyraźne zakotwiczenie się wartości przyjaźni w dyskursie dyplomatycznym. W badaniu oglądowi zostaną poddane dane systemowe (konfrontacja różnych typów leksykografii w obu językach) oraz tekstowe ze zwróceniem uwagi zwłaszcza na gotowe konstrukcje zdaniotwórcze oraz paralelność ich występowania w tekstach w obu językach. Współwystępowanie analogicznych formuł w eksplorowanych źródłach dowodziłoby pewnej konwergencji wzorców tekstowych i zarazem zunifikowanego, ponadnarodowego charakteru dyskursu dyplomatycznego (oczywiście w pewnej mierze, odnośnie do widzenia przyjaźni jako wartości o charakterze instytucjonalnym)².

3. Przegląd ogólnych danych systemowych

Zespół autorów rosyjskiego słownika semantycznego leksem *дружба* umieszcza wśród nominacji: *близость, добрососедство, дружество, содружество* (RSS 2003, 3/496). Nominacjami przyjaźni na polu walki są leksemy *братство* (podn.), *побратимство, товарищество* (por. *боевое братство*, także *боевая дружба*). W słowniku BTSS brak badanego leksemu, opisowi poddano inne komponenty gniazda słowotwórczego, m.in. *друг, дружелюбие, дружелюбный, дружеский, дружественный* (BTSS 2008).

Institutionalnemu obliczu przyjaźni w tradycyjnej leksykografii (zarówno rosyjskiej, jak i polskiej) dotychczas nie poświęcano wiele uwagi. Nowsza leksykografia rejestruje pokazniejszy zbiór połączeń charakteryzujących przyjaźń także jako wartość nieindywidualną (por. *traktat, układ o przyjaźni, договор о дружбе и сотрудничестве*)³. Rosyjskie słowniki objaśniające, poza znanym połączeniem konwencjonalnym *дружба народов* 'przyjaźń narodów'⁴, obudowanym oczywistymi konotacjami

² Pewne ujednolicenie w przypadku dyskursu dyplomatycznego można po części założyć *a priori*, ponieważ regulacje stosunków państw mają charakter międzynarodowy, a korespondencja dyplomatyczna wyrasta ze wspólnych angielskich i francuskich wzorców.

³ W artykule nie ujęto danych z aktywnego słownika języka rosyjskiego pod red. Jurija D. Apresjana, t. 3 (2017).

⁴ Termin odnoszący się do relacji republik Związku Radzieckiego: „всестороннее братское сотрудничество и взаимопомощь наций и народностей [...]” (FES 1983).

ideologiczno-politycznymi⁵, rejestrują np. znaną formułę tekstową *что-л. проходит в обстановке дружбы и взаимопонимания*, a także kolokacje *политика, атмосфера дружбы*, rejestrowane w tekstach oficjalnych (BUSRÂ 2016: 279, zob. także TSRÂ 2008: 217). W *Wielkim słowniku języka polskiego PAN* wydzielono dwa znaczenia leksemu *przyjaźń* (więź, nastawienie). Co prawda, w artykule hasłowym nie wyodrębniono, jako samodzielnego, znaczenia przyjaźni instytucjonalnej, ale ilustracje użyć leksemu potwierdzają leksykograficzną rejestrację i tego rozumienia, por. *pakt przyjaźni, przyjaźń między narodami, z narodami*.

Warto odnotować, że dwa znaczenia leksemu *дружба* podano w słowniku opisującym język epoki Aleksandra Puszkina (słownik opracowany na bazie jego dzieł, SÂP 2001, 1/739)⁶. Podobne rozróżnienie przeprowadzono w BUSRÂ: „2.0. Отношения многостороннего общения и сотрудничества, основанные на взаимном доверии и уважении” (BUSRÂ 2016: 279). W słowniku łączliwości wyrazów rosyjskich zawarto natomiast konkretne ilustracje pojmowania przyjaźni jako relacji instytucjonalnej, por. *дружба между Россией и Белоруссией, между [какими-л.] народами* (SSSRÂ 2002: 178). Sama zaś definicja w tym źródle jest na tyle szeroka, że obejmuje różne oblicza przyjaźni (relacje oparte na wzajemnym zaufaniu, przywiązaniu, wspólnocie interesów). Wspólnota interesów (interesy gospodarcze, wpływ na ład międzynarodowy, geopolityczne układy) może być zatem czynnikiem integrującym państwa i tworzyć podwaliny przyjaźni, która na tym polu w dużym stopniu jest przyjaźnią umowną, niekiedy jedynie deklarowaną, a przede wszystkim bez pierwiastka emocjonalnego. W słownikach dyplomatycznych z kolei bardzo wyraźnie eksplikuje się przesłanie, że przyjaźń/przyjazne stosunki między państwami należy pojmować nieco inaczej niż przyjaźń czysto ludzką: „relations between states are based on utility, not liking” (DD 2003: 110).

Jako termin nieaktualny nie pojawia się w tekstach współczesnych w charakterze nominacji obecnych relacji międzypaństwowych.

⁵ Jelena W. Koniajewa, pisząc o przyjaźni narodów, operuje pojęciem konceptu ideologicznego, ros. *идеологический концепт* (Konjaeva 2015: 190–198). Natalia I. Kłuszyna zwraca uwagę na różnice między konceptem a ideologiem. Zauważa, że właściwością drugiego z nich jest zamierzone wywieranie wpływu na adresata, ideologem jest też budulcem aksjologicznego modelu społeczeństwa (Kłušina 2008: 69, 95).

⁶ Z kolei w Słowniku Akademii Rosyjskiej, będącym jednym z pierwszych słowników opisowych, zarejestrowano jedynie znaczenie przyjaźni międzyludzkiej ‘взаимная любовь’ (SAR 1790, 2/768).

Leksemy *дружба* i *przyjaźń* są wartościowane pozytywnie⁷, dodatkowo może towarzyszyć im szereg określeń, wspomagający rekonstrukcję obrazu tej relacji w obu kulturach i językach. Przyjaźń ma charakter długotrwały, jest stabilna i odporna na przeciwności losu. Por. *дружба – старая, давняя, долголетняя, многолетняя, истинная, прочная, крепкая* (SSSRÂ); *przyjaźń – bezinteresowna, prawdziwa, serdeczna, szczerza, wzajemna, zażyła* (USJP). Relacja zawiązywana jest już w dzieciństwie, kontynuowana w szkole (*szkolna przyjaźń*), dzięki pielęgnowaniu jest niezmienna w czasie – *wieczna, wieczysta, dogonna, niezachwiana, wieloletnia, trwała* i in.⁸ Przyjaźń umownie dzieli się na przyjaźń prawdziwą i nieprawdziwą, fałszywą (dwie postawy człowieka). W świetle łączliwości typ pierwszy jest dominujący: *вековая, долгая, закадычная, крепкая, непоколебимая, неизменная, неподкупная* (ok. 70 epitetów dla przyjaźni prawdziwej, Gorbačevič 2004: 59). Współcześnie zestaw charakterystyk przyjaźni w obu językach poszerzył się o przymiotniki *виртуальная/wirtualna*, lokalizujące daną relację pod względem wymiaru (nie)istnienia (por. *интернет-дружба/przyjaźń internetowa*, także *интернет-друг* czy *френд* ‘znajomy na portalu społecznościowym’)⁹.

4. Dane tekstowe

Na oficjalnej stronie prezydenta Rosji odnotowano ok. 2 000 wystąpień leksemu *дружба*, na stronie MSZ wyniki wynoszą ponad 4 000 (teksty od lat 90. do 2018 r.)¹⁰. Zdecydowanie niższa jest frekwencja leksemu *przyjaźń* w utworzonym polskojęzycznym korpusie badawczym: zebrano ok. 500 przykładów jego użycia (szczuplejsze zasoby eksplorowanych stron)¹¹. Z uwagi na spore dysproporcje uwaga zostanie skupiona w większym stopniu na materiale rosyjskim, także i dlatego, że to dany materiał jest punktem wyjścia. Skromniejszy zbiór polskich tekstów zawęży możli-

⁷ Przyjaźń jest leksemem niewymagającym kwalifikatora wartościującego. Zdaniem Jadwigi Puzyniny, kwalifikatory wartościujące w słownikach ogólnych są zbędne (Puzynina 2012: 94).

⁸ W innych kulturach cecha trwałości tej relacji może nie być tak istotna, jest też zmienna w czasie (zob. Wierzbicka 2007: 81–83).

⁹ Por. także hybrydalne wyrazy z leksykonu młodzieży: *френдуть, расфрендуть, френдлента* (od ang. *friend*, któremu w polszczyźnie odpowiadają trzy słowa: *przyjaciel, kolega* oraz *znajomy*, zob. Wierzbicka 2007: 166–167).

¹⁰ Dane przybliżone.

¹¹ Teksty te tworzą bazę potencjalnych translandów i translatów (odpowiedników), zestawianych w trakcie badań w rosyjsko-polskie pary przekładowe na potrzeby projektu leksykograficznego (słownik).

wość formułowania jednoznacznych sądów o przyjaźni na tym materiale językowym.

4a. Intensyfikatory przyjaźni

Wachlarz określeń wartościujących leksem *дружба* w eksplorowanym materiale, niezależnie od bogatego repertuaru możliwości oferowanych przez system języka, jest dość schematyczny, a przez to przewidywalny. Funkcję podstawowych określeń dyskursywnych pełnią przymiotniki: a) charakteryzujące przyjaźń pod względem intensywności i jakości: *крепкая* ‘mocna, silna’, *искренняя* ‘szczerza’ (rzadziej); b) wskazujące na długotrwałość przyjaznych kontaktów między krajami, narodami: *вечная* ‘wieczna’ (rzadziej), *давняя* ‘dawna, stara’, *многовековая* ‘wielowiekowa’, *вековая* ‘wiekowa’, *многолетняя* ‘wieloletnia, długoletnia’, *традиционная* ‘tradycyjna’. Przyjaźń dawna, trwająca od lat jest wartościowana w danym typie dyskursu jednoznacznie pozytywnie. W tekstach polskich odnotowano zbliżony zestaw charakterystyk: *długotrwała, głęboka, niezmienna, wieloletnia, wielowiekowa, stara, szczerza, tradycyjna, wieczna*, dodatkowo: *bliska, dobrosąsiedzka, osobista, sąsiedzka, wzajemna*. Mniej liczebny korpus tekstów automatycznie pociąga za sobą niską frekwencję określników (jednokrotne, dwukrotne wystąpienia); część z nich to przydawki rejestrowane przez słowniki łączliwości oraz słowniki ogólne, w związku z czym ich status jako określeń typowych nie podlega dyskusji (jednak w tych okolicznościach nie da się bezbłędnie ocenić, które z nich są najbardziej typowe dla polskiego dyskursu dyplomatycznego). W liczniejszym zbiorze tekstów rosyjskich, co istotne, oceny odtwarzalnego charakteru połączeń i formuł można dokonać w zasadzie samodzielnie, bez wsparcia słowników łączliwości, a na podstawie częstości wystąpień. Za najrzadsze w zbiorze rosyjskim uznano połączenie *вечная дружба* ‘wieczna przyjaźń’, ponieważ pojawia się ono zasadniczo w składzie nazw deklaracji, a nie w komunikacji ustnej (np. *Декларация о вечной дружбе, союзнничестве и партнёрстве между Российской Федерацией и Киргизской Республикой*, 2000). Można zaryzykować tezę, że połączenia typu *вечная дружба* / *wieczna przyjaźń* to właśnie koncepty ideologiczne, a ściślej mówiąc tzw. koncepty/ideologemy o charakterze polityczno-społecznym (ros. *социальные идеологемы*), do których należy też jednostka znana z tekstów epoki radzieckiej *нерушимая дружба братских народов* (zob. Klušina 2008: 71). Koncepty ideologiczne, podobnie jak ideologie, są zmienne w czasie, pojęcie przyjaźni w dyplomacji i polityce wydaje się jednak stabilne, nienaruszalne, uniwersalne, być

może z racji tego, że jest zadeklarowane, zapisane w najważniejszych dokumentach regulujących współzycie państw.

4b. Materialne i niematerialne wykładniki przyjaźni

Leksemy *дружба/przyjaźń* są obecne zarówno w nazwach, jak i treści traktatów, porozumień. Przyjaźń w wymiarze oficjalnym jest/powinna być usankcjonowana prawnie, to znaczy zapisana w dokumencie, przez co zyskuje status jednego z fundamentów relacji międzypaństwowych. Por.:

Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между ПНР и СССР (1965) / **Układ między PRL a ZSRR o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy**; *Oświadczenie Rządowe z dnia 23 września 1931 r. w sprawie przystąpienia W. M. Gdańska do traktatu przyjaźni, handlowego i nawigacyjnego pomiędzy Polską a Chinami, podpisanego w Nankinie dnia 18 września 1929 r.*; **Traktat o przyjaźni i współpracy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Gruzji, sporządzony w Tbilisi dnia 20 kwietnia 1993 r.**¹².

Dążenie do przyjaźni (rozwój, wspieranie przyjaznych stosunków) zapisane jest w Konwencji wiedeńskiej o stosunkach dyplomatycznych regulującej stosunki międzynarodowe od dziesięcioleci (1961)¹³. Przyjaźń jako podwalina więzi państw i ich narodów, poza rejestracją w aktach prawnych, jest utrwalana, upamiętniana: a) w wymiarze czasowym, za pomocą jednostek miary czasu, np. *год дружбы* (*God дружбы молодёжи*), *день, месяц приязни* (*Dzień Przyjaźni Polsko-Węgierskiej*); b) w wymiarze materialnym, w postaci budowli, obiektów przemysłowych, środków transportu (por. *нефтепровод Дружба/rurociąg „Przyjaźń”*, *Международная патриотическая акция «Поезд Дружбы»*, *Университет дружбы народов им. П. Лумумбы*, obecnie *Российский университет дружбы народов*¹⁴), odznaczeń (np. w czasach ZSRR *Орден Дружбы народов/order Przyjaźni Narodów*); c) w postaci akcji i inicjatyw (*автопробег дружбы «Берлин-Москва»*, *Штафета приязни польско-венгерской, рука дружбы, мост дружбы*). Także akwen wodny, stanowiący granicę morską, może nosić metaforyczne miano morza przyjaźni – *море дружбы* (oficjalna nominacja regionu geopolitycznego, por.

¹² Źródła cytatów: Internetowy System Aktów Prawnych (ISAP), oficjalne strony rządowe.

¹³ Odwołanie do pojęcia PRZYJAŹNI pojawia się także we współczesnych tekstach unijnych.

¹⁴ Uczelnia powstała w latach 60. Kształcili się na niej studenci z krajów rozwijających się (Azja, Afryka, Ameryka Łacińska).

ilustr.). Wszystkie te wykładniki przyjaźni pozwalają zarazem na określanie innych państw mianem „przyjaciół”. W dyplomacji istnieje pojęcie *group of friends* – grupa kontaktowa, grupa negocjatorów (zob. DD 2003: 56–57, 110). Powoływane są też tzw. grupy przyjaźni, inaczej grupy parlamentarne ds. współpracy (ros. *группа дружбы, парламентская группа дружбы*).

Rok, dzień przyjaźni:

*Президенты России, Белоруссии и Украины приняли участие в торжественной церемонии открытия Дня дружбы народов трёх славянских государств в рамках 10-го международного фестиваля «Славянский базар». (Кремль, 25.07.01); Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 marca 2007 r. w sprawie ustanowienia dnia 23 marca **Dniem Przyjaźni** Polsko-Węgierskiej.*

Pociąg przyjaźni:

Wizyta szefa koreańskiej dyplomacji ma miejsce równolegle z przyjazdem do Warszawy w dniach 29-30 lipca br. „Pociągu Przyjaźni Europa-Azja”. (MSZ, 29.07.15)

Wodny akwen przyjaźni:

*Каспий провозглашается **морем** мира, стабильности, дружбы и добрососедства. (МИД, 10.10.11)¹⁵*

4c. Kolekcje i kompleksy

Słownikarze, definiujący przyjaźń w obu językach, za punkty oparcia tej wartości uznają wzajemne zaufanie, wzajemną pomoc, serdeczność, przywiązanie, wspólnotę interesów. W badanych tekstach przyjaźń jako wartość nie jest izolowana, lecz współwystępująca, otwierająca listę nominacji wartości lub lokująca się na pierwszych pozycjach. Do wartości współtowarzyszących przyjaźni należą: <взаимовыгодное> *сотрудничество, взаимопомощь, взаимное доверие/взаимодоверие, взаимопонимание/взаимное понимание, взаимовуважение/взаимное уважение, взаимодействие, добрососедство, взаимная симпатия, согласие, невмешательство во внутренние дела, равноправие; partnership, współpraca, solidarność, zaufanie, wzajemne zrozumienie, współdziałanie, życzliwość, sympatia.*

¹⁵ Zdanie z tekstu porozumienia o współpracy w sferze bezpieczeństwa na Morzu Kaspijskim (2010 r.).

Współwystępowanie nazw wartości rejestrują zwłaszcza nazwy aktów prawnych, np. *Договор о долгосрочном добрососедстве, дружбе и сотрудничестве государств-членов ШОС, Декларация о дружбе и стратегическом партнёрстве, Трактат о дружбе и сотрудничестве*. Najwyższą frekwencją w obu zbiorach językowych odznacza się para *дружба и сотрудничество/przyjaźń i współpraca*, odnotowano ją zarówno w składzie wielowyrazowych nazw własnych, jak i formułach budujących teksty. Znamienne jest to, że na liście haseł w wyszukiwarce ISAP nominacji *przyjaźń* towarzyszy nominacja *współpraca*, co potwierdza ich nierozdzielność w dokumentach oficjalnych. W traktacie zawartym między Rzeczpospolitą Polską a Federacją Rosyjską o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współpracy (1992) zapisano: *Страны kształтуют свои отношения в духе дружбы, добрососедского партнерства, равноправия, доверия и взаимного уважения, [...] (Art. 1)*. W polskich źródłach leksykograficznych zarejestrowano następujące szeregi (jako konteksty uzupełniające): „zaufanie i przyjaźń; solidarność, współczucie i przyjaźń; pokój i przyjaźń; zgoda i przyjaźń” (Sękowska 2007: 134).

5. Odtwarzalne formuły i połączenia wyrazowe

W tekstach rosyjskich zebrano przykłady konstrukcji zdaniowych, funkcjonujących jako gotowe formuły i stały budulec tekstu. Szablon jest wykładnikiem standardowości tekstów tradycyjnie zaliczanych do stylu urzędowego/urzędowo-kancelaryjnego (ros. *официально-деловой стиль*)¹⁶. Poza słowem-kluczem *дружба* ich składnikiem są leksemy *узы, атмосфера, символ, фундамент*, współtworzące regularne połączenia wyrazowe: *узы дружбы, традиции дружбы, атмосфера дружбы, символ дружбы, фундамент дружбы* (potwierdzone słownikowo, zob. BUSRÂ 2016, por. Borisova 1995: 46–47, *узы*: RADS 2001: 682). Zapewnienie o przyjaźni, odwołanie się do tej wartości jako podstawy relacji jest wymogiem, stawianym wobec uczestników oficjalnego aktu komunikacji.

5a. Узы дружбы / Więzy przyjaźni

Książkowe połączenie *узы дружбы* może być wyposażone w dodatkowe charakterystyki (jakościowe, temporalne), np. *вековые, давние, крепкие, прочные, традиционные*. W tekstach rosyjskich najpowszechniejsza jest formuła zdaniowa z wymiennymi (synonimicznymi) czasow-

¹⁶ Dyskurs dyplomatyczny, jako zespół takich tekstów, można uznać tym samym za dyskurs znormalizowany, uporządkowany.

nikami: *какие-л. страны, народы связывают <давние> узы дружбы/какие-л. страны, народы объединяют <давние> узы дружбы*. W ich wariantach współwystępują dodatkowe nazwy wartości (por. niżej). W przekonaniu, że jest to typowa formuła dyskursywna, utwierdza dodatkowo obecność jej wariantu w źródle leksykograficznym (*Наши народы связаны узами прочной дружбы*, BUSRÁ 2016). Tego typu formuły nie są obce i tekstom pisanym w języku polskim. Por.:

Народы наших стран объединяют тесные узы дружбы, доверия и взаимной симпатии. (МИД, 25.10.17); *Наши народы связывают давние узы дружбы, взаимного уважения и доверия*. (МИД, 10.08.17); *Macedonię i Polskę łączą więzy przyjaźni*. (Prez., 09.05.07)

5b. Отношения дружбы / Przyjacielskie relacje / Stosunki przyjaźni

W konstrukcjach z wyrazami *отношения, чувства и традиции* może być realizowany poprzedni wzorzec, np.: *какие-л. страны прочно связывают давние отношения дружбы <и взаимовыгодного сотрудничества>* bądź wzorzec odmienny, np. *чью-л. связи опираются на искренние чувства дружбы, чьи-л. отношения опираются на многолетние традиции дружбы <и сотрудничества>*. Por.:

Россию и Бельгию связывают давние традиции дружбы и взаимовыгодного сотрудничества. (МИД, 12.02.18); *Łączy nas od wieków żywa tradycja politycznych, kulturalnych i po prostu międzyludzkich więzów*. (Prez., 07.09.98)

5c. Атмосфера дружбы / Atmosfera przyjaźni

Charakterystycznym ogniwem formuł tekstowych są połączenia *атмосфера дружбы, атмосфера дружбы и взаимопонимания*, które występują najczęściej wraz z rzeczownikami *встреча, беседа, консультация, переговоры*, np. *встреча прошла в <традиционной> атмосфере дружбы и взаимопонимания*. Zdania tego typu są formułą zamykającą krótkie komunikaty MSZ dla mediów o wizytach i rozmowach, przekazują odbiorcy pożądaną z punktu widzenia nadawcy informację o stanie relacji stron, są opiniotwórcze (relacje są poprawne, normalne, rozmowy przebiegły spokojnie, z poszanowaniem stanowiska każdej ze stron)¹⁷.

¹⁷ Kryzysy polityczne aktualizują w dyskursie dyplomatycznym nie tylko pojęcie przyjaźni, ale też wroga czy sojusznika.

6. Zakończenie

W tradycyjnym opisie leksemów *дружба/przyjaźń* brak wyraźnego ich różnicowania w zależności od stron, które łączy dana relacja (jednostka/naród/wspólnota). Ta sama definicja w źródłach odnosi się bowiem do przyjaźni zwykłych ludzi oraz przyjaźni instytucji czy krajów, szerszych danych dostarczają dziś nowsze publikacje w postaci słowników aktywnych/objaśniających. Przyjaźń wraz z innymi wartościami cenionymi z punktu widzenia dobra zbiorowości w dyskursie dyplomatycznym jest traktowana jako podwalina koegzystencji narodów, stosunków i współpracy krajów. Jest to doniosły i pożądaný element relacjotwórczy, por. в основе чужих-л. отношений лежат дружба и взаимное уважение. Do wartości przyjaźni odwołują się przedstawiciele rządów, dyplomaci. Przyjazne stosunki między stronami zwykło się upamiętniać w postaci materialnej i niematerialnej (stosowne zapisy w multilateralnych i bilateralnych aktach prawnych, nominacje działań i obiektów itp.).

Leksemy *дружба/przyjaźń* oraz formuły na nich oparte są widocznymi składnikami teksto- i dyskursotwórczymi. Dzięki tekstom znane z leksykografii instrumentarium językowe dyskursu dyplomatycznego poszerzono i fragmentarycznie przeanalizowano w układzie dwujęzycznym. Wzorec gatunkowy polskich tekstów źródłowych oceniono jako bardziej elastyczny, wnioski o funkcjonowaniu leksemu *przyjaźń* są zatem mniej szczegółowe. Podniosłe epitety przyjaźni w tekstach rosyjskich i polskich reprezentowane są dość oszczędnie. Wiąże się to ze schematyczną budową tekstów i wyborem szablonowych formuł. Wartość przyjaźni jest odgórnie wpisana w relacje między państwami: strony dążą do jej budowania, umacniania, zacieśniania. Formuły z leksemami *дружба/przyjaźń*, mające zastosowanie w tekstach oficjalnych, można rozpatrywać jako ponadczasowe koncepty ideologiczne, niezwiązane z konkretną epoką czy państwem.

Bibliografia

- Bartmiński Jerzy, 2007, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
Dubisz Stanisław, 2004, *Słownik pojęć politycznych i społecznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej – etnosy, cele, rekonensans badawczy*, [w:] *Język – polityka – społeczeństwo. Słownik pojęć politycznych i społecznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, red. Stanisław Dubisz, Józef Porayski-Pomsta, Elżbieta Sękowska, Warszawa, s. 13–27.

- Golov A. A., 1995, *Cennost' i realnost' družby u rossijan*, „Informacionnyj biulleten' monitoringa”, Sentjabr'–Oktjabr', 4, s. 41–44.
- Klušina Natalija I., 2008, *Stilistika publicističeskogo teksta*, Moskva.
- Konjaeva Elena V., 2015, *Soderżanie i variativnost' ideologičeskogo koncepta družba narodov*, „Političeskaja lingvistika” 2 (52), s. 190–198.
- Puzynina Jadwiga, 2012, *Wartości i wartościowanie w słownikach*, [w:] *Słowa i ich opis. Na drogach współczesnej leksykologii*, red. Dorota Zdunkiewicz-Jedynak, Warszawa, s. 89–97.
- Sękowska Elżbieta, 2004, *Wybrane problemy opisu polskiego słownictwa dotyczącego pojęć polityczno-społecznych*, [w:] *Język – polityka – społeczeństwo. Słownik pojęć politycznych i społecznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, red. Stanisław Dubisz, Józef Porayski-Pomsta, Elżbieta Sękowska, Warszawa, s. 63–74.
- Wierzbicka Anna, 2007, *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*. Przeł. Izabela Duraj-Nowosielska, Warszawa.

Słowniki

- Borisova Elena G., 1995, *Slovo v tekste. Slovar' kollokacij (ustojčivych sočetańij) russkogo jazyka s anglo-russkim slovarom ključevyh slov*, Moskva.
- Gorbačevič Kirill S., 2004, *Slovar' epitetoj russkogo jazyka*, otv. red. Sergej A. Kuznecov, Sankt-Peterburg.
- Sękowska Elżbieta, 2007, *Polska leksyka polityczno-społeczna na przełomie XX i XXI wieku. Słownik*, Warszawa.
- BTSS – *Bol'šoj tolkovyj slovar' sinonimov russkoj reči. Ideografičeskoe opisanie*, 2008, pod red. Ludmily G. Babenko, Moskva.
- BUSRÂ – *Bol'šoj universal'nyj slovar' russkogo jazyka*, 2016, pod red. Vitalija V. Morkovkina, Moskva.
- DD – G. R. Berridge, A. James, 2003, *Dictionary of Diplomacy*. Second edition, New York.
- FES – *Filosofskij ěnciklopedičeskij slovar'*, 1983, red. L. F. Il'ičev, P. N. Fedoseev, S. M. Kovalev, V. G. Panov, Moskva.
- ISJP – *Inny słownik języka polskiego PWN*, 2000, red. Mirosław Bańko, t. P–Ż, Warszawa.
- RADS – *Russko-anglijskij diplomatičeskij slovar'*, 2001, pod obšč. ruk. K.V. Žuravčenko, Moskva.
- RSS – *Russkij semantičeskij slovar'*, 2003, otv. red. Natalija Ju. Švedova, t. 3, Moskva.
- SAR – *Slovar' Akademii Rossijskoj*, č. 1–6, 1789–1794, č. II [Online] <http://it-claim.ru/Projects/ESAR/SAR/PDFSAR/Framesetpdf.htm>
- SÂP – *Slovar' jazyka Puškina: v 4 t.*, 2001, otv. red. Viktor V. Vinogradov, 2-e izd., dop., t. I, Moskva.
- SDS – Mirosław Bańko, 2006, *Słownik dobrego stylu, czyli wyrazy, które się lubią*, Warszawa.
- SSSRÂ – *Slovar' sočetaemosti slov russkogo jazyka*, 2002, pod red. Petra N. Denisova, Vitaliâ V. Morkovkina, 3-e izd., ispr., Moskva.
- TPS – Šuškov Aleksandr A., 2008, *Tolkovo-poniatijnyj slovar' russkogo jazyka*, Moskva.

TSRĀ – *Tolkovyyj slovar' russkogo jazyka s vklüčeniem svedenij o proishozhdenii slov*, 2008, otv. red. Natalija Ju. Švedova, Moskva.

USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, 2003, red. Stanisław Dubisz, t. 3, Warszawa.

WSJP – *Wielki słownik języka polskiego PAN* [Online] <http://wsjp.pl>

Wykaz skrótów i źródeł internetowych

CBOS – *Wartości i normy*, opr. Rafał Boguszewski, BS/111/2013 [Online] https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_111.13.PDF

MSZ – *Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej* [Online] <https://www.msz.gov.pl>

Prez. – *Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej* [Online] <https://www.prezydent.pl>

Кремлин – *Президент России* [Online] <http://kremlin.ru>

МИД – *Министерство иностранных дел Российской Федерации* [Online] <http://www.mid.ru>

The concept of FRIENDSHIP in diplomatic discourse: A general characterisation

This study deals with the concept of FRIENDSHIP in diplomatic discourse on the basis of dictionaries and texts, specifically Russian and Polish governmental websites. Officially, the value of FRIENDSHIP is identified with good relations, cooperation, and support offered in crisis. Unlike traditional Russian and Polish lexicography, new active lexicography offers more content on the institutional image of friendship. It can be concluded, by analysing the textual material, that friendship in diplomatic discourse is regarded as the foundation for the coexistence of nations; it is declared by diplomatic representatives in their pronouncements and in legal acts. The lexemes *дружба/przyjaźń* and the formulas based on them have been recognised as significant components of texts and discourses.

Keywords: FRIENDSHIP, dictionary, text, discourse, diplomacy

Bułgarski językowo-kulturowy obraz SOLIDARNOŚCI – uwagi wstępne

W artykule podjęto próbę rekonstrukcji potocznego pojmowania konceptu SOLIDARNOŚCI w języku i kulturze bułgarskiej. Zgodnie z metodologią projektu EUROJOS materiał badawczy zaczerpnięto ze słowników, tekstów publicystycznych i literackich, a także (częściowo) z ankiet. W pierwszej kolejności poddano analizie ludowe pojęcie SOLIDARNOŚCI, określane rodzimą nazwą *човецизна*. Następnie skoncentrowano się na omówieniu głównego wykładnika leksykalnego SOLIDARNOŚCI – internacjonalizmu *солудапност* oraz jego derywatów. Autorka wskazuje na stopniową aksjologizację oraz ideologizację badanego konceptu w różnych epokach przy jednoczesnym zachowaniu jego cech konstytutywnych, związanych z wzajemnością, zgodnością co do poglądów oraz gotowością niesienia pomocy. Zwrócono uwagę na współczesny trend kojarzenia SOLIDARNOŚCI z kryzysem migracyjnym w Europie.

Słowa kluczowe: język bułgarski, solidarność, wartości, językowy obraz świata

Niniejszy artykuł przynosi wstępne wyniki badań, mających na celu możliwie pełne odtworzenie treści SOLIDARNOŚCI, z jaką ten koncept aksjologiczny funkcjonuje w bułgarskiej świadomości językowo-kulturowej. Rekonstrukcja dotyczy potocznego pojmowania tego konceptu i na kolejnych etapach prac zostanie ona wyrażona w postaci definicji kognitywnej (tzw. „maksymalnej”), zgodnie z założeniami metodologicznymi projektu EUROJOS¹.

¹ Na ten temat zob.: Abramowicz, Bartmiński, Chlebda (2009); Bartmiński, Biełlińska-Gardziel (2016) oraz Bartmiński (2018) i cytowaną tam literaturę.

Język bułgarski nie stanowi wyjątku od praktyki ogólnoeuropejskiej (i szerzej), gdy mowa o seryjnym zapożyczaniu francuskiego przymiotnika *solidaire* oraz rzeczownika *solidarité* – ich odpowiedniki *солидарен* i *солидарност* należą do zasobu od dawna zadowolonych w bułgarszczyźnie internacjonalizmów leksykalnych i obecnie są głównymi wykładnikami leksykalnymi badanego pojęcia. Źródła archiwalne dowodzą, że rzeczownik *солидарност* został przejęty w okresie bułgarskiego odrodzenia narodowego w XIX wieku, a dokładniej jego najwcześniejsze użycie odnotowano w 1871 roku w czasopiśmie *Чумануше* (nr 3, s. 102, 104). Pierwszą leksykograficzną rejestrację przymiotnika *solidarny* znajdujemy w *Słowniku (4000) wyrazów obcych w języku bułgarskim* Todora Kodzowa z 1882 roku, zaś rzeczownika *солидарност* – w słowniku bułgarsko-francuskim autorstwa Nestora Markowa z 1898 r.²

Blisko półtora wieku później *солидарност* ma liczne derywaty słotwórcze (*солидаризирам се, солидаризация, десолидаризация, про-солидарен, солидаристки, десолидаризиращ, солидаризационен, десолидаризационен* i in.) i jest pojęciem obecnym w wielu typach dyskursu publicznego (zwłaszcza w jego przejawach pisemnych). Wobec tego mogłoby się wydawać, że na gruncie bułgarskim doszło do stosunkowo szybkiej internalizacji pewnego obcego wyobrażenia (wraz z nazwą „importowanej” wartości), gdyby zakładać, że w drugiej połowie XIX wieku zagraniczne słowo *солидарност* wypełniło lukę leksykalną i/lub pojęciową. Tak jednak nie jest, choć samo słowo *солидарност* nie było znane, w kulturze ludowej istniał kompleks zachowań oraz postaw, określanych później przez socjologów właśnie jako „solidarność” (*солидарност*)³. Rodzima nazwa tych zachowań to *човешина*, przy czym jej wewnętrzna forma ‘bycie człowiekiem’ (*човеш-ина* < *човек* ‘człowiek’), jednoznacznie koreluje z aksjologiczną zasadą polskiej kultury chłopskiej „solidarność z życiem”, opisaną przez Stanisławę Niebrzegowską-Bartmińską (2018), Wiliama Thomasa i Floriana Znanieckiego (1976: 174 i nast.) i in.⁴. Badacze podkreślają, że owa „fundamentalna dla kultury tradycyjnej” zasada jest pojmowana jako „postawa wynikająca z faktu, że człowiek działa we

² Według danych Archiwum Leksykalnego przy Sekcji Bułgarskiej Leksykologii i Leksykografii Instytutu Języka Bułgarskiego im. Lubomira Andrejczina Bułgarskiej Akademii Nauk.

³ Można w tym miejscu wysunąć hipotezę, iż z czasem w bułgarskiej aksjoserferze (w tym w języku wartości) treści *човешина* i *солидарност* w istotnym stopniu nałożyły się na siebie oraz współcześnie, przy tendencji do intelektualizacji języka, internacjonalizm wyparł rodzime określenie.

⁴ Zob. cytowaną literaturę w: Niebrzegowska-Bartmińska 2018.

wspólnocie”, przy czym u jej podstaw tkwi związek człowieka ze światem, „odpowiedzialność za świat” (Niebrzegowska-Bartmińska 2018: 195–196, 200, 202). Analogicznie, bułgarski socjolog i psycholog społeczny Iwan Chadżijski w latach trzydziestych XX wieku przedstawia *човещина* jako społeczną responsywność, która polega na udziale osoby w losie innych członków wspólnoty, zwłaszcza w warunkach trudnych i w sytuacjach kryzysowych, i ma charakter powinnościowy (Хаджийски 1974: 152). Por. użycie leksemu *човещина* w kontekście [1]:

[1] *Не само трябваше да помогне на Гина, защото му е своя, защото тѣй го иска човещината, но трябваше да помогне, защото има да дава.* (Йовков. ЖС. 104)⁵

[Nie tylko musiał pomóc Ginie, bo była dla niego своя, bo tak nakazuje człowieczeństwo/solidarność, ale musiał jej pomóc, bo był jej winien.]⁶

Dane tekstowe dowodzą, że na treść *човещина* składają się także ‘okazywanie współczucia’ [2] i szerzej ‘przejaw pozytywnych cech człowieka’ [3], [4]; por.:

[2] *Тоѣ надена отново пчелния кошер на главата на Перушана и го подкара пред себе си по прашния път. Само малките деца, в чието души единствено живеела пламъчетата на състраданието и човещината, тичаха подир тях и викаха:*

– *Пусни го! Пусни го! Чичо горский, прости му!* (Ив. Карановски, Разкази, т. 1, 1929)⁷.

[On znowu nałożył ul na głowę Peruszana i pogonił go przed siebie po zakurzonej drodze. Tylko małe dzieci, w duszy których jedynie żyły płomyki współczucia i człowieczeństwa/solidarności, biegły za nimi i krzyczały: – Puść go! Puść go! Panie Leśniczy, odpuść/wybacz mu.]

[3] *Имаше повече веротърпимост, повече хуманност и човещина. А сега какви са нашите борби? – Самоизтребление.* (Йовков. ПП. 164.)

[Było więcej tolerancji religijnej, więcej humanitaryzmu i człowieczeństwa. A jakie są teraz nasze walki? – Zagłada samych siebie.]

[4] *Не, не, имаше човещина у турците. Биеха, ама и милуваха...* (Вазов. ПП. VII, 92–93).

⁵ Problematyka korzeni bułgarskiej ludowej solidarności (tzw. *човещина*), za sugestią Jerzego Bartmińskiego (2014: 174), jest przedmiotem osobnego opracowania [w przygotowaniu].

⁶ Tu i dalej konteksty ekscerpowane z Archiwum Leksykalnego Bułgarskiej Akademii Nauk mają opis jak w Archiwum. Tłumaczenie moje [I. G.-P.].

⁷ Na użytek tej publikacji ortografia kontekstów sprzed 1945 roku została uwspółcześniona, zgodnie z obowiązującą aktualnie normą (bez jat i wygłosowych jerów).

[Nie, nie, było człowieczeństwo/solidarność w Turkach. Bili, ale też litowali się...]

Wracając do kwestii początków obecności leksemu *солидарност* na gruncie bułgarskim, należy zauważyć, że podobnie jak i *solidarność* w języku polskim, jest to wyraz zapożyczony pierwotnie w znaczeniu prawnym ‘odpowiedzialność każdego ze współzobowiązanych za całość zobowiązania’ (np. dłużników za całość długu)⁸. Dowodzi to m.in. zapis w słowniku niemiecko-bułgarskim z 1916 r. (Миладинов 1916), w którym rzeczownik *Solidarität* ma eksplikację: *солидарност, взаимно задължение* ‘solidarność, wzajemne zobowiązanie’. Współczesne wykładniki leksykalne tego znaczenia terminologicznego (terminy prawne w postaci wyrażen) wciąż zachowują więź z rodziną *solidarności* na poziomie formalnym: *солидарна отговорност* ‘współzobowiązanie’, *солидарно отговорен съм* ‘być współzobowiązanym’, *солидарен длъжник* ‘współdłużnik’, por. w [5], [6], [7]:

[5] *Господар или майстор, който съзнателно приеме някой избегнал ученик е солидарно отговорен с ученика за щетите, причинени на по-първия му майстор.* (Хр. Даалиев, Търговско-индустриален алманах, 1908, 125)

[Pan lub mistrz, który świadomie przyjmuje ucznia, który uciekł, jest współzobowiązany/solidarny za szkody wyrządzone jego byłemu mistrzowi.]

[6] *За задълженията, които единият от съпружките е поел за текущите нужди на домакинството, отговаря солидарно и другият съпруг.* (ОФ, V. 1507; 3)

[Za zobowiązania jednego z małżonków na zaspokojenie bieżących potrzeb gospodarstwa domowego, drugi współmałżonek jest współzobowiązany.]

[7] *При солидарната отговорност няколко длъжници дължат едно и също нещо на кредитора. Такъв е и моят случай – на моя приятел Петър му трябваха пари и затова склучи договор за заем със съседа Иван. Понеже сумата не беше малка, съседът Иван поиска от приятеля ми да намери солидарен длъжник.* (<https://pravatami.bg/27810>)

[W przypadku odpowiedzialności solidarnej kilku dłużników jest zobowiązanych wobec wierzyciela o tę samą rzecz. Taka jest też moja sprawa – mój kolega Piotr potrzebował pieniędzy, więc podpisał umowę o pożyczkę z sąsiadem Iwanem. Ponieważ suma nie była mała, sąsiad Iwan poprosił mojego kolegę o znalezienie współdłużnika.]

⁸ Losy leksemu (i odpowiednio pojęcia) *solidarność* w polszczyźnie opisali szczegółowo Jadwiga Puzyrnik (1992: 233–248) oraz Jerzy Bartmiński (2014: 163–175).

Eksplikacja przymiotnika *солидарен* w słowniku wyrazów obcych Todora Kodżowa z 1882 r. wskazuje z kolei na to, że jego znaczenie wówczas odpowiadało bliżej znaczeniu dzisiejszego wyrazu *солиден* (*solidny*), wywodzącego się z tego samego rdzenia, co fr. *solidaire* (< łac. *solidus* ‘wszystek, cały’, związany z *salvus* ‘cały, nienaruszony’ oraz *sollus* ‘cały, wszystek, zupełny’)⁹.

Równolegle ze znaczeniem specjalistycznym (prawnym) już w XIX wieku ugruntowało się znaczenie ogólne, które miało wymiar wartościujący, o czym świadczy dystrybucja wyrazu *солидарност* w różnego rodzaju tekstach. Przykładem, który dowodnie to ilustruje, jest wiersz znanego poety Iwana Wazowa z 1876, o tytule *Южнославянска солидарност* ‘solidarność południowosłowiańska’¹⁰. W tym wierszu *solidarność* utożsamiana jest z braterskimi więzami (*гореща братска свъз*) i zgodą (*сговор*), jest czymś wysoce pożądanym i jednoznacznie pozytywnie waloryzowanym. Jednocześnie jest to wartość polityczna i społeczna¹¹, która zawiera się w jedności i wspólnocie w sposób dwojaki: we wspólnocie problemów i celów, a także włączeniu się przeciwko wspólnemu wrogowi, por. fragment [8]:

[8] *че всички общо нам е, че българи и сърби
една съдбина имат, едни тегла и скърби;
че тях закон върховен ги е средил и слел,
един тиран да гонят, една да стигат цел*

Badacze problematyki solidarności zaznaczają, że znaczenie, w jakim pojęcie to występowało w przytoczonych wyżej przykładach, otwiera drogę do przekształcenia konceptu solidarności w wartość ambiwalentną lub antywartość. Omawiając parametry „aktu solidarności” S. Niebrzegowska-Bartmińska zauważa, że solidarność jako postawa w złej sprawie zakłada, że „najważniejsze są interesy własnej grupy i dopuszcza sytuację, że nad wartości moralne przedkładane są postawy racjonalne”

⁹ Na ten temat szerzej zob. J. Puzynina (1992: 233—234).

¹⁰ Podtytuł utworu wyjaśnia powód jego napisania: *По случай на изваждането в Белград от сръбските власти на 50-мина българи – бунтовници из параксодата „Радецки“ в 1876 г., които българи австрийците откарваха да предадат на Турция.* [Z okazji wyprowadzenia w Belgradzie przez serbskie władze 50 bułgarskich buntowników ze statku *Radetzky* w 1876 roku, których do Bułgarów Austriacy prowadzili do przekazania Turcji.] (online: <http://www.slovo.bg/>, 1 XI 2018).

¹¹ Według polskich badaczy jest to jedna z wartości moralnych, cnót społecznych i obywatelskich (Bartmiński, Grzeszczak 2014: 28).

(Niebrzegowska-Bartmińska 2018: 196)¹². Nawiązując do tej tezy, warto odnotować, że już w XIX w. w semantyce *солидарност* był obecny element ‘działanie, czyn’, o czym informuje m.in. cytowany utwór Iwana Wazowa. W nim *солидарност* cechuje zaangażowanie i aktywna postawa, zaś jej odwrotnością jest obojętność i bezczynność (*грешно равнодушие*). W języku ogólnym pojmowanie solidarności jako ‘działanie’ utrwalone jest m.in. w zdomowionym internacjonalizmie, frazeologicznej kalce, *акт на солидарност* (por. pol. *akt solidarności*, ang. *act of solidarity*, niem. *Akt der Solidarität*).

Na przełomie XIX i XX wieku w języku stabilizuje się także nadrzędne kategoryzowanie solidarności jako idei – wielokrotnie poświadczone w tekstach z tego okresu są wyrażenia typu: *славянската идея за солидарност*, *идеята за славянска солидарност*, *идея на културна солидарност между славяните*¹³.

Już od początku funkcjonowania leksemu *солидарност* w bułgarszczyźnie daje się zaobserwować jego powiązanie z domeną pracy. Dowodzą to tytuły licznych periodyków, będących organami różnych organizacji zawodowych – ośrodkiem tych tytułów to właśnie słowo/hasło *солидарност*. Np. w latach 1908–1914 pt. *Солидарност* wydawano organ prasowy związku bułgarskich urzędników państwowych (*Орган на Съюза на държавните служащи в България*), deklarujący się jako „jedyny reprezentant i obrońca interesów pracowniczych” tej grupy społeczeństwa. Ponadto wychodziły pisma i gazety: *Обществена солидарност: Икономическо списание* (1914), *Работническо-селска солидарност* (1932–1933), *Работническа солидарност: Орган на федерацията на автономните работнически синдикати в София* (1933), *Солидарност: Орган на работническо-селска солидарност* (1934) i in. Powyższe fakty, a także ustabilizowanie się określeń typu *професионална солидарност* [solidarność zawodowa], *задружно и солидарно да работим* [pracować razem i solidarnie], *солидарна работа* [solidarna praca], *задружна работа и солидарност* [praca w zespole i solidarność], *солидарност и сътрудничество* [solidarność i współpraca], ukazują rozumienie solidarności jako pewien walor ludzkiej pracy. Koreponduje to z opinią badaczy, że praca jest „najważniejszym polem realizowania się aktu solidarności”, gdyż „jako działanie wymagające wysiłku stwarza koniecz-

¹² O „złej solidarności” (solidarności nagannej) pisali Jadwiga Puzynina (1992: 237), Jerzy Bartmiński (2014: 164, 168), Michał Głowiński (1990: 6), Józef Tischner (1980).

¹³ Przytoczone przykłady pośrednio ilustrują powiązanie „idei solidarności” z doktryną panslawizmu, która staje się popularna w tym właśnie okresie.

ność współdziałania, wzajemności i pomocy” (Niebrzegowska-Bartmińska 2018: 197).

Obserwacje nad bułgarskimi danymi w słownikach oraz tekstach z lat 30-tych XX wieku wskazują na wyraźną aksjologizację solidarności (pojęcia i leksemu), objawiającą się m.in. sytuowaniem *солидарност* wśród wartości społecznych i też nazw o silnych skojarzeniach melioratywnych (np. braterstwo, koleżeństwo, wzajemność, szacunek, pomoc); por.: *хармония и обществена солидарност; братство и солидарност; солидарност и взаимопомощ; взаимна солидарност и уважение; дружарство*. Ugruntowało to późniejsze włączenie solidarności do komunistycznej ideologii internacjonalizmu, opartej na marksistowskiej myśli o zbieżności interesów klasy robotniczej z różnych krajów. Zarówno sama idea, jak i kliszowany sposób mówienia o niej, przyjęły się w Ludowej Republice Bułgarii, podobnie jak w PRL i pozostałych państwach bloku wschodniego, por.: pl. *solidarność klasy robotniczej całego świata*, bułg. *международна солидарност на пролетариите от всички страни*, ros. *международная солидарность пролетариата*. W nowomowie przedstawicieli bułgarskich władz komunistycznych często *солидарност* jest wyrazem zbanalizowanym, niemniej zachowuje jednak konstytutywne cechy semantyczne: poczucie wspólnoty, zgodność co do poglądów, wzajemne wspieranie się; por. [9] i [10]:

[9] *Международната солидарност на трудещите се е сигурен щит както за социализма, така и за труда.* (В. Отечествен фронт, г. XV/15.IV.1958/бр. 4241, с. 1)

[Międzynarodowa solidarność ludzi pracy jest pewną tarczą zarówno dla socjalizmu, jak i dla pracy.]

[10] *Младешта от цял свят вижда задачите на Деветия световен фестивал в прокламирането, утвърждаването и възтържествуването на идеалите на солидарността, мира и дружбата. Ние, домакините на фестивала, сме солидарни с нея.* (Т. Живков, Избр. Съч., XV, 1976, с. 294)

[Młodzież z całego świata widzi zadania Dziewiątego Światowego Festiwalu w głoszeniu, afirmowaniu i celebrowaniu ideałów solidarności, pokoju i przyjaźni. My, gospodarze festiwalu, jesteśmy z nią solidarni.]

Oprócz zideologizowanych kontekstów, w których utrwaliło się użycie słowa *солидарност* oraz pozostałych z jego rodziny (*солидарен, солидаризирам се*), w drugiej połowie XX wieku udokumentowane jest także zachowanie się takich cech jądrowych (dominujących) solidarności, jak

jedność poglądów, jednomyślność, wzajemność, współdziałanie, zgodność. Odnotowują je słowniki [11], a także rozmaite teksty [12], [13], por.:

[11] *солидарност*: 1. ‘съотговорност’, 2. ‘съгласие в действията и стременията, единомислие’ (Речник на чуждите думи в българския език, съст. Филипова-Байрова и кол., София: БАН, 1982).

[12] *Разсъжденията ни са удивително сходни. Упреквали са ме в „неженски“ начин на мислене, но това не ме обижда. Напълно съм солидарна с вас.* (Н. Стефанова, Последното денонощие, 1978, 141)

[Nasze refleksje są zadziwiająco zbieżne. Oskarżano mnie o „niekobiecy” sposób myślenia, ale mnie to nie uraża. Solidaryzuję się całkowicie z Panem.]

[13] *Последните думи означаваха безусловната солидарност на Италия и Англия по един въпрос, в който Лондонският кабинет бе взел определено становище.* (С. Радев, Строители на съвременна България, II, 1973, 500)

[Ostatnie słowa oznaczały bezwarunkową solidarność pomiędzy Włochami i Anglią w pewnej kwestii, w której gabinet w Londynie zajął określone stanowisko.]

Na gruncie bułgarskim w XXI wieku pojęcie solidarności ulega dalszej aksjologizacji oraz ideologizacji, w szczególności w dyskursach tworzonych przez instytucje formalne (polityczne), w tym w przepisach Unii Europejskiej formułowanych w języku bułgarskim, z racji jego statusu jednego z języków urzędowych UE. *Солидарност* w *Karcie Praw Podstawowych Unii Europejskiej* (bułgarskojęzyczna wersja pt. *Харта на основните права на Европейския съюз*) została uszeregowana na liście „wspólnych wartości narodów Europy”, na których „opiera się” ich związek polityczno-gospodarczy, czyli na których „zbudowana jest Unia”. Są to wartości wysokie, takie jak: *достойнство* (*godność osoby ludzkiej*), *свобода* (*wolność*), *равенство* (*równość*) oraz *солидарност* (*solidarność*)¹⁴.

Mówiąc o dzisiejszym unijnym pojmowaniu solidarności, które podzielane jest także przez bułgarskie instytucje i upowszechniane przez media, warto zauważyć, że „solidarnej postawy” krajów członkowskich UE oczekuje się w dziedzinie *Migracji*, zwłaszcza w obliczu kryzysu migracyjnego w Europie w ostatnich latach. Motywuje to wybór słowa (i pojęcia) *солидарност* na hasło wyrażające jeden z podstawowych priorytetów

¹⁴ Przykłady z dyskursu unijnego pochodzą z oficjalnych publikacji UE we wszystkich językach urzędowych, dostępnych online: <http://eur-lex.europa.eu/>, 10 IX 2018. Polskie odpowiedniki bułgarskich sformułowań zostały zaczerpnięte z polskojęzycznej wersji cytowanych tamże dokumentów.

prezydencji Rady UE, którą Bułgaria objęła na okres od stycznia do czerwca 2018 roku. W propagandowych sloganach bułgarskiej prezydencji w Radzie UE solidarność jest elementem aksjologicznej triady: *сигурност, стабилност, солидарност* 'bezpieczeństwo, stabilność, solidarność'¹⁵. Treść wypełniająca hasło *solidarność* ma tu specyficzne odniesienie – 'wspólne działania w zakresie zarządzania granicami zewnętrznymi Unii Europejskiej oraz (w szczególności) współdziałanie wobec kryzysu migracyjnego'¹⁶.

Specjalizacja znaczenia słowa *солидарност*, jak wyżej wspomniana, wzmacnia tendencję do kojarzenia pojęcia i samego hasła najczęściej z aktualnym problemem migracji. Znajduje to potwierdzenie w wynikach ankiety, która została przeprowadzona wiosną 2018 roku wśród 60 studentów dziennikarstwa w Uniwersytecie Sofijskim¹⁷. Choć nie jest ona reprezentatywna w rozumieniu projektu EUROJOS, informuje jednak o tym, że pojmowanie solidarności przez młodych Bułgarów najprawdopodobniej kształtuje się pod wpływem intensywnej obecności hasła *солидарност* w dyskursie wokół aktualnego tematu kryzysu migracyjnego. Mamy więc do czynienia z nowym trendem ideologizacji pojęcia, które na tej płaszczyźnie łączy się z innymi wartościami: społecznymi, instrumentalnymi czy też witalnymi. Według respondentów, o istocie prawdziwej solidarności stanowią przede wszystkim: 1) gotowość niesienia pomocy (*подкрепа*) oraz 2) wspólnota myśli, poglądów (*единомислие*), ale także 3) tolerancja i akceptacja dla odmienności. Co do wszystkich podkreślana jest czynna postawa osoby solidarnej, ale także zależność aktu solidarności od bodźców emocjonalnych (*съпричастност, съчувствие, съпреживяване*). Powiązanie konceptu solidarności z wartościami społecznymi, przywoływanymi w dyskusjach nad aktualnymi problemami Europy, potwierdzają także szeregi leksykalne, wyekscerpowane z tekstów publicystycznych: *мир, свобода, справедливост, солидарност и толерантност* [pokój, wolność, sprawiedliwość, solidarność i tolerancja]; *солидарност и взаимно доверие* [solidarność i wzajemne zaufanie]; *солидарност и алтруизъм* [solidarność i altruizm]; *солидарност, ега-*

¹⁵ Zob. film reklamowy online: <https://eu2018bg.bg/bg/videos/20>, data dostępu: 14 IV 2018.

¹⁶ Szerzej na temat profilu solidarności w dyskursie instytucjonalnym napisałam w artykule *Zinstytucjonalizowana solidarność a solidarność według etyków – na przykładzie dwóch współczesnych bułgarskich dyskursów* (Genew-Puhalewa 2019).

¹⁷ Respondenci odpowiadali na pytanie: „Според вас какво представлява истинската солидарност?”.

лютаризм и щедрот [solidarność, egalitaryzm i wspaniałomyślność] (por. Маринова, Мизов red. 2016).

Ogląd różnego typu danych językowych ze szczególnym uwzględnieniem relacji paradygmatycznych oraz syntagmatycznych, w jakie wchodzi współcześnie leksem *солидарност*, pozwolił na wstępną konstatację, że hasło *солидарност* na gruncie bułgarskim określa ‘uniwersalną wartość’, ‘ideę’, ‘powinność’, ‘zasadę’, ‘konkretne działania’, ‘uczucie’ i in. Tym jednak nie wyczerpano tematu, bowiem nie zostały dogłębnie zbadane kwestie sfer, które obejmuje pojęcie solidarności, powiązania tego pojęcia z innymi wartościami, a także zróżnicowanie obrazu solidarności w dyskursach współczesnej bułgarskiej przestrzeni publicznej.

Bibliografia

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2009, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A”*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 21, 2009, s. 341–342.
- Bartmiński Jerzy, Bielińska-Gardziel Iwona, 2016, *15 lat Konwersatorium EUROJOS*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 28, s. 317–322.
- Bartmiński Jerzy, Grzeszczak Monika, 2014, *Jak rekonstruować kanon wartości narodowych i europejskich?*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 26, s. 21–44.
- Bartmiński Jerzy, 2014, *Polskie wartości w europejskiej aksjosferze*, Lublin.
- Genew-Puhalewa Iliana, 2019, *Zinstytucjonalizowana solidarność a solidarność według etyków – na przykładzie dwóch współczesnych bułgarskich dyskursów*, [w:] *Zmiana ram. Instytucje po 1989 roku w Europie Środkowo-Wschodniej i na Bałkanach*, red. Magdalena Bogusławska, Anna Kobylńska, Sylwia Siedlecka.
- Głowiński Michał, 1990, *Marcowe gadanie*, „Tygodnik Powszechny” 1990, nr 33, s. 6.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2018, *Solidarność z życiem w kulturze tradycyjnej – od zasady do postulatu*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 13, t. 1, red. Bogusław Zieliński, Poznań, s. 195–204.
- Puzynina Jadwiga, 1992, *Język wartości*, Warszawa.
- Thomas Wiliam, Znaniecki Floriana, 1976, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1, *Organizacja grupy pierwotnej*, uwagi wstępne Józef Chałasiński, Jan Szczepański, przeł. Maryla Metelska, Warszawa.
- Tischner Józef, 1981, *Etyka solidarności*, Kraków.
- Български тълковен речник*, 1994, red. Димитър Попов, София.
- Миладинов Иван, *Немско-български речник*, София 1916.
- Морал и етика на солидарността*, 2016, red. Емилия Маринова, Максим Мизов, София.
- Проданов Васил, 2016, *От братството на френската революция, през колективизма на държавния социализъм и солидарността на социалната държава към негативните и фашизоидни форми на солидарност на*

- неолибералния капитализъм, [w:] *Морал и етика на солидарността*, ред. Емилия Маринова, Максим Мизов, София, s. 25–35.
- Стоева Ивайла, 2016, *Морални дилеми при нареждането на европейския пъзел на солидарността*, [w:] *Морал и етика на солидарността*, ред. Емилия Маринова, Максим Мизов, София, s. 46–55.
- Хаджийски Иван, 1974, *Избрани съчинения в три тома*, т. 1. *Бит и душевност на нашия народ*, София.

The linguocultural view of SOLIDARITY in Bulgarian: Preliminary remarks

The paper examines the cultural concept of SOLIDARITY in contemporary Bulgarian languaculture. In agreement with the methodology of the EUROJOS project, the data come from dictionaries, texts, and questionnaires. First, the analysis concerns the folk notion of SOLIDARITY, expressed with the native Bulgarian lexeme *човештина*. The discussion focuses on the primary lexical exponent of SOLIDARITY, namely the internationalism *солидарност* and its derivatives. It is pointed out that the concept underwent gradual axiologisation and ideologisation in various epochs, while maintaining its constitutive features, such as ‘reciprocity’, ‘compatibility of views’, and ‘readiness to help’. Attention is drawn to the contemporary trend of associating *солидарност* with the migration crisis in Europe.

Keywords: Bulgarian, SOLIDARITY, values, linguistic worldview

Ольга Е. Фролова

Москва

Концепт ЗАВИСТЬ: амбивалентность и толкование

W artykule ogładowi poddana została semantyka czasownika *завидовать* (zazdrościć) i rzeczownika *зависть* (zazdrość, zawiść) na materiale słowników objaśniających oraz Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego (НКРЯ). Zarówno czasownik, jak i rzeczownik mają konotacje negatywne i pozytywne. Przymiotnik *завидный* (do pozazdrosczenia) oraz stały związek *на зависть* (godny zazdrości) opisują cechy, które mówiący wartościuje pozytywnie. W dyskursie religijnym ЗАВИСТЬ oceniana jest negatywnie jako grzech śmiertelny. Analiza dyskursu religijnego oraz tekstów literackich pozwala na sformułowanie szczegółowego objaśnienia znaczenia słowa *зависть*. *Зависть* jako emocja negatywna jest reakcją na niesprawiedliwy podział dóbr przez instancję wyższą, dlatego też niezadowolenia nie budzi nosiciel określonej cechy, lecz siła wyższa, która nie równo rozdzieliła dobra.

Слова ключowe: концепт, zazdrość, definicja leksykograficzna, struktura aktantowa, ambiwalencja, semantyzacja potoczna, semantyzacja religijna, niesprawiedliwość

Концепт ЗАВИСТЬ был предметом анализа в ряде работ (Воркачев 1998; Булыгина, Трипольская 2015; Булыгина, Трипольская, Ференц 2017; Кляйн 1997; Куттер 1998; Несветаилова 2010).

Мы намереемся рассмотреть семантику глагола *завидовать* и существительного *зависть* как амбивалентный концепт, а также как субъективный образ нарушения справедливости.

В словарях первой половины XIX в., «Словаре Академии Российской» и «Словаре церковно-славянского и русского языка» глагол

завидовать представлен как многозначный: «1) Чувствовать продолжительную досаду, видя другого в счастье, или преимуществом наслаждающегося <...>. 2) Иногда значит: желать себе того же, чем другой пользуется» (САР-2, 2: 501); «1) Досадовать, видя счастье или успехи другого <...>. 2) Жалеть, что не имеешь того, чем другой пользуется» (СЦСРЯ 2: 7). В САР-2 и СЦСРЯ первое значение описывает отрицательную эмоцию, а второе – желание человека обладать качествами, которыми наделен другой. Положительные коннотации связаны со вторым значением. Существительное *зависть* САР-2 и СЦСРЯ толкуют схожим образом: «Досада, неудовольствие, рождаемое в нас благополучием или преимуществом другого» (САР-2, 2: 504); «Досада, производимая счастьем или преимуществами других» (СЦСРЯ 2: 7). Появление существительного *преимущество* в зоне толкования свидетельствует о том, что говорящий считает себя хуже объекта оценки. САР-2 включает еще одно однокоренное существительное *завида* – «рвение, ревнование» (САР-2, 2: 501), в котором отрицательные коннотации или не очевидны, или отсутствуют. Можно сказать, что в САР-2 двум значениям глагола соответствуют два существительных.

В словаре В. И. Даля оба значения глагола объединяются в одном толковании: «досадовать на чужую удачу, счастье; болеть чужим здоровьем; жалеть, что у самого нет того, что есть у другого» (Даль 1: 560). Дефиницию значения существительного Даль, по сравнению с САР-2 и СЦСРЯ, представляет как более пространную: «свойство того, кто завидует; досада по чужом добре или благе; завиды, завидки; нежеланье добра другому, а одному лишь себе» (Даль 1: 560).

Д. Н. Ушаков применяет иной принцип толкования, чем его предшественники, объясняя значения глагола через существительное, далее так же поступают авторы словарей XX в. – БАС, МАС и БТС. Значение слова *зависть* – «чувство досады, раздражения, вызванное превосходством, успехом, благополучием другого» (Ушаков 1: 902; БАС 3: 304; МАС 1: 503; БТС: 314).

От подобного объяснения семантики глагола отходят авторы «Активного словаря русского языка»: *Завидовать* – «Человек А1 испытывает неприятное чувство от того, что у другого человека А2 есть хорошее А3, которого А1 не имеет, но хотел бы иметь, или А2 находится в положении А3, которое лучше, чем у А1, часто А1 хочет, чтобы А2 не имел хорошего А3, чтобы не испытывать этого неприятного чувства» (АС 3: 462). В АС семантика существительного описывается

как производная от глагола: *зависть* – «Чувство человека А1 по отношению к человеку А2, чаще всего неприязненное, возникающее из-за того, что у А2 есть хорошее А3, чем А1 сам хочет обладать, но не обладает, или из-за того, что положение А3 человека А2 лучше, чем у А1» (АС 3: 464).

АС добавляет важную характеристику в толкование – антропоцентризм, связывая переживание данной эмоции прежде всего с человеком. Дефиниция АС близка к объяснению С. Г. Воркачева: «„Зависть – это раздражение, вызываемое у человека бессильным желанием чужого блага”. В этом определении отражены все существенные семантические признаки зависти: ценность (благо), отрицательность (раздражение), сопряженность с желанием, векторность (желание чужого блага), двойственность объекта (чужое благо) и недостижимость объекта (бессильное желание). В качестве ассоциативных и коннотативных признаков можно рассматривать жадность-алчность, незаслуженность, деструктивность и статусность» (Воркачев 1998: 41).

С. Г. Воркачев так описывает актантную структуру глагола: «зависть отличается от прочих моральных чувств ... своей усложненной семантической структурой – присутствием в ней „двойственного объекта” – „прямого” – тех благ, которые желают для себя, и „косвенного” – актуального обладателя этих благ, которому завидуют. Зависть отличается также специфической субъектно-объектной расстановкой аксиологических знаков, когда само это чувство оценивается отрицательно, прямому объекту приписывается знак „плюс”, а косвенному – „минус”» (Воркачев 1998: 40). В системе координат АС А1 – субъект, А2 – посессор, А3 – стимул.

Обращаясь к Национальному корпусу русского языка (НКРЯ), можем сказать, что наблюдается два типа употреблений: холистическое (пример 1) и аспектное (пример 2). В первом случае не прояснен стимул, во втором – эксплицитно выражены и посессор, и стимул.

[1] Многие **мне завидовали** (об этом странно вспоминать – теперь) (И. Грекова. Перелом (1987)) (НКРЯ).

[2] Я знаю, что он самый умный из всех знакомых мне людей, и я знаю, что ему не мясо жалко, просто он **завидует дедушкиной безмятежности** (Фазиль Искандер. Дедушка (1966)) (НКРЯ).

Наблюдения показывают, что, когда говорящий стремится назвать причину зависти и описывает ее развернутым предложением,

аспектное употребление оказывается весьма синтаксически разнообразным: *завидовать кому-л., что* (пример 3); *завидовать кому-л., кто* (пример 4); *завидовать кому-л., который / которая* (пример 5); *завидовать кому-л. в том, что* (пример 6).

[3] *Как я тогда завидовала мальчику-соседу Алёше, что у них есть такой инструмент, на котором не надо нажимать на клавиши (только ногами на педали), и музыка получается сама собой!* (И. К. Архипова. Музыка жизни (1996)) (НКРЯ).

[4] *Искренне, по хорошему завидую тем, кто уже ездил по свету, общался с людьми, видел своими глазами все, о чем написано в книгах и учебниках* (коллективный. Форум: Были вы в стране преподаваемого языка? (2008–2011)) (НКРЯ).

[5] *Клиссон с отвращением проглотил кружку чая, завидую Бетси, у которой никогда не болела голова* (А. С. Грин. Акварель (1929)) (НКРЯ).

[6] *Помните, что завистники – это самоеды, после вашего разговора они обязательно найдут полужирное выдеоение: будут завидовать тому, в чем вы больше преуспели* (Хольнов 2002).

Оговорим пример 7. Здесь описание стимула помещено во вторую часть сложного бессоюзного предложения.

[7] *Я не завидовала Алине: у нас в школе она, как говорится, вне конкурса* (Анатолий Алексин. Мой брат играет на кларнете (1967)) (НКРЯ).

Как показывает материал НКРЯ, актант A1 – субъект и A2 – посессор могут быть выражены не только личными именами.

[8] *Франция завидовала выгодам торговым Австрии* (А. С. Пушкин. История Петра: Подготовительные тексты (1835–1836)) (НКРЯ).

[9] *И я завидую судьбе знакомого каштана,*
Почти совсем не изменился он (А. Б. Мариенгоф. «Тогда мне было двадцать пять...» (1940)) (НКРЯ).

В примере 8 субъект и посессор выражены топонимами, которые могут быть интерпретированы как метонимические переносы. В поэтических текстах посессор лишается антропоцентричности: в примере 9 выражен пропозитивным именем. Воркачев пишет по этому поводу: «Обязательным условием для реализации глаголом „завидовать” значения собственно зависти является заполнение места косвенного

объекта именами лиц, т. е. тех существ, которые субъект зависти могут поставить в каком-то отношении в один ряд с собою. Если же это условие нарушается и „завидуют” птицам, рыбам, волнам, камням и пр., то это уже не зависть – недоброжелательность и антипатия, а всего лишь вид желания, мечта стать на место другого» (Воркачев 1998: 42). Соглашаясь с мнением Воркачева, мы бы предложили несколько иную интерпретацию: вектор оценки обращается на говорящего, которому важно показать, что он оценивает свою ситуацию как плохую, поэтому хотел бы быть на месте животного или предмета. Этими же соображениями можно объяснить пример 10.

[10] *Слова Тихона дают ключ к уразумению пьесы для тех, кто бы даже и не понял ее сущности ранее; они заставляют зрителя подумать уже не о любовной интриге, а обо всей этой жизни, где живые завидуют умершим, да еще каким – самоубийцам!* (Н. А. Добролюбов. Луч света в темном царстве (1860)) (НКРЯ).

Амбивалентность концепта ЗАВИСТЬ отмечается уже в САР-2. Данный словарь толкует наречие *завидно* как многозначное – «1) Досадно, огорчительно. 2) *В простореч.* Красиво, хорошо или выгодно» (САР-2, 2: 501), значение прилагательного *завидный* – «возбуждающий выгодностию зависть» (САР-2, 2: 501). В современном языке предикатив *завидно* моносемичен и маркирован отрицательно, прилагательное же сохранило и значение, и положительные коннотации. В БАС лексикографировано выражение *на зависть* в значении ‘исключительно, очень весьма’ (БАС 4: 304). БАС описывает конструкцию *на зависть* как интенсификатор, как следует из иллюстрации, поскольку открыта позиция для прилагательного. Между тем в современной речи данное выражение употребляется и как интенсификатор (пример 11), и как предикат (пример 12) и в обоих употреблениях сохраняет положительные коннотации. Предикатное выражение *на зависть* присоединяет партиципant ситуации в дательном падеже.

[11] *Одет, естественно, лучше меня. И лицо на зависть благородное. Такое ощущение, что Гарвард закончил* (Сергей Довлатов. Переводные картинки // «Иностранная литература», 1990) (НКРЯ).

[12] *Нет, идея-то была – на зависть красным комиссарам: создать новую историческую общность – «украинский народ»* (коллективный. Из чего сделано несостоявшееся государство» // «Однако», 2009) (НКРЯ).

АС описывает устойчивое словосочетание *белая зависть* – «зависть, связанная не с недоброжелательством к другому человеку, а напротив, с радостью за него» (АС 3: 465), а также конструкции *не завидую, кому-л. не позавидуешь* – «положение кого-л. вызывает сочувствие» (АС 3: 462).

По-видимому, словосочетание *белая зависть* и конструкция *завидовать белой завистью* довольно позднего происхождения. В НКРЯ поиск по общему корпусу дает 43 документа и 53 вхождения. Самое раннее упоминание относится к 1970 г.

[13] *С. Д. Кузнецов снова вспомнит о «белой зависти», уложит чемодан, а потом примется за строительство цеха с каким-нибудь замысловатым названием* (В. Алмакунов. Ионитное? Что это такое? // «Огонек». № 6, 1970) (НКРЯ).

Показательны кавычки, указывающие на цитатное употребление, в том же тексте упоминается песня. Действительно, в 1968 г. была написана песня «Белая зависть» А. Колкера на стихи К. Рыжова.

[14] *Есть одно суждение очень спорное,
Что бывает зависть только черная,
Что бывает зависть только злобная –
Горькая, как путь на место лобное.
Разве не бывает зависть белая –
Зависть к прямоте, что рядом с бедами,
К тем, кто не забудет, что обещано,/*
К тем, кто не солжет врагам и женщинам? (Рыжов).

Однако НКРЯ включает словосочетание *хорошая зависть* уже в тексте конца 1920-х (пример 15) и *завидовать хорошей завистью* в текстах 1960-х (пример 16).

[15] *Лева, сын мой, органически советский человек, беспартийный большевик с хорошей завистью к труду отца и уверенностью самому достигнуть того же* (М. М. Пришвин. Дневники (1929)) (НКРЯ).

[16] *А вам, Михаил Николаевич, полужирное выделение хорошей завистью* (А. И. Алдан-Семенов. Красные и белые (1966–1973)) (НКРЯ).

Словари не описывают устойчивое положительно маркированное выражение *до зависти*, тем не менее, оно отмечено в НКРЯ (примеры 17, 18).

- [17] *В Лоншане скачут лошади,
Конечно – страшно нравится,
До одури, до зависти...*
(И. В. Одоевцева. «Весной в лесу таинственном...» (1951)) (НКРЯ).

[18] *До зависти хороший человек.* – сказал Федор Дусе, когда доктор ушел (Горенштейн 1988: 89).

С. Г. Воркачев полагает, что амбивалентность семантики глагола заключается в ограничении на употребление 1 л. ед. ч.; «ограничением на речевую реализацию значения собственно зависти этим предикатом является грамматическое лицо: оно может быть любым, кроме первого» (Воркачев 1998: 42). Если субъект вынужден говорить о своей зависти к кому-либо, он тем самым признает собственную ущербность. Употребление формы глагола в 1 л. ед. ч. настоящего времени свидетельствует об эмпатии к посессору и синонимично устойчивому выражению *завидую белой завистью*. Такая эксплицитная форма предиката свидетельствует о том, что субъект хотел бы обладать отсутствующим у него качеством, присущим как индивидуальному, так и коллективному посессору.

Паремии с существительным *зависть* и прилагательным *завистливый*, которые Даль приводит в качестве иллюстраций, описывают порицаемые обществом характер и поведение человека (примеры 19–25). Только в примере 25 смысловые акценты расставлены иначе: лучше быть предметом зависти, чем претерпевать невзгоды.

- [19] *Зависть прежде нас родилась* (Даль 1: 560).
[20] *Лихоманка да зависть — Иродовы сестры* (Даль 1: 560).
[21] *Где счастье, там и зависть* (Даль 1: 560).
[22] *Завистью ничего не возьмешь (сделаешь)* (Даль 1: 560).
[23] *В зависти нет корысти* (Даль 1: 560).
[24] *Злой плачет от зависти, добрый от радости (от жалости)* (Даль 1: 560).
[25] *Лучше быть у других в зависти, нежели в кручине (в жалости)* (Даль 1: 560).
[26] *Глаза (очи) завидуици, руки загребуици* (Даль 1: 147).

Религиозный дискурс наделяет *зависть* только отрицательными коннотациями. В христианстве это один из смертных грехов. Зависть – «недовольство человека тем, что Бог сохранил ч.-л. за Собой или оделил другого человека ч.-л., чего завистник страстно желал бы для

себя. З., как и всякое зло, исходит от дьявола (Прем 2:24; Иак 3:14). Поводом для З. может быть богатство, к-рое достается другому (Быт 26:14; Притч 28:22), дети (Быт 30:1) или благоволение отца (Быт 37:11). Иисуса предали из З. (Мф 27:18)» (БЭ). Причиной убийства Каином Авеля также стала зависть (Быт 4:1–2).

Православные публицисты столь же единодушны: зависть описывается как тяжелая страсть, с нею связывают дьявола. «Премудрый Соломон пишет: „Завистью дьявола смерть вошла в мир“. Лукавый позавидовал славе Божией и восстал на Бога, но усугубил потом это падение завистью к человеку. Ибо человек мог, расплотившись, всей человеческой семьёй войти в великую близость к Богу и восполнить число отпавших ангелов, т. е. занять место, навсегда потерянное гордым духом. Зависть – это бензин любой революции. Человек, который живёт себе спокойно, никого не трогает, ничего особенного в жизни не хочет, вдруг слышит мягкую ненавязчивую проповедь: „Погляди: человек живёт во дворце. А почему у него есть дворец, а у тебя нет?“ Зависть – она как гниль в костях: залезет в человека – и всё, он уже сам себе не хозяин» (Ткачев 2016).

В фольклорных текстах мотив зависти отражен в волшебных сказках «Морозко» (Народные русские сказки 1: № 95–96), «Крошечка-Хаврошечка» (Народные русские сказки 1: № 100), «Перышко Финиста ясна сокола» (Народные русские сказки 2: № 234–235).

Обращаясь к литературным текстам, выделим три: «Сказку о мертвой царевне и семи богатырях» и «Моцарт и Сальери» А. С. Пушкина, а также повесть «Зависть» Ю. К. Олеси, в которых мотив зависти играет сюжетобразующую роль.

В пушкинской сказке важны мотивы соревнования и устранения соперника.

[27] *«Я ль, скажи мне, всех милее,
Всех румяней и белее?»
Что же зеркальце в ответ?
«Ты прекрасна, спору нет;
Но царевна всех милее,
Всех румяней и белее»*

(А. С. Пушкин. Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях (1833))
(НКРЯ).

Царица стремится уничтожить соперницу, причиной мести становится *черная зависть*.

- [28] *Делать нечего. Она,
Черной зависти полна,
Бросив зеркальце под лавку,
Позвала к себе Чернавку
И наказывает ей,
Сенной девушке своей,
Весть царевну в глушь лесную
И, связав ее, живую
Под сосной оставить там
На съедение волкам* (А. С. Пушкин. Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях (1833)) (НКРЯ).

В тексте «Моцарт и Сальери» зависть является реакцией персонажа на несправедливость, о чем свидетельствует существительное *правда*, которое в первом значении САР-2 семантизирует как «истина, справедливость» (САР-2, 5: 121).

- [29] *Все говорят: нет правды на земле.
Но **правды** нет – и выше. <...>
Нет! никогда я **зависти** не знал, <...>
... А ныне – сам скажу – я ныне
Завистник. Я **завидую**; глубоко,
Мучительно **завидую**. – О небо!
Где ж правота, когда священный дар,
Когда бессмертный гений – не в награду
Любви горячей, самоотверженья,
Трудов, усердия, молений послан –
А озаряет голову безумца,...* (А. С. Пушкин. Моцарт и Сальери (1830)) (НКРЯ).

Претензия Сальери направлена не Моцарту, который, обладает большим талантом. Говорящий адресуется высшей силе, потому что дар был дан неправильно – не труженику, его заслужившему, а *гуляке праздному*.

Как употребление в религиозном дискурсе, так и в пушкинском тексте не вполне укладываются в толкование семантики глагола *завидовать* и существительного *зависть*. Мы предлагаем несколько иную двухуровневую дефиницию: на верхнем А – субъект каузатор, который наделяет партиципантов низшего уровня различными признаками. Таким субъектом-каузатором могут быть Бог, высшая сила, судьба, случай. На низшем уровне находятся А1 – субъект, А2 – посесор, А3 – стимул, описанные в АС (см. выше). Однако А1 направляет

свое недовольство не на посессора А2, а на А – первопричину такого положения дел, которое А1 воспринимает как несправедливое. Именно такая интерпретация значения позволяет объяснить, почему зависть трактуется в религиозном дискурсе как богоборчество.

Интерпретация содержания понятия *справедливость* предполагает две модели: распределительную и уравнительную (Аристотель 1975–1983: 150; Кашников 2001: 89). Идея справедливости как распределения и несправедливости как нарушения распределения и вызывает негативную эмоцию под названием *зависть*.

Повесть Ю. Олеши открывает новый аспект в характеристике стимула А3, поскольку в его состав введен темпоральный компонент. Главный герой Николай Кавалеров не только завидует Андрею Петровичу Бабичеву, но и считает, что преимущество Бабичева объясняется его причастностью новому времени, а причины собственного поражения Кавалеров видит в своей погруженности в уходящее прошлое (примеры 30, 31). Поэтому в примере 31 партиципанты выражены не личными именами, а существительным с темпоральной семантикой *эпоха*.

[30] *Нет, это бог музыки стучит на вас кулаком. ... мой друг, нас гложет **зависть**. Мы завидуем грядущей эпохе. Если хотите, тут **зависть** старости. Тут **зависть** впервые состарившегося человеческого поколения. Поговорим о **зависти*** (Ю. К. Олеша. Зависть (1927)) (НКРЯ).

[31] *Погибающая **эпоха завидует** тому, что идет ей на смену* (Ю. К. Олеша. Зависть (1927)) (НКРЯ).

Подведем итоги. Анализ девяти словарей и словообразовательного гнезда показывает, что концепт ЗАВИСТЬ может быть интерпретирован как амбивалентный: прилагательное *завидный*, а также устойчивые выражения *на зависть*, *до зависти*, *белая зависть* описывают положительно оцениваемые признаки и ситуации. Однозначно негативную оценку *зависть* получает в религиозном дискурсе. Глагол *завидовать* и существительное *зависть* получают одноуровневое бытовое и многоуровневое, учитывающее действия высших сил, толкование.

Библиография

- Аристотель, 1975–1983, *Никомахова Этика*, собр. соч. т. 1–4, Москва, т. 4, с. 53–294.
- Булыгина Елена Ю., Трипольская Татьяна А., 2015, *Динамические процессы в содержании эмоциональных концептов «зависть» и «ревность» в славянских и романо-германских языках*, „Русин” 3 (41), с. 191–209.
- Булыгина Елена Ю., Трипольская Татьяна А., Ференц Павел, 2017, *Художественные концепты зависть и ревность в повести Ю. Олеши «Зависть» и ее переводе на польский язык*, „Русин” 2 (48), с. 51–68.
- Воркачёв Сергей Г., 1998, *Зависть и ревность: к семантическому представлению моральных чувств в естественном языке*, „Известия АН. Серия литературы и языка”, т. 57, № 3, с. 39–45.
- Горенштейн Фридрих Н., 2018, *Притча о богатом юноше*, [в:] Горенштейн Фридрих Н., *Притча о богатом юноше; Яков Каша; Куча; Последнее лето на Волге: повести*, Москва.
- Кашников Борис Н., 2001, *Концепция общей справедливости Аристотеля: опыт реконструкции*, „Этическая мысль”, Вып. 2, Москва, с. 89–117.
- Кляйн Мелани, 1997, *Зависть и благодарность. Исследование бессознательных источников*, пер. с англ. Александра Ускова, Санкт-Петербург.
- Кряхтунова Ольга В., 2010, *Шифтерный лингвокультурный концепт «справедливость»*. Автореферат дисс. канд. филол. наук, Москва.
- Куттер Петер, 1998, *Любовь, ненависть, зависть, ревность. Психологический анализ*, пер. с нем. С. С. Папкова, Санкт-Петербург.
- Народные русские сказки А. Н. Афанасьева*, 1984–1985, т. 1–3, Москва.
- Национальный корпус русского языка, www.ruscorgora.ru
- Несветаева Ирина В., 2010, *«Зависть» и «ревность» как эмоциональные концепты русской и английской лингвокультур*. Автореферат дисс. канд. филол. наук, Армавир.
- Рыжов Ким, *Белая зависть*, http://tekstovoi.ru/text/59853463_24999608p964871571_text_pesni_belaya_zavist_1968_muz_aleksandra_kolker.html
- Ткачев Андрей, *О зависти. Ответы на вопросы радиослушателей*, Радонеж, 25 февраля 2016, <http://www.pravoslavie.ru/90958.html>
- Хольнов Сергей Ю., 2002, *Искусство восприятия или человек без формы*, Москва–Санкт-Петербург, <http://www.linux.biz/kholnov-sergei-iskusstvo-vospriyatiya>

Словари

- АС – *Активный словарь русского языка*, 2014–... , ред. Юрий Д. Апресян, т. 1–... Москва.
- БАС – *Словарь современного русского литературного языка*, 1950–1965, гл. ред. Василий И. Чернышев, т. 1–17, Москва–Ленинград.
- БТС – *Большой словарь русского языка*, 2002, ред. Сергей А. Кузнецов, Санкт-Петербург.

- БЭ – *Библейская Энциклопедия Брокгауза онлайн*, <http://bible-facts.ru/bibleyskaya-enciklopediya-z-.html>
- Даль – Даль Владимир И., 1978–1980, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 1–4, Москва.
- МАС – *Словарь русского языка*, 1985–1988, ред. Анастасия П. Евгеньева, т. 1–4, 3-е изд., стереотип., Москва.
- САН – *Словарь Архимандрита Никифора*, [https://allbible.info/lexicon/8/#!/prettyPhoto\[iframes\]/16/](https://allbible.info/lexicon/8/#!/prettyPhoto[iframes]/16/)
- САР-2 – *Словарь Академии Российской*, 1806–1822, т. 1–6, Санкт-Петербург.
- СЦСРЯ – *Словарь церковнославянского и русского языка, составленный Вторым отделением Императорской академии наук*, 1847, т. 1–4, Санкт-Петербург.
- Ушаков – *Толковый словарь русского языка*, 1996, ред. Дмитрий Н. Ушаков, т. 1–4, Москва.

The Russian cultural concept of *зависть* ‘envy’: Ambivalence and interpretation

The article considers the semantics of the Russian verb *завидовать* to ‘envy’ and the noun *зависть* ‘envy’ on the basis of explanatory dictionaries and the Russian National Corpus. Both the verb and the noun have negative and positive connotations. The adjective *завидный* ‘enviable’, as well as the fixed expression *на зависть* ‘of envy’, relate to the characteristics that the speaker evaluates positively. In religious discourse, *envy* is unequivocally negative as one of the deadly sins. Analysis of religious discourse and literary texts makes it possible to offer a more complex interpretation of the semantics of *зависть*. Envy as a negative emotion is a reaction to the injustice of the distribution of benefits at the highest level, so discontent is not caused by the bearer of a certain attribute, but the supreme power that distributes goods unequally.

Keywords: cultural concept, *зависть*, envy, lexical interpretation, actant structure, ambivalence, everyday semantisation, religious semantisation, injustice

Наталья Б. Корина

Вена

Аксиологическое значение ЗАВИСТИ в словацко-русском сопоставлении

Niniejszy artykuł stanowi próbę wyznaczenia potencjału aksjologicznego oraz specyficznych cech konceptu ZAZDROŚĆ w języku słowackim w porównaniu z rosyjskim. Jako podstawę materiałową badań wykorzystano korpusy narodowe – rosyjski i słowacki – oraz archiwum autorki. Analizując konteksty i śledząc łączliwość gramatyczną leksemów *zazdrość* i *zazdrościć* jako kluczowych dla konceptu ZAZDROŚĆ, autorka wskazuje na odmienny charakter tego pojęcia w obu językach. O ile w rosyjskim zazdrość występuje raczej jako określenie stanu emocjonalnego, o tyle w słowackim to pojęcie oznacza aktywny proces odnoszący się do wszelkich przejawów życia społecznego. Potwierdza to nieobecność zazdrości w autostereotypie Rosjanina oraz jej wysoka frekwencja w autostereotypie Słowaka.

Słowa kluczowe: koncept, ZAZDROŚĆ, potencjał aksjologiczny, autostereotyp, język słowacki, język rosyjski, korpus narodowy

Межкультурное взаимопонимание невозможно без получения определенных знаний о «партнерской» культуре, значительное место среди которых занимают знания о центральных для данной культуры концептах, несущих аксиологическую нагрузку и занимающих определенное место на шкале ценностей данного этноса. В силу неоднозначности термина «концепт» мы будем в качестве рабочего определения понимать его как вербализованную единицу, синтезирующую в себе различные виды познавательного опыта человека, включая эмоциональную и прагматическую составляющие, и основанную как на индивидуальном, так и на коллективном опыте людей. Это определе-

ние соответствует пониманию концепта в польской когнитивной этнолингвистике – люблинской школе Ежи Бартмиńskiego (Bartmiński, Chlebdą 2013: 71). Именно этнолингвистика принесла новые подходы к изучению процесса, называемого в разных контекстах диалогом культур, кросскультурной коммуникацией и т. п. Как отмечают В. Г. Кульпина и В. А. Татаринов, «этнолингвистика в ее когнитивном варианте помогает диагностировать источники непонимания между народами» (Кульпина, Татаринов 2012: 88).

С одной стороны, те проявления культуры, которые не имеют конкретного языкового наименования, так или иначе вербализуются в процессе их описания; с другой стороны, те элементы культуры, которые имеют в разных языках аналогичные наименования, могут нести различную смысловую и прежде всего аксиологическую нагрузку, неочевидную носителю другой культуры и могущую приводить к неверной оценке действий партнера по диалогу и в результате к межкультурному непониманию. Иными словами, «одноименные» концепты могут иметь в разных языках и культурах различную структуру, различные доминанты и коннотации.

К таким концептам относится ЗАВИСТЬ, которая представляет собой социально детерминированное эмоциональное состояние. Оно присуще психическому складу человека и потому универсально¹. Тем интереснее проследить, какие отличительные черты может приобретать зависть в различных социокультурных контекстах – в нашем случае словацком и русском. И если в русской картине мира зависть, как показала О. Е. Фролова, может выступать как субъективный образ нарушения справедливости², то в словацкой картине мира, как мы попытаемся показать, она является органичной неотъемлемой частью мировосприятия и мерилom ценности и носит деятельностный характер.

В целом зависть во всех культурах оценивается негативно (не случайно она входит в число определенных Библией семи смертных грехов), однако может приобретать и положительные коннотации в рамках противопоставления: зависть может быть «плохой» (ср. рус.

¹ Отсутствие зависти как социального явления возможно только в сообществах, где материальная сторона жизни не имеет никакого значения.

² Доклад О. Е. Фроловой «Концепт зависть: амбивалентность и толкование» прозвучал 11.09.2018 г. на международной научной конференции «EUROJOS XIV: Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjoserfery» в г. Халенчув (Польша) и публикуется в этом же сборнике.

завидовать черной завистью; словац. *žlto závidieť*’) и «хорошей» (ср. рус. *завидовать белой завистью*; словац. *v dobrom ti závidím*). В этом плане показательна словацкая культурная среда, в которой зависть занимает значительное место, с чем связано смещение ее оценочных параметров – несмотря на то, что общая оценка зависти однозначно отрицательна, ее наличие в жизни словацкого социума воспринимается как органичная и неотъемлемая его характеристика. Говоря обыденным языком, если словак никому и ничему не завидует, это не словак. Роль зависти в словацком обществе, отраженная в СМИ, уже становилась объектом научных исследований (Matiová 2016), что позволяет говорить о концептуальном характере зависти в словацкой среде.

Проиллюстрируем национально-специфичные особенности концепта ЗАВИСТЬ для словацкого языка на материале Словацкого национального корпуса (Slovenský národný korpus, SNK). Ключевыми словами для контекстного поиска будут глагол *завидовать* (*závidieť*’), называющий данное эмоциональное состояние (процесс), и существительное *зависть* (*závist*’), называющее результат данного процесса, которые являются базовыми в структуре концепта ЗАВИСТЬ.

Прежде всего обратим внимание на те параметры, которые характеризуют место данного концепта в словацкой картине мира: лексическая и грамматическая сочетаемость (валентность) слов *завидовать* и *зависть*, а также их способность образовывать связанные (фразеологические) сочетания.

Отличия наблюдаются как в словарном определении слова *зависть*, так и в его грамматических свойствах. «Толковый словарь современного русского языка» под ред. Н. Ю. Шведовой (ТСРЯ) определяет зависть как «чувство досады, вызванное благополучием, успехом другого» (ТСРЯ 2007: 242), более подробную дефиницию приводит «Малый академический словарь русского языка» под ред. А. П. Евгеньевой (МАС): «Чувство досады, раздражения, вызванное превосходством, успехом, благополучием другого» (МАС 1999: 502). Соответственно глагол *завидовать* определяется как «испытывать чувство зависти; желать иметь то, что есть у другого, или быть таким же» (ТСРЯ 2007: 242). В русском языке данное состояние связано с двумя участниками (актантами, распространителями): *кто завидует* и *кому/чему завидует*, напр.: *Я ему завидую; Она завидует его успеху; Он завидует тому, что у коллеги новая машина* и т. п. Однако в западнославянских языках актантов при данном глаголе

не два, а три: словац. *závidieť komu čo* – кто завидует (субъект), кому/чему завидует (посессор/стимул – эти два актанта есть и в русском) и кого/что завидует (стимул), напр.: *Mám frajera, ktorého by mi závidela asi každá* (букв. «У меня есть парень, которого бы мне, наверное, завидовала каждая [женщина]»). Аналогична ситуация в польском языке (ср. Норман 2013: 53). Это значит, что посессор и стимул выступают для носителей словацкого языка как равноправные отдельные участники одной ситуации, в то время как в русском языке на первый план может выйти стимул, а посессор «уходит в тень» (*завидовать чужому счастью*). С формально-грамматической стороны различие между западно- и восточнославянскими языками состоит в том, что в западославянских языках стимул (предмет зависти) грамматически оформлен как прямое дополнение (выделено жирным курсивом) и присутствует в синтаксической конструкции параллельно с указанием посессора (объекта зависти, выделен подчеркиванием): *Závidím ti **tú duchapřítomnost'***! (букв. «Я завидую тебе это присутствие духа», по-русски мы сказали бы *Я завидую твоему уменью владеть собой*).

Материал Национального корпуса русского языка (НКРЯ) подтверждает, что в русском языке на первый план выходит констатация зависти как состояния, поэтому объект и предмет зависти (посессор и стимул), как правило, не присутствуют в высказывании в равной степени: либо указывается посессор, а стимул описывается дополнительно и часто оформляется в виде придаточного предложения (*Я завидую соседу, что у него такие послушные дети*), либо указывается стимул, а посессор обозначается лишь косвенно, теряя грамматическую функцию дополнения (напр., в высказывании *Я завидую твоему оптимизму* присутствует стимул – предмет зависти (оптимизм), а посессор (лицо, которому присущ оптимизм) называется косвенно с помощью притяжательного местоимения *твоему*). Таким образом, с грамматической точки зрения ситуация зависти в западославянских языках выражена более конкретно, с указанием всех компонентов. Интересно было бы проверить, свидетельствует ли более разветвленная «иерархия» участников ситуации, выраженная в большем количестве актантов, о большем значении такого разделения для западных славян. Однако на сегодняшний момент отсутствует достаточная база для выводов подобного характера.

В реализации концепта ЗАВИСТЬ словацкий язык выделяется из западнославянской группы особенностями фразеологического фонда: здесь частотным является фразеологизм *závidieť' tu (jej) aj nos medzi očami*, т. е. «завидовать кому-то, что у него нос между глаз» (а не над ухом или еще где-нибудь), что означает завидовать даже там, где завидовать нечему. Характерно, что русский фразеологический эквивалент – *завидовать на пустом месте* – лишен конкретизации посессора и стимула, в то время как словацкий фразеологизм предельно конкретен: присутствует и указание на лицо, которому завидуют, и предмет зависти (*нос между глаз*). Это свидетельствует в пользу нашей гипотезы о стремлении словацкого языка к большей конкретности выражения по сравнению с русским, обусловленную географически детерминированной спецификой словацкой ментальности (Алефиренко, Корина 2011; Корина 2013 и др.). И хотя данные примеры фрагментарны и не могут служить достаточным обоснованием, они, тем не менее, указывают на некоторые специфические особенности словацкой картины мира.

Активный и даже, можно сказать, агрессивный характер словацкой зависти подтверждается материалом корпуса, ср.: *Ľudia závidia človeku aj chorobu* (prim-8.0-public-sane)³. Словаки самокритично признают, что зависть является их типичным, «фирменным» свойством: это многократно подчеркивается в частных разговорах и публичных выступлениях, в интервью государственных, общественных и культурных деятелей, т. е. в наиболее массовых дискурсах, прежде всего разговорно-бытовом и медиа-дискурсе (ср. Matiová 2016). И хотя самокритика и даже самобичевание свойственно многим народам, в том числе русскому, их объект, как правило, различается. Как показывают исследования, в автостереотипе русских зависть не присутствует, а у словаков она стоит практически на первом месте (ср. Сергеева 2017; Matiová 2016; ср. также Urbancová 2012; Pekarovičová 2000).

О месте зависти в жизни словаков свидетельствуют, в частности, газетные заголовки: *Как лучше завидовать* (*Ako lepšie závidieť'*. SME, 06.05.1996), *Такой зависти, как здесь, нет нигде в мире* (*Taká závisť' ako tu, nie je nikde na svete*, tvrdí Tomáš Skuhrový. *Východoslovenské noviny* – Korzár, 08.06.2001), *Зависть избирателей и социальность Роберта Фицо: Премьер Фицо хочет возбудить зависть и получить голоса избирателей* (*Závisť' voličov a sociálnosť' Roberta Fica: Premiér*

³ Предметом зависти для людей является даже болезнь другого (здесь и далее перевод автора статьи).

Fico chce podnecovaním závisti získať voličské hlasy. CERD spravodaj, 14.09.2016) и др. Особенно ярким примером является заголовок, трансформирующий библейскую цитату, – *Зависть наша насущная* (Závist' naša každodenná. SME, 07.12.1995), который подчеркивает бытийный (онтологический) характер зависти.

При таком восприятии у зависти возможны положительные коннотации, что отражено в следующем фрагменте беседы с многолетним премьер-министром Словакии Робертом Фицо в популярной программе словацкого информационного телеканала TA3 *В политике* (характерна сама постановка вопроса!):

[1] Корр.: *Скажите, а вам не мешает жить зависть ваших политических оппонентов?*

Р. Фицо: *Ну что вы, как раз наоборот! Раз мне завидуют, значит, у меня все хорошо. Вот если бы мне никто не завидовал, это было бы плохим знаком* (V politike, TA3, 14.09.2013).

Отношение к завистникам с положительным оттенком («хорошо, что они есть») типично для словацкой ментальности, что подтверждается материалами корпуса – здесь в различных вариантах встречается выражение: *Radšej nech mi závidia, ako by ma mali ľutovať* (Пусть лучше мне завидуют, чем им пришлось бы меня жалеть). Такая позиция даже возводится в ранг опыта поколений и поведенческого кредо, ср.:

[2] *Môj dedo mi vždy hovorieval, zmier sa s tým, že závist', to je hotová nenávisť'. Na druhej strane vždy prízvukoval, že radšej nech ti závidia, akoby t'a mali ľutovať* (SNK prim-8.0-public-sane)⁴.

[3] *Nezávidím, som radšej, keď závidia mne* (Ľubomír Feldek, SNK prim-8.0-public-sane)⁵.

Выражения типа *(наша) словацкая зависть, зависть – особенность словацкой ментальности* частотны в словацкой языковой среде, причем часто сопровождаются объяснением причин или характера зависти с приведением конкретных примеров, ср.:

[4] *Ste teraz silnejší, ale pozor, aby ste v niekom svojím úspechom nezbudili závist'. Lebo sa znovu dostanete do sporov. Ale darmo, ľudia sú*

⁴ Мой дед всегда говорил мне: смирись с тем, что зависть – это практически ненависть. С другой стороны, он всегда подчеркивал, что пусть тебе лучше завидуют, чем жалеют тебя.

⁵ Я не завидую, я предпочитаю, чтобы мне завидовали.

už takí, závidia a nedoprajú úspech lepšiemu. Preto by ste mali byť diskretnější a nehovoriť o tom, čo ste získali. Najmä ak pôjde o dedičstvo alebo podiely z majetku (SNK prim-8.0-public-sane)⁶.

[5] *Mat' peniaze na Slovensku je však ťažké, pretože ľudia buď závidia, alebo veľmi závidia* (SNK prim-8.0-public-sane)⁷.

[6] *No poďme, myslíme spolu, ktoré problémy sú typické pre Slovensko, ktoré ho trápia najviac? Závidíme, ohovárame, neveríme sebe ani nikomu, mračíme sa, hádame a zabúdame na to, čím by sme sa mali možno presláviť* (SNK prim-8.0-public-sane)⁸.

[7] *Treba dopriať, nie závidieť, lebo taká je slovenská mentalita* (картотека автора)⁹.

[8] *Neobávate sa, že vám „dobroprajná“ Slovač¹⁰ bude závidieť?* (SNK prim-8.0-public-sane)¹¹.

[9] *...na Slovensku je veľa závistlivých ľudí, čo závidia úspech* (SNK prim-8.0-public-sane)¹².

[10] *...nemáte nás radi, len sa tvárite, že áno, lebo nám závidíte* (SNK prim-8.0-public-sane)¹³.

А это – абсолютный «ХИТ»:

[11] *Ak niečo na Slovensku spoľahlivo funguje, tak potom je to závisť. Doba, keď sme všetci mali všetko, a teda nikto nič, pominula, čiže pre rozmach tejto všeobecne rozšírenej záľuby nastali zlaté časy. Závidí sa všetko – od nových či ojazdených áut cez luxusné i*

⁶ Сейчас вы сильнее, но будьте осторожны и не возбудите в ком-нибудь зависть своими успехами, иначе снова будете втянуты в тяжбы. Хотя все равно **таковы люди – они завидуют и не желают успеха тому, кто лучше их.** Поэтому вам следует быть более конфиденциальными и не говорить о том, что вы приобрели, особенно если дело касается наследства или доли имущества (здесь и далее выделение в цитатах сделано автором статьи).

⁷ Иметь деньги в Словакии тяжело, потому что люди либо завидуют, либо **сильно завидуют.**

⁸ Давайте-ка вместе подумаем, **какие проблемы типичны для Словакии,** от чего больше всего она страдает? **Мы завидуем,** клеветаем, не верим ни себе, ни другим, дуемся, ругаемся и забываем о том, чем мы, возможно, могли бы прославиться.

⁹ Надо желать добра, а не завидовать, но именно **такова словацкая ментальность.**

¹⁰ Slovač – собирательное разговорное наименование словацкой этносоциальной общности («словачество»).

¹¹ Вы не бойтесь, что «доброжелательный» словацкий народ будет вам завидовать?

¹² В Словакии много завистливых людей, завидующих успеху.

¹³ ... вы не любите нас, только вид делаете, что любите, **потому что завидуете нам.**

„seknhendové“ kusy odevu až po obsahy nákupných vozíkov v samoobsluže. Keby bolo možné zrátať, koľko ľudí si denne hovorí, aby tomu druhému – susedovi, kolegovi, známemu, ba dokonca aj „priateľovi“ – zdochla koza – keď nijakú nemá, tak potom aspoň práčka – určite by sme sa v tejto disciplíne umiestnili na špici svetovej hitparády s nedostihnuteľným náskokom (SNK prim-8.0-public-sane)¹⁴.

При сравнении соотношения вхождений ключевых слов концепта ЗАВИСТЬ (*zavist* и *zavidovať*) в разных формах к объему словацкого и русского корпусов¹⁵ получается следующая картина (см. Таб. 1).

Таб. 1. Ключевые слова концепта ЗАВИСТЬ (*zavist* и *zavidovať*) в национальных корпусах русского (НКРЯ) и словацкого (SNK) языков по состоянию на август 2018 г.

Корпус	ЗАВИСТЬ		ЗАВИДОВАТЬ	
	всего вхождений	кол-во вхождений на миллион единиц*	всего вхождений	кол-во вхождений на миллион единиц
Русский (НКРЯ)	2839	10,01	840	2,96
Словацкий (SNK)	9487	6,93	16023	11,70

* Количество вхождений на миллион единиц корпуса округлено до сотых долей.

Количество вхождений с обеих сторон демонстрирует универсальный характер зависти как эмоции, однако есть и ощутимые различия. Статистика корпусов подтверждает результаты наблюдений над контекстами, характеризующими зависть в русской и словацкой среде: для словаков зависть – типичное состояние, можно даже сказать, активный процесс, следствием чего является явное преобладание глагольных средств выражения; в русской среде зависть воспринимается

¹⁴ Если в Словакии что-то функционирует стопроцентно, это зависть. Время, когда у всех все было, то есть ни у кого ничего не было, уже прошло, так что для расцвета этого всеобщего увлечения настал золотой век. Завидуют всему – начиная новыми и б/у машинами, дизайнерской и секонд-хэндовской одеждой и заканчивая содержимым корзин в магазине. Если бы можно было подсчитать, сколько человек ежедневно желает, чтобы у другого – соседа, коллеги, знакомого и даже «друга» – сдохла коза (а если таковой нет, то хотя бы стиральная машина) – в этой дисциплине мы точно оказались бы на вершине всемирного хит-парада с недостижимым отрывом.

¹⁵ Для хотя бы относительной сопоставимости в обоих языках взяты материалы основного корпуса.

не как активный процесс, а скорее пассивно, как человеческая данность, что проявляется в ярком преобладании номинативных средств выражения (констатация факта). Этому полностью соответствуют как контексты, так и грамматическое оформление высказываний о зависти. Если в русском языке в целом преобладает обобщенный характер подобных высказываний (напр., *Да они мне просто завидуют! Я так ему завидую* и т. п.), то в словацком конкретизируется, кто, кому и по какой причине завидует – см. примеры из SNK (версия prim-8.0-public-sane):

[12] а) – *ČO MU ZÁVIDÍTE?*

– *Perfektnú rodinku a zlatého syna Alexa, ktorý má čosi vyše roka.*

б) *Keď niekto príde s niečím, čo zmení svet, tak ako facebook, tak mu to závidím.*

в) *Európan skôr závidí. Závidí tovar za výkladom, závidí autá, fotografuje. Vo fotografovaní je kus závisti*¹⁶ (кстати, любопытен сам этот словацкий взгляд!).

Любопытны в этом отношении также примеры, приводимые в толковых словарях, поскольку они отражают, как правило, наиболее стандартные контексты. Так, при русском глаголе *завидовать* значится: «3. *удачливому конкуренту; 3. богатому соседу. 3. чужому счастью. Я вам не завидую* (т. е. сочувствую и не хотел бы оказаться в вашем положении)» (ТСРЯ 2007: 242). Отрицание при глаголе, указывающее на обратную сторону явления – что **не** является предметом зависти – меняет не только оценочность. В комментарии к этому примеру присутствует ключевое отличие эмоционального восприятия русскими «незавидного» состояния – такому человеку **сочувствуют**, т. е. проявляют положительную эмоцию.

«Краткий словарь словацкого языка» (KSSJ) уже в самом определении подчеркивает недоброжелательный характер зависти: «**závist'** pocit nespokojnosti pri úspechu, št'astí apod. druhého, **nežičlivosť**»¹⁷:

¹⁶ а) – В чем вы ему завидуете? – В том, что у него прекрасная семья и замечательный сын Алекс, которому чуть больше года. б) Если кто-нибудь придет с чем-нибудь таким, что изменит мир, я ему в этом завидую. в) Европейец чаще завидует. Завидует товару на витрине, машинам, фотографирует их. В фотографировании есть доля зависти.

¹⁷ **Зависть** – чувство недовольства при успехе, счастье и т. п. другого, **недоброжелательность**: *смотреть на кого-л. с завистью; позеленеть, побледнеть от зависти* /.../ завидовать – чувствовать зависть: (букв.) '(они) *завидовали ему красивую жену*' (т. е. завидовали, что у него красивая жена); фраз. (букв.)

hládiet' na niekoho so z-ou; ozeleniet', zblednúť' od z-i /.../; závidiet', pocit'ovat' zúvisť': z-li mu peknú ženu; • to nie je na z-enie a) je náročné b) je veľmi nepríjemné» (KSSJ 2003: 556).

С этой точки зрения особенно интересны контексты, свидетельствующие о ярко выраженном архетипическом характере зависти в словацкой культуре. Один из них представляет собой персонификацию зависти, возведение ее в статус самостоятельного персонажа (орфографически оформлено как имя собственное): *Na hrade strašila aj Zúvisť'. Vykuúpením bolo popriať' druhému človeku niečo dobré (SNKprim-8.0-public-sane)*¹⁸.

Второй – цитата из рассказа известного словацкого писателя Ладислава Тяжкого, где само грамматическое оформление предложения (ср. работы о связи грамматической структуры предложения с языковой категоризацией действительности М. В. Всеволодовой, Б. Ю. Нормана и др.) подтверждает типичность и органичность зависти как эмоционального состояния словака: *Nechce sa mi nič, ani spať', ani myslieť', ani byť', ani zúvidieť'* (Ladislav Ťažký. Amenmária, SNKprim-8.0-public-sane)¹⁹.

К слову сказать, зависть часто упоминается в словацкой художественной литературе – в корпусе примерно пятая часть вхождений слов *zavistiť* и *zavidovalť* принадлежит литературным текстам.

Ярко негативная оценка зависти с одной стороны и признание ее типичной, характерной чертой словацкого национального характера, т. е. **однозначное присутствие зависти в автостереотипе словака**, с другой стороны наводят на мысль о ключевом характере концепта ЗАВИСТЬ в словацкой культуре. Обыденное восприятие зависти как эмоционального состояния таково: это порок, грех, это плохо, но она в нас неистребима, и мы в ней активно живем. Это нельзя назвать нейтральной оценкой зависти, однако ее существование в словацкой культуре стремится к некоему балансу между постоянно отмечаемым фактом ее наличия и ее порицанием с моральной и религиозной точки зрения. Что характерно, ни в языковом материале разного рода, ни за 19 лет жизни в Словакии и погружения в словацкую культурно-языковую среду нами не было отмечено ни

¹⁸ *'это не на завидование'* (т. е. тут нечему завидовать) а) нечто сложное; б) нечто очень неприятное (комментарии в скобках и выделение Н. К.).

¹⁸ В замке пугала (гостей) и **Зависть**. Чтобы отделиться от нее, нужно было пожелать другому человеку чего-нибудь хорошего.

¹⁹ Мне не хочется ничего – ни спать, ни думать, ни есть, **ни завидовать**.

одного случая характеристики зависти как эмоции с положительной коннотацией, хотя само состояние – завидовать – может интерпретироваться как нейтральное и даже с оттенком доброжелательности: в таком случае употребляется выражение *v dobrom ti závidím* («я тебе по-хорошему завидую»)²⁰. Контексты такого типа встречаются во многих языках в силу универсального характера зависти как эмоции.

Отличие русских контекстов от словацких состоит и в том, что понятие зависти может быть связано с положительными коннотациями – так, выражения типа *завидный кавалер*, *завидное здоровье*, *завидный аппетит*, а также фразеологизмы *завидки берут*, *на зависть* и *завидовать белой завистью* употребляются обычно в контекстах с положительной оценкой: *Завидки берут, глядя на твою работу*; *Здоровье у него на зависть*. Прилагательное *завидный* имеет однозначно положительную окраску, в отличие от негативно окрашенных *завидующий* и *завистливый*, и в ТСРЯ определяется как **‘очень хороший**, такой, которому можно позавидовать’ (ТСРЯ 2007: 242, выделение Н. К.). В словацком языке среди дериватов от корня *зависть* нами не обнаружено ни одного с положительной оценкой.

В заключение можно сказать, что, если трактовать концепт как нечто культурно и социально значимое в общенациональном масштабе, то по имеющимся языковым данным ЗАВИСТЬ является одним из базовых концептов словацкой культуры. На основании проанализированного материала можно сделать предварительный вывод о том, что основными отличиями вербализации концепта ЗАВИСТЬ в словацком языке являются:

а) детализированная иерархия предметов и объектов зависти (грамматически выраженная с помощью более широкого, чем в русском языке, набора актантов при глаголе *завидовать*);

б) деятельностный (активный) характер зависти, о чем свидетельствует явное преобладание глагольного (процессуального) выражения ее проявлений – в отличие от русского, где зависть носит преимущественно характер констатации факта, и в средствах вербализации данного концепта преобладают существительные.

²⁰ Характеризуя данное выражение не как однозначно доброжелательное, а как имеющее оттенок доброжелательности, мы исходим из многолетнего опыта жизни в словацкой культурно-языковой среде, где искренняя доброжелательность встречается крайне редко, о чем свидетельствует, в частности, материал данной статьи.

Однако главное, что отличает концепт ЗАВИСТЬ в словацкой культуре и делает его одним из ключевых, – это его ярко выраженный архетипический характер, подтверждаемый стабильным присутствием в ценностных установках словаков. Полагаем, что это основная причина присутствия зависти в автостереотипе словака. Таким образом, аксиологическое значение зависти в словацкой культуре по данным корпуса существенно превосходит ее значение в русской культуре.

Библиография

- Алефиренко Николай Ф., Корина Наталья Б., 2011, *Проблемы когнитивной лингвистики*, Нitra.
- Корина Наталья Б., *Влияние геоморфологических факторов на формирование языковой картины мира*, 2013, „Opera Slavica: slavistické rozhledy”, roč. 23, č. 2, с. 16–22.
- Кульпина Валентина Г., Татаринцов Виктор А., 2012, *О сопоставительных аспектах польской когнитивной этнолингвистики*, „Вестник Московского университета”, серия 22, № 1, с. 82–88.
- Норман Борис Ю., 2013, *Когнитивный синтаксис русского языка*, Москва.
- Сергеева Алла В., 2017, *Русские: стереотипы поведения, традиции, ментальность*, Москва.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2013, *Problemy konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie polskiego stereotypu Europy*, „Etnolingwistyka: Problemy Języka i Kultury” 25, s. 69–95.
- Matiová Mária, 2016, *Obrazné prostriedky v masmédiách (z aspektu kognitívnej lingvistiky)*, Nitra (dizertácia PhD.).
- Pekarovičová Jana, 2000, *Budovanie reálneho obrazu Slovenska. Strasti a slasti prezentácie nášho jazyka v zahraničí*, „Slovo” 2, č. 43, s. 10.
- Urbancová Lujza, 2012, *Rozvoj kultúrnej kompetencie pri výučbe slovenčiny ako cudzieho jazyka*, [w:] Spotkania międzykulturowe, t. 2, *Językoznawstwo. Glottodydaktyka*, red. Krystyna Jarząbek, Anna Ruttar, Sylwia Sojda, Katowice, s. 217–225.

Словари

- МАС – Евгеньева Анастасия П. (ред.), 1999, *Малый академический словарь русского языка в 4-х тт.*, 4-е изд., стер., т. 1 (А–Й), Москва.
- ТСРЯ – Шведова Наталья Ю. (ред.), 2007, *Толковый словарь современного русского языка с включением сведений о происхождении слов*, Москва.
- KSSJ – Kačala Ján, Pisárčiková Mária, Považaj Matej (red.), 2003, *Krátky slovník slovenského jazyka*, Bratislava.

Источники

Национальный корпус русского языка, www.ruscorpora.ru

Slovenský národný korpus, <http://bonito.korpus.sk>

The axiological potential of the concept ENVY in Slovak-Russian contrastive view: ZÁVIST' vs. ЗАВИСТЬ

This article presents an attempt to evaluate the axiological potential and the specifics of the concept ENVY in Slovak (ZÁVIST') in comparison with Russian (ЗАВИСТЬ). It is based on the data from Slovak and Russian national language corpora, as well as from the author's personal archive. Taking into account the grammatical collocability of the relevant lexemes (nouns and verbs), the differences between the two languages are noted. While in Russian envy is mostly understood as a stable condition, in Slovak it is an active process penetrating the whole social life. This is also confirmed by the presence of envy in the Slovak autostereotype as one of the key characteristics of the Slovak people, which is not the case in the Russian autostereotype.

Keywords: concept of ENVY, ZÁVIST', ЗАВИСТЬ, axiological potential, autostereotype, Slovak, Russian, national corpus

Йоанна Кирилова

София

Ориентационните метафори за концепта ДУША като маркер за неговата аксиологична стойност (в съпоставка с концептите СЪРЦЕ и УМ)

W artykule prezentowane są przykładowe metafory i modele metaforyczne, w ramach których jest werbalizowany koncept ДУША w bułgarskich przysłowiach i powiedzeniach. Jako wiodące wyróżnia się metafory „lokalizacja” i „powierzchnia”. Wyniki badań przedstawiono w zestawieniu z konceptami ROZUM i SERCE, które podsumowano w tabeli. Dokonane analizy ujawniają mentalność tradycyjnego Bułgara.

Słowa kluczowe: метафора, душа, języк булгарски, присловие

Проблемът за същността на *душата* занимава хората още от най-древни времена. От митовете, древноегипетския фолклор и шумерския епос за Гилгамеш, през Омировите поеми, Вергилиевата „Енеида” и Дантевата „Божествена комедия”, до представите на романтиците и нашето съвремие този сложен феномен вълнува човечеството и то, с помощта на метафорите, се опитва да обясни, да разкрие неговата абстрактна същност. В шеста песен на своята „Енеида” например Вергилий използва изключително богата метафорика, за да предаде представите на своето време за *душата*. За римлянина тя се осъзнава чрез онтологичните метафори *същност* и *човек*, чрез ориентационната метафора *местоположение* и чрез структурните метафори *пчела*, *дреха* и др. Тя носи в себе си „искрата на огън божествен”, но пребивавайки в човешкото тяло, сраства с гибелните страсти и забравя своята „божеска същност”. Според тежестта на греховете, които носи, тя може да се очисти само от лек полъх на вятъра, „във страшен въртоп или с огън” (Vergilij 1979: 162).

В „Небеса”, разкривайки християнската философия за душата, Йоан Екзарх вижда тази хипостаза на човешкото основно като жива същност, притежаваща безсмъртие и самовластие, имаща за свои органи плътта и *ума*. Така за средновековния човек *умът* е в подчинено положение спрямо *душата*, тя е негов господар (Miltenova 1992: 167). *Душата* е концептуализирана чрез когнитивната онтологична метафора *човек*, която, от своя страна, е реализирана чрез различни когнитивни модели.

Метафората е основно средство за концептуализация, позволяващо да бъде осмислена една или друга област от действителността в термини, отнасящи се до понятийни структури, изначално основаващи се на базата на опита, получен в други области (Kobozeva 2002: 3). Тя е преди всичко начин за обясняването на един предмет чрез термините на друг, като така „нейната основна функция се състои в обезпечаване на разбирането (Lakoff, Johnson 2004: 62). Ключова особеност на митологичното мислене е заменяемостта на символите. В предметното възприемане на символичния образ често пъти на повърхността излизат вторични, емоционални белези на явлението / абстракцията, което дава възможност за сближаване с други подобни явление, вече конкретни и достъпни за пряко наблюдение, при което сходството изглежда като тъждество.

В когнитивната лингвистика под термина *когнитивна метафора* се разбира такава метафора, която отнася сетивно възприемани признаци към абстракции, недостъпни за пряко наблюдение. „Когнитивните метафори дават възможност да бъдат подложени на локализация, категоризация и квантификация изобразени абстрактни или конкретни същини по мострите (еталоните) на известни вече от опита физически обекти или субстанции (Popov).

Когнитивната метафора е изградена от *когнитивни модели*. Под когнитивен модел се разбира стереотипен образ, с помощта на който се организират човешкият опит, отношението към този опит, както и онова, което човекът желае да изрази. Когнитивните метафори са „подходящ материал за съждения, свързани с националния менталитет” (Legurska 2000).

Тези теоретични постановки в редица наши изследвания се прилагат към класификацията, направена от Дж. Лейкф и М. Джонсън в книгата „Метафорите, с които живеем”, според която метафорите се делят на следните категории: структурни; ориентационни; онтологични.

Този подход дава възможност да бъдат реконструирани стари представи и изконни схващания за основни ценностни фрагменти от картината на света на определена общност.

Като изхождат от разбирането, че „изследването на езиковите картини на света на различните комуникативни общности позволява да се стигне до подобни и различни елементи, специфични в концептуализирането на света” (Nebrzegowska-Bartmińska 2014: 421-422), полските етнолингвисти провеждат широк кръг от съпоставителни анализи, чиято цел е реконструиране на семантичното съдържание на определени названия на ценности, сред които и *душата*. Следствие от тези изследователски търсения са двата тома „Душата в очите на света” (Maslovska 2016) и „Света през очите на душата” (Maslovska 2016), както и проведената в Полша през 2017 г. конференция „Душата в аксиосферата – аксиосфера на душата”.

В тази статия вниманието се спира върху образната съставна част на провербиалния концепт *душа* и по-конкретно върху ориентационните метафори, чрез които тази абстракция намира своето обяснение в наивното съзнание на българина. Получените резултати се представят в съпоставка с концептите *ум* и *сърце*, извършена на базата на вече реализирани изследвания (Kirilova 2015, 2017). Проучването е вдъхновено от международния проект EUROJOS под ръководството на Йежи Бартмински (Bartminski 2014: 405-407).

Материалът за изследването е почерпан от *Българска народна поезия и проза. Предания, легенди, пословици и гатанки*, (BNPP 1983), *Българско народно творчество в дванадесет тома*, т. XII (BNT 1963) и *Български притчи или пословици и характерни думи, събрани от П. Р. Славейков* (Slaveykov 1972). От посочените източници са ексцерпирани 79 паремии, вербализиращи изследвания концепт експлицитно – съдържат лексемата *душа* или нейни деривати. В съпоставка с другите два концепта, репрезентиращи вътрешния свят на човека – концептите *ум* и *сърце*, в провербиалната картина на света на българина концептът *душа* се характеризира с най-малка семиотична плътност – за концепта *ум* са ексцерпирани 530 паремии, а за концепта *сърце* – 169.

Физическият и културният опит, които са свързани с пространствената ориентация на човека, са въплътени в т. нар. ориентационни метафори, чиято роля според виждането на Лейкф и Джонсън е да „организируют цялата система от концепти” като ориентирана в пространството (Lakoff, Johnson 2004:35).

Отклоненията от нормата, от нормалността се обясняват в най-важната анатомия с преместване в пространството по хоризонтала или по вертикала, както и с движение в кръг, като така се формират пространствените метафори *‘горе – долу’*, *‘вънка – вътре’*, *‘движение от вътре навън’* и *‘движение в кръг’*. Хоризонталният модел на организация на пространството е много стар. Организацията му е изградена на основата на център и периферия. Центърът е усвоено пространство и съответно той е конотиран положително, докато периферията е пряко свързана с усещането за опасност и съответно носи отрицателни конотации.

Според наивните познания на българите *душата* се мисли като намираща се вътре в човешкото тяло, което, от своя страна, отключва онтологичната метафора *‘човешкото тяло е вместилище, в което душата се помещава’*. За разлика от ориентационните метафори, репрезентирани концептите *ум* и *сърце*, при които местоположението на тези два органа е строго регламентирано, за да се гарантира живот и поведение, подчинени на нормите на определена общност, то душата в българската паремиологична картина на света, независимо дали е мислена през онтологичната метафора *‘същност’*, или през структурната метафора *‘предмет’*, няма строго регламентирано местонахождение вътре в рамките на човешкото тяло.

Водеща ориентационна метафора при концептуализацията на душата в паремиологичната картина на света е метафората *‘душата е вътре’*. В граматическо отношение тя се осъществява чрез употребата на предлога **в**: *Доде пъка в мене душа, няма да се оставя; Не е останала душа в него*.

Метафората *‘душата е вътре’* присъства имплицитно в сложната лексема *душевадник*, поместена в речника на Н. Геров с обяснението *‘Така наричат понеиде Св. Архангел Михаил, който вадил, зимал душите на людето’* (Gеров 1975–1978). В съвременните тълковни речници религиозният компонент вече отсъства (*‘Човек, който мъчи, измъчва някого, вади му душата’* (BTR 2007)), но все още се пази когнитивният модел *‘местоположението на човешката душа е вътре в тялото на човека’*.

Метафората *‘душата е вънка’* присъства като потенциална заплаха, която грози да сложи край на живота на нейния притежател. Прави впечатление, че в повечето от експерпираните паремии акцентът пада върху самия процес на излизане/изваждане на душата, а не на неговата окончателност. Това е постигнато чрез употребата на глаголи в сегашно време, несвършен вид или в бъдеще време.

В граматически аспект ориентационната метафора ‘*душата е вън-ка*’ се реализира чрез употребата на резултативно-екскурсивните глаголи *изляза, излизам; изваждам*, реализиращи идеята за извеждане от конкретно дефинирана област. Действието при тях е характеризирано с наличието на семантичния признак *постигане на резултат* и е неутрално към признака *интензитет*. Важен обаче за глаголите с резултативно-екскурсивен начин на действие е семантичният признак *пространствена координация*. „Действието, изразено чрез него, е центробежно, така че обектът или субектът се насочват вън от обсега на действието – посредством самото действие” (Ivanova 1974: 66): *Излезе ми душата; Дет ще ти излезе думъ, по-убъу душето-ти дъ излезе; Доде дойде на болеринът кефът, на сиромашът душата излиза; Душата излязва, табията остава; Душа излязва, търса остава; Душе излазе, инат не излазе; Раздумвай болния, доде му душата излезе; Ще го стисна, ще му извадя душата; Изважда ми душата (за нещо); Вади ми душата с памук*. Употребените в тези паремии глаголи за движение „са с вписана в значението си ориентация” по хоризонтала (Карагьозова 2005) – в случая от вътрешността на *тялото вместилище* извън него. Представката *из-* в глагола *изваждам* е типично субсумпционна – значението ѝ се е разтворило в значението на глаголната основа (Ivanova 1974: 67).

В българските паремии липсва регистрирано движение по вертикалната ос *горе – долу*, осъществяващо се в пределите на човешкото тяло, т.е. липсват ориентационните метафори ‘*душата е горе*’ и ‘*душата е долу*’, когато за ориентир при локализацията ѝ се използва човешкото *тяло пространство*. За сравнение тези метафори са изключително жизнени, що се отнася до концепта *ум*: *Събирай си ума в главата; Ума ми е в краката; Мисли с оная си работа*. А що се отнася до концепта *сърце*, метафората ‘*сърцето е горе*’ се извежда само опосредствано от паремията *Падна му сърце на място*.

В наивното съзнание на българина *душата* метафорично се възприема като квазиорган, намиращ се вътре в човешкото тяло, който обаче, както подчертахме, в паремии не няма точно място, но ситуирането му в периферията на човешкото тяло – под носа, зад зъбите, под ноктите – е белег за ситуация на криза, за опасност, застрашаваща човешкия живот. Тези ситуации, обикновено на предела между живота и смъртта, в паремии са вербализирани с лексеми соматизми, обозначаващи границите на човешкото тяло – носа, зъбите, устата, ноктите: *Душата му под носа; Душата му седи в зъбите; Душа са*

под некет запира; Със зъби държа (държи) душата си. В наивното съзнание на човека, изградило свят, подчинен на противостоящи начала и организиран на базата на бинарни опозиции, с особена сила стои именно въпросът за границата. Тя винаги е стриктно определена. Движението на душата, регистрирано в тези паремии, е от центъра на *тялото вместилище* към неговата париферия, като в тези случаи са използвани и т. нар. предмети-еталони за ориентация (Karagjozova 2005).

В паремииите, вербализиращи концепта *ум*, е регистрирана и метафората *‘движение в определена посока’*. Тя присъства в българските пословици и поговорки единствено с когнитивния метафоричен модел *‘движение от вътре – навън’*, отнасящ се до душата: *Излезе ми душата; Вади ми душата с памук*, но за разлика от метафорите, репрезентиращи провербиалните концепти *УМ* и *СЪРЦЕ*, не са регистрирани метафоричните модели *‘движение по хоризонтала’*, *‘движение по вертикала’* и *‘движение вързг’*.

Моделът *‘движение в кръг’* е регистриран само в една от експерпираните паремии за ума и притежава отрицателна оценка: *Ума ми се върти*. Той обаче е ирелевантен по отношение на концептите *душа* и *сърце*.

Интересна форма на движение, извършвана от сърцето, е *‘трепетенето’*, чрез което метафорично се реализира емоцията *страх*: *Трепере му сърцето като на мършав заяк; Трепере му сърцето като пиле перцето или като на голо пиле дупето* и др. Този метафоричен модел не е регистриран в експерпираните паремии за *душата*, не се открива като възможност за концептуализация и на *УМА*.

Когнитивната ориентационна метафора *‘намясто – ненамясто’* откриваме в паремии като: *Раздели се с душата си; Не е останала душа в него*. Тя присъства и като начин за концептуализация на ума, регистрирана в 10 от експерпираните паремии: *Ума ми не е на място; Умът ми е другаде*; докато при провербиалния концепт *сърце* тя може да бъде изведена само опосредствано: *Падна ми сърце на място*. Според наивните анатомични познания на българина от строго установената му позиция в човешкото тяло са възможни някои отклонения, а възстановяването на допуснато отклонение от нормата е конотирано положително.

В паремииите *ДУШАТА* се реализира и чрез когнитивната метафора *‘душата е плоскост’*. Според наивните разбиране на българина *ДУШАТА* се мисли като повърхност, върху която се натрупват и тежат

грехове, мъки и тревоги. В граматично отношение тази пространствена метафора се осъществява не чрез използването на *акурсивни* и *катакурсивни* глаголи, напр. като *полагам* и *слагам*, а представата за ‘*душата* като *плоскост*’ се осъществява основно чрез употребата на предлозите *на* и *от*: *Гре(х) му на душата*; *Мъка му тежи на душата*; *Фърми ми са от душата*. Тази метафора е релевантна и за концептите СЪРЦЕ и УМ, но докато по отношение на *сърцето* и *душата* тя е слабо застъпена, то сред паремииите за ума е една от най-активните и се реализира в няколко когнитивни модела:

– ‘повърхност, върху която се намират желанията на човека’: *Що има баба на ума си, туй видяла на съня си*;

– ‘повърхност, върху която здраво е стъпил самият му притежател’: *Седи си на ума*;

– ‘умът е скрижал, върху който човекът записва своите мисли’: *Запиши го на умът си*.

Подобно на ума, СЪРЦЕТО също се концептуализира като плокост, върху която се разполагат човешките мисли и желания: *Не ми си на очите, не ми си на сърцето*; *Токо ми са тъга на сърце не свила*; *Лежи му на сърце*. При концепта *душа* не са реализирани вторият и третият когнитивен модел.

Съществуването на ДУШАТА е представено в провербиалния фрагмент от българската картина на света чрез ориентационни метафори, отнасящи се до нейното местоположение, или до схващането ѝ като плоскост. От представената по-долу съпоставителна таблица на метафорите и метафоричните модели, чрез които УМЪТ, СЪРЦЕТО и ДУШАТА се концептуализират в паремиологичния фрагмент от българския език.

Таб. 1. Ориентационни метафори – сравнение между концептите ДУША, УМ и СЪРЦЕ в българските паремии. Собствено изследване

Метафора	Сърце – паремии	Ум – паремии	Душа – паремии
Горе	–	+	–
Долу	–	+	–
Вътре	+	+	+
Вън	+	+	+
Намясто / ненамясто	+	+	+
Движение в кръг	–	+	–
Трепене	+	–	–
Плоскост	+	+	+
Скрижал	–	+	–

гарската картина на света, става видно, че концептът *ДУША* е много по-беден в това отношение. Обяснение на този факт може да се търси в различни направления, едно от които се отнася до особеностите в менталитета на традиционния българи и до по-силно изаявената му в миналото прагматическа, рационална ориентация, при което духовното е отстъпвало на по-заден план в аксиологичен аспект.

Литература

- Bartminski Jerzy, 2014, *Sedem ključovi ponjatija na kognitivnata lingvistika*, „Balgarski folklor“, 4, s. 399–407.
- BNT – *Balgarsko narodno tvorcestvo v dvanadeset toma*, Sofija 1963.
- BTR – *Balgarski talkoven rechnik*, Sofia 2007.
- Gerov Nayden, *Rechnik na balgarskiya ezik*, t. I-V. Sofija 1975-1978.
- Ivanova Kalina, 1974, *Nachini na glagolnoto dejstvie v savremennija balgarski ezik*, Sofija.
- Karagjozova Snežina, 2004, *Emotsii i mantalitet (Na material ot balgarski i polski frazeologizmi za emotsii)*, [v:] *Ezik i mantalitet*, Sofija, s. 45-67.
- Kirilova Ioanna, 2015, *Kontseptat sartse spored balgarskata paremiologiya*, „Elektronno spisanie *Dzyalo*“, t. 5. (http://www.abcdar.com/magazine/V/Kirilova_1314-9067_V.pdf).
- Kirilova Ioanna, 2017, *Predstavata za uma v balgarskata ezikova kartina za sveta*, Sofia.
- Kobozeva Irina, 2002, *K formalnoj reprezentatsii metafor v ramkah kognitivnogo podhoda*, www.dialog-21.ru/archive_article.asp?param=7339&y=2002&vol=6077.
- Legursa Palmira, 2000, *Izučavane na natsionalniya mantalitet varhu ezikov material. Doklad na slavistichni cheteniya 2000*, „Čuzhdoezikovo obučenje“, 3, s. 3–9.
- Leikof Džon, Džonson Mark, 2004, *Metafori, kotorymi my živem*, Moskva.
- Masłowska Ewa, D. Pazio (red.), 2016, *Dusza w oczach świata*, Warszawa.
- Masłowska Ewa, D. Pazio (red.), 2016, *Świat oczyma duszy*, Warszawa.
- Miltenova Anisava, red., 1992, *Stara balgarska literatura*, Sofija.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2014, *Ljublinska kognitivna etnolingvistika: ot dialektologiyata i folkloristikata do meždukulturnata semantika*, Balgarski folklor, 4, s. 421–422.
- Popov Dimitar, *Kognitivnite metafori – mitologizatori v medijniya diskurs* www.researchgate.net/publication/309285691_kognitivni_metafori_v_politiceskia_diskurs
- Slavejkov Penčo, 1972, *Balgarski pritči ili poslovitsi i charakterni dumi, sabrani ot P. R. Slavejkov*, Sofia.
- Vergilij Publij, 1979, *Eneida*, Sofija.

**Orientational metaphors of the cultural concept ДУША ‘soul’
in Bulgarian and its axiological value
(in comparison with СЪРЦЕ ‘heart’ and УМ ‘mind’)**

The article presents the orientational metaphors and metaphorical models by which the concept SOUL is verbalised in Bulgarian proverbs. The major metaphors are those of “location” and “plane”. The results obtained are presented in comparison with the proverbial concepts MIND and HEART and are summarised in a table. The observations made are indicative of the mentality of a traditional Bulgarian person.

Keywords: metaphor, SOUL, Bulgarian, proverb

SRPSTVO pomiędzy prawosławiem a wielowyznaniowością. Jedność czy różnorodność?

W tekście analizowane jest rozumienie pojęcia serbskości (*SRPSTVA*) w serbskim dyskursie politycznym przełomu XIX i XX wieku. Był to okres znaczący, ponieważ do serbskiej ideologii narodowej próbowano nakłonić innych Słowian, zwłaszcza tych wyznających islam. Do rekonstrukcji obrazu serbskości wykorzystano najważniejsze źródła prymarne, w tym m.in.: pierwszy plan polityki zagranicznej *Načertanije* Iliji Garašanina, manifest *Srbi svi i svuda* Vuka Karadžića oraz „Konstytucję” organizacji *Ujedinjenje ili smrt*, współodpowiedzialnej za zamach sarajewski w 1914 roku. Wykorzystanie wskazanych tu źródeł oraz jeszcze innych przykładów pozwoliło odpowiedzieć na pytanie, czy serbskość mogła być wartością jednoczącą oraz różnorodną, tj. wykraczającą poza swoje tradycyjne rozumienie obejmujące prawosławie oraz pamięć o złym wieku serbskiej państwowości w średniowieczu. Tej aktualizacji wymagały próby zjednoczenia południowej Słowiańszczyzny, a więc środowiska wieloreligijnego, pod egidą serbską.

Słowa kluczowe: *srpstvo*, Vuk Karadžić, Ilija Garašanin, Serbia, Bośnia i Hercegowina, serbski dyskurs polityczny

Poszukując odpowiedzi na pytanie, „czym jest serbskość (*srpstvo*)”, na jednym z forów internetowych można natrafić na następujące wyjaśnienie: „Każdy naród ma swoją serbskość” (*Srpstvo – šta je to?*). Owa teza sugeruje, iż m.in. Albańczycy mają albańskość, Chorwaci chorwackość, Polacy – polskość¹. Pojęcia te powinny więc desygnować fundamentalne

¹ Warto odnotować, że nie w każdym języku takie pojęcie występuje. Wojciech Chlebda pisze: „[...] w języku francuskim czy angielskim, ale także niemieckim, czeskim czy rosyjskim trudno wręcz znaleźć analogi wyrazu polskość” (Chlebda 2017: 3/12).

składniki tożsamości narodowej, jak język, religia, państwo i w związku z tym tworzyć określony obraz danego narodu. Na tym samym forum znajdziemy definicję *srpstva* subiektywnie wskazującą na cechy właściwe serbskości, tj.: pisanie cyrylicą, wiarę prawosławną, posiadanie rodziny, dobre stosunki z sąsiadami, kolegami czy znajomymi, miłość do Serbii oraz szacunek do konstytucji. Można odnieść wrażenie, iż to wyjaśnienie adekwatne do współczesnych realiów, choć jeden ze wskazanych elementów składowych pojęcia *srpstvo* uznaje się za fundament tego, co „typowo serbskie”. To prawosławie. Dorota Gil pisze: „wiara prawosławną to czynnik decydujący o genetycznie «kulturowym» charakterze narodu serbskiego” (Gil 2017: 2), a „jednakowy zakres i charakter religijnych i narodowych wartości sakralnych najdobitniej potwierdza samo pojęcie serbskości (*srpstvo*), w którym zawarte jest nie tylko odniesienie do (świętej) wiary, ale też (świętej) ojczyzny” (Gil 2018: 134). Dociekanie, co dokładnie kryje się pod tym pojęciem wydaje się zasadne, różne jest, jak zobaczymy, profilowanie pojęcia „serbskość”. Niebagatelne znaczenie ma także specyfika danego okresu społeczno-historycznego, bowiem wartości narodowe ulegają (dez)aktualizacji. W tym tekście zajmujemy się przede wszystkim przełomem XIX i XX wieku, kiedy to ideę serbskości usiłowano przedłożyć m.in. wyznawcom islamu. Zanim jednak zostaną przytoczone najważniejsze przykłady z ówczesnego dyskursu politycznego, należy wskazać, jak profilowano pojęcie *SRPSTVO* w okresie odrodzenia narodowego.

Etniczne *SRPSTVO*, które łączy wartości religijne (prawosławie) z historycznymi (pamięć o złotym wieku państwowości serbskiej podczas panowania cara Dušana) (Moroz-Grzelak 2013: 136), w początkach XIX wieku zyskało, dzięki Vukovi Karadžićowi, nowy wymiar. Zostało ono uzupełnione o konieczność wypełnienia misji politycznej w świecie słowiańskim, co wynikało z mitu kosowskiego. Serbską powinnością było oswobodzenie Serbów oraz Serbii spod wrogiej Turcji osmańskiej. Zadanie to obejmowało także wypełnienie roli Piemontu, czyli wyzwolenia, a następnie zjednoczenia Słowiańszczyzny południowej pod egidą serbską. Idea serbskości stała się więc podstawą szerszej tożsamości słowiańskiej, co bezpośrednio prowadziło do spotkania prawosławia z katolicyzmem oraz islamem (Dąbrowska-Partyka 2004: 130, 150, 152).

Różnice religijne mogły stanowić poważną przeszkodę w przyłączaniu do Serbów lub Serbii pozostałych ludów słowiańskich lub być nawet czynnikiem przesądzającym o niepowodzeniu misji. Przede wszystkim dlatego, że definiowanie narodu przez pryzmat religii powoduje, iż inno-

wierców postrzega się w sposób negatywny (Pajdzińska 2001: 45). Tak się stało w przypadku wyobrażenia dotyczącego Turków osmańskich, czyli największych ciemniejących narodu serbskiego, ale także słowiańskich konwertytów zwanych „poturceńcami”, którzy byli „gorsi od samych Turków”. Zauważmy, że ideologia odrodzenia serbskości ma antyosmański, a więc antyislamski charakter, co mogło nie być zachęcające zwłaszcza dla wyznających islam Słowian z Bośni i Hercegowiny. Dlatego etniczna serbskość, rozumiana jako symbioza narodu prawosławnego oraz państwa, została przez Karadżicia zmodyfikowana także o język (*jezičko srpstvo*), co dało podstawy koncepcji trzech wyznań narodu serbskiego (Banac 1988: 84–85; Gil 2017: 3). Przeniesienie środka ciężkości z państwa oraz religii na język spowodowało, że zasięg terytorialny Serbów uległ znacznemu rozszerzeniu.

Romantyczny działacz w swoim najbardziej znanym manifestie „Serbowie wszyscy i wszędzie” (*Srbi svi i svuda*) stwierdził co następuje:

Kao što su ovi poturčenici prije u hrišćanskome zakonu bili pobožni, tako isto postanu i u turskome, i danas može biti da u cijelome zakonu Muhamedovu nema pobožnih ljudi od Bošnjaka: to pokazuje i današnja njihova nepokornost Sultan-Mahmutu i mrzost na nj i na njegove nove uredbe i premjene.

[Tak, jak poturceńcy byli pobożnymi chrześcijanami, stają się też religijnymi muzułmanami. Może dojść do sytuacji, że nie będzie bardziej pobożnych wyznawców wiary Mahometa od Boszniaków. To udowadnia także ich niepokorność wobec sułtana i jego prób reform] (Despot, Tatić 2012: 68–69)².

Słowiańscy konwertyci arbitralnie stali się Serbami nie tylko ze względu na język, ale także w związku z domniemanym wspólnym pochodzeniem (determinowanym przez wcześniejsze wyznawanie prawosławia; *pradedovska vjera*) i tradycją historyczną (zawężoną głównie do wyzwoleniczych walk antyosmańskich) (Gil 2017: 3; Demirović 1999: 55–56).

Przeświadczenie o szczególnej misji do wypełnienia w świecie słowiańskim legło u podstaw pierwszego programu politycznego Serbii. Mowa o dokumencie *Načertanije* Iliji Garašanina z 1844 roku. Jeden z najwybitniejszych polityków odradzającego się wówczas państwa serbskiego wyszedł z założenia, iż:

Srbstvo, njegova narodnost i njegov državni život stoji pod zaštitom svetog prava istoričeskog. [...] Ako se novo prerodenje srpskog carstva s ove

² Wszystkie tłumaczenia pochodzą od autorki tekstu.

tačke smatra, onda čedu i ostali Južni Sloveni ideju vrlo lako razumeti a i s radostiju primiti, jer valjda, ni u jednoj evropskoj zemlji ne živi tako spomen istoričeske prošlosti kod naroda, ko kod Slovena turskih [...]

[*Srbstvo*, jego narodowość oraz państwo znajduje się pod ochroną świętego prawa historycznego. [...]) Jeśli się odrodzenie cesarstwa serbskiego rozważy z tego punktu, to wówczas pozostali Słowianie południowi łatwo tę ideę zrozumieją, a i z radością ją przyjmą, ponieważ w żadnym państwie europejskim pamięć o historycznej przeszłości nie jest na tyle żywa jak wśród Słowian tureckich] (Despot, Tatić 2012: 53).

Serbskość, jako idea spajająca naród i państwo, została przedstawiona jako silnie ugruntowana w historii, święta oraz mesjanistyczna. Taki obraz to konsekwencja mitologizacji własnej przeszłości oraz narodu (Gil 2017: 2). Wskazane walory, w przekonaniu dziewiętnastowiecznego polityka, czyniły *SRBSTVO* wzniosłym oraz atrakcyjnym, ale żeby przesłanie to było rzeczywiście zachęcające dla pozostałych Słowian południowych niewyznających prawosławia i żeby przerodziło się w realną proserbską aktywność polityczną, zasugerował on politykę wolności religijnej. Garašanin koncepcję odrodzenia serbskości oparł przede wszystkim na idei wskrzeszenia dawnego państwa serbskiego, ale także na kryterium językowym i biologicznym (Mirocha 2015: 364). W tym celu ważne było uświadomienie pozostałym ludom słowiańskim tego złożonego dziedzictwa (Dąbrowska-Partyka 2004: 154–155; Moroz-Grzelak 2013: 152), dlatego, według polityka, powinno się:

[...] štampati kratka i obšta narodna istorija Bosne u kojoj ne bi se smela izostaviti slava i imena nekih muhamedanskoj veri prešavši Bošnjaka. Po sebi se predpostavlja da bi ova istorija morala biti spisana u duhu slavenske narodnosti i sa svim u duhu narodnog jedinstva Srba i Bošnjaka.

[... opublikować krótką i ogólną historię narodową Bośni, która nie pomijałaby sławy oraz imion niektórych Boszniaków wiary mahometańskiej. Sugerowane jest raczej napisanie jej w duchu narodowości słowiańskiej oraz jedności narodowej Serbów i Boszniaków.] (Despot, Tatić 2012: 62).

Nie analizujemy co prawda całego programu Garašanina, ale należy zaznaczyć, iż w przypadku tegoż mamy do czynienia z brakiem wyrazistości ideologicznej, jeśli chodzi o wykorzystanie leksemów „Słowianie” oraz „Boszniacy”, ponieważ oba sprawiają wrażenie synonimów pojęcia „Serbowie”, a więc i *Srbstva* (Mirocha 2015: 363–364), tak, jak u Karadžicia. Może to oznaczać, że Serbowie są także m.in. muzułmanami, a taka nieostra wymiana lekсыkalna sugeruje, że wyzwolenie

Słowiańszczyzny to w zasadzie oswobodzenie Serbii i Serbów. Na podstawie słowiańskiego pochodzenia „islamski Boszniak” został uznany za „serbskiego konwertytę”. Jednakże przynależał on wówczas do najwyższej klasy w administracji osmańskiej, a jego obowiązkiem było np. tłumienie buntów ludności chrześcijańskiej przeciwko zwierzchnictwu Turcji. Poza tym Słowiańscy muzułmanie sami wykazywali nieposłuszeństwo wobec sułtana, gdyż chcieli zachować uzyskane wcześniej przywileje kosztem dawnych braci, co stało się podstawą stereotypu „poturczeńca gorszego od Turka”. Dziewiętnastowieczny polityk, podobnie jak Karadzić, planował przeprowadzenie „serbizacji”, tj. przedstawienia ich buntów w kontekście walki o SRPSTVO. Włączenie wyznawców islamu do „naszej” grupy niosło za sobą konieczność budowania pozytywnego ich obrazu. Słowiańscy wyznawcy islamu musieli przestać być „poturczeńcami”, „Turkami” czy „Boszniakami”, by w zamian stać się miłującymi tradycję swoich przodków „Serbami muzułmanami” sprzyjającymi odrodzeniu SRPSTVA.

SRPSTVO na przełomie XIX i XX wieku

We wskazanym okresie idea odrodzeniowa nie straciła na swojej ważności, mimo iż Serbia uzyskała już niepodległość. Wszakże traktowana za serbską Bośnia i Hercegowina wciąż pozostawała pod administracją Austro-Węgier. Dlatego muzułmanie byli istotną grupą nakłanianą do ideałów serbskiego odrodzenia. Ważkim pytaniem jest – co wówczas stanowiło podstawę serbskości?

Karadzić, który stwierdził, że „nie ma pobożniejszych Serbów niż wyznawcy wiary Mahometa”, mógł poczynić aluzję np. do Huseina-kapetana Gradaševića, zwanego „smokiem Bośni” (*zmaj od Bosne*) (Demirović 1999: 81). Szczegółowego opisu jego zasług dla wyzwolenia Serbów, ale także stworzenia patriotycznego obrazu innych „serbskich konwertytów”, podjął się związany z kręgiem politycznym Serbii, historyk Milenko Vukićević. W 1906 roku opublikował on pracę „Wybitni Serbowie muzułmanie”, którą można potraktować jako pokłosie planu Garašanina. Dzięki badaczowi zresztą – co ciekawe – w tym samym roku światło dzienne ujrzało, jak dotąd tajne, *Načertanije* (Despot, Tatić 2012: 13).

Gradašević był przywódcą bośniackiego powstania z 1831 roku. Jako dziewiętnastowieczny symbol walki o niepodległość Bośni i Hercegowiny, stał się patronem ulicy *Zmaj od Bosne*, jednej z głównych w Sarajewie, zwanej podczas wojny z lat dziewięćdziesiątych XX wieku „Aleją Snajperów”. W serbskiej interpretacji insurekcja Gradaševića miała bezsprzecznie „charakter serbski”, ponieważ było to wystąpienie przeciwko

tureckim okupantom, mające na celu wyzwolenie Bośni i Hercegowiny, a następnie przyłączenie jej do Serbii (Jarčević 2007: 54–55). Podczas gdy powstanie z 1831 roku było wymierzone m.in. przeciwko przyłączeniu do odradzającego się państwa serbskiego sześciu bośniackich *nahija*³, co zostało ustalone w traktacie adrianopolskim z 1829 roku. Politykom serbskim, w tym Garašaninowi (do 1867 roku), a następnie stronnictwu radykałów (od początku lat osiemdziesiątych XIX wieku z przerwami do wybuchu I wojny światowej i utworzenia tzw. pierwszej Jugosławii), zależało jednak na skutecznej akcji propagandowej zbliżającej Słowian prawosławnych i islamskich, a więc Serbów, stąd konieczność publikacji np. Vukićevicia.

Najwięcej uwagi we wskazanej pozycji poświęcono Mehmedowi Sokoloviciowi. Urodzony na początku XVI wieku *Sokollu* (tur.), będąc nastolatkiem został odebrany rodzinie na mocy prawa *devszirme* i włączony do korpusu janczarów, by w późniejszym okresie znaleźć się na dworze sułtańskim. W opinii Vukićevicia przymusowe porzucenie rodzimej wiary oraz pełnienie wysokiej pozycji w strukturze administracji osmańskiej nie spowodowało, że zapomniał on o swoich korzeniach. Wręcz przeciwnie – ustanawiając patriarchat w Peci (1557–1776), który był ostoją prawosławia podczas panowania Turcji osmańskiej – miał się okazać wielkim patriotą. Jak pisał historyk:

Ovakav rad Mehmeda Sokolovića pokazuje: kako Srbin može biti i dobar musliman, pa da mu to ništa ne smeta da voli svoj narod, da mu ništa ne stoji na putu, da se i sam Srbinom zove. Ovo bi trebalo dobro da shvate i uvide Srbi muslimani u Bosni i Hercegovini.

[Ta praca Mehmeda Sokolovicia pokazuje, jak Serb może być również dobrym muzułmaninem, a przy okazji nic nie stoi mu na drodze, aby kochać swój naród i nazywać się Serbem. To powinni dostrzec i zrozumieć Serbowie muzułmanie w Bośni i Hercegowinie (Vukićević 1906: 24).

Zwróćmy uwagę na ciekawy zabieg dokonany przez Vukićevicia, czyli użyciu dużej litery S, chociaż wcześniej zrobił to Garašanin. Historyk ustalił podobne znaczenie serbskości – *SRPSTVO* oznaczało wszystkich Serbów, których łączy rodzinna tradycja religijna. Mimo wyznawania islamu, wychowanie w duchu prawosławnym pozostało najważniejsze w życiu i dzięki takiej interpretacji Sokolović mógł stać się archetypem „Serba muzułmanina”, a jednocześnie konkurencją dla stereotypu „porturceńca gorszego od Turka” (jest on zresztą najczęściej podawanym

³ *Nahija* to była najmniejsza jednostka administracyjna w Turcji osmańskiej.

przykładem „Serba muzułmanina” w późniejszych pracach). Można to uznać za praktyczną implementację założenia Garašnina dotyczącego przedstawienia historii Boszniaków w duchu jedności narodowej. Co ciekawe, o tym, że Sokolović był Serbem miało wskazywać też to, że mimo posługiwania się językiem tureckim, co wynikało z jego pracy na dworze sułtana, nie zapomniał swojego języka ojczystego, podnosząc go nawet – w ocenie Vukićevića – do rangi języka dyplomacji Turcji osmańskiej. Historyk przejął dodatkowo lingwistyczny pogląd Karadžicia, niemniej to religijny punkt widzenia budował obraz serbskości.

Patriotyczny obraz Serba muzułmanina przedstawiono także w piśmie stronnictwa serbskich radykałów „Delo”. W tym przypadku posłużono się jednak współczesnym przykładem, wykorzystano mianowicie sylwetkę muzułmańskiego poety Avda Karabegovicia, który nosił przydomek „Srbin”⁴. W numerze z 1908 roku zamieszczono jego nekrolog, w którym pisano np., iż był on „pierwszym apostołem idei braterstwa bez względu na wiarę”. Najistotniejsze jednak jest ostatnie zdanie podane przy okazji publicznej informacji o jego śmierci:

Od svega na svetu najviše je ljubio Srpstvo i svoju domovinu, i jedini ideal bio mu je, da je vidi oslobođenu. Sa tom željom je i umro... Laka mu bila srpska zemlja koji je tako žarko ljubio

[Ze wszystkich rzeczy na świecie najbardziej miłował Srpstvo i swoją ojczyznę. Dla niego jedynym życzeniem było, aby zobaczyć ją wyzwoloną. Z tym marzeniem umarł... Niech mu serbska ziemia, którą tak żarliwie kochał, lekka będzie.] (Delo, 01.10.1908: 364).

W tym przypadku w poczet narodu serbskiego, tj. SRPSTVA, wliczono muzułmanów opowiadających się za odrodzeniem państwowości serbskiej.

Podobne rozumienie istoty serbskiej idei narodowej podzieliła organizacja *Ujedinjenje ili smrt* [Zjednoczenie albo śmierć], znanej też pod nazwą *Crna Ruka* [Czarna Ręka]. Jej członkowie dążyli do wyzwolenia bośniackich Serbów spod władzy austro-węgierskiej, a następnie ich zjednoczenia w Serbii, która miała odegrać rolę Piemontu. Przy realizacji swoich zamierzeń często posuwali się do zbrojnych wystąpień, współpracując przy tym np. z Młodą Bośnią. Najbardziej znany działacz z Bośni, Gavrilo Princip, odpowiedzialny jest za tzw. zamach sarajewski, czyli zabójstwo arcyksięcia Franciszka Ferdynanda w 1914 roku.

Artykuł pierwszy „konstytucji” ugrupowania, uchwalonej w 1911 roku, głosił, iż:

⁴ Zob. więcej: Bajić 2012.

U cilju ostvarenja narodnih ideala – ujedinjenja Srpstva – stvara se organizacija, čiji član može biti svaki Srbin, bez obzira na pol, veru, mesto rođenja, kao i svaki onaj koji bude iskreno služio ovoj ideji.

[W celu realizacji ideałów narodowych – zjednoczenia Srpstva – powołuje się organizację, której członkiem może być każdy Serb, bez względu na płeć, wiarę, miejsce urodzenia. Również ten, który będzie uczciwie oddany tej idei.] (Despot, Tatić 2012: 90).

Ponownie zauważamy zrównanie semantyczne leksemów *Srpstvo*, Serbowie i państwo. Jest to o tyle ciekawe, bowiem oznacza, że granice terytorialne wyznacza zasięg występowania Serbów, którzy zamieszkują Chorwację, Bośnię i Hercegowinę, Czarnogórę itd. Ten sam zabieg zastosowano też w nekrologu Karabegovicia oraz w publikacji „Wybitni Serbowie Muzułmanie”. W przypadku omawianej organizacji granice serbskości ulegały dalece nieokreśloności rozciąganiu, gdyż nawet nie-Serbowie mogli być wierni idei zjednoczenia. Podkreślimy jednak, że wskazane wyżej działania propagandowe częściowo trafiły na podatny grunt. Na przełomie XIX i XX wieku ideały *Srpstva* rzeczywiście stały się atrakcyjne dla niektórych słowiańskich wyznawców islamu.

Zanim jednak przejdziemy do krótkiego omówienia wskazanej powyżej kwestii, wspomnijmy o kontrowersyjnym artykule *Do istrage vaše ili naše*, opublikowanym w 1902 roku w serbskim czasopiśmie „Srbobran” z Zagrzebia. Autorem tego tekstu dotyczącego relacji chorwacko-serbskich był Nikola Stojanović, serbski pisarz i polityk z Bośni i Hercegowiny. W swoim tekście wyszedł on z założenia, że Serbowie nadal mogą być dumni z bycia Serbami, a zawdzięczają to św. Sawie oraz jego ojcu Stefanowi Nemanji, założycielowi pierwszego państwa serbskiego. Dzięki pielęgnowaniu tożsamości narodowej opartej na prawosławiu/świętosawiu, ale także „historycznym prawie państwowym”, jego zdaniem wciąż żywotna była kwestia serbskości, a nie chorwackości w Europie, ponieważ Chorwaci byli otwarci na obce wpływy: węgierskie, niemieckie i włoskie i w związku z tym utracili swoją etniczność. Dlatego Piemontem stali się Serbowie. Stojanović dalej argumentował:

Hrvati, dakle nisu i nemogu biti posebna narodnost, ali su na putu da postanu – srpska narodnost. Uzimanjem srpskog za svoj književni jezik⁵, učinili su najvažniji korak sjedinjenju.

⁵ Mowa tu o tzw. umowie wiedeńskiej z 1850 roku, czyli początku języka serbsko-chorwackiego.

[Chorwaci nie mogą być oddzielną narodowością, ale zmierzają do tego, aby stać się serbską. Przyjęciem serbskiego za swój język literacki, poczynili najważniejszy krok ku jedności.] (Despot, Tatić 2012: 87).

Tytułowa walka⁶ toczy się o przetrwanie jednego narodu, z góry wiadomo którego. Pierwszym etapem ku serbskości było opowiedzenie się za językiem serbskim, to on pozwolił włączyć do narodu serbskiego katolickich Chorwatów. W dalszej perspektywie, co sugeruje Stojanović, kolejnym warunkiem będzie przyjęcie

Kad bude među nama kulturna zajednica, isti državni ideali i isto shvaćanje slobode. On će tek hrvatska misao (tako se zove i njihov organ) biti jedno isto što je danas srpska misao.

[Tej samej kultury religijnej, tych samych ideałów państwowych, tego samego rozumienia wolności, słowem srpstva.] (Despot, Tatić 2012: 89).

SRPSTVO według wyznawców islamu

Nowe okoliczności polityczne, zwłaszcza znajdowanie się Bośni i Hercegowiny pod austro-węgierskim zwierzchnictwem, wpłynęły na zawiązanie współpracy pomiędzy Serbami a Muzułmanami, choć ci pierwsi dążyli do zjednoczenia serbskości, podczas gdy drudzy chcieli przywrócenia osmańskiego porządku administracyjnego. Połączyła ich też współpraca na rzecz uzyskania autonomii religijno-oświatowej. Oba stronnictwa cechowało antyaustro-węgierskie nastawienie, które stanowiło czynnik przesądzający o współpracy. Wskazany okres jest również szczególny z tego względu, iż sami słowiańscy wyznawcy islamu zaczęli opowiadać się za ideologią serbskości (Hadžijahić 1990: 160–161). Tak, jak to zrobił wspomniany wcześniej Avdo Karabegović *Srbīn*. Podkreślmy jednak, że takie przypadki należały do rzadkości.

Pierwszym wyznawcą islamu, który miał określać się mianem Serba był poeta Musa Ćazić Ćatić. Przed rezygnacją z serbskości, wpierw na rzecz boszniackości, a ostatecznie chorwackości (Hadžijahić 1990: 164), w swoich wersetach dał wyraz swojego oddania idei serbskiej. W wierszu z 1899 roku pt. *Srpski ponos* [Serbska duma] pisał np.:

⁶ Tytuł, a w zasadzie motyw, został zaczerpnięty z epopei narodowej „Górski wieniec” autorstwa czarnogórskiego władcy Petra II Petrovicia Njegoša. Dotyczy on rzezi poturczefców w myśl przesłania „do wyginięcia tureckiego lub naszego” (*do istrage turske ili naše*).

Kamo, kamo Dušan silni?
Kamo paša Sokolija?
To su dični sinci srpstva
Ko zvijezda im slava sija!
Ja sam Srbin – gusle imam,
Uz njih tio popijevam
I ljubavlju prema srpstvu
Svoje pjesme zagrijevam.
Ja sam Srbin – srpsko dijete,
Za srpstvo mi duša gori [...]
 [Dokąd, dokąd władczy Dušan?
 Dokąd paša Sokolović?
 To są dumni synowie *srpstva*,
 jak gwiazda ich sława świeci!
 Jestem Serbem i mam gęśle,
 dzięki nim podśpiewuję
 i miłością wobec *srpstva*
 swoje wierszę pielęgnuję.
 Jestem Serbem, serbskim dzieckiem,
 i za *srpstvo* dusza mi płonie ...].

SRPSTVO, poprzez uobecnienie cara Dušana, stanowi dla Ćaticia z jednej strony synonim potęgi państwowej, a poprzez wskazanie na Mehmeda Sokolovicia pokazał też, że wyznawca islamu może być zasłużonym członkiem narodu serbskiego. Z kolei odniesienie do narodowego instrumentu muzycznego jakim są gęśle, dzięki którym pielęgnowano epicką oralność, świadczyło o tym, że bycie Serbem, to także hołdowanie ludowej tradycji. Wspomnijmy jeszcze pokrótce o innym muzułmaninie, Omer-begu Sulejmanpašiciu Skopljaku. Zasłynął on z wychwalających *SRPSTVO* wierszy, w których pod tym pojęciem widział „wielką, sławną, historyczną ideologię” i taką serbskość w jego opinii strzegł sam Allah. Jak widać można odnaleźć punkty styczne w budowaniu obrazu serbskości, co może świadczyć o skuteczności propagandy serbskiej. Jozo Bojić wskazuje, że muzułmańscy poeci, w tym wspomniany Karabegović i Sulejmanpašić, ale także krewny pierwszego z nich – Avdo Karabegović Hasanbegov oraz Osman Đikić, pojmowali serbskość jako „naród serbski bez względu na wyznanie” oraz „teren zamieszkały przez Serbów”, co zdecydowanie odpowiadało propagowanym ówczesnie ideałom odrodzenia serbskiego (Bojić 2012: 138).

Podsumowanie

Pod koniec listopada 1992 roku Biljana Plavšić, wiceprezydent Republiki Serbskiej, quasipaństwa bośniackich Serbów, powiedziała co następuje (Donia 2012: 74):

Ja ću da vam kažem, nastojala sam da skupimo ljude koji god hoće da se bore za srpstvo da se okupe [...]. Ja sam tražila ljude koji hoće da se bore za srpstvo, koji hoće da se bore na teritoriji Republike Srpske.

[Próbowałam zebrać chętnych ludzi do walki o *srpstvo* i ich zjednoczyć [...]. Szukałam ludzi, którzy będą walczyć o *srpstvo* na terenie Republiki Serbskiej.]

Dla Plavšić, która zasłynęła podczas wojny w Bośni i Hercegowinie (1992–1995) ze skrajnych wypowiedzi, zwłaszcza o antymuzułmańskim nacechowaniu⁷, serbskość była motywem przewodnim walki o czyste serbskie tereny oraz argumentem na rzecz podjęcia działań prewencyjnych, zwłaszcza przed planowanym, jak argumentowała elita bośniackich Serbów, „džihadem” ze strony bośniackich muzułmanów z Aliją Izetbegoviciem na czele. W latach dziewięćdziesiątych pojęcie serbskości, na które składają się: prawosławie, powrót do wielkości państwowej, wyzwolenie oraz zjednoczenie Serbów, uległo zatem aktualizacji (Gil 2018: 143), ale jego podstawy zostały niezmiennie. Prawie sto lat wcześniej „Serbowie muzułmanie” zostali arbitralnie uznani za członków narodu, dlatego określano ich mianem *Srpstvo*, podczas gdy pod koniec XX wieku ponownie stali się złowrogimi „Turkami” zagrażającymi serbskości. W dyskursie politycznym serbskość nigdy nie była wartością jednoczącą, ani różnorodną ze względu na szersze słowiańskie środowisko. Zawsze bowiem kształtował ją kod charakterystyczny dla etnicznego prawosławia (różne było tylko profilowanie pojęcia, ponieważ raz odnoszono się do państwa, a innym razem do dawnej tradycji religijnej). To prawdopodobnie przyczyniło się do niepowodzenia misji włączenia wyznawców islamu w poczet SRPSTVA w pierwszych latach XX wieku (Banac 1988: 339).

⁷ Zob. więcej: Skrzyszewska 2016.

Bibliografia

- Banac Ivo, 1988, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb.
- Bajić Jovo, 2012, *Srpsstvo srpskih pesnika musliman skevere*, [w:] *O Srbima musliman skevero ispovesti*, red. M. Subotić, Beograd, s. 125–146.
- Chlebda Wojciech, 2017, *Czy polskość jest (słownikowo) definiowana?*, „Sprawy narodowościowe” 49, 12 s. [DOI: 10.11649/sn.1159].
- Dąbrowska-Partyka Maria, 2014, *Literatura pogranicza, pogranicza literatury*, Kraków.
- Demirović Mujo, 1999, *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici*, Bihać.
- Despot Zvonimir, Tatić Danijel, 2012, *Ideja o Velikoj Srbiji: Od Ilije Garašanina do Tomislava Nikolića. Izvori velikosrpske ideologije, politike i agresije*, Zagreb.
- Donia Robert, 2012, *Iz skupštine Republike Srpske 1991–1996. Izvodi iz izlaganja poslanika skupština Republike Srpske kao dokazni materijal na Međunarodnom Krivičnom Tribunalu u Hagu*, Sarajevo – Tuzla.
- Gil Dorota, 2017, *Ewolucja i funkcje idei narodu w Serbii od schyłku XVIII wieku*, „Slavia Meridionalis” 17, s. 1–21 [DOI: 10.11649/sm.1325].
- Gil Dorota, 2018, *Religia (Serbia)*, [w:] *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach XVIII–XXI wiek. Tom 1: oświecenie – religia – racjonalizm*, red. Grażyna Szwat-Gylybow, Warszawa, s. 133–146.
- Hadžijahić Muhamed, 1990, *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana*, Zagreb.
- Jarčević Slobodan, 2007, *Bivši Srbi – rimokatolici, muslimani, Rumuni, Crnogorci*, Novi Sad.
- Mirocha Piotr, 2015, *Terytorium symboliczne w Načertaniju Ilii Garašanina – historyczna geneza symboliki i ukształtowanie semiotyczno-językowe*, „Socjolingwistyka”, s. 355–367.
- Moroz-Grzelak Lilla, 2013, *Bracia Słowianie. Wizje wspólnoty a rzeczywistość*, Warszawa.
- Pajdzińska Anna, 2001, *My, to znaczy... (z badań językowego obrazu świata)*, „Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja” nr 1 (66), s. 33–53.
- Skrzyszewska Monika, 2016, *Rola Biljany Plavšić w pierwszych latach istnienia Republiki Serbskiej w Bośni i Hercegowinie (BiH) (1992–1998)*, „Balcanica Posnaniensia” XXIII, s. 119–134.
- Srpsstvo – šta je to?*, <https://forum.krstarica.com/showthread.php/402559-Srpsstvo-sha-je-to>, (08.09.2018).
- Vukićević Milenko M., 1906, *Znameniti Srbi muslimani*, Beograd.

SRPSTVO ‘Serbianness’ between Orthodoxy and multi-confessionalism. Unity or diversity?

The paper analyses the understanding of Serbianness (SRPSTVO) in Serbian political discourse at the turn of the 20th century. This was a significant period because other Slavs were being persuaded to accept Serbian national ideology. To reconstruct the image of SRPSTVO, the following sources were used: *Natserianiye*, the first plan of

foreign policy of Iliya Garasanin; *Srbi svi i svuda*, the manifesto of Vuk Karadzic; and the “Constitution” of the organisation *Uyedinyenye ili smrt*, co-responsible for the Sarayevian assassination of 1914. These and other examples were used in pursuit of the answer the question whether Serbianness in the Slavic world could be a unifying and diverse value, beyond its traditional understanding of Orthodoxy and the memory of the Mediaeval golden age of Serbian statehood.

Keywords: Serbianness, political discourse, Orthodoxy, multi-confessionalism

Ірина О. Голубовська

Київ

Лінгвоконцептологічні розвідки в Україні: стан і перспективи розвитку

Артикул dotyczy problematyki kształtowania się językoznawstwa jako nauki rozwijającej się w ramach antropologicznych koncepcji epistemologicznych. Jako centralny termin kognitologii lingwistycznej i lingwo-kulturologii autorka wskazuje koncept, posiadający dwie interpretacje – kognitywistyczną i kulturologiczną, w której ramach ukształtowało się dominujące obecnie w ukraińskich badaniach konceptów podejście mentalne.

Na podstawie analizy prac językoznawczych z zakresu ukrainistyki, rusycystyki, germanistyki, romanistyki, orientalistyki, translatoryki, językoznawstwa ogólnego i filologii klasycznej autorka omawia ujęcia epistemologiczne charakterystyczne dla współczesnej ukraińskiej konceptologii lingwistycznej, a także zarysowuje dalsze kierunki jej rozwoju.

Słowa kluczowe: koncept, język ukraiński, perspektywy rozwoju, konceptologia

Вступ

Межа століть (не кажучи вже про перетин тисячоліть) позначена, як правило, фронтальними змінами в соціально-політичній, літературно-художній, науково-освітній сферах життя людства. Виникає гостра й нагальна потреба у зміні усталених поглядів на людське буття і світ у цілому, у перегляді наукових констант, що тривалий час вважалися вірними і непохитними. Межа ХХ–ХХІ ст. позначалася саме такими настроями у науковій сфері, причому вчені, що належать до різних галузей знання, виявляють колективне бажання

потрапити туди, куди людина ще ніколи не ступала, і побачити те, що бачити людині **апріорі** не дано. При цьому фізика, королева наук, досягнення якої завжди зумовлювали загальнофілософську картину світу, в черговий раз задала вектори на шляхах розвитку науки.

Американські фізики Раймонд Девіс і Девід Бом незалежно один від одного виявили факти зникнення матерії. Було експериментально доведено, що за певних умов матерія може зникати, а в інших умовах взаємодії віртуальних хвиль – виникати з небуття. Епістемологічну цінність цього відкриття важко переоцінити: споконвічне «основне» питання філософії щодо первинності виникнення матерії або духу, видається, вирішується на користь другого компонента цієї опозиції. Проте зміна дослідницьких пріоритетів і підходів у лінгвістиці кінця XX – початку XXI ст. почалася задовго до цього епохального відкриття: системоцентрична (матеріалістична в Радянському Союзі) лінгвістика звільнила дорогу лінгвістиці антропоцентричній (ідеалістичній у своїй основній епістемологічній установці), коли людина з її Свідомістю, Мисленням, Знанням, «як медіум для проникнення в мову» потрапила у фокус дослідницького інтересу і почала вивчатися у рамках таких новітніх предметних ділянок, як лінгвокультурологія і лінгвокогнітивістика. Наразі доведено, що «культурнонавантажені» мовні одиниці ніби «розкидані» по всьому змістовому каркасу мови, не створюючи системних угруповань (полів), що надає підстави для проведення аналогій із «буттям» елементарних частинок-хвиль, які вивчаються у межах сучасної квантово-хвильової механіки. Просуваючись далі шляхом узагальнень за аналогією, можна дійти цікавих і навіть, як кажуть англійці, «taking breath away», припущень про цілісний план створення Всесвіту, який нам, простим смертним, відкривається фрагментарно, шляхом пізнання Наукової Істини на різних векторах розвою наукового знання.

Як видається, зміна наукових парадигм у науці пов'язана насамперед зі **зміною методології дослідження**, яка передбачає формулювання вихідних метанукових презумпцій і переконань щодо онтології об'єкта, котрі визнаються основоположними певним співтовариством науковців-професіоналів і які не піддаються сумніву доти, доки до цього не будуть спонукати кризові явища в розвитку наукового напрямку. Можна стверджувати, що саме **зміна презумпцій призводить до зміни наукових парадигм**. Зважаючи на цей постулат, логічно визнати існування тільки трьох парадигм у доступній нам історії мовознавства: порівняльно-історичної (метод – порівняльно-

історичний, внутрішньої та зовнішньої реконструкції, історизм як принцип розуміння природи досліджуваного об'єкта й діяхронія як вихідна ціннісна установка, мета – реконструкція форм мови-предка й установлення подальших процесів її дивергентного розвитку, пов'язаного з виокремленням певних груп мов всередині мовної родини); системно-структурної (методи – безпосередніх складових, опозицій, трансформаційний, компонентний аналіз, – всі максимально формалізовані; синхронія, системність і знаковість мови як вихідна ціннісна установка, мета – встановлення внутрішньосистемних протиставлень і кореляцій); антропологічної (методи – концептуальний, прототипічний, фреймовий / гештальт-аналіз, – фактично всі з елементами внутрішньої інтроспекції як способу отримання знання; вихідна ціннісна установка (презумпція) – **первинність когнітивних структур щодо мовних, мета – вивчення структур зберігання знання, у тому числі культурно маркованого, у свідомості людини та їх мовних проєкцій**. Однією з найбільш «улюблених» лінгвоконцептологами та лінгвокультурологами пізнавальних сутностей виступає саме концепт, що зумовлює невпинне зростання кількості досліджень, присвячених аналізу найрізноманітніших концептів. Така епістемічна ситуація примушує деяких лінгвістів мало не бити в колокол, говорити про «лавиноподібне зростання кількості наукових праць, присвячених дослідженню концептів у вітчизняному і російському мовознавстві», «моду» (О. П. Воробйова), «концептоманію» (А. М. Приходько), тощо. Причому, за свідченням проф. О. П. Воробйової, ця тенденція принципово відрізняється від західних лінгвокогнітологічних студій, де «концепт як загальне поняття подекуди фігурує лише в контексті теорії прототипів з огляду на явище категоризації» (Воробйова 2011: 11). Дослідниця ставить питання: чи не загрожує сучасній лінгвоконцептології загублення евристичної сили на тлі екстенсивних тенденцій у її розвитку? Спробуємо дати на нього відповідь.

Діалектика «когнітологічного» та «культурологічного» визначення концепту як віддзеркалення його природи й сутності. Визначення концепту як ключового поняття лінгвоконцептології

Як відомо, поняття «концепт» у сучасній лінгвістиці постало на перетині двох його розумінь: «когнітологічного» та «культурологічного».

Перше сягає своїм корінням ідей С. О. Аскольдова-Алексєєва, який вважав концепт ідеальним утворенням, що заміщує нам у процесі мислення невизначену множину предметів, дій, мисленнєвих функцій одного й того ж роду (концепти рослина, справедливність, математичні концепти) (Аскольдов-Алексєєв 1997: 267).

Такий підхід було розвинуто у творчості О. С. Кубрякової: «Концепт – оперативна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, ... квант знання. Найважливіші концепти виражені в мові» (Кубрякова 1997: 91); В. І. Карасика: «... ментальні утворення, які являють собою значимі відрефлексовані типізовані фрагменти досвіду, що зберігаються в пам'яті людини» (Карасик 2004: 59); О. О. Залевської, яка розуміла концепт у термінах «багатомірної симультанної структури», що належить індивіду, як перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, об'єктивно існуюче у свідомості людини на відміну від понять і значень – продуктів наукового опису (конструктів) (Залевская 2005: 358).

На таких самих позиціях стоїть і В. В. Красних, характеризуючи концепт як «свого роду згорнутий глибокий „смісл” „предмета”», «найзагальніша, максимально абстрагована, ... піддана когнітивній обробці ідея „предмета” у сукупності всіх валентних зв'язків, відмічених національно-культурною маркованістю» (Красных 2003: 268–269). Подібного роду усвідомлення сутності концепту ми вважаємо «когнітивноцентричними», тобто такими, що роблять акцент на ролі концепту **насамперед** у процесах пізнавальної діяльності людини.

Другий напрямок на шляхах кристалізації природи концепту, який ми назвемо «культуроцентричним», було започатковано акад. Д. С. Лихачовим в термінах визначення концепту як «алгебраїчного вираження значення», що імплікувало взаємодію змісту концепту як узагальненої мислительної одиниці, в основі якої лежить відображення й інтерпретація явищ дійсності, з особистим/народним досвідом етнічної людини (причому чим більш розвинутою є концептосфера певної мовної спільноти, тим багатшим є зміст концепту) (Лихачев 1993: 5). «Культуроцентричне» визначення концепту знайшло свій розвиток у низці праць таких авторів, як Ю. С. Степанов: «своєрідна матриця культури у психіці людини; „згусток культури у свідомості людини: те, у вигляді чого культура входить до ментального світу людини ... , і те, за посередництвом чого людина – звичайна, пересічна людина – сама входить до культури, а в деяких випадках і впливає на неї”» (Степанов 1997: 40); А. Вежицька: «об'єкт зі

світу „Ідеальне”, що має ім’я і відбиває певні культурно зумовлені уявлення людини про світ „Дійсність»» (Wierzbicka 1991: 90). Розуміння концепту як культурно заангажованого феномену знайшло своє відбиття у впровадженні до наукового обігу таких термінів, як «лінгвокультурема», під якою розуміють комплексну міжрівневу мовну одиницю, яка виступає носієм етнічно маркованого знання (Воробьєв 1997: 44), «логоепістема», котре імплікує «знання, що несе слово як таке – своєю внутрішньою формою, індивідуальною історією, власними зв’язками з культурою» (Верещагин, Костомаров 1999: 7).

Проте, як видається, **подібного роду епістемічний і метамовний підхід тільки заплутує споживача лінгвістичної інформації, адже, не даючи відповіді на те, чим виступає концепт на вісі культура – людська свідомість – природна мова, просто акцентує той або той дослідницький підхід з його кінцевою метою.**

Розуміння подібного стану речей відображено у С. Г. Воркачова, який, з одного боку, визначає концепт як «операційну одиницю думки» (Воркачев 2004: 43), а далі – як «одиницю колективного знання . . . , котра має мовне вираження і відмічена етнокультурною специфікою» (Там же: 51–52). Понад це, якщо ментальне утворення не має етнокультурної специфіки, воно, на думку вченого, до кола концептів не відноситься.

З огляду на те, що «У природних мовах значення . . . є суб’єктивним, антропоцентричним, багато в чому культурно детермінованим і відбиває як культурно зумовлені типи соціальної взаємодії, так і об’єктивні риси навколишнього світу як такого» (Wierzbicka 1991: 16–17), можна дійти висновку про єдине усвідомлення природи й сутності концепту як «. . . поняття психо-лінгво-соціо-культурного порядку з чітко вираженою валоративною компонентою» (Приходько 2013: 30). До такого ж висновку приводить і застосування самого когнітивного поняття концептуалізації дійсності в сенсі процесів пізнавальної діяльності людини, які полягають у переробці сприйнятої інформації і утворенню внаслідок цього концептів та концептуальних структур (схем, картин, фреймів, сценаріїв, гештальтів), що й формують **концептуальну систему**, місцем «прописки» котрої є психіка людини, а способом маніфестації – мовні форми. Кожен з видів концептуалізації дійсності певною етнічною свідомістю та етнічною мовою (сенсорно-рецептивна, логіко-поняттєва, емоційно-оцінна, морально-ціннісна) має яскраві національно-специфічні характеристики, продемонстро-

вані свого часу у монографії Ірини Голубовської «Етнічні особливості національно-мовних картин світу» (Голубовська 2004). Постулатом сучасної антропологічної лінгвістики є твердження про те, що субстанційно-ідеальний мовний континуум, будучи єдиним і безперервним, моделює специфічні риси національної ментальності фактично на всіх ярусах мовної системи за допомогою дознакових, знакових і супразнакових мовних величин, тобто вираження культурно-національної специфіки відбувається **на всіх без винятку рівнях мовної системи**. Принагідно згадаймо, що визначний американський антрополог і лінгвіст Е. Сепір заперечував навіть щонайменший зв'язок між формою мови та національним темпераментом, вважаючи безглуздим заняттям пошуки в структурі мов розбіжностей, що відповідають темпераментним варіаціям (Сепір 1993: 242).

Відстеження, опис і пояснення сутності мовних втілень такого важкого для безпосереднього споглядання феномена, яким є етнічна ментальність, можна вважати безперечними досягненнями сучасної зіставної лінгвоконцептології.

Таким чином, концепт як ідеальний квант знання, який активно використовується у пізнавальних процесах людини, **має культурно детермінований характер**, в силу чого може не тільки раціонально осмислюватися, а й емоційно «переживатися». У протилежному випадку, в разі відсутності культурної заангажованості, ми маємо справу з поняттям, яке тяжіє до енциклопедичного інтернаціонального знання, логічної, культурно нейтральної форми мислення, елемента універсального предметного кода (УПК) за М. І. Жинкіним. Таким чином, не кожне поняття є концептом. Можливість стати концептами надається виключно тим поняттям, які є значущими для певної культури, які виступають носіями концентрованої культурної пам'яті народу. Безсумнівно, між концептами і поняттями не існує глухих мурів: за певних умов (особливо у художньо-поетичному дискурсі) цілком можливий перехід поняття до сфери концептів.

З огляду на все вище зазначене, концепт як ментальне явище, що реалізується (вербалізується, омовлюється, маніфестується) у певній лінгвокультурі, наразі, у сучасній українській лінгвістиці, вивчається у рамках і на перетині двох новітніх ділянок мовознавчого знання, якими виступають лінгвокогнітивістика та лінгвокультурологія. В інших термінах, за О. П. Воробйовою, перший напрям можна назвати «експерієнційно-менталістським», а другий – «духовно-менталістським»: «Перший з цих напрямів спирається на філосо-

фію експерієнційного, чи досвідного реалізму, який слугує основою американської когнітивної традиції, започаткованої Дж. Лакоффом і М. Джонсоном, з опорою на їх попередників – Л. Вітгенштейна, Е. Сепіра, Б. Л. Уорфа, Ч. Філлмора, Ж. Піаже, В. Тернера та багатьох інших, ... традиція, хоча і зорієнтована на пошук певних сенсорно-розумових універсалій, об'єктивно коріниться в пріоритетах англосаксонської ментальності. Другий напрям концептології, ... є розвитком ідей Анни Вежбицької..., які знайшли своє втілення і дальшу розбудову в численних працях російської школи логічного аналізу, очолюваної Н. Д. Арутюновою» (Воробйова 2011: 2–3).

При цьому у вітчизняній лінгвістиці дуже **помітний нахил саме до «духовно-менталістського» методологічного підходу**, до осягнення сутності концепту як складного багатовимірного феномену. Навряд чи, з огляду на константи української етнічної свідомості, які, як бачимо, виявляються навіть і в утвердженні й розвитку тих чи тих лінгвістичних традицій і підходів, варто було б чекати чогось іншого.

Моно-, бі- та полілінгвальні дослідження концептів в Україні (дисертації, захищені у 2005–2015)

З огляду на те, що в якості матеріалу дослідження може бути обраною одна, дві або три і більше мов (це зумовлює належність до відповідної спеціальності ДАКу), спробуємо виділити таксони на підставі зазначеного критерію:¹

– 10.02.01² – українська мова: В. Л. Івашенко (Київ, 2007), Т. П. Вільчинська (Київ, 2009); Я. Ю. Соболева (Київ, 2014).

– 10.02.02 – російська мова: Фу Цзін (Київ, 2011), Н. М. Гудкова (Київ, 2012).

– 10.02.04 – германські мови: О. В. Городецька (Київ, 2003), О. О. Борисов (Донецьк, 2005), Г. А. Огаркова (Київ, 2005), І. В. Змієва (Харків, 2006), Т. В. Луньова (Київ, 2006), І. Ю. Оніщук (Одеса, 2006), Ю. С. Абрамова (Харків, 2007), І. С. Горобець (Донецьк, 2007), О. О. Чорновол-Ткаченко (Харків, 2007), О. М. Благодарна (Харків,

¹ Відразу зазначимо, що ми не ставимо собі за мету охопити всі дисертаційні роботи, в яких досліджуються концепти, зазначаючи тільки найбільш значущі з них.

² Тут і далі використано шифри переліку наукових філологічних спеціальностей, затверджених наказом Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України 14.09.2011 № 1057.

2009), Л. В. Гайдученко (Київ, 2009), О. С. Путій (Харків, 2010), А. Б. Семенчук (Херсон, 2011), Т. В. Бойко (Київ, 2011), О. О. Жулавська (Харків, 2011), Н. О. Гач (Київ, 2014), І. Ю. Набокова (Харків, 2015).

– 10.02.05 – романські мови: М. П. Ющенко (Київ, 2007), М. О. Суслова (Київ, 2013), Н. В. Літинська (Київ, 2015).

– 10.02.13 – мови народів Азії, Африки, латинської Америки та аборигенів Австралії: Н. В. Сав'як (Київ, 2012), Н. В. Коломієць (Київ, 2014), М. А. Андрієць (Київ, 2014).

– 10.02.14 – класичні мови. Окремі індоєвропейські мови: Г. Д. Малунова (Київ, 2015).

– 10.02.15 – загальне мовознавство: О. С. Пальчевська (Донецьк, 2006), Ю. О. Письменна (Київ, 2008), В. М. Богущкий (Київ, 2010), О. Я. Сурмач (Київ, 2011), І. В. Мигович (Донецьк, 2011), Г. В. Ваніна (Київ, 2011), О. Г. Тараненко (Донецьк, 2011), А. В. Біляєва (Донецьк, 2012), Ю. В. Яскевич (Донецьк, 2013), О. С. Сахнюк (Київ, 2014), О. М. Дзюбенко (Київ, 2014), Ю. О. Саф'ян (Одеса, 2015).

– 10.02.16 – перекладознавство: С. П. Запольських (Київ, 2005).

– 10.02.17 – порівняльно-історичне та типологічне мовознавство: О. С. Бондаренко (Донецьк, 2005), О. О. Близнюк (Київ, 2006), Т. С. Семигин (Київ, 2011), В. І. Калніченко (Донецьк, 2013).

Оскільки піддати аналізу кожен із зазначених вище робіт не уявляється можливим, зробимо спробу зупинитися на тих загальних рисах, які об'єднують всі ці роботи.

1. Методологічна спільність. Слідом за Н. Д. Арутюновою, А. Вежбицькою, О. С. Кубряковою, Ю. С. Степановим, І. А. Стерніним визнається положення про «ймовірність існування» (Фу Цзін) у свідомості людини «квантів» культурно маркованої інформації, яка опредмечується в мові.

2. У структурі концепту слідом за С. Г. Воркачовим, В. І. Карасиком, Г. В. Слишкіним виділяються ядерна (поняттєво-логічна), асоціативно-образна (метафорична) та ціннісна (валоративна) складові.

3. Фрейм – одна з концептуальних структур – постає як спосіб «розгортання» змісту концепту.

4. Застосовується методика польового моделювання концептів у дусі ідей З. Д. Попової та І. А. Стерніна та методика когнітивно-дискурсивної інтерпретації (А. М. Приходько, А. П. Мартинюк).

5. У метамові опису фігурує переважно термін «лінгвокультурний концепт» (В. І. Карасик). Терміни «лінгвокультурема» (В. В. Воро-

бйов), «логоеістема» Є. Верещагін, В. Костомаров) практично не використовуються.

6. Методи аналізу концептів виступають поєднанням методів, що були притаманні структурно-системній парадигмі мовознавчого знання: метод компонентного дефініційного аналізу, метод контекстуального аналізу, метод дистрибутивного аналізу, традиційній лінгвістиці: описовий, зіставний, метод етимологічного аналізу ядерних лексем-ідентифікаторів, квантитативний метод (кількісно-якісного аналізу); та тих, що постали у межах антропологічної парадигми: метод когнітивної інтерпретації, методика концептуального аналізу, методика фреймового моделювання, прототипічного аналізу, метод концептуальної метафори Дж. Лакоффа і М. Джонсона, метод внутрішньої інтроспекції; методика когнітивно-дискурсивної інтерпретації; експериментальні методи: психолінгвістичного експерименту (вільний, скерований, оцінного шкалування) тощо.

На жаль, мало використовуються запропонований А. Вежбицького метод семантичних примітивів, метод профілювання Е. Бартмінського, вертикальних синтаксичних полів С. М. Прохорової, прототипічних сценаріїв Р. Шенка і Р. Абельсона.

7. Аналізу піддаються переважно телеономні (ДОБРО, ЗЛО, ПРАВДА, СВОБОДА, ВОЛЯ, МУДРІСТЬ, ЗНАННЯ, ГАРМОНІЯ, ЖИТТЯ, СМЕРТЬ), емоційно-телеономні (ЛЮБОВ, СТРАХ), гендерні (ЧОЛОВІК, ЖІНКА), соціально центричні (УСПІХ, ЕКСКЛЮЗИВНІСТЬ, ШАР, ВЛАДА, ЗЛОЧИНЕЦЬ, ТЕРОРИЗМ, НАВЧАННЯ, ОСВІТА, БАГАТСТВО), індивідуально центричні (ВАМПІР, ШЛЯХ, ІНТИМНІСТЬ, ВІЛЬ), сакральні (Бог, БОГОРОДИЦЯ, ЧОРТ, ТАЄМНИЦЯ) концепти.

Як видається, окреслення сучасного стану у галузі українських лінгвоконцептологічних студій на матеріалі різних лінгвокультур, неможливо поза характеристикою хоча б деяких найяскравіших праць, присвячених концептам.

З-поміж них оберемо докторську дисертацію Т. П. Вільчинської «Розвиток концептосфери сакрального в українській поетичній мові XVII–XX ст.» (Вільчинська 2009), кандидатську дисертацію Я. Ю. Соболевої «Концепт ТАЄМНИЦЯ та його вербалізатори в українській лінгвокультурі» (Соболева 2014), кандидатську дисертацію Н. М. Гудкової «Становлення концепту ЕКСКЛЮЗИВНІСТЬ у російському друкованому рекламному тексті XIX–XXI ст.» (Гудкова 2012).

Дисертація Т. П. Вільчинської становить інтерес насамперед на ділянці методолого-методичних підходів до дослідження концептів

сфери сакрального (Бог, Богородиця, чорт). Авторка запропонувала метод семантико-аксіологічного поля, який, становлячи в свій основі узагальнення попередніх інструментальних досягнень у сфері практичного опрацювання концептів (виділення ядра, приядерної зони і периферії, етимологічний аналіз імені концепту, встановлення семантико-аксіологічних ознак, відстеження контекстуальної й метафоричної реалізації концепту), вирізняється потужним новітнім підходом: на його основі було розроблено алгоритм аналізу індивідуально-авторських картин світу в їх проєкціях і кореляціях з національно-мовними картини світу. Запропонований метод дозволяє скорельовувати оцінно-когнітивні параметри колективної свідомості певного (не тільки українського) етносу та індивідуальну свідомість митця слова на будь-якому хронологічному зрізі у розвитку певної лінгвокультури.

Дисертація Я. Ю. Соболевої цікава насамперед чітким модусом інтегративного використання різних методів дослідження концептів, які склалися у сьогодинішній лінгвоконцептології (використані напрацювання тієї ж Т. П. Вільчинської, доробок Воронізької школи дослідження концептів (І. А. Стернін, З. Д. Попова), методика профілювання концептів – словотвірного, парадигматичного, синтагматичного, асоціативного, фразеологічного (Люблінська школа етнолінгвістики – Є. Бартмінські, С. Небжеговська), хоча термін «профілювання» на її позначення не використовується. Окрім цієї особливості, увагу привертає наявність досить яскравої і доказової мовно-емпіричної бази щодо визнання на перший погляд універсального концепту ТАЄМНИЦЯ національно специфічним, лінгвокультурним, який поставав «в умовах стресогенезу», характерного для розвитку української психокультури з її яскраво вираженою інтровертивністю (Соболева 2014: 6).

Дисертація Н. М. Гудкової характеризується апеляцією до діахронних вимірів у процесах становлення змісту концептуальних утворень, намаганням «... „відкрити” завісу таємничості над „першими кроками” життя концепту» (Гудкова 2012: 1), авторка наголошує на необхідності відтворення «передконцептуальної фази концепту» (Там само: 3) з огляду на те, що «... сучасна інтерпретація концептів тією чи іншою мірою ... викривляє істинний мовний статус реалій минулого з позицій сучасних знань, з погляду традицій сьогодення і в цілому – сучасного стану культури» (Там само: 1). Авторці вдалося на основі опрацювання текстів російської друкованої реклами

різних часових періодів (дореволюційного – по 1917 р.), радянського (з 1917 по 1991 рр.) та пострадянського (з 1991 р. по теперішній час) зануритися у відповідні соціально-історичні умови постановки концепту ЕКСКЛЮЗИВНІСТЬ у рекламному дискурсі, внаслідок чого були зроблені висновки про ступінь стабільності, варіативності, зменшення або зростання змістового і аксіологічного потенціалу цього концепту в процесах його формування і становлення від фази «передконцепту» до наших днів.

Таким чином, як показує проведений аналіз низки праць з лінгвоконцептології, виконаних на вітчизняних теренах, дослідження концептів у сучасній українській лінгвістиці вирізняється, на жаль, переважно екстенсивним характером (не вглиб, а вишир, із залученням підходів, метамови і методик, розроблених у російській або в західній лінгвістиці). Натомість інтенсивний, евристичний вектор розвитку лінгвоконцептологічних досліджень, спрямований на пошук нових форматів, методик і ракурсів опрацювання концептів, практично, за рідким виключенням, відсутній.

Висновки

Як нам слід трактувати стан речей, що склався в «case of concept» (перефразуючи Ч. Філлмора)? Цей лінгвістичний тренд вичерпав свій епістемологічний потенціал, або ми рухаємося у хибному напрямку?

Мабуть, що, швидше останнє. Адже в українській лінгвоконцептології, на відміну від російської, дуже мало уваги приділяється лінгвоконцептографії, основна мета якої полягає в упорядкуванні, класифікації й лексикографічній репрезентації вже досліджених концептів, створення їх тезаурусно орієнтованого реєстру³. Між тим, лексикографічна кодифікація напрацьованого в цій сфері допомогла б не тільки узагальнити вже зроблене, а й визначити пріоритетні шляхи подальших студій у вивченні омовленого культурно заангажованого знання про світ, визначитися з проблемами етно-національної самоідентифікації у контексті тих цивілізаційних змін, які наразі переживає Україна. З огляду на сучасний соціально-політичний контекст варто звернутися до вивчення українських концептосимволів онімічної природи на кшталт КАРПАТИ, ДНПРО; ОРАНТА; ЗАПОРОЗЬКА

³ З-поміж українських розвідок подібного роду можна зазначити лише ґрунтовний словник-довідник В. В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» (Київ, 2006). Тимчасом, на теренах нашого північного сусіда з 2005 по 2011 рр. за ред. В. І. Карасика та Й. А. Стерніна опубліковано 8 томів «Антології концептів».

Січ; ТАРАС ШЕВЧЕНКО, БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ; КОЗАК, КОБЗАР; ЛАВРА, ХРЕЩАТИК, МЕЖИГІР'Я; НАТАЛКА ПОЛТАВКА тощо.

Усвідомлюючи негативні процеси аномії, девальвації традиційних морально-етичних етнічних цінностей, варто було б звернутися саме до діяхронного дослідження телеономних концептів у площині динаміки їх семантики, змін аксіологічного навантаження, набуття інших, не притаманних їм раніше нюансів когнітивно-змістового наповнення, виникнення нових концептів, що можна було б відстежувати на основі опрацювання текстів українського пост-модернізму, спираючись на контент блогосфери і форумів інтернет-простору.

Узагальнюючи підходи, осмислення, об'єкт і предмет вивчення, метамову, інструментарій сучасних когнітивних і культурно заангажованих мовознавчих напрямів (лінгвокогнітології, лінгвоконцептології, лінгвокультурології тощо), можемо твердити про те, що епістема первинності й детермінаційної сили **свідомості** відносно породжуваних нею мовних феноменів (онтологічно) і підходів до їх вивчення (гносеологічно) наразі утвердилася в теорії й практиці сучасної лінгвістичної науки, хоча ми над цим мало замислюємося.

Список використаної літератури

- Аскольдов-Алексеев Сергей А., 1997, *Концепт и слово*, [в:] Сергей А. Аскольдов, *Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология*, Москва, с. 267–279.
- Белянин Валерий П., 1999, *Введение в психолингвистику*, Москва.
- Вежбицкая Анна, 1996, *Язык. Культура. Познание*, Москва.
- Верещагин Евгений М., Костомаров Владимир Г., 1999, *В поисках новых путей развития страноведения: Концепция речеповеденческих тактик*, Москва.
- Вільчинська Тетяна П., 2009, *Розвиток концептосфери сакрального в українській поетичній мові XVII–XX ст.*, автореферат дисертації доктора філологічних наук, Київ.
- Воркачев Сергей Г., 2004, *Счастье как лингвокультурный концепт*, Москва.
- Воробйова Ольга П., 2011, *Концептологія в Україні: здобутки, проблеми, проразунки*, „Вісник КНЛУ. Сер. Філологія” т. 14, № 2, с. 53–64.
- Воробьев Василий В., 1997, *Лингвокультурология (теория и методы)*, Москва.
- Голубовська Ірина О., 2004, *Етнічні особливості мовних картин світу*, Київ.
- Гудкова Наталія М., 2012, *Становлення концепту «ЕКСКЛЮЗИВНІСТЬ» у російському друкованому рекламному тексті XIX–XXI ст.*, автореферат дисертації кандидата філологічних наук, Київ.
- Залевская Александра А., 2005, *Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды*, Москва.

- Карасик Владимир И., 2004, *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*, Москва.
- Красных Виктория В., 2003, „Свой” среди „чужих”: миф или реальность?, Москва.
- Кубрякова Елена С., 1997, *Краткий словарь когнитивных терминов*, Москва.
- Лихачев Дмитрий С., 1993, *Концептосфера русского языка*, „Известия АН СССР. Серия литературы и языка” т. 52, № 1, с. 3–9.
- Приходько Анатолий Н., 2013, *Концепты и концептосистемы*, Днепропетровск.
- Сепир Эдвард, 1993, *Избранные труды по языкознанию и культурологии*, Москва.
- Соболева Яніна Ю., 2014, *Концепт ТАЄМНИЦЯ та його вербалізація в українській лінгвокультурі*, автореферат дисертації кандидата філологічних наук, Київ.
- Степанов Юрий С., 1997, *Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования*, Москва.
- Wierzbicka Anna, 1991, *Cross-Cultural Pragmatics. The Semantics of Human Interaction*, Berlin – New York.

Modern Ukrainian linguistic conceptology: the status quo and future possibilities

The article is concerned with the status of linguistics as a discipline within anthropological epistemological framework. The central notion of linguistic cognitivism and linguocultural studies is the cultural concept, with its dual interpretation: cognitivist and cultural, which give rise to the mental approach, now dominant in Ukrainian research on concepts.

On the basis of publications in Ukrainian, Russian, German, Romance, and Oriental studies, in translatology, general linguistics, and classical (Greek and Latin) philology, the author discusses the epistemological approaches characteristic of contemporary Ukrainian linguistic conceptology, as well as projecting its possible further development.

Keywords: anthropological paradigm, epistemic constants, concept, linguistic conceptology

Noty o autorach

Prof. dr hab. **Jerzy Bartmiński**, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie;
e-mail: jerzy.bartminski@poczta.umcs.lublin.pl

Dr **Ewa Białek**, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie;
e-mail: e.bialek@poczta.umcs.lublin.pl

Prof. dr **Liudmila L. Fedorova**, Rosyjski Państwowy Uniwersytet Humanistyczny,
Rosja; e-mail: lfvoux@yandex.ru

Dr hab. **Olga E. Frolova**, Moskiewski Uniwersytet Państwowy
im. M. W. Łomonosowa, Rosja; e-mail: olga_frolova@list.ru

Dr hab. **Iliana Genew-Puhalewa**, Uniwersytet Warszawski;
e-mail: i.genew-puhalewa@uw.edu.pl

Prof. dr hab. **Iryna O. Golubovs'ka**, Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa
Szweczenki, Ukraina; e-mail: igolubovska777@gmail.com

Prof. dr hab. **Tatiana V. Itskovich**, Uralski Uniwersytet Federalny im. Pierwszego
Prezydenta Rosji Borysa Jelcyna, Rosja; e-mail: taniz0702@mail.ru

Mgr **Aleksander Kacprzak**, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu;
e-mail: aleksander.kacprzak@amu.edu.pl

Dr **Ľoanna Kirilova**, Instytut Języka Bułgarskiego, Bułgarska Akademia Nauk
w Sofii, Bułgaria; e-mail: ioannav@abv.bg

Prof. dr hab. **Maria Kitanova**, Instytut Języka Bułgarskiego, Bułgarska Akademia
Nauk w Sofii, Bułgaria; e-mail: miyak@abv.bg

Prof. dr hab. **Natalia Korina**, Uniwersytet Wiedeński, Austria;
e-mail: natalia.korina@univie.ac.at

Dr hab. **Jadwiga Kozłowska-Doda**, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
w Lublinie; e-mail: j.doda@wp.pl

Dr **Ivana Lazić-Konjik**, Instytut Języka Serbskiego, Serbska Akademia Nauk
i Sztuk, Serbia; e-mail: ivana.konjik@gmail.com

Doc. dr **Svitlana Martinek**, Uniwersytet Lwowski im. Iwana Franki, Ukraina;
e-mail: s.v.martinek@gmail.com

Doc. dr **Vania Micheva**, Instytut Języka Bułgarskiego, Bułgarska Akademia Nauk
w Sofii, Bułgaria; e-mail: v.micheva@gmail.com

Dr **Kalina Micheva-Peicheva**, Instytut Języka Bułgarskiego, Bułgarska Akademia
Nauk w Sofii, Bułgaria; e-mail: kalina.micheva@gmail.com

Prof. dr **Violeta Nikolovska**, Uniwersytet Goce Delczew, Sztip, Macedonia Północna; e-mail: violeta.nikolovska@ugd.edu.mk

Doc. dr **Gergana Padareva-Ilieva**, Południowo-Zachodni Uniwersytet im. Neofita Rylskiego w Błagojewgradzie, Bułgaria; e-mail: gery_p2000@yahoo.com

Angela Pätynen, Uniwersytet Helsiński, Finlandia;
e-mail: angela.patynen@helsinki.fi

Prof. dr hab. **Stana Ristić**, Instytut Języka Serbskiego, Serbska Akademia Nauk i Sztuk, Serbia; e-mail: stana.ristic@isj.sanu.ac.rs

Prof. dr hab. **Elena N. Rudenko**, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Białoruś;
e-mail: alena@rudenka.com

Mgr **Monika Skrzyszewska**, Uniwersytet Jagielloński;
e-mail: skrzyszewska@gmail.com

Dr hab., prof. UMCS **Petar Sotirow**, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie; e-mail: sotirow@wp.pl

Prof. dr hab. **Marija Stefanović**, Uniwersytet w Nowym Sadzie, Serbia;
e-mail: majazrenj@yahoo.ca

Dr hab., prof. UAM **Andrzej Szubert**, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; e-mail: szubert@amu.edu.pl

Dr **Biliana Todorova**, Południowo-Zachodni Uniwersytet im. Neofita Rylskiego w Błagojewgradzie, Bułgaria; e-mail: b_stoianova@hotmail.com

Doc. dr **Mariana Vitanova**, Instytut Języka Bułgarskiego, Bułgarska Akademia Nauk w Sofii, Bułgaria; e-mail: marvit@abv.bg

Dr **Beata Żywicka**, Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska w Przemyślu; e-mail: beata_zywicka@o2.pl

Tom *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*. t. 6. *Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery* (2019) jest kolejną pozycją aksjologiczną przygotowaną przez międzynarodowy zespół etnolingwistów.

Dotąd w ramach „czerwonej serii” Instytutu Filologii Polskiej UMCS ukazały się:
Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne (1993),
Język w kręgu wartości. Studia semantyczne (2003),

Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów:

1. [Analizy semantyczne domu, pracy, ojczyzny, wolności i in.] (2012),
2. *Wokół europejskiej aksjofery* (2014),
3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć* (2014),
4. *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w programie badań porównawczych* (2018),
5. *Koncepty i ich profilowanie* (2019).

Poza tą serią Wydawnictwo UMCS opublikowało tomy:

Język, wartości, polityka. Raport z badań empirycznych (2006),
Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów: 1. *DOM* (2015), 2. *EUROPA* (2018),
3. *PRACA* (2016), 4. *WOLNOŚĆ* (2019), 5. *HONOR* (2017).

Nakładem Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej wydano *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich* (1993).

W Wydawnictwie Państwowej Wyższej Szkoły Wschodnioeuropejskiej w Przemyśle ukazał się zbiór *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych* (2017).

W Instytucie Slawistyki PAN w ramach serii *Konstrukcje i destrukcje tożsamości* opublikowano tomy: 1. *Wokół religii i jej języka* (2011), 2. *Tożsamość wobec wielojęzyczności* (2012), 3. *Narracja i pamięć* (2014), 4. *Wartości w świecie słowiańskim* (2015), 5. *Granice stare i nowe* (2019).